Aryacharitram.

OR

STORIES OF ANCIENT INDIA

Illustrative of Indian Ideals in the past

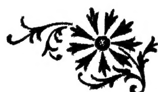
SELECTED FROM THE EPIC & PURANIC LITERATURE

AND

EDITED BY

V KRISHNASWAMI IYER

HIGH COURT VAKIL MADRAS

SRIRANGAM

Sri Vani Vilas Press

1908

॥ श्री ॥

॥ आर्यचरित्रम् ॥

वि कृष्णस्वाम्यार्येण

इतिहासपुराणेभ्य समुद्धृत्य सकलितम् ।

श्रीरङ्गनगरे
श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये
समुद्रितम् ।
१९०८

PREFACE

THE following stories of ancient India have been taken from the two great epics of this country and some of the principal *puranas* They are told in the words of the authors themselves some times as they are narrated in the ancient books and occasion ally with omissions where the narrative was unduly long or required compression In the *Ramayana* apart from the main story which has been a source of solace to millions in the land there are few anecdotes of sufficient importance to interest and instruct the reader It will be scarcely consistent with the object of this publication to issue a collection of Aryan stories without giving a place to the story of that great epic which has moulded the lives and guided the aspirations of hundreds of generations in this vast continent A modern composition giving the story of that poem within the limits of a few pages can never possess the charm or command the authority of Valmiki s verse I have decided therefore to include the story of the *Ramayana* in the language of Valmiki in an abbreviated form keeping only to the main incidents so that the thousands of young men who complete their school and college education at the present day with no more knowledge of India s greatest epic than they might have gathered on the laps of their grandmothers might learn to appre ciate and admire and treasure in their hearts the lofty morality the heroic deeds and the sublime poetry that adorn the stately verse of the foremost poet of the land Hundreds of beautiful passages and innumerable scenes of surpassing loveliness have necessarily been sacrificed in this endeavour to give to the hurried modern world in a brief compass a taste of the splendid product of the greatest poetic genius that has yet been born in

India if not in all the world Care however has been taken to preserve some specimens of Valmiki s inimitable painting of scenes and characters In the case of the *Mahabharata* and of the *Puranas* from which most of the selections have been made the task has been comparatively easy The *Mahabharata* and the *Bhagavata* are more in the nature of collections of stories which have been strung together by a very slender thread than in the nature of single stories with occasional anecdotes There are about forty of them within the covers of this volume They are now presented to the world as illustrative of the ideals of duty the force of character the spirit of self sacrifice and the philosophy of life which have inspired and guided the destinies of millions of the human race The book is necessarily incomplete without the story of the heroes and heroines who played such a great part in the history of India that they have retained a permanent hold on the national consciousness which no lapse of centuries can loosen But the history of the Great war cannot be told in the language of Vyasa in less than a volume by itself

The idea of making such a collection as this was first suggested by the now famous convocation speech of Lord Curzon wherein he challenged the ideals of the Indian people glorified in the literatures of their country scattered in volumes of enormous bulk some of them even unprinted and practically inaccessible to most even of those who have a knowledge of the sacred language of India They could not easily be quoted in refutation of His Excellency s strictures Many of his hearers and most of his readers felt that the attack was undeserved but could make no effective reply except an indignant repudiation of what they felt to be a piece of gross injustice It is not pretended that the collection is exhaustive But its purpose will have been achieved if it brings home to Indians and foreigners alike that the country has no need to be ashamed of the ideals of life and conduct held up to the admiration

of the people by the literary genius of its greatest men

The problem of the moral and religious education of the youth of this land has been repeatedly pressed upon the attention of the public Various solutions have been attempted All are agreed that no copy book maxims inculcated by the teachers will strike a responsive chord in the minds of their youthful pupils The biographies of great men especially of those who have adorned the annals of the country s past are bound to train the conscience and character of the young at an age when good impressions are calculated to produce the most lasting benefits Examples of truth of self denial of heroic self sacrifire of womanly chastity and of high filial duty are calculated to capture the imagination and guide the conduct of boys and girls who now receive instruction merely in the secular learning of the west Selections from this book may serve as text books for young students of Sanskrit while the young and old may delight in reading of the deeds of the ancient heroes of the land Mrs Annie Besant has endeavoured to supply text books in English on what she has appropriately termed the Sanatana Dharma It is hoped that this collection may serve as a fitting supplement to the rules of moral and religious life inculcated in the books she has given to the world as it contains illustrative stories selected from the same sources that have given her most of the principles she has set down for the guidance of the youth of India

A Christian missionary once asked me what were the ideals which had guided the Indian people in the past It was easy to give the answer that to the Indian life was a sacrifice All the acts of his life all the avocations he pursues and all the pleasures and rewards he seeks are associated with the conciousness of a religious background which is a preparation for succeeding lives The missionary wished to know whether there were any stories which illustrated and enforced this need It is hoped that this present volume will supply the answer

The time is well suited for the appearance of this volume when there is an awakening of a national consciousness vague as it may be The cry of love for the mother land which seems to be the expression of a new national life whatever its absurd excesses is a call to all who have hopes of a great future for their country to join in the noble work of blending in a common unity the diversified peoples of India on the basis of a heroic past the memories of which still live amongst us No nation has ever achieved greatness with a contempt for its past Even Japan puissant in her newly found strength is no exception

The stories of heroes and martyrs of sages and saints are the necessary fuel to the flame of national life and national enthusiasm India has great reason to be proud of her past for men and women have been born in the course of her long and ancient history whose feats of arms whose love for humanity whose ideal lives and whose splendid self sacrifice have been unto this day a lesson to the world We Indians have every cause to cherish them and in the love of their greatness and their goodness to kindle in every Indian breast a new longing for national unity as a foundation on which may be built a new greatness

I cannot forget that this book can only appeal to a comparatively limited class acquainted with Sanskrit or engaged in its study If it should happen to meet with the approval of those whose judgment in such matters is entitled to respect it will not be long before these stories can be put in an English garb The work is the result of the labours of several pundits who have helped me in the selection of the stories their revision and their condensation My grateful acknowledgments are due to them

LUZ MYLAPORE
1st January 1908

V Krishnaswami Iyer

CONTENTS

॥ श्री ॥

॥ विषयसूचिका ॥

॥ श्री ॥

॥ भारतमहिमा ॥

Ode to India.

श्रीमद्वसुधावनितावदनसरोजायमाननिजरूपम् ।
हृद्यानवद्यविद्याविद्योति विभाति भारत वर्षम् ॥ १ ॥

प्रतिदिनमधीयमानश्रुतिपरिपूताग्रहाररमणीयम् ।
षड्दर्शनीपटिष्ठद्विजगोष्ठीचर्व्यमाणशास्त्रार्थम् ॥ २ ॥

अत्र विराजति गौरीगुरुरच्युतमूर्तिराश्रयो जगताम् ।
व्योमावगाहिपाद सुरसरिदवतारकारण गिरिराट् ॥ ३ ॥

या किल हरिचरणारुणसरसिजनिष्यन्दिमधुरमधुधाराम् ।
आसेव्य सुकृतिलोकस्ताप विजहाति सान्तर बाह्यम् ॥ ४ ॥

यस्या सस्मरणे विनश्यति तम सन्दर्शनेऽभीप्सित
ससिध्यत्यवगाहने सकृदहो मुक्तिर्वृणीते स्वयम् ।
सैषा पावनपावनी सुरधुनी रत्नाकरप्रेयसी
रागोत्तुङ्गतरङ्गबाहुकलिताश्लेषैतदासेवते ॥ ५ ॥

अन्याश्च पुण्यनद्यो बह्व्य सन्तीह सस्मृतेर्यासाम् ।
जन्तुर्जहाति सद्यस्ताप साभ्यन्तर नियतम् ॥ ६ ॥

गिरयो नद्यस्तरवो मृगा नरा पुष्पफलरत्नम ।
एकैकमपीहभव व्यक्त विश्वातिशायिमहिमयुतम् ॥ ७ ॥

सत्य वद धर्म चर भव पितृदेवश्च मातृदेव इति ।
आचार्यातिथिदेवो भवेति नेत प्रमाद्येति ॥ ८ ॥

अत्रेदप्रथमतया साहजिकाज्ञानसवृतप्रज्ञम् ।
अनुशास्ति जीवलोक मातेव सुत श्रुति साध्वी ॥ ९ ॥

आत्माऽविवेकमूलो बन्धस्तज्ज्ञाननोदनीय इति ।
एवरूपो महिमा ज्ञानस्येहैव साधुभिर्ज्ञात ॥ १० ॥

नित्यानित्यविवेको विरागतार्थेषु शमदमोपरमा ।
तत्साधनानि साधुभिरैदम्पर्यादिहाद्रियन्ते स्म ॥ ११ ॥

तृप्तिर्निरङ्कुशा परपुरुषार्थ इति प्रबुद्धमत्रैव ।
सा च न वित्तेनेत्यपि निर्ज्ञात साधुभि पूर्वै ॥ १२ ॥

एकेन ज्ञातेन ज्ञातमशेष भवेदसन्देहम् ।
ज्ञान तदप्यह स इत्यत्रैवेद रहस्यमुद्बुद्धम् ॥ १३ ॥

भक्त्याख्यकल्पवल्ली नृणामखिलेष्टपूरणीहैव ।
साधुहृदयालवाले शान्तिजलेऽबाधमेधतेऽसङ्गम् ॥ १४ ॥

केचिदिह चित्तरोध दृढमास्थायासनादिभिरुपायै ।
क्लेशाद्यैरस्पृष्टे मन समाधाय दु खमुज्झन्ति ॥ १५ ॥

अपरे च सङ्गवर्जं कर्मानुष्ठाय वैदिकं नित्यम् ।
स्मार्तञ्च सङ्गहानादनतिशयानन्दमाप्तुमिच्छन्ति ॥ १६ ॥

एवं बहवः पूर्वे वैयासकिवामदेवजनकाद्याः ।
बुध्वापरोक्षभावादात्मानं स्वं सुखं लभन्ते स्म ॥ १७ ॥

यस्मिन्विन्यस्य पदं सुरलोकाद्भारतीदेवी ।
स्वयमवततार भूमावत्राभून्मुनिवृषा स वाल्मीकिः ॥ १८ ॥

सूक्तिसुधारसदानादखिलानामोदयन्विबुधान् ।
रूपान्तरगतविष्णुः कृष्णद्वैपायनोऽत्र सजज्ञे ॥ १९ ॥

सूर्याचन्द्रमसाविव सन्तमसं यौ व्यधूनुतां जगतः ।
ताभ्यां पूतं भारतवर्षं वर्णयतु कः कथंकारम् ॥ २० ॥

श्रीशङ्कररामानुजमध्वाचार्या अवातरन्नत्र ।
ये किल सोपानततिं निरमासत मुक्तिसौधमधिरोढुम् ॥ २१ ॥

यद्ग्रथितसूक्तिमाला सुदृशां प्रतिदेशमुल्लसति कण्ठे ।
कविलोकसार्वभौमा अजनिषतात्रैव कालिदासाद्याः ॥ २२ ॥

यस्मान्नापरमस्ति साधकतमं पुंसामभीष्टाप्तये
सेवन्ते विविधाशया अपि जना द्रागैकमत्येन यत् ।
तत्सत्यं दृढमाश्रितः खलु हरिश्चन्द्रो महीन्द्रोत्तमो
ऽप्यत्रासीदधिवासयन्निजयशःपुष्पैस्त्रिलोकीमिमाम् ॥ २३ ॥

उत्सङ्गादवरोपितः पितुरहो मातुः सपत्न्या हठात्
बालोऽप्याश्रितभक्तिकल्पलतिको विष्णोः कृपा तत्फलम् ।

लब्ध्वास्वाद्य च सारमृक्षवलयाध्यक्षत्वमासेदिवान्
 योसौ मानिगणाग्रणीर्ध्रुवपदख्यातोऽपि जज्ञेऽत्रहि ॥ २४ ॥

राज्य हस्तगत विहाय विपिन गच्छन् गुरोराज्ञया
 साबाध सुचिराय सर्वभुवन कृत्वा विशल्य क्षणात् ।
आर्तानामभय ददत् सुमनसा चेत समाह्लादयन्
 सोऽत्रैवाभिजनाभिमानमवहद्रामाकृति श्रीपति ॥ २५ ॥

यन्नामाखिलपापशोधकतम यद्बाललीला सता
 योगक्षेमधुरन्धरा जनिमृतिप्रध्वसनी यन्नति ।
यज्जन्मानघधर्मपालनफल यज्जल्पितञ्च त्रयी
 निष्यन्दो भगवान् सचावतरणात्कृष्णोऽद एवापुनात् ॥२६॥

व्यावृत्तापरदु खदु खितधिय स्वप्नेऽपि हिसायत
 कामाद्यै पुरुषान्तरेषु सुलभैर्नाक्षोभि यस्यान्तरम् ।
आसीद्यस्य जगद्विचित्ररचन तत्वोपदेशार्थकम्
 चेष्टादर्शितशास्त्रपद्धतिरसौ बुद्धोऽजनिष्टात्र हि ॥ २७ ॥

नतय सहस्रपरमा नुतयश्च ममास्त्वमुष्यतावत्य ।
जयतु च चिराय भारतवर्ष जनयतु च तादृशास्तनयान् ॥ २८ ॥

 जयतु जयतु वर्ष भारत भूरितन्त्वम
 जयतु जयतु चातुर्वर्ण्यमस्य स्वभूतम् ।
 जयतु जयतु धर्मोऽपौरुषेयोक्तिगम्यो
 जयतु जयतु नित्य वर्मनित्येषु लक्ष्मी ॥ २९ ॥

॥ श्री ॥

॥ आर्यचरित्रम् ॥

॥ हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥

धर्मपक्षिण ऊचु ॥

हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरासीत्त्रेतायुगे पुरा ।
धर्मात्मा पृथिवीपाल प्रोल्लसत्कीर्तिरुत्तम ॥ १ ॥

न दुर्भिक्ष न च व्याधिर्नाकालमरण नृणाम् ।
नाधर्मरुचय पौरास्तस्मिन शासति पार्थिवे ॥ २ ॥

बभूवुर्न तथोन्मत्ता धनवीर्यतपोमदै ।
नाजायन्त स्त्रियश्चैव काश्चिदप्राप्तयौवना ॥ ३ ॥

स कदाचिन्महाबाहुररण्येऽनुसरन्मृगम् ।
शुश्राव शब्दमसकृत्त्रायस्वेति च योषिताम ॥ ४ ॥

स विहाय मृग राजा माभैषीरित्यभाषत ।
मयि शासति दुर्मेधा कोऽयमन्यायवृत्तिमान ॥ ५ ॥

तत्क्रन्दितानुसारी च सर्वारम्भविघातकृत् ।
एतस्मिन्नन्तरे रौद्रो विघ्नराट् समचिन्तयत् ॥ ६ ॥

विश्वामित्रोऽयमतुल तप आस्थाय वीर्यवान ।
प्रागसिद्धा भवादीना विद्या साधयति व्रती ॥ ७ ॥

साध्यमाना क्षमामौनचित्तसयमिनामुना ।
ता वै भयार्ता क्रन्दन्ति कथ कार्यमिद मया ॥ ८ ॥

तेजस्वी कौशिकश्रेष्ठो वयमस्य सुदुर्बला ।
क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पार प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥

अथवाय नृप प्राप्तो मा भैरिति वदन्मुहु ।
इममेव प्रविश्याशु साधयिष्ये यथेप्सितम ॥ १० ॥

इति सचिन्त्य रौद्रेण विघ्नराजेन वै तत ।
तेनाविष्टो नृप कोपादिद वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥

कोऽय बध्नाति वस्त्रान्ते पावक पापकृन्नर ।
बलोष्णतेजसा दीप्ते मयि पत्यावुपस्थिते ॥ १२ ॥

सोऽद्य मत्कार्मुकाक्षेपविदीपितदिगन्तरै ।
शरैर्विभिन्नसर्वाङ्गो दीर्घनिद्रा प्रवेक्ष्यति ॥ १३ ॥

विश्वामित्रस्तत क्रुद्ध श्रुत्वा तन्नृपतेर्वच ।
क्रुद्धे चर्षिवरे तस्मिन्नेशुर्विद्या क्षणेन ता ॥ १४ ॥

स चापि राजा त दृष्ट्वा विश्वामित्र तपोनिधिम् ।
भीत प्रावेपतात्यर्थ सहसाश्वत्थपर्णवत् ॥ १५ ॥

स दुरात्मन्निति यदा मुनिस्तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
तत स राजा विनयात्प्रणिपत्याभ्यभाषत ॥ १६ ॥

भगवन्, एष धर्मो मे नापराधो मम प्रभो ।
न क्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मरतस्य मे ॥ १७ ॥

दातव्य रक्षितव्य च धर्मज्ञेन महीक्षिता ।
चाप चोद्यम्य योद्धव्य धर्मशास्त्रानुसारत ॥ १८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

दातव्य कस्य के रक्ष्या कैर्योद्धव्य च ते नृप ।
क्षिप्रमेतत्समाचक्ष्व यद्यधर्मभय तव ॥ १९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

दातव्य विप्रमुख्येभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तय ।
रक्ष्या भीता सदा युद्ध कर्तव्य परिपन्थिभि ॥ २० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजा भवान् सम्यग्राजधर्ममवेक्षते ।
निर्वेष्टुकामो विप्रोऽह दीयतामिष्टदक्षिणा ॥ २१ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एतद्राजा वच श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पुनर्जातमिवात्मान मेने प्राह च कौशिकम् ॥ २२ ॥

उच्यता भगवन्, यत्ते दातव्यमविशङ्कितम् ।
दत्तमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ २३ ॥

हिरण्य वा सुवर्ण वा पुत्र पुत्री कलेबरम ।
प्राणा राज्य पुर लक्ष्मीर्यदभिप्रेतमात्मन ॥ २४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

राजन्, प्रतिगृहीतोऽय यस्ते दत्त प्रतिग्रह ।
प्रयच्छ प्रथम तावद्दक्षिणा राजसूयिकीम ॥ २५ ॥

राजोवाच ॥

ब्रह्मन्, तामपि दास्यामि दक्षिणा भवतो ह्यहम ।
व्रियता द्विजशार्दूल, यस्तवेष्ट प्रतिग्रह ॥ २६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

ससागरा धरामेता सभूभृद्ग्रामपत्तनाम् ।
राज्य च सकल वीररथाश्वगजसङ्कुलम ॥ २७ ॥

कोष्ठागार च कोश च यच्चान्यद्विद्यते तव ।
विना भार्या च पुत्र च शरीर च तवानघ ॥ २८ ॥

धर्म च सर्वधर्मज्ञ, यो यान्तमनुगच्छति ।
बहुना वा किमुक्तेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् ॥ २९ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

प्रहृष्टेनैव मनसा सोऽविकारमुखो नृप ।
तस्यर्षेर्वचन श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलि ॥ ३० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

सर्वस्व यदि मे दत्त राज्यमुर्वी बल धनम् ।
प्रभुत्व कस्य राजर्षे राज्यस्थे तापसे मयि ॥ ३१ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यस्मिन्नपि मया काल ब्रह्मन्, दत्ता वसुन्धरा ।
तस्मिन्नपि भवान्स्वामी किमुताद्य महीपति ॥ ३२ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि राजन् त्वया दत्ता मम सर्वा वसुन्धरा ।
यत्र मे विषये स्वाम्य तस्मान्निष्क्रान्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥

श्रोणीसूत्रादि सकल मुक्त्वा भूषणसग्रहम् ।
तरुवल्कलमाबद्ध्य सह पत्न्या सुतेन च ॥ ३४ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तु प्रचक्रमे ।
स्वपत्न्या शैब्यया सार्ध बालकेनात्मजेन च ॥ ३५ ॥

व्रजत स ततो रुद्ध्वा पन्थान प्राह त नृपम् ।
क यास्यसीत्यदत्वा मे दक्षिणा राजसूयिकीम् ॥ ३६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन्, राज्यमेतत्ते दत्त निहतकण्टकम् ।
अवशिष्टमिद ब्रह्मन्, अद्य देहत्रय मम ॥ ३७ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

तथापि खलु दातव्या त्वया मे यज्ञदक्षिणा ।
विशेषतो ब्राह्मणाना हन्त्यदत्त प्रतिश्रुतम् ॥ ३८ ॥

यावत्तोषो राजसूय ब्राह्मणाना भवन्नृप ।
तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिकी ॥ ३९ ॥

प्रतिश्रुत्य च दातव्य श्योद्धव्य चाततायिभि ।
रक्षितव्यास्तथाचार्तास्त्वयैव प्राक्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥
भगवन्, साप्रत नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते ।
प्रसाद कुरु विप्रर्षे सद्भावमनुचिन्त्य च ॥ ४१ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥
किप्रमाणो मया काल प्रतीक्ष्यस्ते जनाधिप ।
शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्निरन्यथा त्वा प्रधक्ष्यति ॥ ४२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥
मासेन तव विप्रर्षे प्रदास्ये दक्षिणाधनम् ।
साम्प्रत नास्ति मे वित्तमनुज्ञा दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥
गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ।
शिवश्च तेऽध्वा भवतु मा सन्तु परिपन्थिन ॥ ४४ ॥

पक्षिण ऊचु ॥
अनुज्ञात स गच्छेति जगाम वसुधाधिप ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुमन्वगच्छत त प्रिया ॥ ४५ ॥

त सभार्य नृपश्रेष्ठ निर्यान्त ससुत पुरात् ।
दृष्ट्वा प्रचुक्रुशु पौरा राज्ञश्चैवानुयायिन ॥ ४६ ॥

हा नाथ, कि जहास्यस्मानित्यार्तिपरिपीडितान ।
त्व धर्मतत्परो राजन्, पौरानुग्रहकृत्तथा ॥ ४७ ॥

नयास्मानपि राजर्षे, यदि धर्ममवेक्षसे ।
मुहूर्तं तिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुखपङ्कजम ॥ ४८ ॥

पिबामो नेत्रभ्रमरै कदा द्रक्ष्यामहे पुन ।
यस्य प्रयातस्य पुरो यान्ति पृष्ठे च पार्थिवा ॥ ४९ ॥

तस्यानुयाति भार्येयं गृहीत्वा बालक सुतम् ।
यस्य भृत्या प्रयातस्य यान्त्यग्रे कुञ्जरस्थिता ॥ ५० ॥

स एष पद्भ्या राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽद्य गच्छति ।
हा राजन्, सुकुमार ते सुभ्रु सुत्वचमुन्नसम ॥ ५१ ॥

पथि पासुपरिक्लिष्ट मुख कीदृग्भविष्यति ।
तिष्ठ तिष्ठ नृपश्रेष्ठ, स्वधर्ममनुपालय ॥ ५२ ॥

आनृशस्य परो धर्म क्षत्रियाणा विशेषत ।
किं दारै कि सुतैर्नाथ, धनैर्धान्यैरथापि वा ॥ ५३ ॥

सर्वमेतत्परित्यज्य छायाभूता वय तव ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन किं जहासि न ॥ ५४ ॥

यत्र त्व तत्र हि वय तत्सुख यत्र वै भवान् ।
नगर तद्भवान्यत्र स स्वर्गो यत्र नो नृप ॥ ५५ ॥

इति पौरवच श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुत ।
अतिष्ठत्स तदा मार्गे तेषामेवानुकम्पया ॥ ५६ ॥

विश्वामित्रोऽपि त दृष्ट्वा पौरवाक्याकुलीकृतम् ।
रोषामर्षविवृत्ताक्ष समागम्य वचोऽब्रवीत् ॥ ५७ ॥

धिक्त्वा दुष्टसमाचारमनृत जिह्मभाषिणम ।
मम राज्य च दत्वा य पुनराकृष्टुमिन्छसि ॥ ५८ ॥

इत्युक्त परुष तेन गन्छामीति सवेपथु ।
ब्रुवन्नेव ययौ शीघ्रमाकर्षन्त्यिता करे ॥ ५० ॥

कर्षतस्ता ततो भार्या सुकुमारी श्रमातुराम ।
सहसा दण्डकाष्ठेन ताडयामास कौशिक ॥ ६० ॥

ता तथा ताडिता दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो महीपति ।
गच्छामीत्याह दु खार्तो नान्यत्किंचिदुदाहरत् ॥ ६१ ॥

अथ विश्वे तदा देवा पञ्च प्राहु कृपालव ।
विश्वामित्र सुपापोऽय लोकान्कान समवाप्स्यति ॥ ६२ ।

येनाय यज्वना श्रेष्ठ स्वराज्यादवरोपित ।

कस्य वा श्रद्धया पूत सुत सोम महाध्वरे ।
पीत्वा वय प्रयास्यामो मुद मन्त्रपुर सरम ॥ ६३ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

इति तेषा वच श्रुत्वा कौशिकोऽतिरुषान्वित ।
शशाप तान्मनुष्यत्व सर्वे यूयमवाप्स्यथ ॥ ६४ ॥

प्रसादितश्च तै प्राह पुनरेव महामुनि ।
मानुषत्वेऽपि भवता भवित्री नैव सतति ॥ ६५ ॥

न दारसग्रहश्चैव भविता न च मत्सर ।
कामक्रोधविनिर्मुक्ता भविष्यथ सुरा पुन ॥ ६६ ॥

ततोऽवतेरुरशै स्वैर्देवास्ते कुरुवेश्मनि ।
द्रौपदीगर्भसभूता पञ्च वै पाण्डुनन्दना ॥ ६७ ॥

एतस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेया महारथा ।
न दारसङ्ग्रह प्राप्ता शापात्तस्य महामुने ६८

एतत्ते सर्वमाख्यात ब्पाण्डवेयकथाश्रय ।
प्रश्न चतुष्टय गीत किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ६९ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

जैमिनिरुवाच ॥

भवद्भिरिदमाख्यात यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत्कौतूहल मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथा प्रति ॥ १ ॥

अहो महात्मना तेन प्राप्त कृच्छ्रमनुत्तमम् ।
कच्चित्सुखमनुप्राप्त तादृगेव द्विजोत्तमा ॥ २ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

विश्वामित्रवच श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनै ।
शैब्ययानुगतो दु खी भार्यया बालपुत्रया ॥ ३ ॥

स गत्वा वसुधापालो दिव्या वाराणसी पुरीम् ।
नैषा मनुष्यभोग्येति शूलपाणे परिग्रह ॥ ४ ॥

जगाम पद्भ्या दु खार्त सह पत्न्यानुकूलया ।
पुरी प्रविश्य ददर्श विश्वामित्रमुपस्थितम् ॥ ५ ॥

त दृष्ट्वा समनुप्राप्त विनयावनतोऽभवत् ।
प्राह चैवाञ्जलि कृत्वा हरिश्चन्द्रो महामुनिम् ॥ ६ ॥

इमे प्राणा सुतश्चायमिय पत्नी मुने मम ।
येन ते कृत्यमस्त्याशु तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ॥ ७ ॥

यद्वान्यत्कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

पूर्ण स मासो राजर्षे दीयता मम दक्षिणा ।
राजसूयनिमित्त हि स्मर्यते स्ववचो यदि ॥ ९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

ब्रह्मन्नद्यैव सम्पूर्णो मासोऽम्लानतपोधन ।
तिष्ठत्येतद्दिनार्ध यत्तत्प्रतीक्षस्व मा चिरम् ॥ १० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यह पुन ।
शाप तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदास्यसि ॥ ११ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा ।
कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ १२ ॥

कुत पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थ साम्प्रत मम ।
प्रतिग्रह प्रदुष्टो मे नाह यायामध कथम् ॥ १३ ॥

किमु प्राणान्विमुञ्चामि का दिश याम्यकिचन ।
यदि नाश गमिष्यामि अप्रदाय प्रतिश्रुतम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्वहृत्कृमि पापो भविष्याम्यधमाधम ।
अथवा प्रेष्यता यास्ये वरमेवात्मविक्रय ॥ १५ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

राजान व्याकुल दीन चिन्तयानमधोमुखम् ।
प्रत्युवाच तदा पत्नी बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १६ ॥

त्यज चिन्ता महाराज, स्वसत्यमनुपालय ।
श्मशानवद्वर्जनीयो नर सत्यबहिष्कृत ॥ १७ ॥

नात परतर धर्म वदन्ति पुरुषस्य तु ।
यादृश पुरुषव्याघ्र, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ १८ ॥

अग्निहोत्रमधीत वा दानाद्याश्चाखिला क्रिया ।
भजन्ते तस्य वैफल्य यस्य वाक्यमकारणम् ॥ १९ ॥

सत्यमत्यन्तमुदित धर्मशास्त्रेषु धीमताम् ।
तारणायानृत तद्वत्पातनायाकृतात्मनाम् ॥ २० ॥

सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूय च पार्थिव ।
कृतिर्नाम च्युत स्वर्गादसत्यवचनात्सकृत् ॥ २१ ॥

राजन्, जातमपत्य मे इत्युक्त्वा प्ररुरोद ह ।
बाष्पाम्बुप्लुतनेत्रा तामुवाचेद महीपति ॥ २२ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

विमुञ्च भद्रे, सन्तापमय तिष्ठति बालक ।
उच्यतां वक्तुकामासि यद्वा त्व गजगामिनि ॥ २३ ॥

पत्न्युवाच ॥

राजन्, जातमपत्य मे सता पुत्रफला* स्त्रिय ।
स मा प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम ॥ २४ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोह महीपति ।
प्रतिलभ्य च सञ्ज्ञा स विललापातिदु खित ॥ २५ ॥

महद्दु खमिद भद्रे, यत्त्वमेव ब्रवीषि माम् ।
कि तव स्मितसलापा मम पापस्य विस्मृता ॥ २६ ॥

हा हा कथ त्वया शक्य वक्तुमेतच्छुचिस्मिते ।
दुर्वाच्यमेतद्वचन कर्तु शक्नोम्यह कथम् ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा स नरश्रेष्ठो धिग्धिगित्यसकृद्ब्रुवन् ।
निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाभिपरिप्लुत ॥ २८ ॥

शयान भुवि त दृष्ट्वा हरिश्चन्द्र महीपतिम् ।
उवाचेद सकरुण राजपत्नी सुदु खिता ॥ २९ ॥

पत्न्युवाच ॥

हा महाराज, कस्येदमपध्यानमुपास्थितम् ।
यत्त्व निपतितो भूमौ राङ्कवास्तरणोचित ॥ ३० ॥

येन कोट्यग्रशो वित्त विप्राणामपवर्जितम् ।
स एष पृथिवीनाथो भूमौ स्वपिति मे पति ॥ ३१ ॥

हा कष्ट कि तवानेन कृत देव, महीक्षिता ।
यदिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽय नीत पापामिमा दशाम् ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा सापि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह ।
भर्तृदु खमहाभारेणासह्येन निपीडिता ॥ ३३ ॥

तौ तथा पतितौ भूमावनाथौ पितरौ शिशु ।
दृष्ट्वात्यन्तक्षुधाविष्ट प्राह वाक्य सुदु खित ॥ ३४ ॥

तात तात ददस्वान्नमम्बाम्ब भोजन दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्र शुष्यते तथा ॥ ३५ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते विश्वामित्रो महातपा ।
कालकल्प इव क्रुद्धो धन समार्गितु तदा ॥ ३६ ॥

स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र, ता ददस्वेष्टदक्षिणाम् ॥ ३७ ॥

ऋण धारयतो दु खमहन्यहनि वर्द्धते ।
आप्यायमान स तदा हिमशीतेन वारिणा ॥ ३८ ॥

अवाप्य चेतना राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ।
पुनर्मोह समापेदे स च क्रोध ययौ मुनि ॥ ३९ ॥

स समाश्वास्य राजान वाक्यमाह द्विजोत्तम ।
दीयता दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ॥ ४० ॥

सत्येनार्क प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
सत्य चोक्त परो धर्म स्वर्ग सत्ये प्रतिष्ठित ॥ ४१ ॥

अश्वमेधसहस्र च सत्य च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४२ ॥

अथवा कि ममैतेन साम्ना प्रोक्तेन कारणम् ।
अनार्ये पापसङ्कल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ॥ ४३ ॥

त्वयि राज्ञि प्रभवति सद्भाव श्रूयतामयम् ।
अद्य मे दक्षिणा राजन्, अदास्यति भवान्यदि ॥ ४४ ॥

अस्ताचल प्रयातेऽर्के शप्स्यामि त्वा ततो ध्रुवम् ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भयातुर ॥ ४५ ॥

कादिग्भूतोऽधमो निस्वो नृशसधनिनार्दित ।
भार्यास्य भूय प्राहेद क्रियता वचन मम ॥ ४६ ॥

मा शापानलनिर्दग्ध पञ्चत्वमुपयास्यसि ।
स तया चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुन पुन ॥ ४७ ॥

प्राह भद्रे, करोम्येष विक्रय तव निर्घृण ।
नृशसैरपि यत्कर्तु न शक्य तत्करोम्यहम् ॥ ४८ ॥

यदि मे शक्यते वाणी वक्तुमीदृक् सुदुर्वच ।
एवमुक्त्वा ततो भार्या गत्वा नगरमातुर ॥ ४९ ॥

बाष्पापिहितकण्ठाक्षस्ततो वचनमब्रवीत् ।

राजोवाच ॥

भो भो नागारका सर्वे शृणुध्व वचन मम ॥ ५० ॥
किं मा पृच्छथ 'कस्त्व भो' नृशसोऽहममानुष ।

राक्षसो वातिकठिनस्तत पापतरोऽपि वा ।
विक्रेतु दयिता प्राप्तो यो न प्राणास्त्यजाम्यहम् ॥ ५१ ॥

यदि व कस्य चित्कार्य दास्या प्राणेष्टया मम ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्सन्धारयाम्यहम् ॥ ५२ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

अथ वृद्धो द्विज कश्चिदागत्याह नराधिपम् ।
समर्पयस्व मे दासीमह क्रेता धनप्रद ॥ ५३ ॥

अस्ति मे वित्तमस्तोक सुकुमारी च मे प्रिया ।
गृहकर्म न शक्नोति कर्तुमस्मात् प्रयच्छ मे ॥ ५४ ॥

कर्मण्यतावयोरूपशीलाना तव योषित ।
अनुरूपमिद वित्त गृहाणार्पय मेऽबलाम् ॥ ५५ ॥

एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपते ।
व्यदीर्यत मनो दु खान्न चैन किंचिदब्रवीत् ॥ ५६ ॥

तत स विप्रो नृपतेर्वल्कलान्ते दृढ धनम् ।
बद्ध्वा केशेष्वथादाय नृपपत्नीमकर्षयत् ॥ ५९ ॥

रुरोद रोहिताश्वोऽपि दृष्ट्वाकृष्टा तु मातरम् ।
हस्तेन वस्त्रमाकर्षन् काकपक्षधर शिशु ॥ ५८ ॥

मुञ्चार्य मुञ्च तावन्मा यावत्पश्याम्यहं शिशुम् ।
दुर्लभं दर्शनं तात, पुनरस्य भविष्यति ॥ ५९ ॥

पश्यैहि वत्स मामेव मातरं दास्यतां गताम् ।
मा मास्प्राक्षीः राजपुत्र, अस्पृश्याहं तवाधुना ॥ ६० ॥

ततः स बालः सहसा दृष्ट्वाकृष्टां तु मातरम् ।
समभ्यधावदम्बेति रुदन्नस्राविलेक्षणः ॥ ६१ ॥

समागतः द्विजः क्रोधाद्बालमभ्यहनत्पदा ।
वदंस्तथापि सोऽम्बेति नैवामुञ्चत मातरम् ॥ ६२ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

प्रसादं कुरु मे नाथ, क्रीणीष्वेमं च बालकम् ।
क्रीतापि नाहं भवतो विनैनं कार्यसाधिका ॥ ६० ॥

इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादसुमुखो भव ।
मां संयोजय बालेन वत्सेनेव पयस्विनीम् ॥ ६४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम ।
स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम् ।

शतं सहस्रं लक्षं च कोटिर्मूल्यं तथा परैः ॥ ६५ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

तथैव तस्य तद्वित्तं बद्ध्वोत्तरपटे ततः ।
प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्थमबन्धयत् ॥ ६६ ॥

नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्यापुत्रौ स पार्थिव ।
विललाप सुदु खार्तो निश्वस्योष्ण पुन पुन ॥ ६७ ॥

या न वायुर्न चादित्यो नेन्दुर्न च पृथग्जन ।
दृष्टवन्त पुरा पत्नी सेय दासीत्वमागता ॥ ६८ ॥

सूर्यवशप्रसूतोऽय सुकुमारकराङ्गुलि ।
सप्राप्तो विक्रय बालो धिङ्मामस्तु सुदुर्मतिम् ॥ ६९ ॥

हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्यस्य दुर्नयै ।
दैवाधीना दशा प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ॥ ७० ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एव विलपतो राज्ञ स विप्रोऽन्तरधीयत ।
वृक्षगेहादिभिस्तुङ्गैस्तावादाय त्वरान्वित ॥ ७१ ॥

विश्वामित्रस्तत प्राप्तो नृप वित्तमयाचत ।
तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तद्धनम ॥ ७२ ॥

तद्वित्त स्तोकमालोक्य दारविक्रयसभवम ।
शोकाभिभूत राजान कुपित कौशिकोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥

क्षत्रबन्धो, ममेमा त्व सदृशी यज्ञदक्षिणाम् ।
मन्यसे यदि तत्क्षिप्र पश्य त्व मे बल परम ॥ ७४ ॥

तपसोऽत्र सुतप्तस्य ब्राह्मण्यस्यामलस्य च ।
मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ॥ ७५ ॥

राजोवाच ॥

अन्या दास्यामि भगवन्, काल कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।
साम्प्रत नास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालक ॥ ७६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चतुर्भाग स्थितो योऽय दिवसस्य नराधिप ।
एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्य नोत्तर त्वया ॥ ७७ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

तमेवमुक्त्वा राजेन्द्र निष्ठुर निर्घृण वच ।
तदादाय धन तूर्ण कुपित कौशिको ययौ ॥ ७८ ॥

विश्वामित्रे गते राजा भयशोकादिमध्यग ।
स्वविक्रय विनिश्चित्य प्रोवाचोच्चैरधोमुख ॥ ७९ ॥

वित्तक्रीतेन यो ह्यर्थी मया प्रेष्येण मानव ।
स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्कर ॥ ८० ॥

अथाजगाम त्वरितो धर्मश्चाण्डालरूपधृत् ।
दुर्गन्धो विकृतो रूक्ष श्मश्रुलो दन्तुरो घृणी ॥ ८१ ॥

कृष्णो लम्बोदर पिङ्गरूक्षाक्ष परुषाक्षर ।
गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यैरलङ्कृत ॥ ८२ ॥

कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवदन्मुहु ।
श्वगणाभिवृतो घोरो यष्टिहस्तो निराकृति ॥ ८३ ॥

चण्डाल उवाच ॥

अहमर्थी त्वया शीघ्र कथयस्वात्मवेतनम् ।
स्तोकेन बहुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ॥ ८४ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

त तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टि सुनिष्ठुरम् ।
वदन्तमतिदु शील कस्त्वमित्याह पार्थिव ॥ ८५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

चण्डालोऽहमिहाख्यात्र प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो वध्यवधको मृतकम्बलहारक ॥ ८६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

नाह चण्डालदासत्वमिच्छेय सुविगर्हितम ।
वर शापाग्निना दग्धो न चण्डालवश गत ॥ ८७ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

तस्यैव वदत प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधि ।
कोपामर्षविवृत्ताक्ष प्राह चेद नराधिपम ॥ ८८ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

चण्डालोऽयमनल्प ते दातु वित्तमुपस्थित ।
कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥ ८९ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

भगवन, सूर्यवशोत्थमात्मान वेद्मि कौशिक ।
कथ चण्डालदासत्व गमिष्ये वित्तकामुक ॥ ९० ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि चण्डालवित्त त्वमात्मविक्रयज मम ।
न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि त्वामसशयम ॥ ९१ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितजीवित ।
प्रसीदेति वदन्पादावृषेर्जग्राह विह्वल ॥ ९२ ॥

दासोऽस्म्यार्तोऽस्मि भीतोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषत ।
कुरु प्रसाद विप्रर्षे, कष्टश्चण्डालसङ्कर ॥ ९३ ॥

भवेय वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वश ।
तवैव मुनिशार्दूल, प्रेष्यश्चित्तानुवर्तक ॥ ९४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

यदि प्रेष्यो मम भवाश्चण्डालाय ततो मया ।
दासभावमनुप्राप्तो दत्तो वित्तार्बुदेन वै ॥ ९५ ॥

चण्डाल उवाच ॥

शतयोजनविस्तीर्णा नानाग्रामैरलङ्कृता ।
भूमि रक्षामयी कृत्वा दास्येऽह कौशिक प्रति ॥ ९६ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

यद्यसौ शक्यते विप्र कौशिक परितोषितुम ।
ततो गृहाण मामद्य दासत्व ते करोम्यहम् ॥ ९७ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एवमुक्ते तदा तेन श्वपाको हृष्टमानस ।
विश्वामित्राय तद्द्रव्य दत्वा बद्ध्वा नरेश्वरम् ॥ ९८ ॥

दण्डप्रहारसभ्रान्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् ।
इष्टबन्धुवियोगार्तमनयन्निजपक्कणम् ॥ ९९ ॥

हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसश्चण्डालपक्कणे ।
प्रातर्मध्याह्नसमये साय चैतदगायत ॥ १०० ॥

बाला दीनमुखी दृष्ट्वा बाल दीनमुख पुर ।
मा स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति नौ नृप ॥ १०१ ॥

उपात्तवित्तो विप्राय दत्वा वित्तमतोऽधिकम ।
न सा मा मृगशाबाक्षी वेत्ति पापतर कृतम् ॥ १०२ ॥

राज्यनाश सुहृत्त्यागा भार्यातनयविक्रय ।
प्राप्ता चण्डालता चेयमहा दु खपरपरा ॥ १०३ ॥

एव स निवसन्नित्य सस्मार दयित सुतम् ।
भार्या चात्मसमाविष्टा हृतसर्वस्व आतुर ॥ १०४ ॥

कस्य चित्त्वथ कालस्य मृतचेलापहारक ।
हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा श्मशाने तद्वशानुग ॥ १०५ ॥

चण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणा ।
शवागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठ दिवानिशम ॥ १०६ ॥

इद राज्ञेऽपि देय च षड्भाग तु शव प्रति ।
त्रयस्तु मम भागा स्युर्द्वौ भागौ तव वेतनम ॥ १०७ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्दिरम ।
दिश तु दक्षिणा यत्र वाराणस्या स्थित तदा ॥ १०८ ॥

श्मशान घारसनाद शिवाशतसमाकुलम ।
शवमौलिसमाकीर्ण दुर्गन्धबहुधूमकम ॥ १०९ ॥

पिशाचभूतवेतालडाकिनीयक्षसङ्कुलम ।
महागणमहाभूतरवकोलाहलायुतम् ॥ ११० ॥

गृध्रगोमायुसङ्कीर्णं श्वबृन्दपरिवारितम् ।
अस्थिसघातसङ्कीर्णं महादुर्गन्धसङ्कुलम् ॥ १११ ॥

नानामृतसुहृन्नादरौद्रकोलाहलायुतम् ।
हा पुत्र मित्र हा बन्धो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ॥ ११२ ॥

हा पते भगिनि मातर्हा मातुल पितामह ।
मातामह पित पौत्र क गतोऽस्येहि बान्धव ॥ ११३ ॥

इत्येव वदता यत्र ध्वनि सश्रूयते महान् ।
यत्र नेत्रैरनिमिषै शवा भयमिवाविशन् ॥ ११४ ॥

निमीलितैश्च नयनैर्बन्धुचिन्तापथे स्थिता ।
ज्वलन्मासवसामेदश्ठमच्छमितसङ्कुलम् ॥ ११५ ॥

अर्धदग्धा शवा श्यामा विकसद्दन्तपङ्क्तय ।
हसन्त्येवाग्निमद्ध्यस्था कायस्येय दशा त्विति ॥ ११६ ॥

अग्नेश्चटचटाशब्दो वयसामस्थिपङ्क्तिषु ।
बान्धवाक्रन्दशब्दश्च पुल्कसेषु प्रहर्षज ॥ ११७ ॥

गायता भूतवेतालपिशाचगणरक्षसाम् ।
श्रूयते सुमहान्घोर कल्पान्त इव निस्वन ॥ ११८ ॥

महामहिषकारीषगोशकृद्राशिसङ्कुलम् ।
तदुत्थभस्मकूटैश्च वृत्त सास्थिभिरुन्नतै ॥ ११९ ॥

नानोपहारस्रग्दीपकाकविक्षेपसङ्कुलम् ।
अनेकशब्दबहुलं श्मशानं नरकायते ॥ १२० ॥

स वह्निगर्भैरशिवैश्शिवारुतै
निनादितं भीषणरावगह्वरम् ।
भयं भयस्याप्युपसंजनैर्भृशं
श्मशानमाक्रन्दविरावदारुणम् ॥ १२१ ॥

स राजा तत्र सम्प्राप्तो दुःखितः शोचनोद्यतः ।
हा भृत्या मन्त्रिणो विप्राः क तद्राज्यं विधे, गतम् ॥ १२२ ॥

हा शैब्ये पुत्र हा बाल, मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यकम् ।
विश्वामित्रस्य दोषेण गता कुत्रापि ते मम ॥ १२३ ॥

इत्येवं चिन्तयस्तत्र चण्डालोक्तं पुनः पुनः ।
मलिनो रूक्षसर्वाङ्गः केशवान्गन्धवान् ध्वजी ॥ १२४ ॥

लगुडी कालकल्पश्च धावश्चापि ततस्ततः ।
अस्मिञ्शव इदं मूल्यं प्राप्तं प्राप्स्यामि चाप्युत ॥ १२५ ॥

इदं मम इदं राज्ञे मुख्यचण्डालके त्विदम् ।
इति धावन् दिशो राजा जीवन्योन्यन्तरं गतः ॥ १२६ ॥

जीर्णकर्पटसुग्रन्थिकृतकन्थापरिग्रहः ।
चिताभस्मरजोलिप्तमुखबाहूदराङ्घ्रिकः ॥ १२७ ॥

नानामेदोवसामज्जलिप्तपाण्यङ्गुलिः श्वसन् ।
नानाशवौदनकृताहारतृप्तिपरायणः ॥ १२८ ॥

तदीयमाल्यसश्लेषकुलमस्तकमण्डन ।
न रात्रौ न दिवा शेते हाहेति प्रवदन्मुहु ॥ १२९ ॥

एव द्वादशमासास्तु नीता शतसमोपमा ।
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठ श्रान्तो बन्धुवियोगवान ॥ १३० ॥

निद्राभिभूतो रूक्षाङ्गो निश्चेष्ट सुप्त एव च ।
तत्रापि शयनीये स दृष्टवानद्भुत महत् ॥ १३१ ॥

श्मशानाभ्यासयोगेन दैवस्य बलवत्तया ।
अन्यदेहेन दत्वा तु गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ १३२ ॥

तदा द्वादशवर्षाणि दु खदानात्तुनिष्कृति ।
आत्मान स ददर्शाथ पुल्कसीगर्भसभवम् ॥ १३३ ॥

तत्रस्थश्चाप्यसौ राजा सोऽचिन्तयदिद तदा ।
इतो निष्क्रान्तमात्रो हि दानधर्म करोम्यहम् ॥ १३४ ॥

अनन्तर स जातस्तु तदा पुल्कसबालक ।
श्मशानमृतसस्कारकरणेषु सदोद्यत ॥ १३५ ॥

प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे श्मशानेऽथ मृतो द्विज ।
आनीतो बन्धुभिर्दृष्टस्तेन तत्राधनो गुणी ॥ १३६ ॥

मूल्यार्थिना तु तेनापि परिभूतास्तु ब्राह्मणा ।
ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १३७ ॥

पापिष्ठमशुभ कर्म कुरु त्व पापकारक ।
हरिश्चन्द्र पुरा राजा विश्वामित्रेण पुल्कस ॥ १३८ ॥

कृत पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्वापनाशनात् ।
यदा न क्षमते तेषा तै स शप्तो रुषा तदा ॥ १३९ ॥

गच्छ त्व नरक घोरमधुनैव नराधम ।
इत्युक्तमात्रे वचने स्वप्नस्थ स नृपस्तदा ॥ १४० ॥

अपश्यद्यमदूतान्वै पाशहस्तान भयावहान ।
तै सगृहीतमात्मान नीयमान तदा बलात् ॥ १४१ ॥

पश्यति स्म भृश खिन्नो हा मात पितरश्च मे ।
एव वादी स नरके तैलद्रोण्या निपातित ॥ १४२ ॥

क्रकचै पाट्यमानस्तु क्षुरधाराभिरप्यध ।
अन्धे तमसि दु खार्त पूयशोणितभोजन ॥ १४३ ॥

सप्तवर्ष मृतात्मान पुल्कसत्वे ददर्श ह ।
दिन दिन तु नरके दह्यते पच्यतेऽन्यत ॥ १४४ ॥

खिद्यते क्षोभ्यतेऽन्यत्र मार्यते पाट्यतेऽन्यत ।
क्षार्यते दीप्यतेऽन्यत्र शीतवाताहतोऽन्यत ॥ १४५ ॥

एक दिन वर्षशतप्रमाण नरकेऽभवत् ।
तथा वर्षशत तत्र क्षपित नरके भटै ॥ १४६ ॥

ततो निपातितो भूमौ विष्ठाशी श्वा व्यजायत ।
वान्ताशी शीतदग्धश्च मासमात्रे मृतोऽपि स ॥ १४७ ॥

अथापश्यत्खर देह हस्तिनं वानर पशुम् ।
छाग बिडाल कङ्कं च गामविं पक्षिणं कृमिम् ॥ १४८ ॥

मत्स्य कूर्म वराह च श्वाविध कुक्कुट शुकम् ।
शारिका स्थावराश्चैव सर्पमन्याश्च देहिन ॥ १४९ ॥

दिवसे दिवसे जन्म प्राणिन प्राणिनस्तदा ।
अपश्यदृदु खसन्तप्तो दिन वर्षशत तथा ॥ १५० ॥

एव वर्षशत पूर्ण गत तत्र कुयोनिषु ।
अपश्यच्च कदाचित्स राजा तत्स्वकुलोद्भवम् ॥ १५१ ॥

तत्र स्थितस्य तस्यापि राज्य द्यूतेन हारितम् ।
भार्या हृता च पुत्रश्च स चैकाकी वन गत ॥ १५२ ॥

तत्रापश्यत्स सिह वै व्यादितास्य भयावहम ।
बिभक्षयिषुमायान्त शरभेण समन्वितम् ॥ १५३ ॥

पुनश्च भक्षित सोऽपि भार्या शोचितुमुद्यत ।
हा शैब्ये, क्व गतास्यद्य मामिहापास्य दु खितम् ॥ १५४ ॥

अपश्यत्पुनरेवापि भार्या स्वा सहपुत्रकाम् ।
त्रायस्व त्व हरिश्चन्द्र, कि द्यूतेन तव प्रभो ॥ १५५ ॥

पुत्रस्ते शोच्यता प्राप्तो भार्यया शैब्यया सह ।
स नापश्यत्पुनरपि धावमान पुन पुन ॥ १५६ ॥

अथापश्यत्पुनरपि स्वर्गस्थ स नराधिप ।
नीयते मुक्तकेशी सा दीना विवसना बलात् ॥ १५७ ॥

हाहावाक्य प्रमुञ्चन्ती त्रायस्वेत्यसकृत्स्वना ।
अथापश्यत्पुनस्तत्र धर्मराजस्य शासनात् ॥ १५८ ॥

आक्रन्दन्त्यन्तरिक्षस्था आगन्छेह् नराधिप ।
विश्वामित्रेण विज्ञप्तो यमो राजस्तवार्थत ॥१५९ ॥

इत्युक्त्वा सर्पपाशैस्तु नीयते बलवद्भिभु ।
श्राद्धदेवेन कथित विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ॥ १६० ॥

तत्रापि तस्य विकृतिर्नाधर्मोत्था व्यवर्धत ।
एता सर्वा दशास्तस्य या स्वप्ने सप्रदर्शिता ॥ १६१ ॥

सर्वास्तास्तेन सभुक्ता यावद्वर्षाणि द्वादश ।
अतीते द्वादशे वर्षे नीयमानो भटैर्बलात् ॥ १६२ ॥

यम सोऽपश्यदाकारादुवाच च नराधिपम् ।
विश्वामित्रस्य कोपोऽय दुर्निवार्यो महात्मन ॥ १६३ ॥

पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स कौशिक ।
गन्छ त्व मानुष लोक दु खशेष च भुङ्क्ष्व वै ।
गतस्य तत्र राजेन्द्र, श्रेयस्तव भविष्यति ॥ १६४ ॥

व्यतीते द्वादशे वर्षे दु खस्यान्ते नराधिप ।
अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतै प्रणोदित ॥ १६५ ॥

पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो भयसभ्रमात् ।
अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षते क्षारावसेचनम ॥ १६६ ॥

स्वप्ने दु ख महद्दृष्ट यस्यान्तो नोपलभ्यते ।
स्वप्ने दृष्ट मया यत्तु किनु मे द्वादशा समा ॥ १६७ ॥

गतेत्यपृच्छत्तत्रस्थान्पुल्कसास्तु स सभ्रमात् ।
नेत्यूचु केचित्तत्रस्था एवमेवापरेऽब्रुवन ॥ १६८ ॥

श्रुत्वा दु खी तदा राजा देवान् शरणमीयिवान् ।
स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवा शैब्याया बालकस्य च ॥ १६९ ॥

नमो धर्माय महते नम कृष्णाय वेधसे ।
परावराय शुद्धाय पुराणायाव्ययाय च ॥ १७० ॥

नमो बृहस्पते, तुभ्य नमस्ते वासवाय च ।
एवमुक्त्वा स राजा तु युक्त पुल्कसकर्मणि ॥ १७१ ॥

शवाना मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा ।
मलिनो जटिल कृष्णो लगुडी विह्वलो नृप ॥ १७२ ॥

नैव पुत्रो न भार्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे ।
नष्टोत्साहो राज्यनाशाच्छ्मशाने निवसस्तदा ॥ १७३ ॥

अथाजगाम स्वसुत मृतमादाय लापिनी ।
भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदष्ट हि बालकम् ॥ १७४ ॥

हा वत्स हा पुत्र शिशो इत्थ वै वदती मुहु ।
कृशा विवर्णा विमना पासुध्वस्तशिरोरुहा ॥ १७५ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा राजन्, नाद्य बाल त्व पश्यसीम महीतले ।
रममाणं पुरा दृष्ट दृष्ट पुष्टाहिना मृतम् ॥ १७६ ॥

तस्या विलापशब्द तमाकर्ण्य स नराधिप ।
जगाम त्वरितोऽत्रेति भविता मृतकम्बल ॥ १७७ ॥

स ता रोरूयती भार्या नाभ्यजानात्तु पार्थिव ।
चिरप्रवाससतप्ता पुनर्जातामिवाबलाम् ॥ १७८ ॥

सापि त चारुकेशान्त पुरा दृष्ट्वा जटालकम् ।
नाभ्यजानान्नृपसुता शुष्कवृक्षोपम नृपम् ॥ १७९ ॥

सोऽपि कृष्णपटे बाल दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।
नरेन्द्रलक्षणोपेत चिन्तामाप नरेश्वर ॥ १८० ॥

तस्यास्य चन्द्रबिम्बाभ सुभ्रु रम्य समुन्नस ।
नीला केशा कुञ्चिताश्च समा दीर्घास्तरङ्गिता ॥ १८१ ॥

राजीवनेत्रयुगलो बिम्बोष्ठपुटसवृत ।
चतुर्दष्ट्रश्चतु किष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुक ॥ १८२ ॥

चतुर्लेख करो मत्स्ययवयुक् चैकपर्वत ।
सिरालुपादो गम्भीर सूक्ष्मत्वक् त्रिवलीधर ॥ १८३ ॥

अहो कष्ट नरेन्द्रस्य कस्याप्येष कुले शिशु ।
जातो नीत कृतान्तेन कामप्याशा दुरात्मना ॥ १८४ ॥

एन दृष्ट्वा हि मे बाल मातुरुत्सङ्गशायिनम् ।
स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहिताश्वोऽब्जलोचन ॥ १८५ ॥

सोऽप्येतामेव मे वत्सो वयोऽवस्थामुपागत ।
नीतो यदि न घोरेण कृतान्तेनात्मनो वशम् ॥ १८६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

हा वत्स, कस्य पापस्य अपध्यानादिद महत् ।
दु खमापतित घोर यस्यान्तो नोपलभ्यते ॥ १८७ ॥

हा नाथ राजन, भवता मामनाश्वास्य दु खिताम् ।
क्वापि सतिष्ठतास्थाने विस्रब्ध स्थीयते कथम् ॥ १८८ ॥

राज्यनाश सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रय ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षे कि विधे, न कृत त्वया ॥ १८९ ॥

इति तस्या वच श्रुत्वा राजा स्वस्थानतश्च्युत ।
प्रत्यभिज्ञाय दयिता पुत्र च निधन गतम् ॥ १९० ॥

कैषा नाम गृहे युक्ता मम योषिद्वरा भवेत् ।
बालश्च स मृत क स्यादिति राजा विचारयन् ॥ १९१ ॥

कष्ट शैब्येयमेषा हि स बालोऽयमितीरयन् ।
रुरोद दु खसन्तप्तो मूर्च्छामभिजगाम च ॥ १९२ ॥

सा च त प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ।
मूर्च्छिता निपपातार्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥ १९३ ॥

चेत सप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च तौ समम् ।
विलेपतु सुसन्तप्तौ शाकभारातिपीडितौ ॥ १९४ ॥

राजोवाच ॥

हा वत्स सुकुमार ते स्वक्षिभ्रूनासिकालकम् ।
पश्यतो मे मुख दीन हृदय कि न दीर्यते ॥ १९५ ॥

तात तातेति मधुर ब्रुवाण स्वयमागतम् ।
उपगुह्य वदिष्ये क वत्स वत्सेति सौहृदात् ॥ १९६ ॥

कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन क्षितिरेणुना ।
ममोत्तरीयमुत्सङ्ग तथाङ्ग मलमेष्यति ॥ १९७ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गसभूतो मनोहृदयनन्दन ।
मया कुपित्रा हा वत्स विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥ १९८ ॥

हृत्वा राज्यमशेष मे सबान्धवधन महत् ।
दैवाहिना नृशसेन दष्टो मे तनयस्तत ॥ १९९ ॥

अह दैवाहिदष्टस्य पुत्रस्याननपङ्कजम ।
निरीक्षन्नपि घोरेण विषेणान्धीकृतोऽधुना ॥ २०० ॥

एवमुक्त्वा तमादाय बालक बाष्पगद्गद ।
परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह ॥ २०१ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अय स पुरुषव्याघ्र स्वरेणैवोपलक्ष्यते ।
विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न सशय ॥ २०२ ॥

तथास्य नासिका तुङ्गा अग्रतोऽधोमुख गता ।
दन्ताश्च मुकुलप्रख्या ख्यातकीर्तेर्महात्मन ॥ २०३ ॥

श्मशानमागत कस्माद्यैष स नरेश्वर ।
अपहाय पुत्रशोक साऽपश्यत्पतित पतिम् ॥ २०४ ॥

प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्राधिपीडिता ।
वीक्षन्ती सा ततोऽपश्यद्भर्तृदण्ड जुगुप्सितम ॥ २०५ ॥

श्वपाकार्ह मनोमोह जगामायतलोचना ।
प्राप्य चेतश्च शनकै स गद्गदमभाषत ॥ २०६ ॥

धिक् त्वा दैवात्यकरुण निर्मर्याद जुगुप्सितम् ।
येनाश्ममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् ॥ २०७ ॥

राज्यनाश सुहृत्त्याग भार्यातनयविक्रयम् ।
प्रापयित्वापि नो मुक्तश्चण्डालोऽय कृतो नृप ॥ २०८ ॥

हा राजन्, जातसन्तापामित्थ मा धरणीतलात् ।
उत्थाप्य नाद्य पर्यङ्कमारोहसि किमुच्यते ॥ २०९ ॥

नाद्य पश्यामि ते छत्र शृङ्गारमथवा पुन ।
चामर व्यजनं चापि कोऽय विधिविपर्यय ॥ २१० ॥

यस्याग्रे व्रजत पूर्व राजानो भृत्यता गता ।
स्वोत्तरीयैरकुर्वन्त नीरजस्क महीतलम् ॥ २११ ॥

सोऽय कपालसलग्नघटीघटनिरन्तरे ।
मृतनिर्माल्यसूत्रान्तर्गूढकेशे सुदारुणे ॥ २१२ ॥

वसानिष्यन्दसशुष्कमहीपुटकमण्डिते ।
भस्माङ्गारार्द्धदग्धास्थिमज्जसघट्टभीषणे ॥ २१३ ॥

गृध्रगोमायुनादार्तनष्टक्षुद्रविहङ्गमे ।
चिताधूमायतिरुचा नीलीकृतदिगन्तरे ॥ २१४ ॥

कुणपास्वादनमुदा सप्रहृष्टनिशाचरे ।
चरत्यमेध्ये राजेन्द्र श्मशाने दु खपीडित ॥ २१५ ॥

एवमुक्त्वा समाश्लिष्य कण्ठ राज्ञो नृपात्मजा ।
कष्टशोकशताधारा विललापार्तया गिरा ॥ २१६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

राजन्, स्वप्नोऽथ तथ्य वा यदेतन्मन्यते भवान् ।
तत्कथ्यता महाभाग मनो वै मुह्यते मम ॥ २१७ ॥

यद्येतदेव धर्मज्ञ नास्ति धर्मे सहायता ।
तथैव विप्रदेवादिपूजने पालने भुव ॥ २१८ ॥

नास्ति धर्म कुत सत्यमार्जव चानृशसता ।
यत्र त्व धर्मपरम स्वराज्यादवरोपित ॥ २१९ ॥

इति तस्या वच श्रुत्वा निश्वस्योष्ण सगद्गदम ।
कथयामास तन्वङ्ग्या यथा प्राप्ता श्वपाकता ॥ २२० ॥

रुदित्वा सापि सुचिर निश्वस्योष्ण सुदु खिता ।
स्वपुत्रमरण भीरुर्यथावृत्त न्यवेदयत् ॥ २२१ ॥

श्रुत्वा राजा तदा वाक्य निपपात महीतले ।
मृतस्य पुत्रस्य तदा जिह्वया लेलिहन्मुखम ॥ २२२ ॥

राजोवाच ॥

यमस्य भिक्षा याचाव कृपणौ पुत्रगर्धिनौ ।
तस्माच्छीघ्र व्रजावोऽद्य पुत्रो यत्र प्रियो गत ॥ २२३ ॥

प्रिये, न रोचये दीर्घ काल क्लेशमुपासितुम् ।
नात्मायत्तश्च तन्वङ्गि, पश्य मे मन्दभाग्यताम् ॥ २२४ ॥

चण्डालेनाननुज्ञात प्रवेक्ष्ये ज्वलन यदि ।
चण्डालदासता यास्ये पुनरप्यन्यजन्मनि ॥ २२५ ॥

नरके च पतिष्यामि कीटक कृमिभोजन ।
वैतरण्या महापूयवसासृक्स्नायुपिच्छिले ॥ २२६ ॥

असिपत्रवन प्राप्य छेद प्राप्स्यामि दारुणम् ।
ताप प्राप्स्यामि वा प्राप्य महारौरवरौरवौ ॥ २२७ ॥

मग्नस्य दु खजलधौ पार प्राणवियोजनम् ।
एकोऽपि बालको योऽयमासीद्वशकर सुत ॥ २२८ ॥

मम दैवाम्बुवेगेन मग्न सोऽपि बलीयसा ।
कथ प्राणान्विमुञ्चामि परायत्तोऽस्मि दुर्गत ॥ २२९ ॥

अथवा नातिना क्लिष्टो नर पापमवेक्षते ।
तिर्यक्त्वे नास्ति तद्दु ख नासिपत्रवने तथा ॥ २३० ॥

वैतरण्या कुतस्तादृग्यादृश पुत्रविप्लवे ।
सोऽह सुतशरीरेण दीप्यमाने हुताशने ॥ २३१ ॥

निपतिष्यामि तन्वङ्गि, क्षन्तव्य कुकृत मम ।
अनुज्ञाता च गच्छ त्व विप्रवेश्म शुचिस्मिते ॥ २३२ ॥

मम वाक्य च तन्वङ्गि, निबोधादृतमानसा ।
यदि दत्त यदि हुत गुरवो यदि तोषिता ॥ २३३ ॥

परत्र सङ्गमो भूयात्पुत्रेण सह च त्वया ।
इह लोके कुतस्त्वेतद्भविष्यति ममेङ्गितम् ॥ २३४ ॥

यन्मया हसता किचिद्रहस्ये वा शुचिस्मिते ।
अश्लीलमुक्त तत्सर्व क्षन्तव्य मम याचत ॥ २३५ ॥

राजपत्नीति गर्वेण नावज्ञेय स ते द्विज ।
सर्वयत्नेन ते तोष्य स्वामी दैवतवच्छुभे ॥ २३६ ॥

राजपत्न्युवाच ॥

अहमप्यत्र राजर्षे, दीप्यमाने हुताशने ।
दु खभारासहाद्यैव सह यास्यामि वै त्वया ॥ २३७ ॥

सह स्वर्ग च नरक सहैवावा हि भुङ्क्ष्वहे ।
श्रुत्वा राजा तदोवाच एवमस्तु पतिव्रते ॥ २३८ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

तत कृत्वा चिता राजा आरोप्य तनय स्वकम् ।
भार्यया सहितश्चासौ बद्धाञ्जलिपुटस्तदा ॥ २३९ ॥

चिन्तयन्परमात्मानमीश नारायण हरिम् ।
हृत्कोटरगुहासीन वासुदेव सुरेश्वरम् ॥ २४० ॥

अनादिनिधन ब्रह्म कृष्ण पीताम्बर शुभम् ।
तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवा सवासवा ॥ २४१ ॥

धर्म प्रमुखत कृत्वा समाजग्मुस्त्वरान्विता ॥ २४२ ॥

आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते भो भो राजन्, शृणु प्रभा ।
अय पितामह साक्षाद्धर्मश्च भगवान्स्वयम् ॥ २४३ ॥

साध्याश्च विश्वे मरुतो लोकपाला सचारणा ।
नागा सिद्धा सगन्धर्वा रुद्राश्चैव तथाश्विनौ ॥ २४४ ॥

एते चान्ये च बहवो विश्वामित्रस्तथैव च ।
विश्वत्रयेण यो मित्र कर्तु न शकित पुरा ॥ २४५ ॥

विश्वामित्रस्तु ते मैत्रीमिष्ट चाहर्तुमिच्छति ।
आरुरोह तत प्राप्तो धर्म शक्रोऽथ गाधिज ॥ २४६ ॥

धर्म उवाच ॥

मा राजन्, साहस कार्षीर्धर्मोऽह त्वामुपागत ।
तितिक्षादमसत्याद्यै स्वगुणै परितोषित ॥ २४७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्त शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।
त्वया सभार्यापुत्रेण जिता लोका सनातना ॥ २४८ ॥

आरोह त्रिदिव राजन्, भार्यापुत्रसमान्वित ।
सुदुष्प्राप नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभि ॥ २४९ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

ततोऽमृतमय वर्णमपमृत्युविनाशनम् ।
इन्द्र प्रासृजदाकाशाच्चितास्थानगत प्रभु ॥ २५० ॥

पुष्पवर्ष च सुमहद्देवदुन्दुभिनिस्वनम् ।
ततस्ततो वर्तमाने समाजे देवसकुले ॥ २५१ ॥

समुत्तस्थौ तत पुत्रो राज्ञस्तस्य महात्मन ।
सुकुमारतनु सुस्थ प्रसन्नेन्द्रियमानस ॥ २५२ ॥

ततो राजा हरिश्चन्द्र परिष्वज्य सुत क्षणात् ।
सभार्य सुश्रिया युक्तो दिव्यमाल्याम्बरान्वित ॥ २५३ ॥

स्वस्थ सपूर्णहृदयो मुदा परमया युत ।
बभूव तत्क्षणादिन्द्रो भूयश्चैनमभाषत ॥ २५४ ॥

सभार्यस्त्व सपुत्रश्च प्राप्स्यसे सद्गति पराम् ।
समारोह महाभाग, निजाना कर्मणा फलै ॥ २५५ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराजाननुज्ञात स्वामिना श्वपचेन वै ।
अगत्वा निष्कृति तस्य नारोक्ष्येऽह सुरालयम् ॥ २५६ ॥

धर्म उवाच ॥

तवैन भाविन क्लेशमवगम्यात्ममायया ।
आत्मा श्वपाकता नीतो दर्शित तच्च चापलम् ॥ २५७ ॥

इन्द्र उवाच ॥

प्रार्थ्यते यत्पर स्थान समस्तैर्मनुजैर्भुवि ।
तदारोह हरिश्चन्द्र, स्थान पुण्यकृता नृणाम् ॥ २५८ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

देवराज, नमस्तुभ्य वाक्य चैतन्निबोध म ।
प्रसादसुमुख यत्त्वा ब्रवीमि प्रश्रयान्वित ॥ २५९ ॥

मच्छोकमग्नमनस कोसलानगरे जना ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथ यास्याम्यह दिवम् ॥ २६० ॥

ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवध स्त्रीवधस्तथा ।
तुल्यमेभिर्महापाप भक्तत्यागेऽप्युदाहृतम् ॥ १६१ ॥

भजन्त भक्तमत्याज्यमदुष्ट त्यजत सुखम् ।
नेह नामुत्र पश्यामि तस्माच्छक्र, दिव व्रज ॥ २६२ ॥

यदि ते सहिता स्वर्ग मया यान्ति सुरेश्वर ।
ततोऽहमपि यास्यामि नरक वापि तै सह ॥ २६३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

बहूनि पुण्यपापानि तेषा भिन्नानि वै पृथक् ।
कथ सघातभोग्य त्व भूय स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २६४ ॥

हरिश्चन्द्र उवाच ॥

शक्र, भुङ्क्ते नृपो राज्य प्रभावेण कुटुम्बिनाम् ।
यजते च महायज्ञै कर्म पौर्तं करोति च ॥ २६५ ॥

तच्च तेषा प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम् ।
उपकर्तॄन्न सत्यक्ष्ये तानह स्वर्गलिप्सया ॥ २६६ ॥

तस्माद्यन्मम देवेश, किंचिदस्ति सुचेष्टितम ।
दत्तमिष्टमथो जप्त सामान्य तैस्तदस्तु न ॥ २६७ ॥

बहुकालोपभोग्य हि फल यन्मम कर्मण ।
तदस्तु दिनमप्येक तै सम त्वत्प्रसादत ॥ २६८ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एव भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वर ।
प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिज ॥ २६९ ॥

गत्वाऽशु नगर सर्वे चातुर्वर्ण्यसमायुतम् ।
हरिश्चन्द्रस्य निकटे प्रोवाच विबुधाधिप ॥ २७० ॥

आगच्छन्तु जना शीघ्र स्वर्गलोक सुदुर्लभम् ।
धर्मप्रसादात्सप्राप्त सर्वैर्युष्माभिरेव तु ॥ २७१ ॥

विमानकोटिसबद्ध स्वर्गलोकान्महीतलम् ।
गत्वायोध्याजन प्राह दिवमारुह्यतामिति ॥ २७२ ॥

तदिन्द्रस्य वच श्रुत्वा प्रीत्या तस्य च भूपते ।
आनीय रोहिताश्व च विश्वामित्रो महातपा ॥ २७३ ॥

अयोध्याख्ये पुरे रम्ये सोऽभ्यषिञ्चन्नृपात्मजम्।
देवैश्च मुनिभि सिद्धैरभिषिच्य नराधिपम्॥ २७४॥

राज्ञा सह तदा सर्वे हृष्टपुष्टसुहृज्जना।
सपुत्रपौत्रदारास्ते दिवमारुरुहुर्जना॥ २७५॥

पदे पदे विमानात्ते विमानमगमन्नरा।
तदा सभूतहर्षोऽसौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिव॥ २७६॥

सम्प्राप्य भूतिमतुला विमानै स महीपति।
आसाचक्रे पुराकारे वप्रप्राकारसवृते॥ २७७॥

ततस्तस्यर्द्धिमालोक्य श्लोक तत्रोशना जगौ।
दैत्याचार्यो महाभाग सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥ २७८॥

शुक्र उवाच॥

हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति।
यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या नैरन्तर्येण मानव॥ २७९॥

तेन वेदा पुराणानि सर्वे मन्त्रा सुसङ्ग्रहा।
घुष्टा स्यु पुष्करे तीर्थे प्रयागे सिन्धुसागरे॥ २८०॥

देवागारे कुरुक्षेत्रे वाराणस्या विशेषत।
विषुवद्ग्रहणे चैव यत्फल जपतो लभेत्॥ २८१॥

तत्फल लभते चैव सयतात्मा शृणोति य।
श्रुत्वा तु पूजयेद्भक्त्या पुराणज्ञ द्विजोत्तमम्॥ २८२॥

गोभूहिरण्यवस्त्रैश्च तथैवान्नेन जैमिने।
येनैव यत्कृत पुण्य तन्छक्य न मयोदितुम्॥ २८३॥

अहो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफल महत् ।
यदागतो हरिश्चन्द्र पुरी चेन्द्रत्वमाप्तवान् ॥ २८४ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

एतत्ते सर्वमाख्यात हरिश्चन्द्रविचेष्टितम् ।
य श्रृणोति सुदु खार्त स सुख महदाप्नुयात् ॥ २८५ ॥

स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्ग पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्या राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ॥ २८६ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यान नाम
सप्तमाष्टमाध्यायौ ॥

॥ सत्यपरिपालनम् ॥

ऋषिरुवाच ॥

कस्य शापादिय प्राप्ता भवद्भिर्विक्रिया परा ।
रूपस्य वयसश्चैव तन्मे वक्तुमिहार्हथ ॥ १ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

विपुलस्वानिति ख्यात प्रागासीन्मुनिसत्तम ।
तस्य पुत्रद्वय जज्ञे सुकृषस्तुम्बुरुस्तथा ॥ २ ॥

सुकृषस्य वय पुत्राश्चत्वार सयतात्मन ।
तस्यर्षेर्विनयाचारभक्तिनम्रा सदैव हि ॥ ३ ॥

तपश्चरणशक्तस्य शाम्यमानेन्द्रियस्य च ।
यथाभिमतमस्माभिस्तथा तस्योपपादितम् ॥ ४ ॥

समित्पुष्पादिक सर्व यच्चैवाभ्यवहारिकम् ।
एव तत्राथ वसता तस्यास्माक च कानने ॥ ५ ॥

आजगाम महावर्ष्मा भग्नपक्षो जरान्वित ।
आताम्रनेत्र स्रस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वर ॥ ६ ॥

सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानसम् ।
जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठमस्मच्छापभवाय च ॥ ७ ॥

पक्षिण ऊचु ॥

द्विजेन्द्र, मा क्षुधाविष्ट परित्रातुमिहार्हसि ।
भक्षणार्थी महाभाग, गतिर्भव ममातुला ॥ ८ ॥

विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठन्पत्रिपत्रेरितेन वै ।
पातितोऽस्मि महाभाग, श्वसनेनातिरहसा ॥ ९ ॥

सोऽह मोहसमाविष्टो भूमौ सप्ताहमस्मृति ।
स्थितस्तत्राष्टमेनाह्ना चेतना प्राप्तवानहम् ॥ १० ॥

प्राप्तचेता क्षुधाविष्टो भवन्त शरण गत ।
भक्ष्यार्थी विगतानन्दो दूयमानेन चेतसा ॥ ११ ॥

तत्कुरुष्वामलमते, मत्त्राणायाचला मतिम् ।
प्रयच्छ भक्ष्य विप्रर्षे, प्राणयात्राक्षम मम ॥ १२ ॥

स एवमुक्त प्रोवाच तमिन्द्र पक्षिरूपिणम् ।
प्राणसधारणार्थाय दास्ये भक्ष्य तवेप्सितम् ॥ १३ ॥

इत्युक्त्वा पुनरप्येनमपृच्छत्स द्विजोत्तम ।
आहार कस्तवार्थाय उपकल्प्यो भवेन्मया ॥ १४ ॥

स चाह नरमासेन तृप्तिर्भवति मे परा ।

ऋषिरुवाच ॥

कौमार ते व्यतिक्रान्तमतीत यौवन च ते ॥ १५ ॥

वयस परिणामस्ते वर्तते नूनमण्डज ।
यस्मिन्नराणा सर्वेषामशनेच्छा निवर्तते ॥ १६ ॥

स कस्माद्वृद्धभावेऽपि सुनृशसात्मको भवान् ।
क मानुषस्य पिशित क वयश्चरम तव ॥ १७ ॥

सर्वथा दुष्टभावाना प्रशमो नोपपद्यते ।
अथवा किं ममैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्य सदा देयमिति नो भावित मन ।
इत्युक्त्वा त स विप्रेन्द्रस्तथेति कृतनिश्चय ॥ १९ ॥

शीघ्रमस्मान्समाहूय गुणतोऽनुप्रशस्य च ।
उवाच क्षुब्धहृदयो मुनिर्वाक्य सुनिष्ठुरम् ॥ २० ॥

विनयावनतान्सर्वान् भक्तियुक्तान्कृताञ्जलीन् ।
कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठा, ऋणैर्युक्ता मया सह ॥ २१ ॥

जात श्रेष्ठमपत्य वो यूय मम यथा द्विजा ।
गुरु पूज्यो यदि मतो भवता परम पिता ॥ २२ ॥

तत कुरुत मे वाक्य निर्व्यलीकेन चेतसा ।
तद्वाक्यसमकाल च प्रोक्तमस्माभिरादृतै ॥ २३ ॥

यद्वक्ष्यति भवास्तद्वै कृतमेवावधार्यताम् ।

ऋषिरुवाच ॥

मामेष शरण प्राप्तो विहङ्ग क्षुत्तृषान्वित ॥ २४ ॥

युष्मन्मासेन येनास्य क्षण तृप्तिर्भवेत वै ।
तृष्णाक्षयश्च रक्तेन तथा शीघ्र विधीयताम ॥ २५ ॥

ततो वय प्रव्यथिता प्रकम्पोद्भूतसाध्वसा ।
कष्ट कष्टमिति प्रोच्य नैतत्कुर्मेति चाब्रुम ॥ २६ ॥

कथ परशरीरस्य हेतोर्देह स्वक बुध ।
विनाशयेद्धातयेद्वा यथा ह्यात्मा तथा सुत ॥ २७ ॥

पितृदेवमनुष्याणा यान्युक्तानि ऋणानि वै ।
तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रद सुत ॥ २८ ॥

तस्मान्नैतत्करिष्यामो नो चीर्ण यत्पुरातनै ।
जीवन्भद्राण्यवाप्नोति जीवन्पुण्य करोति च ॥ २९ ॥

मृतस्य देहनाशश्च धर्माद्युपरतिस्तथा ।
आत्मान सर्वतो रक्ष्यमाहुर्धर्मविदो जना ॥ ३० ॥

इत्थ श्रुत्वा वचोऽस्माक मुनि क्रोधादिव ज्वलन् ।
प्रोवाच पुनरप्यस्मान्निर्दहन्निव लोचनै ॥ ३१ ॥

प्रतिज्ञात वचो मह्य यस्मान्नैतत्करिष्यथ ।
तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्यग्योनौ प्रयास्यथ ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा तदा सोऽस्मास्त विहङ्गममब्रवीत् ।
अन्त्येष्टिमात्मन कृत्वा शास्त्रतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३३ ॥

भक्षयस्व सुविस्रब्धो मामत्र द्विजसत्तम ।
आहारीकृतमेतत्ते मया देहमिहासन ॥ ३४ ॥

एतावदेव विप्रस्य ब्राह्मणत्व प्रचक्षते ।
यावत्पतगजात्यग्र्य, स्वसत्यपरिपालनम् ॥ ३५ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिस्तत्पुण्य प्राप्यते महत् ।
कर्मणान्येन वा विप्रैर्यत्सत्यपरिपालनात् ॥ ३६ ॥

इत्यृषेर्वचन श्रुत्वा सोऽन्तर्विस्मयनिर्भर ।
प्रत्युवाच मुनि शक्र पक्षिरूपधरस्तदा ॥ ३७ ॥

योगमास्थाय विप्रेन्द्र, त्यजेद स्वकलेबरम ।
जीवज्जन्तु हि विप्रेन्द्र, न भक्षामि कदाचन ॥ ३८ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा योगयुक्तोऽभवन्मुनि ।
व तस्य निश्चय ज्ञात्वा शक्रोऽध्याह स्वदेहभृत् ॥ ३९ ॥

भो भो विप्रेन्द्र, बुध्यस्व बुद्धया बोध्य बुधात्मक ।
जिज्ञासार्थ मयाऽय ते अपराध कृतोऽनघ ॥ ४० ॥

तत्क्षमस्वामलमते, का चेन्छा क्रियता तव ।
पालनात्सत्यवाक्यस्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ४१ ॥

अद्यप्रभृति ते ज्ञानमैन्द्र प्रादुर्भविष्यति ।
तपस्यथ तथा धर्मे न ते विघ्नो भविष्यति ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तु गते शक्रे पिता कोपसमन्वित ।
प्रणम्य शिरसास्माभिरिदमुक्तो महामुनि ॥ ४३ ॥

बिभ्यता मरणात्तात, त्वमस्माक महामते ।
क्षन्तुमर्हसि दीनाना जीवितप्रियता हि न ॥ ४४ ॥

रागात्क्रोध प्रभवति क्रोधाल्लोभोऽभिजायते ।
लोभाद्भवति समोह समोहात्स्मृतिविभ्रम ॥ ४५ ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।
एवं प्रणष्टबुद्धीनां रागलोभानुवर्तिनाम् ॥ ४६ ॥

जीविते च सलोभानां प्रसादं कुरु सत्तम ।
योऽयं शापो भगवता दत्तः स न भवेत्तथा ॥ ४७ ॥

ऋषिरुवाच ॥

यन्मयोक्तं न तन्मिथ्या भविष्यति कदाचन ।
न मे वागनृतं प्राह यावदद्येति पुत्रकाः ॥ ४८ ॥

यस्माच्च युष्माभिरहं प्रणिपत्य प्रसादितः ।
तस्मात्तिर्यक्त्वमापन्ना परं ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ ४९ ॥

पक्षिण ऊचुः ॥

एवं शप्ताः स्म भगवन्पित्रा दैववशात्पुरा ।
वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ, खगत्वं समुपागताः ॥ ५० ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे

तृतीयाध्यायः ॥

॥ नन्दाचरित्रम् ॥

सूत उवाच ॥

अथ देवव्रत प्राह किमन्या सा सरिद्वरा ।
एतन्मे कौतुक ब्रह्मन्, नन्दाशब्दा सरस्वती ॥ १ ॥

यथा भूता येन कृता कारणेन सरिद्वरा ।
एवमुक्ते पुलस्त्योऽसौ भीष्मायैतत्पुरातनम् ॥ २ ॥

आख्यातुमुपचक्राम नन्दा नामेति यत्स्मृतम् ।
क्षत्रव्रतधरो नित्यमासीद्राजा प्रभञ्जन ॥ ३ ॥

प्रवृत्तोऽसौ मृगान्हन्तु वने तस्मिन्महाबल ।
स ददर्श ततस्तस्मिन् मृगी गुल्मान्तरे स्थिताम ॥ ४ ॥

मार्गणेन सुतीक्ष्णेन ता विव्याध पुरोगताम् ।
सा विलोक्य दिश सर्वास्त दृष्ट्वा शरपातिनम् ॥ ५ ॥

आह त किं कृत मूढ त्वयैतत्कर्म दुष्कृतम ।
स्तन्य यावत्प्रयन्छामि सुतस्याधोमुखी स्थिता ॥ ६ ॥

तावत्ते मासलोभेन विद्धाहमकुतोभया ।
पिबन्त चैव सुप्त च रतिव्यापृतमेव च ॥ ७ ॥

एवविध मृग राजा न हन्यात्प्राज्ञया श्रुतम् ।
स्तन्य तु तनयस्यास्य प्रयन्छन्ती त्वया हृता ॥ ८ ॥

बाणेनाशनिकल्पेन निर्दोषा वनमध्यगा ।
तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे, क्रव्यादत्वमवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

वनेऽस्मिन्कण्टकाकीर्णे व्याघ्ररूप त्वमाप्नुहि ।
शापप्रदान श्रुत्वेत्थ स राजा पुरत स्थित ॥ १० ॥

प्रोवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा ता मृगी व्यथितेंद्रिय ।

राजोवाच ॥

स्तन्य तु तनयस्येत्थ प्रयच्छन्ती न मे मता ॥ ११ ॥

अज्ञानेन हता भद्रे, प्रसीद सुसमाधिना ।
व्याघ्ररूपमह मुक्त्वा प्राप्स्ये वै मानुष कदा ॥ १२ ॥

एवविधस्य शापस्य विमोक्ष शस मेऽधुना ।
एवमुक्ते मृगी तस्य प्रोवाच वचन शुभा ॥ १३ ॥

मृग्युवाच ॥

राजन्नब्दशतान्ते तु शापस्यागतया गवा ।
नन्दया सह सवादमासाद्यान्तो भविष्यति ॥ १४ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

मृग्योक्तैर्वचनै राजा व्याघ्र एवाभवत्तदा ।
नखदंष्ट्रायुधोपेतो घोररूपो विभीषण ॥ १५ ॥

तत्रासौ भक्षयन्नास्ते मृगान्हत्वा चतुष्पदान् ।
द्विपदानपि तत्रस्थान्कालेन क्रमयोजितान् ॥ १६ ॥

एव तत्र वने तस्य वत्सराणा शत गतम् ।
गते वर्षशते तस्य वसतस्तु वने तदा ॥ १७ ॥

आयात गोकुल काले यवसोदककारणात् ।
क्षीबैर्गोपै समाकीर्ण यादवैरिव तद्वनम ॥ १८ ॥

निशि वासरवोपेत गोपाना तु शुभप्रदम् ।
एव तु वसतस्तस्य खर्जूरीवनससदि ॥ १९ ॥

हृष्टा पुष्टा तथा तुष्टा नन्दा वै नाम नामत ।
गोमण्डलस्य सा मुख्या हसवर्णा घटस्रवा ॥ २० ॥

दीर्घघोणा विभक्ताङ्गी बन्धुरा च तनुत्वचा ।
नीलकण्ठा शुभग्रीवा घण्टाली मधुरस्वरा ॥ २१ ॥

सा च यूथस्य सर्वस्य अग्रे चरति निर्भया ।
घासस्थान चरेन्छन्न गत्वैका च यथासुखम ॥ २२ ॥

यथेष्टकाम सुरभिरन्छिन्न चरते तृणम् ।
रोहितो नाम तत्रान्य पर्वत सरितस्तटे ॥ २३ ॥

अनेककन्दरदरीगुहाशतनिषेवित ।
तस्य पूर्वोत्तरे भागे घोरे तृणसमाकुले ॥ २४ ॥

सकटे विषमे दुर्गे भैरवे लोमहर्षणे ।
मृगसिहसमाकीर्णे बहुश्वापदसेविते ॥ २५ ॥

वल्लीवृक्षैश्च गहने शिवाशतनिनादिते ।
दुर्गेऽस्मिन्वसते रौद्र कालरूपी भयकर ॥ २६ ॥

द्वीपी शोणितमासाशी महादष्ट्रो महाबलः ।
महापर्वतसकाशो मेघगर्जितनि स्वन ॥ २७ ॥

महागुहान्तरीवक्त्रस्तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुध ।
नन्दो नाम स धर्मात्मा स च गोपहिते रत ॥ २८ ॥

अच्छिन्नाग्रैस्तृणैर्दीर्घैर्गोधन परिरक्षति ।
तस्य यूथपरिभ्रष्टा नन्दा सा तृणतृष्णया ॥ २९ ॥

चरन्ती व्याघ्रपुरत सा वै धेनुरुपागता ।
अभ्यद्रवच्च ता द्वीपी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥

व्याघ्र उवाच ॥

त्व मेऽद्य विहितो भक्ष स्वय प्राप्तासि धेनुके ।

पुलस्त्य उवाच ॥

द्वीपिनश्च वच श्रुत्वा निष्ठुर लोमहर्षणम ॥ ३१ ॥

शुभ्ररूपान्वित बाल भद्रमिन्दुसमप्रभम् ।
सुत स्मरति सा धेनु स्नेहार्द्रा गद्गदस्वरा ॥ ३२ ॥

दह्यन्ती पुत्रशोकेन नन्दा सा पुत्रवत्सला ।
रुदती करुण चैव निराशा पुत्रदर्शने ॥ ३३ ॥

द्वीपी दृष्ट्वा तु ता धेनु क्रन्दमाना सुदु खिता ।
उवाच वचन घोर धेनुके, कि प्ररुद्यते ॥ ३४ ॥

दैवान्मुखोपपन्नासि भक्षस्त्व मे यदृच्छया ।
रुदत्या वा हसन्त्या वा नाद्य ते जीवन भवेत् ॥ ३५ ॥

विहित भुज्यते लोके स्वय प्राप्तासि धेनुके ।
मृत्युस्ते विहितोऽद्यैव वृथा किमनुशोचासि ॥ ३६ ॥

पप्रच्छ ता पुनर्द्वीपी किमर्थ रुदित त्वया ।
कौतुक साप्रत जात महन्मे कथयस्व वै ॥ ३७ ॥

व्याघ्रस्य वचन श्रुत्वा नन्दा वाक्यमथाब्रवीत् ।

नन्दोवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे सर्व कामरूप, नमोऽस्तुते ॥ ३८ ॥

त्वा समासाद्य लोकस्य परित्राण न विद्यते ।
जीवित नैव शोचामि प्राप्तव्य मरण मया ॥ ३९ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न शोचामि मृगाधिप ॥ ४० ॥

देवैरपि तथा सर्वैर्मर्तव्यमवशैर्ध्रुवम् ।
तस्मात्तु नाहमेवैका व्याघ्र, शोचामि जीवितम् ॥ ४१ ॥

किंतु स्नेहेन मे शोको दु खेन रुदित मया ।
अस्ति मे हृदि सन्तापस्त च त्व श्रोतुमर्हसि ॥ ४२ ॥

प्रथमे वयसि प्राप्ते प्रसूताह मृगाधिप ।
इष्ट प्रथमज पुत्रो मम व्याघ्र, महाबल ॥ ४३ ॥

क्षीरपायी च मे वत्सस्तृण नाद्यापि जिघ्रति ।
स च गोपकुले बद्ध क्षुधार्तो मामवेक्षते ॥ ४४ ॥

तमह चानुशोचामि कथ जीविष्यते सुत ।
तस्येच्छामि स्तन दातु पुत्रस्नेहवश गता ॥ ४५ ॥

पाययित्वा च त वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
सखीनामर्पयित्वा तु सदिश्य च हिताहितम् ॥ ४६ ॥

पुन प्रत्यागमिष्यामि यथेष्ट भक्षयिष्यसि ।

पुलस्त्य उवाच ॥

स नन्दाया वच श्रुत्वा मृगेन्द्र पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥

व्याघ्र उवाच ॥

कि ते पुत्रेण कर्तव्य मरण कि न बुध्यसे ।
त्रसन्ति सर्वभूतानि मा निरीक्ष्य म्रियन्ति च ॥ ४८ ॥

त्व पुन कृपयाविष्टा पुत्र पुत्रेति भाषसे ॥ ४९ ॥

न पुत्रा न तपो दान न माता न पिता सुहृत् ।
शक्नुवन्ति परित्रातु नर कालेन पीडितम ॥ ५० ॥

कथ त्व गोकुल गत्वा गोपीजनसमाकुलम ।
गोलोकप्रतिम दृष्ट्वा तत प्रत्यागमिष्यसि ॥ ५१ ॥

पञ्च भूतानि मे भद्रे, पिबन्तु रुधिर तव ।
न निर्विण्णानि भूतानि वाङ्मात्रेण करोम्यहम् ॥ ५२ ॥

नन्दोवाच ॥

अह प्रथमवत्सा तु मृगेन्द्र, शृणु मे वच ।
दृष्ट्वा सखी सुत बाल गोपाश्च प्रतिपालकान् ॥ ५३ ॥

गोपीजनमुपामन्त्र्य जननी ता विशेषत ।
शपथैरागमिष्यामि यदि मन्यसि मुञ्च माम ॥ ५४ ॥

यत्पाप ब्रह्महत्याया मातापितृवधे तथा ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ५५ ॥

यत्पाप लुब्धकाना तु म्लेच्छाना गरदायिनाम् ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ५६ ॥

गोष्ठे विघ्नाश्च ये कुर्यु स्वपन्त ताडयन्ति च ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ५७ ॥

सकृद्दत्वा तु य कन्या द्वितीये दातुमिच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ५८ ॥

द्विभार्य पुरुषो यस्तु स्नेहादेका प्रपश्यति ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ५९ ॥

यस्त्वनर्हान्बलीवर्दान्विषम वाहयेत्पुमान ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ६० ॥

कथाया कथ्यमानाया विघ्न कारयते तु य ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ६१ ॥

गृह यस्यागत मित्र निराश प्रतिगच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽह यद्यह नागमे पुन ॥ ६२ ॥

इत्येतै पातकैर्घोरैरागमिष्याम्यह पुन ।
बुध्द्वा सप्रत्यय द्वीपी पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥

सजात प्रत्ययोऽस्माक शपथैस्तव धेनुके ॥ ६४ ॥

कदाचिन्मन्यसे गत्वा मूढोऽसौ वञ्चितो मया ।
अत्रापि केचिद्वक्ष्यन्ति शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ ६५ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवा मुक्तौ तथैव च ।
प्राणात्यये समुत्पन्ने श्रद्धातव्य न च त्वया ॥ ६६ ॥

लोकेऽस्मिन्नास्तिका केचिन्मूर्खा पण्डितमानिन ।
भ्रामयिष्यन्ति ते बुद्धि चक्रारुढमिव क्षणात् ॥ ६७ ॥

कुतर्कहेतुदृष्टान्तैरज्ञानावृतचेतस ।
मोहयन्ति नरा क्षुद्रा आगमार्थाविशारदा ॥ ६८ ॥

अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यतिपेशला ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रकर्मविदो जना ॥ ६९ ॥

प्राय कृतार्थो लोकोऽय मन्यते नोपकारिणम् ।
वत्स क्षीरक्षय दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ७० ॥

न त पश्यामि लोकऽस्मिन्कृते प्रतिकरोति य ।
सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रजायते ॥ ७१ ॥

ऋषिदेवासुरनरै शपथा कार्यसिद्धये ।
कृता परस्पर पूर्व तास्तु म यामहे वयम् ॥ ७२ ॥

सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसनिधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्ध निकृन्तति ॥ ७३ ॥

मा ते बुद्धिर्भवेदेव शपथैरेष वञ्चित ।
त्वयैव दर्शित सर्व यथेष्ट कुरु साप्रतम् ॥ ७४ ॥

नन्दोवाच ॥

एवमेव मया साधो, कस्त्वा वञ्चयितु क्षम ।
आत्मैव वञ्चितस्तेन य पर वञ्चयिष्यति ॥ ७५ ॥

द्वीप्युवाच ॥

धेनुके, गन्छ पश्य त्व पुत्रक पुत्रवत्सले ।
पाययित्वा स्तन वत्समवलिह्य च मूर्धनि ॥ ७६ ॥

मातर भ्रातर दृष्ट्वा सखीस्वजनबान्धवान् ।
सत्यमेवाग्रत कृत्वा शीघ्रमागमन कुरु ॥ ७७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एव सा शपथान्कृत्वा धेनुर्वै सत्यवादिनी ।
अनुज्ञाता मृगेन्द्रेण प्रयाता पुत्रवत्सला ॥ ७८ ॥

अश्रुपूर्णमुखी दीना वेपमाना सुदु खिता ।
हम्भारव प्रमुञ्चन्ती पतिता शोकसागरे ॥ ७९ ॥

करीव चरणग्राह गृहीत सलिलाशये ।
अशक्ता तत्परित्राणे विलपन्ती मुहुर्मुहु ॥ ८० ॥

सा तु वै गोकुल प्राप्य इन्द्रनद्यास्तटे स्थितम् ।
श्रुत्वा तु वत्स क्रोशन्त पर्यधावत समुखी ॥ ८१ ॥

उपस्पृश्य तु त बाल बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
सप्राप्य मातर वत्स शङ्कित परिपृन्छति ॥ ८२ ॥

वत्स उवाच ॥

न ते पश्यामि सौम्यत्व शर्म नैवाद्य लक्षये ।
उद्विग्ना चापि ते दृष्टिर्भीता चातीव लक्ष्यसे ॥ ८३ ॥

नन्दोवाच ॥

पिब पुत्र, स्तन मेऽद्य कारण यदि पृन्छसि ।
अशक्ताह तवाख्यातु कुरु तृप्ति यथेप्सितम् ॥ ८४ ॥

अपश्चिमं तु ते पुत्र दुर्लभं मातदर्शनम् ।
एकाह्मद्य मे पीत्वा प्रभाते कस्य पास्यसि ॥ ८५ ॥

मयाद्य पुत्र गन्तव्य शपथैरागता ह्यहम् ।
क्षुत्क्षामस्य तु व्याघ्रस्य दातव्य चात्मजीवितम् ॥ ८६ ॥

नन्दायाश्च वच श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीत् ।

वत्स उवाच ॥

अह तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ॥ ८७ ॥

श्लाघ्य ममापि मरण त्वया सह न सशय ।
एकाकिनापि मर्तव्य मयापि च त्वया विना ॥ ८८ ॥

यदि मा सहित मातर्वने व्याघ्रो हनिष्यति ।
या गतिर्मातृभक्ताना ध्रुव सा मे भविष्यति ॥ ८९ ॥

तस्मादवश्य यास्यामि त्वया सह न सशय ।
अथवा तिष्ठ मातस्त्व शपथा सन्तु ते मम ॥ ९० ॥

जननीविप्रयुक्तस्य जीविते कि प्रयोजनम ।
अनाथस्य हि मे नित्य को हि नाथो भविष्यति ॥ ९१ ॥

नास्ति मातृसमो बन्धुर्बालाना क्षीरपायिनाम ।
नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गति ॥ ९२ ॥

नास्ति मातृसम स्नेहो नास्ति मातृसम सुखम् ।
नास्ति मातृसमो देव इह लोके परत्र च ॥ ९३ ॥

एत वै परम धर्म प्रजापतिविनिर्मितम् ।
ये तिष्ठन्ति सदा पुत्रास्ते यान्ति परमा गतिम् ॥ ९४ ॥

नन्दोवाच ॥

ममैव विहितो मृत्युर्न त्वं पुत्रागमिष्यसि ।
न चायमल्पजीवाना मृत्यु स्यादन्यमृत्युना ॥ ९५ ॥

अपश्चिमस्त्वय पुत्र, मातृसन्देश उत्तम ।
अत्र तिष्ठस्व मद्वाक्ये तत शुश्रूषण पुन ॥ ९६ ॥

जले वने च विचरन्प्रमाद मा करिष्यसि ।
प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यन्ति न सशय ॥ ९७ ॥

न च लोभेन कर्तव्य विषमस्थ तृण क्वचित् ।
लोभाद्विनाश सर्वेषामिह लोके परत्र च ॥ ९८ ॥

समुद्रमटवी दुर्गं विशन्ते लोभमोहिता ।
लोभादकार्यमत्युग्र विद्वानपि समाचरेत् ॥ ९९ ॥

लोभात्प्रमादाद्विस्रम्भात्त्रिविधै क्षीयते जगत् ।
तस्माल्लोभ न कुर्वीत न प्रमाद न विश्वसेत् ॥ १०० ॥

आत्मा हि सतत पुत्र रक्षितव्य प्रयत्नत ।
सर्वेभ्य श्वापदेभ्यश्च म्लेच्छचौरादिसङ्कटे ॥ १०१ ॥

तिरश्चा पापयोनीनामेकत्र वसतामपि ।
विपरीतानि चित्तानि विज्ञायन्ते न पुत्रक ॥ १०२ ॥

नखिना च नदीना च शृङ्गिणा शस्त्रधारिणा ।
विश्वासो नैव कर्तव्य स्त्रीणा प्रेष्यजनस्य च ॥ १०३ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्न मूलादपि निकृन्तति ॥ १०४ ॥

न विश्वसेत्स्वदेहेऽपि बालेऽप्याभीलचेतासि ।
वक्ष्यन्ति गूढमत्यर्थं सुप्रमत्ते प्रमादत ॥ १०५ ॥

गन्ध सर्वत्र सततमाघ्रातव्य प्रयत्नत ।
गाव पश्यन्ति गन्धेन राजानश्चारचक्षुषा ॥ १०६ ॥

नैकस्तिष्ठेद्वने घोरे धर्ममेव प्रचिन्तयेत् ।
न चोद्वेगस्त्वया कार्यं सर्वस्य मरण ध्रुवम ॥ १०७ ॥

यथा हि पथिक कश्चिच्छायामाश्रित्य तिष्ठति ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागम ॥ १०८ ॥

पुत्रानित्य जगत्सर्वं तत्रैक शोचसे कथम् ।
तावत्त्व शोकमुत्सृज्य मद्वाक्यमनुपालय ॥ १०९ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

शिरस्याघ्राय त पुत्रमवलिह्य च मूर्धनि ।
शोकेन महताविष्टा बाष्पव्याकुललोचना ॥ ११०॥

विनिश्वसन्ती नागीव दीर्घमुष्ण मुहुर्मुहु ।
पुत्रहीन जगच्छून्य प्रपश्यन्तीव साऽभवत ॥ १११ ॥

महापङ्कनिमग्नेव तिष्ठन्ती चावसीदति ।
विलप्य नन्दिनी पुत्रमुवाचेद पुनर्वच ॥ ११२ ॥

नन्दोवाच ॥

नास्ति पुत्रसम स्नेहो नास्ति पुत्रसम सुखम ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गति ॥ ११३ ॥

अपुत्रस्य गृह शून्यमपुत्रस्य जनस्तथा ।
पुत्रेण लभते लोकानपुत्रो नरक ध्रुवम ॥ ११४ ॥

लोको वदति वाक्यानि चन्दन किल शीतलम ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतल ॥ ११५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

इति पुत्रगुणानुक्त्वा निरीक्ष्य च पुन पुन ।
स्वमातर सखीर्गोपीस्त्वरमाणा च पृच्छति ॥ ११६ ॥

नन्दोवाच ॥

यूथस्याग्रे चरन्ती मामाससाद मृगाधिप ।
मुक्ताह तेन शपथै पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११७ ॥

सुत च मातर चैव सखीर्द्रष्टु च गोकुलम ।
आगता सत्यवाक्येन पुनर्यास्यामि तत्र वै ॥ ११८ ॥

मात क्षमस्व तत्सर्व दौश्शील्याद्यन्मया कृतम ।
सुतस्तवाय दौहित्र कि मन्यद्यद्ब्रवीम्यहम ॥ ११९ ॥

विपुले, चम्पके, दामे, भद्रे, सुरभि, मालिनि ।
वसुधारे, प्रिये, नन्दे, महानन्दे, घटस्रवे ॥ १२ ॥

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यदुक्त किंचिदप्रियम ।
तत्क्षमध्व महाभागा यच्चान्यच्च कृत मया ॥ १२१ ॥

सर्वा सर्वगुणोपेता सर्वलोकस्य मातर ।
सर्वा सर्वप्रदा नित्य क्षमध्व मम बालकम ॥ १२२ ॥

अनाथं विकलं दीनं रक्षध्वं मम पुत्रकम् ।
मातृशोकाग्निसन्तप्तं भगिन्यः पालयिष्यथ ॥ १२३ ॥

भगिनीनामयं पुत्रो ह्यर्पितः स्वसुतो मया ।
पाल्यो बालश्च सर्वाभिः पोष्यः पाल्यश्च पुत्रवत् ॥ १२४ ॥

तस्मादनाथं मद्दीनं पुत्रवत्पालयिष्यथ ।
क्षमध्वं च महाभागा यास्येऽहं सत्यसंश्रयात् ॥ १२५ ॥

न चिन्ता महती कार्या सखीभिश्च कथंचन ।
प्रथमस्यास्य जातस्य स्थितं मरणमग्रतः ॥ १२६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

श्रुत्वा तु नन्दावचनं माता सख्यश्च दुःखिताः ।
विषादं परमं जग्मुरिदमूचुः सुविस्मिताः ॥ १२७ ॥

मातृसख्य ऊचुः ॥

अहोऽत्र महदाश्चर्यं यद्वृथाग्रवचनात्तव ।
प्रवेष्टुमुद्यता भीमं नन्दिनी सत्यवादिनी ॥ १२८ ॥

शपथैः सत्यवाक्येन वञ्चयित्वा महाभयम् ।
नाशितव्यं प्रयत्नेन आत्मरक्षा यथा तथा ॥ १२९ ॥

नन्दे, न चैव गन्तव्यमधर्मोऽयं कृतस्त्वया ।
यद्बालं स्वसुतं त्यक्त्वा सत्यलोभेन गम्यते ॥ १३० ॥

अत्र गाथा पुरा गीता ऋषिभिर्धर्मवादिभिः ।
प्राणत्यागे समुत्पन्ने शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ १३१ ॥

उक्त्वानृत भवेद्यत्र प्राणिना प्राणरक्षणम् ।
अनृत तत्र सत्य स्यात् सत्यमप्यनृत भवत ॥ १३२ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवा मुक्तौ तथैव च ।
ब्राह्मणाना विपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ॥ १३३ ॥

नन्दोवाच ॥

परेषा प्राणरक्षार्थं वदाम्येवानृत वच ।
नात्मार्थमुत्सहे वक्तु जीवितार्थे कथचन ॥ १३४ ॥

एक सश्लिष्यते गर्भे मरणे भरणे तथा ।
भुङ्क्ते चैक सुख दु खमत सत्य वदाम्यहम् ॥ १३५ ॥

सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्म सत्ये प्रतिष्ठित ।
उदधि सत्यवाक्येन मर्यादा न विलङ्घति ॥ १३६ ॥

विष्णवे पृथिवी दत्वा बलि पातालमास्थित ।
छद्मनापि बलिर्बद्ध सत्यवाक्येन तिष्ठति ॥ १३७ ॥

प्रवर्धमान शैलेन्द्र शतशृङ्ग समुच्छ्रित ।
सत्येन सस्थितो विन्ध्य प्रबन्ध नातिवर्तते ॥ १३८ ॥

स्वर्गो मोक्षस्तथा धर्म सर्वे वाचि प्रतिष्ठिता ।
यस्ता लोपयते वाचमशेष तेन लोपितम् ॥ १३९ ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
कि तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारिणा ॥ १४० ॥

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्ध निकृन्तति ।
यास्यामि नरकघोर विलोप्यात्मानमात्मना ॥ १४१ ॥

अगाधसलिले शुद्धे सत्यतीर्थे क्षमाह्रदे ।
स्नात्वा पापविनिर्मुक्त प्रयाति परमा गतिम् ॥ १४२ ॥

अश्वमेधसहस्र च सत्य च तुलया धृतम ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ १४३ ॥

सत्य साधु तप श्रुत च परम क्लेशादिभिर्वर्जित
साधूना निकष सता कुलधन सर्वाश्रमाणा वरम ।
स्वाधीन च सुदुर्लभ च जगत साधारण भूषण
यन्म्लेन्छोऽप्यभिधाय गन्छति दिव तत्त्यज्यते वा कथम ॥

सख्य ऊचु ॥

नन्दे, सा त्व नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासुरै ।
या त्व परमसत्येन प्राणास्त्यजसि दुस्त्यजान ॥ १४५ ॥

ब्रूम कि तत्र कल्याणि, या त्व धर्मधुरधरा ।
सत्येनानेन नाप्राप्य त्रैलोक्ये वस्तु किचन ॥ १४६ ॥

अवियोग च पश्यामस्त्यागान्स्मात्सुतेन हि ।
नार्या कल्याणचित्ताया नापद सन्ति कुत्राचित ॥ १४७ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

दृष्ट्वा गोपीजन सर्व परिक्रम्य च गोकुलम् ।
नन्दा सप्रस्थिता देवान्वृक्षाश्चापृन्छत सा पुन ॥ १४८ ॥

क्षिति वरुणमग्नि च वायु चापि निशाकरम ।
दश दिग्देवतावृक्षान्नक्षत्राणि ग्रहै सह ॥ १४९ ॥

सर्वान्विज्ञापयामास प्रणिपत्य मुहुर्मुहु ॥ १५० ॥

नन्दोवाच ॥

ये सश्रिता वने सिद्धा सर्वाश्च वनदेवता ।
वने चरन्त शरण ते रक्षन्तु सुत मम ॥ १५१ ॥

चम्पकाशोकपुन्नागा सरलार्जुनकिंशुका ।
शृण्वन्तु पादपा सर्वे सदेश मम विक्लबम ॥ १५२ ॥

बालमेकाकिन दीन चरन्त विषमे वने ।
रक्षध्व वत्सल बाल स्नेहात्पुत्रमिवौरसम ॥ १५३ ॥

मातापितृविहीन च अनाथ दीनमानसम ।
विचरन्तमिमा भूमि क्रन्दमान सुदु खितम् ॥ १५४ ॥

तस्येह क्रन्दमानस्य मत्पुत्रस्य महावने ।
महाशोकाभिभूतस्य क्षुत्पिपासातुरस्य च ॥ १५५ ॥

शून्यस्यैकाकिन सर्व जगच्छून्य प्रपश्यत ।
चरमाणस्य कर्तव्य सानुक्रोशैस्तु रक्षणम ॥ १५६ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

एव सदिश्य बहुल पुत्रस्नेहवश गता ।
शोकाग्निनातिसदीप्ता निराशा पुत्रदर्शने ॥ १५७ ॥

वियुक्ता चक्रवाकीव लतेव पतिता तरो ।
अन्धेव यष्टिरहिता प्रस्खलन्ती पदे पदे ॥ १५८ ॥

अगच्छत्सा पुनस्तत्र यत्रासौ पिशिताशन ।
आस्ते विस्फूर्जितमुग्रस्तीक्ष्णदष्ट्रो भयावह ॥ १५९ ॥

तावत्तदग्रतो वत्स ऊर्ध्वपुच्छोऽतिवेगवान् ।
आगम्य मातुरग्रे स मृगेन्द्रस्याग्रतोऽभवत् ॥ १६० ॥

आगत तु सुत दृष्ट्वा मृत्यु त चाग्रत स्थितम् ।
व्याघ्र दृष्ट्वा तु सा धेनुरिद वचनमब्रवीत ॥ १६१ ॥

नन्दोवाच ॥

भो भो मृगेन्द्राऽऽगताह सत्यधर्मव्रते स्थिता ।
कुरु तृप्ति यथाकाम मम मासेन साम्प्रतम ॥ १६२ ॥

तृप्यन्तु पञ्चभूतानि पिब त्व शोणित मम ।
मृताया मयि च व्याघ्र भक्षस्वेम सुपुत्रकम् ॥ १६३ ॥

द्वीप्युवाच ॥

स्वागत तव कल्याणि धेनुके सत्यवादिनि ।
न हि सत्यवता किञ्चिदशुभ भवति क्वचित् ॥ १६४ ॥

त्वयोक्त धेनुके, पूर्व सत्य प्रत्यागमे पुन ।
तेन मे कौतुक जात प्राप्तागच्छेत्कथ पुन ॥ १६५ ॥

तव सत्यपरीक्षार्थ प्रेषितासि मया पुन ।
अन्यथा मा समासाद्य जीवन्ती यास्यसे कथम् ॥ १६६ ॥

तच्च न कौतुक जात सत्यस्यान्वेषण मम ।
तस्मादनेन सत्येन मुक्तासि च मयाधुना ॥ १६७ ॥

भगिनी भवसे मह्य भागिनेय सुतस्तव ।
दत्तोपदेशासि शुभे मम पापिष्ठकर्मण ॥ १६८ ॥

सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्येन गौः क्षीरधारा प्रमुञ्चति हविष्प्रियाम् ॥ १६९ ॥

स वै धन्यतमो लोको यस्ते क्षीरेण जीवति ।
भूमेः प्रदेशा धन्यास्ते सतृणा वीरुधः शुभे ॥ १७० ॥

ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तैराप्तं जन्मनः सारं ये पिबन्ति पयस्तव ॥ १७१ ॥

मृगेन्द्रः प्रत्ययं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सत्यं देवैः प्रदर्शितः ॥ १७२ ॥

सत्यमेवं गवां दृष्ट्वा न मे रोचति जीवितम् ।
तत्करिष्ये अहं कर्म येन मुञ्चामि किल्बिषात् ॥ १७३ ॥

मया जीवसहस्राणि भक्षितानि हतानि च ।
गतिं कां तु गमिष्यामि दृष्ट्वा गोसत्यमीदृशम् ॥ १७४ ॥

अहं पापो दुराचारो नृशंसो जीवघातुकः ।
कांस्तु लोकान् गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदारुणम् ॥ १७५ ॥

गमिष्ये पुण्यतीर्थानि करिष्ये पापमोचनम् ।
पतिष्ये गिरिमारुह्य विशेयाऽपि हुताशनम् ॥ १७६ ॥

धेनोऽद्य यन्मया कार्यं तपः पापविशुद्धये ।
तदादिशस्व संक्षेपान्न कालो विस्तरस्य तु ॥ १७७ ॥

धेनुरुवाच ॥

तपः कृते प्रशंसन्ति त्रेतायां ज्ञानकर्म च ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ १७८ ॥

सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तम ।
अभय सर्वभूताना नास्ति दानमत परम् ॥ १७९ ॥

चराचराणा भूतानामभय य प्रयच्छति ।
स सर्वभयसत्यक्त पर ब्रह्माधिगच्छति ॥ १८० ॥

नास्त्यहिसासम दान नास्त्यहिसासम तप ।
यथा हस्तिपदे ह्यन्यत्पद सर्व प्रलीयते ॥ १८१ ॥

सर्वे धर्मास्तथा व्याघ्र प्रलीयन्ते ह्यहिसया ।
योगवृक्षस्य सा छाया तापत्रयविनाशिनी ॥ १८२ ॥

धर्मज्ञानेऽस्य पुष्पाणि स्वर्गमोक्षौ फले तथा ।
दु खत्रयाभिसन्तप्ताश्छाया योगतरो श्रिता ॥ १८३ ॥

न बाध्यन्ते पुनर्दु खै प्राप्य निर्वाणमुत्तमम ।
इत्येतत्परम श्रेय कीर्तित ते समासत ॥ १८४ ॥

ज्ञात चैव त्वया सर्व केवल मा तु पृच्छसि ।

द्वीप्युवाच ॥

अह मृग्या पुरा शप्तो व्याघ्ररूपेण सस्थित ॥ १८५ ॥

तत प्राणिवधात्सर्वमशेषमपि विस्मृतम ।
त्वत्सपर्कोपदेशेन सजात स्मरण मम ॥ १८६ ॥

त्व चाप्यनेन सत्येन गमिष्यसि परा गतिम् ।
तदह त्वा पुन पृच्छे प्रश्नमेक हृदि स्थितम ॥ १८७ ॥

साग्र वर्षशत जात चिन्तयानस्य मे शुभे ।
भवतीभाग्ययोगेन कदाचित्स्वर्गशोभने ॥ १८८ ॥

कृत धर्मस्य सस्थान सता मार्गे प्रतिष्ठितम् ।
कि तेऽभिधान कल्याणि, ब्रूहि मे तच्च शोभनम् ॥ १८९ ॥

नन्दोवाच ॥

मम नन्देति सज्ञा तु कृता नन्देन स्वामिना ।
साप्रत भक्षयस्वेति तिष्ठेस्त्व केन हेतुना ॥ १९० ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

नन्देति श्रुत्वा तन्नाम मुक्त शापात्प्रभञ्जन ।
पुनर्नृपत्वमापन्नो बलरूपसमन्वित ॥ १९१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे धर्मस्ता नन्दा सत्यवादिनीम् ।
द्रष्टु समागमत्तत्र प्राब्रवीच्च यशस्विनीम् ॥ १९२ ॥

धर्म उवाच ॥

तव सत्यगिराकृष्टो धर्मोऽहमिह चागत ।
नन्दे वृणीष्व भद्र ते वर वरतम हि यत ॥ १९३ ॥

एवमुक्ता तु सा देवी नन्दा त प्रार्थयद्वरम ।

नन्दोवाच ॥

तवानुभावात्स्सुता गच्छामि पदमुत्तमम ।
भवत्विद शुभ तीर्थ मुनीना धर्मदायकम् ॥ १९४ ॥

मन्नाम्ना च सरिदिय नन्दा नाम सरस्वती ।
वरप्रदानाद्देवेश, तदेतत्प्रार्थित मया ॥ १९५ ॥

पुलस्त्य उवाच ॥

सा तत्क्षणाद्गता देवी स्थान सत्यवता शुभम् ।
प्रभञ्जनोऽपि तद्राज्य सप्राप्त प्रागुपार्जितम ॥ १९६ ॥

नन्दा येन गता स्वर्गं नन्दा प्राप्य सरस्वतीम् ।
तेनाऽऽरूयेय बुधैस्तस्या कृता नन्दासरस्वती ॥ १९७ ॥

सरस्वती पुनस्तस्माद्वनात्खर्जूरसञ्ज्ञितात् ।
दक्षिणेन पुनर्याता पावयन्ती धरातलम् ॥ १९८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्मे नन्दाप्राचीमाहात्म्ये
अष्टादशाध्यायः ॥

॥ ब्राह्मणव्याधसंवादः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधन ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १ ॥

साङ्गोपनिषदो वेदानधीते द्विजसत्तम ।
स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थित ॥ २ ॥

उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका सन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्ट ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३ ॥

तामवेक्ष्य तत क्रुद्ध समपध्यायत द्विज ।
भृश क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४ ॥

अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्धरणीतले ।
बलाका पतिता दृष्ट्वा गतसत्वामचेतनाम ॥ ५ ॥

कारुण्यादभिसन्तप्त पर्यशोचत ता द्विज ।
अकार्य कृतवानस्मि रोषरागबलात्कृत ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्राम भैक्षाय सश्रित ।
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ॥ ७ ॥

प्रविष्टस्तत्कुल यत्र पूर्व चरितवास्तु स ।
देहीति याचमानोऽसौ तिष्ठेत्युक्त स्त्रिया तत ॥ ८ ॥

शौच तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्, क्षुधा सपीडितो भृशम ॥ ९ ॥

भर्ता प्रविष्ट सहसा तस्या भरतसत्तम ।
सा तु दृष्ट्वा पति साध्वी ब्राह्मण व्यपहाय तम् ॥ १० ॥

पाद्यमाचमनीय च ददौ भर्तुस्तथासनम् ।
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ॥ ११ ॥

आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैश्च मधुरैस्तथा ।
उच्छिष्ट भाविता भर्तुर्भुङ्क्ते नित्य युधिष्ठिर ॥ १२ ॥

दैवत च पति मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
कर्मणा मनसा वाचा नान्यचित्ताभ्यगात्पति ॥ १३ ॥

त सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ।
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ॥ १४ ॥

भर्तुश्चापि हिते युक्ता सतत सानुवर्तते ।
देवतातिथिभृत्याना श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ॥ १५ ॥

शुश्रूषणपरा नित्य सतत सयतेन्द्रिया ।
सा ब्राह्मण ततो दृष्ट्वा सस्थित भैक्षकाङ्क्षिणम् ॥ १६ ॥

कुर्वती पतिशुश्रूषा सस्माराथ शुभेक्षणा ।
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ॥ १७ ॥

भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ।

ब्राह्मण उवाच ॥

किमिदं भवति, त्वं मा तिष्ठेत्युक्त्वा वरानने ॥ १८ ॥

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ।

मार्कण्डेय उवाच ॥

ब्राह्मणं कोपसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र, सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।

स्त्री उवाच ॥

क्षन्तुमर्हसि मे विप्र, भर्ता मे दैवतं महत् ॥ २० ॥

स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ।

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ॥ २१ ॥

गृहस्थधर्मे वर्त्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ।
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किंपुनर्मानवा भुवि ॥ २२ ॥

अवलिप्ते, न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २३ ॥

स्त्री उवाच ॥

नाहं बलाका विप्रर्षे, त्यज क्रोधं तपोधन ।
अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ॥ २४ ॥

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।
अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २५ ॥

जानामि तेजो विप्राणा महाभाग्य च धीमताम् ।
अपेय सागर क्रोधात्कृतो हि लवणोदक ॥ २६ ॥

तथैव दीप्ततपसा मुनीना भावितात्मनाम् ।
एषा क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २७ ॥

ब्राह्मणाना परिभवाद्वातापि सुदुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्ण क्रूरो महासुर ॥ २८ ॥

बहु प्रभावा श्रुयन्ते ब्राह्मणाना महात्मनाम् ।
क्रोध सुविपुलो ब्रह्मन्, प्रसादश्च महात्मनाम ॥ २९ ॥

अस्मिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्, क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
पतिशुश्रूषया धर्मो य स मे रोचते द्विज ॥ ३० ॥

दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवत परम् ।
अविशेषेण तस्याह कुर्या धर्म द्विजोत्तम ॥ ३१ ॥

शुश्रूषाया फल पश्य पत्युर्ब्राह्मण, यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदित मया ॥ ३२ ॥

क्रोध शत्रु शरीरस्थो मनुष्याणा द्विजोत्तम ।
य क्रोधमोहौ त्यजति त देवा ब्राह्मण विदु ॥ ३३ ॥

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विन ।
सर्वधर्मेषु चरतस्त देवा ब्राह्मण विदु ॥ ३४ ॥

यो वदेदिह सत्यानि गुरून्सतोषयेत च ।
हिसितश्च न हिसेत त देवा ब्राह्मण विदु ॥ ३५ ॥

धर्मं तु ब्राह्मणस्याहु स्वाध्याय दममार्जवम ।
इन्द्रियाणा निग्रह च शाश्वत द्विजसत्तम ॥ ३६ ॥

सत्यार्जवे धर्ममाहु पर धर्मविदो जना ।
दुर्ज्ञेय शाश्वतो धर्म स च सत्ये प्रतिष्ठित ॥ ३७ ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्म स्यादिति वृद्धानुशासनम ।
बहुधा दृश्यते धर्म सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ॥ ३८ ॥

भवानपि च धर्मज्ञ स्वाध्यायनिरत शुचि ।
न तु तत्त्वेन भगवन्, धर्म वेत्सीति मे मति ॥ ३९ ॥

यदि विप्र, न जानीषे धर्म परमक द्विज ।
धर्मव्याध तत पृच्छ गत्वा तु मिथिला पुरीम ॥ ४० ॥

मातापितृभ्या शुश्रूषु सत्यवादी जितेन्द्रिय ।
मिथिलाया वसन्व्याध स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ४१ ॥

तत्र गच्छस्व भद्र ते यथाकाम द्विजोत्तम ।
अत्युक्तमपि मे सर्व क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४२ ॥

स्त्रियो ह्यवध्या सर्वेषा ये धर्ममभिविद्रते ।

ब्राह्मण उवाच ॥

प्रीतोऽस्मि तव भद्र ते गत क्रोधश्च शोभने ॥ ४३ ॥

उपालम्भस्त्वया युक्तो मम नि श्रेयस परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥ ४४ ॥

धन्या त्वमसि कल्याणि, यस्या स्याद्वृत्तमीदृशम ॥ ४५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवन ययौ ।
विनिन्दन्स स्वमात्मान कौशिको द्विजसत्तम ॥ ४६ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

चिन्तयित्वा तदाश्चर्य स्त्रिया प्रोक्तमशेषत ।
विनिन्दन्स स्वमात्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १ ॥

चिन्तयान स धर्मस्य सूक्ष्मा गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन वै भाव्य गन्छामि मिथिलामहम् ॥ २ ॥

कृतात्मा धर्मवित्तस्या व्याधो निवसते किल ।
त गन्छाम्यहमद्यैव धर्म द्रष्टु तपोधनम् ॥ ३ ॥

इति सचिन्त्य मनसा श्रद्दधान स्त्रिया वच ।
बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनै शुभै ॥ ४ ॥

सप्रतस्थे स मिथिला कौतूहलसमन्वित ।
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामाश्च नगराणि च ॥ ५ ॥

ततो जगाम मिथिला जनकेन सुरक्षिताम् ।
धर्मसेतुसमाकीर्णा यज्ञोत्सववती शुभाम ॥ ६ ॥

हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ।
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्ता ब्राह्मण समतिक्रमन ॥ ७ ॥

धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजै ।
अपश्यत्तत्र गत्वा त सूनामध्ये व्यवस्थितम् ॥ ८ ॥

मार्गमाहिषमासानि विक्रीणन्त तपस्विनम् ।
आकुलत्वाच्च क्रेतॄणामेकान्ते सस्थितो द्विज ॥ ९ ॥

स तु ज्ञात्वा द्विज प्राप्त सहसा सभ्रमोत्थित ।
आजगाम यतो विप्र स्थित एकान्तदर्शने ॥ १० ॥

व्याध उवाच ॥

अभिवादये त्वा भगवन, स्वागत ते द्विजोत्तम ।
अह व्याधो हि भद्र ते कि करोमि प्रशाधि माम ॥ ११ ॥

एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्व मिथिलामिति ।
जानाम्येतदह सर्व यदर्थ त्वमिहागत ॥ १२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

श्रुत्वा च तस्य तद्वाक्य स विप्रो भृशविस्मित ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यमन्यत स द्विज ॥ १३ ॥

अदेशस्थ हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीदिदम ।
गृह गच्छाव भगवन्, यदि ते रोचतेऽनघ ॥ १४ ॥

बाढमित्येव त विप्रो हृष्टो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विज कृत्वा स जगाम गृह प्रति ॥ १५ ॥

प्रविश्य च गृह रम्यमासनेनाभिपूजित ।
पाद्यमाचमनीय च प्रतिगृह्य द्विजोत्तम ॥ १६ ॥

तत सुखोपविष्टस्त व्याध वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृश भवत प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥

अनुतप्ये भृश तात, तव घोरेण कमणा ।

व्याध उवाच ॥

कुलोचितमिद कर्म पितृपैतामह परम् ॥ १८ ॥

वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्यु मा कृथा द्विज ।
विधात्रा विहित पूर्व कर्म स्वमनुपालयन् ॥ १९ ॥

प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽह द्विजोत्तम ।
सत्य वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ॥ २० ॥

देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ।
न कुत्सयाम्यह किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम ॥ २१ ॥

कृतमन्वेति कर्तार पुराकर्म द्विजोत्तम ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ॥ २२ ॥

दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोको भवत्युत ।
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये सग्राम क्षत्रिये स्मृत ॥ २३ ॥

ब्रह्मचर्य तपो मन्त्रा सत्य च ब्राह्मणे सदा ।
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरता प्रजा ॥ २४ ॥

विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ।
भेतव्य हि सदा राज्ञा प्रजानामधिपा हि ते ॥ २५ ॥

वारयन्ति विकर्मस्थ नृपा मृगमिवेषुभि ।
जनकस्येह विप्रर्षे, विकर्मस्थो न विद्यते ॥ २६ ॥

स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ।
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमृच्छन्ति भूयसीम ॥ २७ ॥

सर्वेषामेव वर्णाना त्राता राजा भवत्युत ।
परेण हि हतान्ब्रह्मन्, वराहमहिषानहम ॥ २८ ॥

न स्वय हन्मि विप्रषे, विक्रीणामि सदा त्वहम ।
न भक्षयामि मासानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ॥ २९ ॥

सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज ।
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ॥ ३० ॥

प्राणिहिसारतिश्चापि भवते धार्मिक पुन ।
अभिचारान्नरेन्द्राणा धर्म सकीर्यते महान ॥ ३१ ॥

अधर्मो वर्धते चापि सकीर्यन्ते तत प्रजा ।
भेरुण्डा वामना कुब्जा स्थूलशीर्षास्तथैव च ॥ ३२ ॥

क्लीबाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्तेऽत्युच्चलोचना ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभव सदा ॥ ३३ ॥

स एष राजा जनक प्रजा धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजा सर्वा स्वधर्मनिरता सदा ॥ ३४ ॥

ये चैव मा प्रशसन्ति ये च निन्दन्ति मानवा ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम ॥ ३५ ॥

शक्त्यान्नदान सतत तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्ह प्रतिपूजा च कार्या भूतषु वै सदा ॥ ३६ ॥

त्यागान्नान्यत्र मर्त्याना गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ।
मृषावाद परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचित ॥ ३७ ॥

न च कामान्न मरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ।
प्रिये नातिभृश हृष्येदप्रिये न च सञ्ज्वरेत् ॥ ३८ ॥

न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्म परित्यजेत् ।
कर्म चेत्किचिदन्यत्स्यादितरन्न तदाचरेत् ॥ ३९ ॥

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मान नियोजयेत् ।
न पापे प्रतिपाप स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ॥ ४० ॥

आत्मनैव हत पापो य पाप कर्तुमिच्छति ।
कर्म चैतदसाधूना वृजिनानामसाधुवत् ॥ ४१ ॥

न धर्मोऽस्तीति मन्वाना शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न सशय ॥ ४२ ॥

महान्तिरिवाध्मात पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसार भाषित भवेत् ॥ ४३ ॥

दर्शयत्यन्तरात्मा त दिवा रूपमिवाशुमान् ।
न लोके राजते मूर्ख केवलात्मप्रशसया ॥ ४४ ॥

अपि चेह मृजाहीन कृतविद्य प्रकाशते ।
अब्रुवन्कस्य चिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ॥ ४५ ॥

न कश्चिद्गुणसपन्न प्रकाशो भुवि न्ध्यते ।
विकर्मणा तप्यमान पापाद्धि परिमुच्यते ॥ ४६ ॥

न तत्कुर्या पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ।
कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ॥ ४७ ॥

एव श्रुतिरिय ब्रह्मन्, धर्मेषु प्रतिदृश्यते ।
पापान्यबुद्ध्वेह पुराकृतानि
प्राग्धर्मशीलोऽपि विहन्ति पश्चात् ।
धर्मो राजन्, नुदते पुरुषाणा
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ४८ ॥

पाप कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति मानुष ।
त तु देवा प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष ॥ ४९ ॥

चिकीर्षेदेव कल्याण श्रद्दधानोऽनसूयक ।
वसनस्येव छिद्राणि साधूना विवृणोति य ॥ ५० ॥

अपश्यन्नात्मनो दोषान् स पाप प्रेत्य नश्यति ।
पाप चेत्पुरुष कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ५१ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चन्द्रमा ।
यथादित्य समुद्यन्वै तम पूर्व व्यपोहति ॥ ५२ ॥

एव कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापै प्रमुच्यते ।
पापाना विद्ध्यधिष्ठान लोभमेव द्विजोत्तम ॥ ५३ ॥

लुब्धा पाप व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुता ।
अधर्म्या धर्मरूपेण तृणै कूपा इवावृता ॥ ५४ ॥

येषा पञ्च पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचार सुदुर्लभ ॥ ५५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचार कथमह विद्यामिति नरोत्तम ॥ ५६ ॥

एतदिच्छामि भद्र ते श्रोतु धर्मभृता वर ।
त्वत्तो महामते व्याध, तद्ब्रवीहि यथातथम ॥ ५७ ॥

व्याध उवाच ॥

यज्ञो दान तपो वेदा सत्य च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु सर्वदा ॥ ५८ ॥

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भ लोभमनार्जवम ।
धर्ममित्येव सतुष्टास्ते शिष्टा शिष्टसम्मता ॥ ५९ ॥

न तेषा भिद्यते वृत्त यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालन चैव द्वितीय शिष्टलक्षणम् ॥ ६० ॥

गुरुशुश्रूषण सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टय ब्रह्मन, शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६१ ॥

शिष्टाचारे मन कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वश ।
यामय लभते वृत्ति सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

वेदस्योपनिषत्सत्य सत्यस्योपनिषद्दम ।
दमस्योपनिषत्त्याग शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६३ ॥

ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नरा ।
अपथा गन्छता तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६४ ॥

ये तु शिष्टा सुनियता श्रुतित्यागपरायणा ।
धर्मपन्थानमारूढा सत्यधर्मपरायणा ॥ ६५ ॥

नियच्छन्ति परा बुद्धि शिष्टाचारान्विता जना ।
उपाध्यायमते युक्ता स्थित्या धर्मार्थदर्शिन ॥ ६६ ॥

नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज तान ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६७ ॥

कामलोभग्रहाकीर्णा पञ्चेन्द्रियजला नदीम् ।
नाव धृतिमयी कृत्वा जन्मदुर्गाणि सतर ॥ ६८ ॥

क्रमेण सचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू राग शुक्ल इवाम्बरे ॥ ६९ ॥

अहिसा सत्यवचन सर्वभूतहित परम ।
अहिंसा परमो धर्म स च सत्ये प्रतिष्ठित ॥ ७० ॥

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठा तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तय॰ ।
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ ७१ ॥

आचारश्च सता धर्म सन्तश्चाचारलक्षणा ।
यो यथा प्रकृतिर्जन्तु स स्वा प्रकृतिमश्नुते ॥ ७२ ॥

पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ।
आरम्भो न्याययुक्तो य स हि धर्म इति स्मृत ॥ ७३ ॥

अनाचारस्त्वधर्मेति एतन्छिष्टानुशासनम ।
स्वै कर्मभि सस्कृताना घोरत्व सप्रणश्यति ॥ ७४ ॥

त सदाचारमाश्चर्य पुराण शाश्वत ध्रुवम् ।
धर्म धर्मेण पश्यन्त स्वर्ग यान्ति मनीषिण ॥ ७५ ॥

आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजका ।
श्रुतवृत्तोपसपन्ना सन्त स्वर्गनिवासिन ॥ ७६ ॥

वेदोक्त परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापर ।
शिष्टाचारश्च शिष्टाना त्रिविध धर्मलक्षणम् ॥ ७७ ॥

धारण चापि विद्याना तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जव शौच सतामाचारदर्शनम् ॥ ७८ ॥

सर्वभूतदयावन्तो अहिसानिरता सदा ।
परुष च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रिया ॥ ७९ ॥

शुभानामशुभाना च कर्मणा फलसचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टा शिष्टसम्मता ॥ ८० ॥

न्यायोपेता गुणोपेता सर्वलोकहितैषिण ।
सन्त स्वर्गजित शुक्ला सन्निविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८१ ॥

दातार सविभक्तारो दीनानुग्रहकारिण ।
सर्वपूज्या श्रुतधनास्तथैव च तपस्विन ॥ ८२ ॥

सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टा शिष्टसमता ।
दाननित्या सुखाँल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८३ ॥

पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८४ ॥

लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
एवं सन्तो वर्तमानास्त्वेधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८५ ॥

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥८६ ॥

धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः ॥ ८७ ॥

त्रीण्येव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८८ ॥

सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसन्तुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ८९ ॥

शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ।
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ॥ ९० ॥

कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ।
कर्म च श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ॥ ९१ ॥

शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्ममनुव्रताः ।
प्रज्ञाप्रसादमारुह्य मुच्यन्ते महतो भयात् ॥ ९२ ॥

प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यात यथाप्रज्ञ यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुण ब्रह्मन्, पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय. ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदह त्वाचरे कर्म घोरमेतदसशयम् ॥ १ ॥

विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्, दुस्तर हि पुराकृतम ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम ॥ २ ॥

दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन, विघाते यत्नवानहम ।
विधिना हि हते पूर्व निमित्त घातको भवेत् ॥ ३ ॥

निमित्तभूता हि वय कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ।
येषा हताना मासानि विक्रीणामीह वै द्विज ॥ ४ ॥

तेषामपि भवेद्धर्म उपयोगेन भक्षणे ।
देवतातिथिभृत्याना पितॄणा चाभिपूजनम् ॥ ५ ॥

ओषध्यो वीरुधश्चैव पशवो मृगपक्षिण ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुति ॥ ६ ॥

आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ८ ॥

अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तदा ।
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥ ९ ॥

अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ १० ॥

अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्, वध्यन्ते सततं द्विजैः ॥ ११ ॥

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ।
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्, मांसकामाभवन्पुरा ॥ १२ ॥

भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ।
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ॥ १३ ॥

देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्वापि यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न प्रदुष्यति भक्षणात् ॥ १४ ॥

अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १५ ॥

सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन तदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ॥ १६ ॥

शापाभिभूतेन भृशमत्र कि प्रतिभाति मे ।
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ।
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन, अधर्म इह न्श्यते ॥ १८ ॥

स्वकर्मनिरतो यस्तु धर्म स इति निश्चय ।
पूर्व तु विहित कर्म देहिन न विमुञ्चति ॥ १९ ॥

धात्रा विधिरय दृष्टो वहुधा कर्मनिर्णये ।
द्रष्टव्या तु भवेत्प्रज्ञा क्रूरे कर्मणि वर्तता ॥ २० ॥

कथ कर्म शुभ कुर्या कथ मुच्ये पराभवात् ।
कमणस्तस्य घोरस्य वहुधा निर्णयो भवेत् ॥ २१ ॥

दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाह धमे च निरत सदा ॥ २२ ॥

अभिमानातिवादाभ्या निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ।
कृषि साध्विति मन्यन्ते तत्र हिसा परा स्मृता ॥ २३ ॥

कर्षन्तो लाङ्गलै पुसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्याश्च बहुशस्तत्र कि प्रतिभाति मे ॥ २४ ॥

धान्यबीजानि यान्याहुस्तृणादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र कि प्रतिभाति मे ॥ २५ ॥

अध्याक्रम्य पशूश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षास्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २६ ॥

जीवा हि बहवो ब्रह्मन्, वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २७ ॥

सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्, प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्यान्ग्रसन्ते मत्स्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २८ ॥

सत्वैः सत्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्ष्याश्च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ २९ ॥

चङ्क्रम्यमाणा जीवाश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३० ॥

उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
अज्ञानादथ वा ज्ञानात्तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३१ ॥

जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३२ ॥

अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥

बहु संचिन्त्य इति वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ॥ ३४ ॥

तेषामपि हि सा ब्रह्मन्, यत्नादल्पतरा भवेत् ।
आलक्षिता हि पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ॥ ३५ ॥

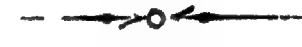
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ।
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ॥ ३६ ॥

सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यत ।
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ॥ ३७ ॥

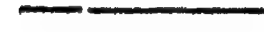
गुरूश्चैव विनिन्दन्ति मूढा पण्डितमानिन ।
बहु लोके विपर्यस्त दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्म च तत्र किं प्रतिभाति मे ॥ ३८ ॥

वक्तु बहुविध शक्य धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यश प्राप्नुयान्महत् ॥ ३९ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

धर्मव्याधस्तु निपुण पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेद सर्वधर्मभृता वर ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

श्रुतिप्रमाणो धर्मोऽयमिति वृद्धानुशासनम् ।
सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखाह्यनन्तिका ॥ २ ॥

यत्करोत्यशुभ कर्म शुभ वा यद्द्विजोत्तम ।
अवश्य तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र सशय ॥ ३ ॥

विषमां तु दशां प्राप्तो देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ४ ॥

मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
द्विजो बध्नाति नो कर्म पुरुषः पापनिश्चयः ॥ ५ ॥

सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ६ ॥

यो यमिच्छेद्यथाकामं स तं कामं समाप्नुयात् ।
यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ७ ॥

संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ८ ॥

भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखी जीवते सदा ॥ ९ ॥

अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठते ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ १० ॥

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृध्नुभिः ।
दशमासधृता गर्भा जायन्ते कुलपांसनाः ॥ ११ ॥

अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १२ ॥

न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ॥ १३ ॥

व्याधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधै क्षुद्रमृगा इव ।
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणै सभृतौषधै ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १४ ॥

येषामस्ति च भोक्तव्य ग्रहणीरोगपीडिता ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तु पश्य धर्मभृता वर ॥ १५ ॥

अपरे बाहुबलिन क्लिश्यन्ति बहवो जना ।
दु खेन चाधिगच्छन्ति भोजन द्विजसत्तम ॥ १६ ॥

इति लोकम ाक्रन्द मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सकृदाक्षिप्त ह्रियमाण बलीयसा ॥ १७ ॥

न म्रियेयुर्न जीर्येयु सर्वे स्यु सार्वकालिका ।
नाप्रिय प्रतिपश्येयुर्वशित्व यदि वै भवेत् ॥ १८ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तु समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्त्तते तथा ॥ १९ ॥

बहव सप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गला ।
महत्तु फलवैषम्य दृश्यते कर्मसिद्धिषु ॥ २० ॥

न केचिदीशते ब्रह्मन, स्वयग्राह्यस्य सत्तम ।
कर्मणा प्राकृताना वै इह सिद्धि प्रदृश्यते ॥ २१ ॥

तथा श्रुतिरिय ब्रह्मन्, जीव किल सनातन ।
शरीरमध्रुव लोके सर्वेषा प्राणिनामिह ॥ २२ ॥

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीव सक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धन ॥ २३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथ धर्मविदा श्रेष्ठ, जीवो भवति शाश्वत ।
एतदिच्छाम्यह ज्ञातु तत्वेन वदता वर ॥ २४ ॥

व्याध उवाच ॥

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतीति मूढा ।
जीवस्तु देहान्तरित प्रयाति
दशार्धता त्वस्य शरीरभेद ॥ २५ ॥

अन्यो हि नाश्नाति कृत हि कर्म
मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् ।
यत्तेन किंचिद्धि कृत हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाश ॥ २६ ॥

सुपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या
नराधमा पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातास्त्विह कर्मभि स्वै
कृतै समुत्पद्यति भावितस्तै ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कथ सभवत योनौ कथ वा पुण्यपापयो ।
जाती पुण्यास्त्वपुण्याश्च कथ गच्छति सत्तम ॥ २८ ॥

व्याध उवाच ॥

गर्भाधानसमायुक्त कर्मेद सप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्र प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २९ ॥

यथा सभृतसभार पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३० ॥

शुभै प्रयोगैर्देवत्व व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषी ॥ ३१ ॥

जातिमृत्युजरादु खै सतत समभिद्रुता ।
सचरे पच्यमानाश्च दोषैरात्मकृतैर्नरा ॥ ३२ ॥

तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवा सपरिवर्तन्त कर्मबन्धनिबन्धना ॥ ३३ ॥

जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तै स्वकृतै प्रेत्य दु खित ।
तद्दु खप्रतिघातार्थमपुण्या योनिमाप्नुते ॥ ३४ ॥

तत कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नव बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वाऽपथ्यमिवातुर ॥ ३५ ॥

अजस्रमेव दु खार्त्तोऽदु खित सुखसञ्ज्ञक ।
ततो निवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ॥ ३६ ॥

परिक्रामति ससारे चक्रवद्बहुवेदन ।
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभि ॥ ३७ ॥

तपोयोगसमारम्भ कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानव ॥ ३८ ॥

प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ।
पाप कुर्वन्पापवृत्त पापस्यान्त न गच्छति ॥ ३९ ॥

तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयीत च पातकम् ।
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ॥ ४० ॥

सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ।
संस्कृतस्य च दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ॥ ४१ ॥

प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ।
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ॥ ४२ ॥

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ।
सन्ति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रे विचक्षणाः ॥ ४३ ॥

स्वधर्मेण क्रिया लोके कुर्वाणास्ते ह्यसंकराः ।
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ ४४ ॥

तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४५ ॥

धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
समित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४६ ॥

शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४७ ॥

धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तुष्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा ॥ ४८ ॥

प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४९ ॥

सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोक क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायत ॥ ५० ॥

एव निर्वेदमादत्ते पाप कर्म जहाति च ।
धार्मिकाश्चापि भवति मोक्ष च लभते परम ॥ ५१ ॥

तपो नि श्रेयस जन्तोस्तस्य मूल शमो दम ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणा निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मण पदमाप्नोति यत्पर द्विजसत्तम ॥ ५३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

इन्द्रियाणि तु यान्याहु कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथ कार्यो निग्रहस्य च कि फलम ॥ ५४ ॥

कथ च फलमाप्नोति तेषा धर्मभृता वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्म ज्ञातु ब्रवीहि मे ॥ ५५ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्र तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १ ॥

व्याध उवाच ॥

विज्ञानार्थं मनुष्याणा मन पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य काम भजते क्रोध च द्विजसत्तम ॥ २ ॥

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टाना रूपगन्धानामभ्यास च निषेवते ॥ ३ ॥

ततो राग प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभ प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम ॥ ४ ॥

ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिस्तत पाप चिकीर्षति ॥ ५ ॥

सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तर श्रुतिसबद्ध ब्रवीत्यश्रुतिचोदितम् ॥ ६ ॥

अधर्मस्त्रिविधस्तस्य सर्वतो रागदोषज ।
पाप चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ॥ ७ ॥

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधव ।
एकशीलैश्च मित्रत्व भजन्ते पापकर्मिण ॥ ८ ॥

स तेन दु खमाप्नोति परत्र च विपद्यते ।
पापात्मा भवति ह्येव धर्मलाभ तु मे शृणु ॥ ९ ॥

यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशल सुखदु खेषु साधूश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्रवीषि सूनृत धर्म्यं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभाव सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

ब्राह्मणा वै महाभागा पितरोऽग्रभुज सदा ।
तेषा सर्वात्मना कार्यं प्रिय लोके मनीषिणा ॥ १२ ॥

यत्तेषा च प्रिय तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मी विद्या निबोध मे ॥ १३ ॥

इद विद्वन्, जगत्सर्वमजय्य चापि शाश्वतम ।
महाभूतात्मक ब्रह्मन्, नात परतर भवेत् ॥ १४ ॥

एव सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा सम्प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभि ॥ १५ ॥

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ १६ ॥

लक्षण तु प्रसादस्य यथा तृप्त सुख स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपित ॥ १७ ॥

• पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जान सतत मन ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ १८ ॥

प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मान निरात्मान स तदा विप्रमुच्यते ॥ १९ ॥

सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रह ।
एतत्पवित्र लोकाना तपो वै सक्रमो मत ॥ २० ॥

नित्य क्रोधात्तपो रक्षेद्धर्म रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्या मानापमानाभ्यामात्मान तु प्रमादत ॥ २१ ॥

आनृशस्य परो धर्म क्षमा च परम बलम् ।
आत्मज्ञान पर ज्ञान सत्य व्रतपर व्रतम ॥ २२ ॥

सत्यस्य वचन श्रेय सत्य ज्ञान हित भवेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्त तद्वै सत्य पर मतम् ॥ २३ ॥

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धना सदा ।
त्यागे यस्य हुत सर्व स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥

यतो न गुरुरप्येन श्रावयेदुपपादयेत् ।
तं विद्याद्ब्राह्मणो योग वियोग योगसज्ञितम् ॥ २५ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेद जीवितमासाद्य वैर कुर्वीत केनचित् ॥ २६ ॥

आकिचन्य सुसन्तोषो निराशीस्त्वमचापलम् ।
एतदेव पर ज्ञान सदात्मज्ञानमुत्तमम ॥ २७ ॥

•परिग्रह परित्यज्य भवेद्बुध्या यतव्रत ।
अशोक स्थानमाश्रित्य निश्चल प्रेत्य चेह च ॥ २८ ॥

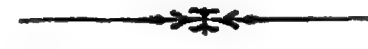
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना सयतात्मना ।
अजित जेतुकामेन भाव्य सङ्गेष्वसाङ्गिना ॥ २९ ॥

गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतत्तद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपद सुखम् ॥ ३० ॥

परित्यजति यो दु ख सुख चाप्युभय नर ।
ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्ग स च गच्छति ॥ ३१ ॥

यथाश्रुतमिद सर्व समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यात कि भूय श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमोऽध्याय ॥

षष्ठोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एव सकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढप्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १ ॥

न्याययुक्तमिद सर्व भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदित किचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रत्यक्ष मम यो धर्मस्त च पश्य द्विजोत्तम ।
येन सिद्धिरिय प्राप्ता मया ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठ भगवन्, क्षिप्र प्रविश्याभ्यन्तर गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ, मातर पितर च मे ॥ ४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौध हृद्य चतु शालमतीव च मनोहरम् ॥ ५ ॥

देवतागृहसङ्काश दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसबाध गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६ ॥

तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
कृताहारौ तु सतुष्टावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७ ॥

वृद्धावूचतु ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ८ ॥

गतिमिष्टा तपो ज्ञान मेधा च परमा गत ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र, नित्य काले सुपूजितौ ॥ ९ ॥

न तेऽन्यद्दैवत किचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीना दमेनासि समन्वित ॥ १० ॥

पितु पितामहा ये वै तथैव प्रपितामहा ।
प्रीतास्ते सतत पुत्र, दमेनावा च पूजया ॥ ११ ॥

मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या हि तथा बुद्धिर्दृश्यते साप्रत तव ॥ १२ ॥

जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृत सर्व तद्विशिष्ट च पुत्रक ॥ १३ ॥

ततस्त ब्राह्मण ताभ्या धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन त विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १४ ॥

प्रतिपूज्य च ता पूजा द्विज पप्रच्छ तावुभौ ।
सुपुत्राभ्या सभृत्याभ्या कच्चिद्वा कुशल गृहे ।
अनामय च वा कच्चित्सदैवेह शरीरयो ॥ १५ ॥

वृद्धावूचतु ॥

कुशल नौ गृहे विप्र, भृत्यवर्गे च सर्वश ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन सप्राप्तो भगवन्निह ॥ १६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

बाढमित्येव तौ विप्र प्रत्युवाच मुदान्वित ।
धर्मव्याधो निरीक्ष्याथ ततस्त वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

व्याध उवाच ॥

पिता माता च भगवन्, एतौ मद्दैवत परम् ।
यद्दैवतेभ्य कर्तव्य तदेताभ्या करोम्यह ॥ १८ ॥

त्रयस्त्रिशद्यथा देवा सर्वे शक्रपुरोगमा ।
सपूज्या सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १९ ॥

उपहारानाहरन्तो देवताना यथा द्विजा ।
कुर्वन्ति तद्वदेताभ्या करोम्यहमतन्द्रित ॥ २० ॥

एतौ मे परम ब्रह्मन् पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पै फलैरन्यैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २१ ॥

एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्र सुहृज्जन ।
सपुत्रदार शुश्रूषा नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२ ॥

स्वय च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहार च प्रयच्छामि स्वय च द्विजसत्तम ॥ २३ ॥

अनुकूल तथा वच्मि विप्रिय परिवर्जये ।
अधर्मेणापि सयुक्त प्रियमाभ्या करोम्यहम् ॥ २४ ॥

धर्ममेव गुरु ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रित सदा विप्र, शुश्रूषा वै कराम्यहम् ॥ २५ ॥

पश्चैव गुरवो ब्रह्मन्, पुरुषस्य बुभूषत ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६ ॥

एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यश ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य एष धर्म सनातन ॥ २७ ॥

इति षष्ठोऽध्याय ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

प्रवृद्धचक्षुर्जातोऽस्मि सपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छ त्व मिथिलामिति ॥ २ ॥

पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलाया वसेद्व्याध स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पतिव्रताया सत्याया शीलाढ्याया यतव्रत ।
सस्मृत्य वाक्य धर्मज्ञ गुणवानासि मे मत ॥ ४ ॥

व्याध उवाच ॥

यत्तदा त्व द्विजश्रेष्ठ, तयोक्तो मा प्रति प्रभो ।
दृष्टमेव तया सम्यगेकपत्न्या न सशय ॥ ५ ॥

त्वदनुग्रहबुध्या तु विप्रैतद्दर्शित मया।
वाक्य च शृणु मे तात, यत्ते वक्ष्ये हित द्विज ॥ ६ ॥

त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ॥ ७ ॥

वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्त तत्त्वया कृतम् ।
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धीभूतौ तपस्विनौ ॥ ८ ॥

तौ प्रसादयितु गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगादयम् ।
तपस्वी त्व महात्मा च धर्मे च निरत सदा ॥ ९ ॥

सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्र तौ सप्रसादय ।
श्रद्धस्व मम ब्रह्मन्, नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे, श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदेतदुक्त भवता सर्व सत्यमसशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्र ते धर्माचारगुणान्वित ॥ ११ ॥

व्याध उवाच ॥

दैवतप्रतिमो हि त्व यस्त्व धर्ममनुव्रत ।
पुराण शाश्वत दिव्य दुष्प्रापमकृतात्मभि ॥ १२ ॥

मातापित्रो सकाश हि गत्वा त्व द्विजसत्तम ।
अतन्द्रित कुरु क्षिप्र मातापित्रोर्हि पूजनम् ॥ १३ ॥

अत परमह धर्म नान्य पश्यामि कचन ।

ब्राह्मण उवाच ॥

इहाहमागतो दिष्टया दिष्टया मे सगत त्वया ॥ १४ ॥

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शका ।
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ॥ १५ ॥

प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्र ते पुरुषर्षभ ।
पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृत ॥ १६ ॥

भवितव्यमथैव च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ।
राजा ययातिर्दौहित्रै पतितस्तारितो यथा ॥ १७ ॥

सद्भि पुरुषशार्दूल, तथाह भवता द्विज ।
मातापितृभ्या शुश्रूषा करिष्ये वचनात्तव ॥ १८ ॥

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ।
दुर्ज्ञेय शाश्वतो धर्म शूद्रयोनौ हि वर्तसे ॥ १९ ॥

न त्वा शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविशेषेण प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ २० ॥

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे सर्वं सत्येन प्रयतात्मना ॥ २१ ॥

व्याध उवाच ॥

अनतिक्रमणीया वै ब्राह्मणा हि द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २२ ॥

अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ॥ २३ ॥

आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्, अवस्थामाप्तवानिमाम् ।
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ॥ २४ ॥

संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ।
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ॥ २५ ॥

सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २६ ॥

अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २७ ॥

भूमौ निपतितो ब्रह्मन्, उवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २८ ॥

मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा प्रभो ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ॥ २९ ॥

अकार्यकरणाच्चापि भृश मे व्यथित मन ।
तमुग्रतपस विप्र वेष्टमान महीतले ॥ ३० ॥

अजानता कृतमिद मयेत्यहमथाब्रुवम् ।
क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति चोक्तो मया मुनि ॥ ३१ ॥

तत प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छित ।
व्याधस्त्व भविता क्रूर, शूद्रयोनाविति द्विज ॥ ३२ ॥

इति सप्तमोऽध्याय ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

व्याध उवाच ॥

एव शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रासादयमृषि गिरा त्राहीति मा तदा ॥ १ ॥

अजानता मया कार्यमिदमद्य कृत मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्व प्रसीद भगवन्निति ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच ॥

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसशयम् ।
आनृशस्यात्त्वह किंचित्कर्त्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३ ॥

शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा करिष्यसि न सशय ॥ ४ ॥

तयो शुश्रूषया सिद्धि महती समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ॥ ५ ॥

शापक्षये तु निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विज ।
एव शप्त पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ॥ ६ ॥

प्रसादश्च कृतस्तेन मयैव वदता वर ।
शर चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ॥ ७ ॥

आश्रम च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ।
एतत्ते सर्वमाख्यात यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यो मया स्वर्गो द्विजोत्तम ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एवमेतानि पुरुषा दु खानि च सुखानि च ।
आप्नुवन्ति महाबुद्धे, नोत्कण्ठा कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

दुष्कर हि कृत कर्म जानता जातिमात्मन ।
लोकवृत्तान्ततत्वज्ञ, नित्य धर्मपरायण ॥ १० ॥

कर्मदोषश्च वै विद्वन्, आत्मजातिकृतेन वै ।
कचित्कालमुष्यता वै ततोऽसि भविता द्विज ॥ ११ ॥

साम्प्रत च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र सशय ।
ब्राह्मण पतनीयेषु वर्त्तमानो विकर्मसु ॥ १२ ॥

दाम्भिको दुष्कृत प्राज्ञ शूद्रेण सदृशो भवेत् ।
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थित ॥ १३ ॥

त ब्राह्मणमह मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विज ।
कर्मदोषेण विषमा गतिमाप्नोति दारुणा ॥ १४ ॥

क्षीणदोषमह मन्ये चाभितस्त्वा नरोत्तम ।
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठा त्वद्विधा ह्यविषादिन ।
लोकवृत्तानुवृत्तज्ञा नित्य धर्मपरायणा ॥ १५ ॥

व्याध उवाच ॥

प्रज्ञया मानस दु ख हन्याच्छारीरमौषधै ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्य न बालै समतामियात् ॥ १६ ॥

अनिष्टसप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दु खैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धय ॥ १७ ॥

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तदैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थान हि विद्यते ॥ १८ ॥

अनिष्ट चान्वित पश्यस्तथा क्षिप्र विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमात् ॥ १९ ॥

शोचतो न भवेत्किचित्केवल परितप्यते ।
परित्यजन्ति ये दु ख सुख वाप्युभय नरा ॥ २० ॥

त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिण ।
असतोषपरा मूढा सतोष यान्ति पण्डिता ॥ २१ ॥

असतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परम सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वान पश्यन्त परमा गतिम् ॥ २२ ॥

न विषादे मन कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरग ॥ २३ ॥

य विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २४ ॥

अवश्य क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २५ ॥

अथाप्युपाय पश्येत दु खस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २६ ॥

भूतेष्वभाव संचिन्त्य ये तु बुद्धे पर गता ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञा पश्यन्त परमा गतिम् ॥ २७ ॥

न शोचामि च वै विद्वन्, कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्, नावसीदामि सत्तम ॥ २८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिर्हि विपुला तव ।
नाह भवन्त शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २९ ॥

आपृच्छे त्वा स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृता वर ॥ ३० ॥

व्याध उवाच ॥

बाढमित्येव त व्याध कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥

स तु गत्वा द्विज सर्वा शुश्रूषा कृतवास्तदा ।
मातापितृभ्या वृद्धाभ्या यथान्याय सुसहित ॥ ३२ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यात निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि य तात, धर्म धर्मभृता वर ॥ ३३ ॥

पतिव्रताया माहात्म्य ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रषा धर्मव्याधेन कीर्तिता ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अत्यद्भुतमिद ब्रह्मन्, धर्माख्यानमनुत्तमम ।
सर्वधर्मविदा श्रेष्ठ, कथित मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥

सुखश्राव्यतया विद्वन्, मुहूर्त इव मे मत ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवन्, शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमहाभारत आरण्यके पर्वणि मार्कण्डेयसमास्यापर्वाण
ब्राह्मणव्याधसवादे

२०६—२१६ अध्याया ।

॥ शीलवर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इमे जना नरश्रेष्ठ, प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे सशयो महान ॥ १ ॥

यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातु धर्मभृता वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्व यथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥

कथ तत्प्राप्यते शील श्रोतुमिच्छामि भारत ।
कि लक्षण च तत्प्रोक्त ब्रूहि मे वदता वर ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ॥

पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यात तप्यमानेन श्रिय दृष्ट्वा तथागताम् ॥ ४ ।

इन्द्रप्रस्थे महाराज, तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभाया चाह वचन तत्सर्व शृणु भारत ॥ ५ ॥

भवतस्ता सभा दृष्ट्वा समृद्धि चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदासीन सर्व पित्रे न्यवेदयत् ॥ ६ ॥

श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रश्च दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहित दुर्योधनमिद वच ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

किमर्थं तप्यसे पुत्र, श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
श्रुत्वाहमनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यति ॥ ८ ॥

त्वया च महदैश्वर्यं प्राप्त परपुरञ्जय ।
किकरा भ्रातर सर्वे मित्रसबन्धिन सदा ॥ ९ ॥

आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितोदनम् ।
आजानेया वहन्त्यश्वा केनासि हरिण कृश ॥ १० ॥

दुर्योधन उवाच ॥

दश तानि सहस्राणि स्नातकाना महात्मनाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥

दृष्ट्वा च ता सभा दिव्या दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।
अश्वास्तित्तिरिकल्माषान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा ता पाण्डवेयानामृद्धि वैश्रवणी शुभाम् ।
अमित्राणा सुमहतीमनुशोचामि भारत ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

यदिच्छसि श्रिय तात यादृशी सा युधिष्ठिरे ।
विशिष्टा वा नरव्याघ्र, शीलवान्भव पुत्रक ॥ १४ ॥

शीलेन हि त्रयो लोका शक्या जेतु न सशय ।
न हि किचिदसाध्य वै लोके शीलवता भवेत् ॥ १५ ॥

एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजय ।
सप्तरात्रेण नाभाग पृथिवी प्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥

एते हि पार्थिवा सर्वे शीलवन्तो दयान्विता ।
अतस्तेषा गुणक्रीता वसुधा स्वयमागता ॥ १७ ॥

दुर्योधन उवाच ॥

कथ तत्प्राप्यते शील श्रोतुमिच्छामि भारत ।
येन शीलेन तै प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्त शीलमाश्रित्य भारत ॥ १९ ॥

प्रह्लादेन हृत राज्य महेन्द्रस्य महात्मन ।
शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्य च वशे कृतम् ॥ २० ॥

ततो बृहस्पति शक्र प्राञ्जलि समुपस्थित ।
तमुवाच महाप्राज्ञ, श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ २१ ॥

ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञान नै श्रेयस परम ।
कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रेय इत्येव बहस्पतिरभाषत ।
इन्द्रस्तु भूय पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ॥ २३ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

विशेषोऽस्ति महास्तात, भार्गवस्य महात्मन ।
अत्रागमय भद्र ते भूय एव सुरर्षभ ॥ २४ ॥

आत्मनस्तु तत श्रेयो भार्गवात्सुमहातपा ।
ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुन स परमद्युति ॥ २५ ॥

तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूप, शुक्रमाह शतक्रतु ॥ २६ ॥

भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञ प्रह्लादस्य महात्मन ।
ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो हृष्टश्च सोऽभवत् ॥ २७ ॥

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लाद पाकशासन ।
गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रय इच्छामि वेदितुम् ॥ २८ ॥

प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्र क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।
त्रैलोक्यराज्यसक्तस्य तता नोपदिशामि ते ॥ २९ ॥

ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन्, यस्मिन्काले क्षणो भवेत् ।
तदोपदेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमम् ॥ ३० ॥

तत प्रीतोऽभवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिन ।
तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्व ददौ तदा ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणोऽपि यथान्याय गुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।
चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितम ॥ ३२ ॥

पृष्टश्च तेन बहुश प्राप्त कथमनुत्तमम ।
त्रैलोक्यराज्य धर्मज्ञ, कारण तद्ब्रवीहि मे ।
प्रह्लादोऽपि महाराज, ब्राह्मण वाक्यमब्रवीत ॥ ३३ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

नासूयामि द्विजान्विप्र राजास्मीति कदाचन ।
काव्यानि वदता तेषां सयच्छामि वदामि च ॥ ३४ ॥

15

ते विस्रब्धा प्रभाषन्ते सयन्छन्ति च मा सदा ।
ते मा काव्यपथे युक्त शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ३५ ॥

धर्मात्मान जितक्रोध नियत सयतेन्द्रियम् ।
समासिचन्ति शास्तार क्षौद्र मध्विव माक्षिका ॥ ३६

सोऽह वागग्रविद्याना रसानामवलेहिता ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमा ॥ ३७ ॥

एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

स तावच्छ्रेय इत्याह प्रह्लादो ब्रह्मवादिनम् ।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
वर वृणीष्व भद्र ते प्रदातास्मि न सशय ॥ ४० ॥

कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच च स वै द्विज ।
प्रह्लादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यता वर इत्युत ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

यदि राजन्, प्रसन्नस्त्व मम चेदिच्छसि प्रियम ।
भवत शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ४२ ॥

तत प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत् ।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजायमित्युत ॥ ४३ ॥

एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।
उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ४४ ॥

दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती तदा ।
प्रह्लादस्य महाराज, निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ ४५ ॥

तस्य चिन्तयतस्तावच्छायाभूतं महाद्युति ।
तेजो विग्रहवत्तात, शरीरमजहात्तदा ॥ ४६ ॥

तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ।
प्रत्याह तं तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४७ ॥

तस्मिन्द्विजोत्तमे राजन्, वत्स्याम्यहमनिन्दिते ।
योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ॥ ४८ ॥

इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वाविशत्प्रभो ।
तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ॥ ४९ ॥

शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ।
धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ॥ ५० ॥

तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र, यतः शीलं ततो ह्यहम् ।
ततोऽपरो महाराज, प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ५१ ॥

शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ।
को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ॥ ५२ ॥

सत्यं विद्ध्यसुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममन्वहम् ।
तस्मिन्ननुगते सत्ये महान्वै पुरुषोऽपरः ॥ ५३ ॥

निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महाबल ।
वृत्त प्रह्लाद, मा विद्धि यत सत्य ततो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्गते महाशब्द शरीरात्तस्य निर्ययौ ।
पृष्टश्चाह बल विद्धि यतो वृत्तमह तत ॥ ५५ ॥

इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्त नराधिप ।
तत प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ५६ ॥

तामपृच्छत्स दैत्येन्द्र सा श्रीरित्येवमब्रवीत् ।
उषितास्मि स्वय वीर त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ५७ ॥

त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बल ह्यनुगता ह्यहम ।
ततो भय प्रादुरासीत् प्रह्लादस्य महात्मन ॥ ५८ ॥

अपृच्छत्स ततो भूय क यासि कमलालये ।
त्व हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ५९ ॥

श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षित ।
त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्य तत्तेनापहृत प्रभो ॥ ६० ॥

शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्जिता ।
तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शील हृत प्रभो ॥ ६१ ॥

धर्म सत्य तथा वृत्त बल चैव तथाप्यहम ।
शीलमूला महाप्राज्ञ, सदा नास्त्यत्र सशय ॥ ६२ ॥

शीलवर्णनम् ।

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु त च सर्वे युधिष्ठिरे ।
दुर्योधनस्तु पितर भूय एवाब्रवीद्वच ॥ ६३ ॥

शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तु कौरवनन्दन ।
प्राप्यते च यथा शील तथोपाय वदस्व मे ॥ ६४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

सोपाय पूर्वमुद्दिष्ट प्रह्लादेन महात्मना ।
सक्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्ति नरेश्वर ॥ ६५ ॥

अद्रोह सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दान च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥

यदन्येषा हित न स्यादात्मन कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथचन ॥ ६७ ॥

तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत ससदि ।
शील समासेनैतत्ते कथित कुरुसत्तम ॥ ६८ ॥

यद्यप्यशीला नृपते, प्राप्नुवन्ति श्रिय कचित् ।
न भुञ्जते चिर तात, समूलाश्च न सन्ति ते ॥ ६९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्विदित्वा तत्वेन शीलवान्भव पुत्रक ।
यदिच्छसि श्रिय तात, सुविशिष्टा युधिष्ठिरात् ॥ ७० ॥

भीष्म उवाच ।

एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिप ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय, तत प्राप्स्यसि तत्फलम ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शी ग्वर्णने नाम
चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्याय ॥

॥ अजगरोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

कथं नागायुतप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १ ॥

पौलस्त्यं धनदं युद्धे य आह्वयति दर्पितः ।
नलिन्या कदनं कृत्वा निहन्ता यक्षरक्षसाम् ॥ २ ॥

तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिमर्दनम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन्, राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४ ॥

यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५ ॥

स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६ ॥

चकोरैश्चकवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र निनादितान् ॥ ७ ॥

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसस्पर्शकोमलै ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनै ॥ ८ ॥

स सपश्यन्गिरिनदीर्वैदूर्यमणिसन्निभै ।
सलिलैर्हिमसङ्काशैर्हंसकारण्डवायुतै ॥ ९ ॥

वनानि देवदारूणा मेघानामिव वागुरा ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालेयकान्यपि ॥ १० ॥

मृगया परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरै शुद्धैश्चचार स महाबल ॥ ११ ॥

मृगाणा सवराहाणा महिषाणा महाभुज ।
विनिघ्नस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रम ॥ १२ ॥

स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारण ।
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वन तस्मिन्महाबल ॥ १३ ॥

वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशा वै नादयस्तु वनानि च ॥ १४ ॥

पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वर ।
प्रक्षिपन्पादपाश्चापि नादनापूरयन्महीम ॥ १५ ॥

वेगन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुन पुन ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयश्च तलतालाश्च वादयन ॥ १६ ॥

चिरसबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्वा मृगेन्द्राश्च महाबला ॥ १७ ॥

भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् ।
कचित्प्रधावस्तिष्ठश्च क्वचिच्चोपविशस्तथा ॥ १८ ॥

मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भय ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपम ॥ १९ ॥

पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबल ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादान्नदति चाद्भुतान ॥ २० ॥

त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्वपराक्रम ।
ततो भीमस्य शब्देन भीता सर्पा गुहाशया ॥ २१ ॥

अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृत शनै ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबल ॥ २२ ॥

स ददर्श महाकाय भुजङ्ग लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्न कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ २३ ॥

पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकाय महाबलम् ।
चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ २४ ॥

गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणातिताम्रेण लिहान सृक्किणी मुहु ॥ २५ ॥

त्रासन सर्वभूताना कालान्तकयमोपमम् ।
नि श्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ २६ ॥

स भीम सहसाभ्येत्य पृदाकु कुपितो भृशम ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ २७ ॥

तेन संस्पृष्टगात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
सञ्ज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य हि ॥ २८ ॥

दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ २९ ॥

स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरन्दशनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ३० ॥

नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानविमोहितः ॥ ३१ ॥

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।
न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ ३२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १ ॥

उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ, किं मया च करिष्यसि ॥ २ ॥

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३ ॥

सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च शतशो निहताश्च मया युधि ॥ ४ ॥

राक्षसाश्च पिशाचाश्च पन्नगाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५ ॥

किंनु विद्याबलं किंनु वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६ ॥

असत्यो विक्रमो नॄणामिति मे धीयते मतिः ।
यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रविहतं महत् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्येववादिनं धीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महतागृह्य समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८ ॥

निगृह्यैनं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

दिष्ट्यस्त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रिया प्राणा हि देहिनाम् ॥ १० ॥

यथा त्विदं मया प्राप्तं सर्परूपमरिन्दम ।
तथावश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११ ॥

इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्महर्षिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वं तत्कथयामि ते ॥ १२ ॥

नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्त ते श्रोत्रमागत ।
तवैव पूर्व पूर्वेषामायावंशधर सुत ॥ १३ ॥

सोऽह शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमत्य च ।
इमामवस्थामापन्न पश्य दैवमिद मम ॥ १४ ॥

त्वा चेदवध्य दायादमतीव प्रियदर्शनम् ।
अहमद्योपयोक्ष्यामि विधान पश्य यादृशम् ॥ १५ ॥

न हि मे मुच्यते कश्चित्कथचित्प्रग्रह गत ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६ ॥

नासि केवलसर्पेण तिर्यग्यानिषु वर्तता ।
गृहीत कौरवश्रेष्ठ, वरदानमिद मम ॥ १७ ॥

पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्रुतम ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तम ॥ १८ ॥

स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुत ।
मोक्षस्ते भविता राजन्, कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९ ॥

ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृति ।
स्मार्तमस्ति पुराण मे यथैवाधिगत तथा ॥ २० ॥

यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विभागवित् ।
स त्वा मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषि ॥ २१ ॥

गृहीतस्य त्वया राजन, प्राणिनोऽपि बलीयस ।
सत्वभ्रशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२ ॥

इति चाप्यहमश्रौष वचस्तेषा दयावताम ।
मयि सजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजा ॥ २३ ॥

सोऽह परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमा प्राप्य कालकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४ ॥

तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजङ्गमम ।
न च कुप्ये महासर्प, न चात्मान विगर्हये ॥ २५ ॥

यस्मादभावी भावी वा मनुष्य सुखदु खयो ।
आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मन ॥ २६ ॥

दैव पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।
दैवमेव पर मन्ये पुरुषार्थो निरर्थक ॥ २७ ॥

पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्था सप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८ ॥

कि तु नाद्यानुशोचामि तथात्मान विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९ ॥

हिमवाश्च सुदुर्गोऽय यक्षराक्षससङ्कुल ।
मा समुद्वीक्षमाणास्ते प्रपतिष्यन्ति विह्वला ॥ ३० ॥

विनष्टमथ मा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमा ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१ ॥

अथवा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसै ॥ ३२ ॥

समर्थ स महाबाहुरेकोऽपि सुमहाबल ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमञ्जसा ॥ ३३ ॥

कि पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्र दुर्द्यूतदेविनम ।
विद्विष्ट सर्वलोकस्य दम्भमोहपरायणम ॥ ३४ ॥

मातर चैव शोचामि कृपणा पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माक नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिक परै ॥ ३५ ॥

तस्या कथ त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथा ॥ ३६ ॥

नकुल सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्तिनौ ।
मद्बाहुबलसगुप्तौ नित्य पुरुषमानिनौ ॥ ३७ ॥

भविष्यतो निरुत्साहौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मति ॥ ३८ ॥

एवविध बहु तदा विललाप वृकोदर ।
भुजङ्गभोगसरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम । ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिरस्तु कौन्तयो बभूवास्वस्थचेतन ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन ॥ ४० ॥

दारुण ह्यशिव नाद शिवा दक्षिणत स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१ ॥

एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रक्त वमन्ती दद्दशे प्रत्यादित्यमभासुरा ॥ ४२ ॥

प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्ड शर्करकर्षण ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३ ॥

पृष्ठतो वायस कृष्णो याहि याहीति शसति ।
मुहुर्मुहु स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४ ॥

हृदय चरणश्चापि वामोऽस्य परिनृत्यति ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्ट समपद्यत ॥ ४५ ॥

धर्मराजोऽपि मेधावी मन्यमानो महद्भयम् ।
द्रौपदी परिपप्रन्छ क भीम इति भारत ॥ ४६ ॥

शशस तस्मै पाञ्चाली चिरयात वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृप ॥ ४७ ॥

द्रौपद्या रक्षण कार्यमित्युवाच धनजयम ।
नकुल सहदेव च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८ ॥

स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभु ।
मृगयामास कौन्तेयो भीमसेन महावने ॥ ४९ ॥

स प्राची दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।
ददर्श पृथिवी चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम ॥ ५० ॥

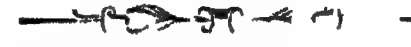
ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणा शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्रा मार्ग तस्याविशन्नृप ॥ ५१ ॥

धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थ वातरहस ।
ऊरुवातविनिर्भग्ना द्रुमा व्यावर्तिता पथि ॥ ५२ ॥

म गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसकुले ॥ ५३ ॥

इरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसङ्कुले ।
अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।
गृहीत भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुज तदा ॥ ५४ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय. ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितम ।
दयित भ्रातर धीमानिद वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

कुन्तीमात , कथमिमामाप्र्‍ त्वमवाप्तवान् ।
कश्चाय पर्वताभोगप्रतिम पन्नगोत्तम ॥ २ ॥

स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
कथयामास तत्सर्व ग्रहणादिविचेष्टितम् ॥ ३ ॥

भीम उवाच ॥

अयमार्य, महासत्त्वो भक्षार्थ मा गृहीतवान ।
नहुषो नाम राजर्षि प्राणवानिव सस्थित ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मुन्यतामयमायुष्मन्, भ्राता मेऽमितविक्रम ।
वयमाहारमन्य ते दास्याम क्षुन्निवारणम ॥ ५ ॥

सर्प उवाच ॥

आहारो राजपुत्रोऽय मया प्राप्तो मुखागत ।
गम्यता नेह स्थातव्य श्वो भवानपि मे भवेत् ॥ ६ ॥

व्रतमेतन्महाबाहो, विषय मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्व चापि विषये मम ॥ ७ ॥

चिरेणाद्य मयाहार प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेन विमोक्ष्यामि न चान्यमपि काङ्क्षये ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्य सर्प, वचो ब्रूहि प्रच्छति त्वा युधिष्ठिर ॥ ९ ॥

किमर्थ च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजङ्गम ।
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीति स्यात्ते भुजङ्गम ॥ १० ॥
किमाहार प्रयच्छामि कथ मुञ्चेद्भवानिमम् ।

सर्प उवाच ॥

नहुषो नाम राजाहमास पूर्वस्तवानघ ।
प्रथित पञ्चम सोमादायो पुत्रो नराधिप ॥ ११ ॥

क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्र प्राप्तोऽह विक्रमेण च ॥ १२ ॥

तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ १३ ॥

ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमत्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ १४ ॥

न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्, अगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १५ ॥

षष्ठे काले मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये ॥ १६ ॥

प्रश्नानुच्चारितानद्य व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रूहि सर्प, यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजङ्गम ॥ १८ ॥

वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज, ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १९ ॥

सर्प उवाच ॥

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्, वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ २१ ॥

वेद्य सर्प, पर ब्रह्म निर्दु खमसुख च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवत कि विवक्षितम् ॥ २२ ॥

सर्प उवाच ॥

चातुर्वर्ण्य प्रमाण च सत्य च ब्रह्म चैव हि ।
शूद्रेष्वपि च सत्य च दानमक्रोध एव च ॥ २३ ॥

आनृशस्यमहिसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ।
वेद्य यच्चात्र निर्दु खमसुख च नराधिप ॥ २४ ॥
ताभ्या हीन पद चान्यन्नतदस्तीति लक्षये ।

युधिष्ठिर उवाच ॥

शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मण ॥ २५ ॥

यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प व्रत स ब्राह्मण स्मृत ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प, त शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

यत्पुनर्भवता प्रोक्त न वेद्य विद्यतीति च ।
ताभ्या हीनमतोऽन्यत्र पद नास्तीति चेदपि ॥ २७ ॥

एवमेतन्मत सर्प, ताभ्या हीन न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्ण न शीतता ॥ २८ ॥

एव वै सुखदु खाभ्या हीन नास्ति पद क्वचित् ।
एषा मम मति सर्प, यथा वा मन्यते भवान् ॥ २९ ॥

सर्प उवाच ॥

यदि ते वृत्ततो राजन्, ब्राह्मण प्रसमीक्षित ।
वृथा जातिस्तदायुष्मन्, कृतिर्यावन्न विद्यते ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

जातिरत्र महासर्प, मनुष्यत्वे महामते ।
सङ्करात्सर्ववर्णाना दुष्परीक्ष्येऽति मे मति ॥ ३१ ॥

सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा ।
तस्माच्छील प्रधानेष्ट विदुर्ये तत्त्वदर्शिन ॥ ३२ ॥

प्राङ्नाभिवर्धनात्पुसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ ३३ ॥

तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।
तस्मिन्नेव मतिद्वैधे मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३४ ॥

कृतकृत्या पुनर्वर्णा यदि वृत्त न विद्यते ।
सङ्करस्तत्र नागेन्द्र, बलवान्प्रसमीक्षित ॥ ३५ ॥

यत्रेदानी महासर्प, सस्कृत वृत्तमिष्यते ।
त ब्राह्मणमह पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३६ ॥

सर्प उवाच ॥

श्रुत विदितवेद्यस्य तव वाक्य युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमह कस्माद्भ्रातर ते वृकोदरम् ॥ ३७ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १ ॥

सर्प उवाच ॥

पात्रे दत्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दानाद्वा सर्प, सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३ ॥

सर्प उवाच ॥

दानं च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४ ॥

कस्माच्चिद्दानयागाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
एवमेव महेष्वास, प्रियवाक्यान्महीपते ॥ ५ ॥

अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ।
एवमेव भवेद्राजन्, कार्यापेक्षमनन्तरम् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ, शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मात्समनुपृच्छसि ॥ ७ ॥

सर्वज्ञ त्वा कथ मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे सशयो महान् ॥ ८ ॥

सर्प उवाच ॥

सुप्रज्ञमपि चेन्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमान सुखे सर्वो मुह्यतीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतित प्रतिसबुद्धस्त्वा नु सबाधयाम्यहम् ॥ १० ॥

कृत कार्य महाराज, त्वया मम परन्तप ।
क्षीण शाप सुकृच्छ्रो मे त्वया सभाष्य साधुना ॥ ११ ॥

अह हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्त सन्कञ्चिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगा ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिन ॥ १३ ॥

चक्षुषा य प्रपश्यामि प्राणिन पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टेर्बल मम ॥ १४ ॥

ब्रह्मर्षीणा सहस्र हि उवाह शिबिका मम ।
स मामपनयो राजन्, भ्रंशयामास वै श्रिय ॥ १५ ॥

तत्र ह्यगस्त्य पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनि ।
अगस्त्येन ततोऽस्म्युक्तो ध्वस सर्पेति वै रुषा ॥ १६ ॥

ततस्तस्माद्विमानाग्र्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षण ।
प्रपतन्बुबुधे त्मान व्यालीभूतमधोमुखम ॥ १७ ॥

अयाच तमहं विप्र शापस्यान्तो भवेदिति ।
प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्, क्षन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ १९ ॥

अभिमानस्य घोरस्य पापस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज, फलं पुण्यमवाप्यसि ॥ २० ॥

ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ २१ ॥

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ २२ ॥

अरिष्ट एष ते भ्राता भीमसेनो महाबलः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज, गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्त्वाजगरं देहं मुक्त्वा स नहुषो नृपः ।
दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ २४ ॥

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरागमत् ॥ २५ ॥

ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २६ ॥

तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ये त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्, द्रौपदी च यशस्विनी ॥ २७ ॥

ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठा पाण्डवाना हितेप्सया।
मैवमित्यब्रुवन्भीम गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ २८ ॥

पाण्डवास्तु भयान्मुक्त प्रेक्ष्य भीम महाबलम्।
हर्षमाहारयाचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युता ॥ २९ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि अजगरपर्वणि भीममोचने
१७८—१८१ अध्याया।

॥ चक्षुस्तीर्थवर्णनम् ॥

चक्षुस्तीर्थमिति ख्यात रूपसौभाग्यदायकम् ।
यत्र योगेश्वरो देवो गौतम्या दक्षिणे तटे ॥ १ ॥

पुर भौवनमाख्यात गिरिमूर्ध्न्यभिधीयते ।
यत्रासौ भौवनो राजा क्षत्रधर्मपरायण ॥ २ ॥

तस्मिन्पुरवरे कश्चिद्ब्राह्मणो वृद्धकौशिक ।
तत्पुत्रो गौतम इति ख्यातो वेदविदुत्तम ॥ ३ ॥

तस्य मातुर्मनोदोषाद्विपरीतोऽभवद्द्विज ।
सखा तस्य वणिक्कश्चिन्मणिकुण्डल उच्यते ॥ ४ ॥

तेन सख्य द्विजस्यासीद्विषम द्विजवैश्ययो ।
श्रीमद्दरिद्रयोर्नित्य परस्परहितैषिणो ॥ ५ ॥

कदाचिद्गौतमो वैश्य वित्तेश मणिकुण्डलम् ।
प्राहेद वचन प्रीत्या रह स्थित्वा पुन पुन ॥ ६ ॥

गौतम उवाच ॥

गच्छामो धनमादातु पर्वतानुदधीनपि ।
यौवन तद्वृथा ज्ञेय विना सौख्यानुकूल्यत ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

कुण्डली द्विजमाहेद मत्पित्रोपार्जित धनम् ।
बह्वस्ति किं धनेनाद्य करिष्ये द्विजसत्तम ॥ ८ ॥

गौतम उवाच ॥

धर्मार्थज्ञानकामाना का नु तृप्त प्रशस्यते ।
उत्कर्षप्राप्तिरेवैषा सखे, श्लाघ्या शरीरिणाम् ॥ ९ ॥

स्वेनैव व्यवसायेन धन्या जीवन्ति जन्तव ।
परदत्तार्थसन्तुष्टा कष्टजीविन एव ते ॥ १० ॥

स पुत्र शस्यते लोके पितृभिश्चाभिनन्द्यते ।
य पैन्यमभिलिप्सेत न वाचापि तु कुण्डल ॥ ११ ॥

स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽर्थानर्जयते सुत ।
स कृतार्थो भवेल्लोके पैन्य वित्त न तु स्पृशेत् ॥ १२ ॥

स्वयमार्ज्य सुतो वित्त पित्रे दास्यति बन्धवे ।
त तु पुत्र विजानीयादितरो योनिकीटक ॥ १३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु तद्वाक्य ब्राह्मणस्याभिलाषिण ।
तथेति मत्वा तद्वाक्य रत्नान्यादाय सत्वर ॥ १४ ॥

आत्मकीयानि वित्तानि गौतमाय न्यवेदयत् ।
धनेनैतेन देशाश्च परिभ्रम्य यथासुखम् ॥ १५ ॥

धनान्यादाय वित्तानि पुनरेष्यामहे गृहम् ।
सत्यमेव वणिग्वक्ति स तु विप्र प्रतारक ॥ १६ ॥

पापात्मा पापचित्त च न बुबोध वणिग्द्विजम् ।
तौ परस्परमामन्त्र्य मातापित्रोरजानतो ॥ १७ ॥

देशाद्देशान्तर यातौ धनार्थ तौ वणिग्द्विजौ ।
वणिग्घस्तस्थित वित्त ब्राह्मणो हर्तुमिच्छति ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

येन केनाप्युपायेन तद्धन हि समाहरे ।
अहो पृथिव्या रम्याणि नगराणि सहस्रश ॥ १९ ॥

इष्टप्रदाश्च कामस्य देवता इव योषित ।
मनोहरास्तत्र तत्र सन्ति कि क्रियते मया ॥ २० ॥

धनमाहृत्य यत्नेन योषिद्भ्यो यदि दास्यते ।
भुज्यन्ते तास्ततो नित्य सफल जीवित हि तत् ॥ २१ ॥

नृत्तगीतरतो नित्य पण्यस्त्रीभिरलङ्कृत ।
भोक्ष्ये कथ तु तद्वित्त वैश्यान्मद्धस्तमागतम ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एव चिन्तयमानोऽसौ गौतम प्रहसन्निव ।
मणिकुण्डलमाहेदम धर्मादेव जन्तव ॥ २३ ॥

वृद्धिं सुखमभीष्टानि प्राप्नुवन्ति न सशय ।
धर्मिष्ठा प्राणिनो लोके दृश्यन्ते दु खभागिन ॥ २४ ॥

तस्माद्धर्मेण कि तेन दु खैकफलहेतुना ।
नेत्युवाच ततो वैश्य सुख धर्मे प्रतिष्ठितम् ॥ २५ ॥

पापे दु ख भय शोको दारिद्र्य क्लेश एव च ।
यतो धर्मस्ततो मुक्ति स्वधर्म कि विनश्यति ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एव विवदतोस्तत्र सपरायस्तयोरभूत् ।
यस्य पक्षो भवेज्ज्यायान्स परार्थमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

पृच्छाव कस्य प्राबल्य धर्मिणो वाप्यधर्मिण ।
वेदात्तु लौकिक ज्येष्ठ लोके धर्मात्सुख भवेत् ॥ २८ ॥

एव विवदमानौ तावूचतु सकलाञ्जनान् ।
धर्मस्य वाप्यधर्मस्य प्राबल्यमनयोर्भुवि ॥ २९ ॥

तद्वदन्तु यथावृत्तमेवमूचतुरोजसा ।
एव तत्रोचिरे केचिद्ये धर्मेणानुवर्तिन ॥ ३० ॥

तैर्दुःखान्यनुभूयन्ते पापिष्ठा सुखिनो जना ।
सपराये धन सर्व जित विप्रे न्यवेदयत् ॥ ३१ ॥

मणिमान्धर्मविन्छ्रेष्ठ पुनर्धर्म प्रशसति ।
मणिमन्त द्विज प्राह कि धर्ममनुशसासि ॥ ३२ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तथेति चेत्याह वैश्यो ब्राह्मण पुनरब्रवीत् ।

ब्राह्मण उवाच ॥

जित मया धन वैश्य, निर्लज्ज कि नु भाषसे ॥ ३३ ॥
मयैव विजितो धर्मो यथेष्टचरणात्मना ।

ब्रह्मोवाच ॥

तद्ब्राह्मणवच श्रुत्वा वैश्य सस्मित ऊचिवान् ॥ ३४ ॥

वैश्य उवाच ॥

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।
तथैव तान्सखे, मन्ये येषा धर्मो न विद्यते ॥ ३५ ॥

चतुर्णा पुरुषार्थाना धर्म प्रथममुच्यते ।
पश्चादर्थश्च कामश्च स्वधर्मे मयि तिष्ठति ।
कथ ब्रूषे द्विजश्रेष्ठ, मया विजितमित्यद ॥ ३६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

द्विजो वैश्य पुन प्राह हस्ताभ्या नीयता पण ।
तथेति मन्यते वैश्यस्तौ गत्वा पुनरूचतु ॥ ३७ ॥

पूर्ववल्लौकिकान्गत्वा जितमित्यब्रवीद्द्विज ।
करौ छित्वा तत प्राह कथ धर्म तु मन्यसे ।
आक्षिप्तो ब्राह्मणेनैव वैश्यो वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव पर मन्ये प्राणै कण्ठगतैरपि ।
माता पिता सुहृद्बन्धुर्धर्म एव शरीरिणाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एव विवदमानौ तावर्थवान्ब्राह्मणोऽभवत् ।
विमुक्तो वैश्यकस्तत्र बाहुभ्या च धनेन च ॥ ४० ॥

एव भ्रमन्तौ सप्राप्तौ गङ्गा योगेश्वर हरिम् ।
यदृच्छया मुनिश्रेष्ठ, मिथस्तावूचतु पुन ॥ ४१ ॥

वैश्यो गङ्गा तु योगेश धर्ममव प्रशसति ।
अतिकोपाद्द्विजो वैश्यमाक्षिपन्पुनरब्रवीत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

गत धन करौ छिन्नाववशिष्टोऽसुभिर्भवान ।
त्वमन्यथा यदि ब्रूषे आहरिष्येऽसिना शिर ॥ ४३ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विहस्य पुनराहेद वैश्यो गौतममञ्जसा ॥ ४४ ॥

वैश्य उवाच ॥

धर्ममेव पर मन्ये यथेच्छसि तथा कुरु ।
ब्राह्मणाश्च गुरून्देवान्वेदान्धर्म जनार्दनम ॥ ४५ ॥

यस्तु निन्दयते पापो नासौ स्पृश्योऽथ पापकृन ।
उपेक्षणीयो दुर्वृत्त पापात्मा धर्मदूषक ॥ ४६ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तत प्राह स कोपेन धर्म यद्यनुशससि ।
आवयो प्राणयोरत्र पण स्यादिति वै मुने ॥ ४७ ॥

एवमुक्ते गौतमेन तथेत्याह वणिक्तदा ।
पुनरप्यूचतुरुभौ लोकाँल्लोकास्तथोचिरे ॥ ४८ ॥

योगेश्वरस्य पुरतो गौतम्या दक्षिणे तटे ।
त निपात्य विश विप्रश्चक्षुरुत्पाट्य चाब्रवीत् ॥ ४९ ॥

विप्र उवाच ॥

गतोऽसीमा दशा वैश्य, नित्य धर्मप्रशसया ।
गत धन गत चक्षुश्छेदितौ करपल्लवौ ।
पृष्टोऽसि मित्र, गच्छामि मैव ब्रया कथान्तरे ॥ ५० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

तस्मिन्प्रयाते विप्रेऽसौ चिन्तयामास वै वणिक् ।
हा कष्ट मे किमभवद्धर्मैकमनसो हरे ॥ ५१ ॥

स कुण्डलो वणिक्छ्रेष्ठो निर्धनो गतबाहुक ।
गतनेत्र शुच प्राप्तो धर्ममेवानुसस्मरन् ॥ ५२ ॥

एव बहुविधा चिन्ता कुर्वन्नास्ते महीतले ।
निश्श्रेष्ठोऽथ निरुत्साह पतित शोकसागरे ॥ ५३ ॥

दिनावसाने शर्वर्यामुदिते चन्द्रमण्डले ।
एकादश्या शुक्लपक्षे तत्रायाति विभीषण ॥ ५४ ॥

स तु योगेश्वर देव पूजयित्वा यथाविधि ।
स्नात्वा तु गौतमी गङ्गा सपुत्रो राक्षसैर्वृत ॥ ५५ ॥

विभीषणस्य हि सुतो विभीषण इवापर ।
वैभीषणिरिति ख्यातस्तमपश्यदुवाच च ॥ ५६ ॥

वैश्यस्य वचन श्रुत्वा यथावृत्त स धर्मवित् ।
पित्रे निवेदयामास लङ्केशाय महात्मने ।
स तु लङ्केश्वर प्राह पुत्र प्रीत्या गुणाकरम् ॥ ५७ ॥

विभीषण उवाच ॥

श्रीमान्रामो मम गुरुस्तस्य मान्य सखा मम ।
हनुमानिति विख्यातस्तेनानीतो गिरिर्महान् ॥ ५८ ॥

पुरा कार्यान्तरे प्राप्ते सर्वौषध्याश्रयोऽचल ।
जाते कार्ये तमादाय हिमवन्तमथागमत् ॥

विशल्यकरणी चेति मृतसजीविनीति वा ।
तदानीय महाबुद्धी रामायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ६ ॥

निवेदयित्वा तत्साध्य तस्मिन्वृत्ते समागत ।
पुनर्गिरि समादाय अगच्छद्देवपर्वतम् ॥ ६१ ॥

तमानीयास्य हृदये निवेशय हरि स्मरन् ।
तत प्राप्स्यत्यय सर्वमपेक्षितमुदारधी ॥ ६२ ॥

गच्छतस्तस्य वेगेन विशल्यकरणी पुन ।
अपतद्गौतमीतीरे यत्र योगेश्वरो हरि ॥ ६३ ॥

वैभीषणिरुवाच ॥

तामोषधी मम पित, दर्शयाशु विलम्ब मा ।
परार्तिशमनादन्यच्छ्रेयो न भुवनत्रये ॥ ६४ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

विभीषणस्तथेत्युक्त्वा ता पुत्रस्याप्यदर्शयत् ।
इषेत्वेत्यस्य वृक्षस्य शाखा चिच्छेद तत्सुत ॥ ६५ ॥

वैश्यस्यापि च वै प्रीत्या सन्त परहिते रता ।

विभीषण उवाच ॥

यत्रापतन्नगे चास्मिन्स वृक्षस्तु प्रतापवान् ॥ ६६ ॥

तस्य शाखा समादाय हृदयेऽस्य निवेशय ।
तत्स्पृष्टमात्र एवासौ स्वक रूपमवाप्नुयात् ॥ ६७ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्य वैभीषणिरुदारधी ।
तथा चकार वै सम्यक्काष्ठखण्ड न्यवेशयत् ॥ ६८ ॥

हृदये स तु वैश्योऽपि सचक्षु सकरोऽभवत् ।
मणिमन्त्रौषधीना हि वीर्यं कोऽपि न बुध्यते ॥ ६९ ॥

तदेव काष्ठमादाय धर्ममेवानुसस्मरन् ।
स्नात्वा तु गौतमी गङ्गा तथा योगेश्वर हरिम् ॥ ७० ॥

नमस्कृत्य पुनरगात्काष्ठखण्डेन वैश्यक ।
परिभ्रमन्नृपपुर महापुरमिति श्रुतम् ॥ ७१ ॥

महाराज इति रयातस्तत्र राजा महाबल ।
तस्य नास्ति सुत कश्चित्पुत्रिका नष्टलोचना ॥ ७२ ॥

सैव तस्य सुता पुत्रस्तस्यापि व्रतमीदृशम् ।
देवो वा दानवो वापि ब्राह्मण क्षत्रियो भवेत् ॥ ७३ ॥

वैश्यो वा शूद्रयोनिर्वा सुगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
तस्मै देया इय पुत्री यो नेत्रे आहरिष्यति ॥ ७४ ॥

राज्येन सह देयेयमिति राजा ह्यघोषयत् ।
अहर्निशमसौ वैश्य श्रुत्वा घोषमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥

वैश्य उवाच ॥

अह नेत्रे आहरिष्ये राजपुत्र्या असशयम् ।

ब्रह्मोवाच ॥

त वैश्य तरसादाय महाराज्ञे न्यवेदयत् ॥ ७६ ॥

तत्काष्ठस्पर्शमात्रेण सनेत्राभून्नृपात्मजा ।
तत सविस्मयो राजा को भवानिति चाब्रवीत् ॥ ७७ ॥

वैश्यो राज्ञे यथावृत्त न्यवेदयदशेषत ।

वैश्य उवाच ॥

ब्राह्मणाना प्रसादेन धर्मस्य तपसस्तथा ॥ ७८ ॥

दानप्रभावाद्यज्ञैश्च विविधैर्भूरिदक्षिणै ।
दिव्यौषधिप्रभावेन मम सामर्थ्यमीदृशम् ॥ ७९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

एतद्वैश्यवच श्रुत्वा विस्मितोऽभून्महीपति ।

राजोवाच ॥

अहो महानुभावोऽय प्रायो बृन्दारको भवेत ॥ ८० ॥
अन्यथैतादृगन्यस्य सामर्थ्य दृश्यते कथम् ।
तस्मादस्मै तु ता कन्या प्रदास्ये राज्यपूर्विकाम् ॥ ८१ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

इति सङ्कल्प्य मनसि कन्या राज्य च दत्तवान ।
विहारार्थ गत स्वैर पर खेदमुपागत ॥ ८२ ॥

न मित्रेण विना राज्य न मित्रेण विना सुखम ।
तमेव सतत विप्र चिन्तयन्वैश्यनन्दन ॥ ८३ ॥

एतदेव सुजाताना लक्षण भुवि देहिना ।
कृपार्द्र यन्मनो नित्य तेषामप्यहितेषु हि ॥ ८४ ॥

महानृपो वन प्रायात्स राजा मणिकुण्डल ।
तस्मिञ्छासति राज्य तु कदाचिद्गौतम द्विजम ॥ ८५ ॥

हृतस्व द्यूतकै पापैरपश्यन्मणिकुण्डल ।
तमादाय द्विज मित्र पूजयामास धर्मवित ॥ ८६ ॥

धर्माणा तु प्रभाव त तस्मै सम्यङ्न्यवेदयत् ।
स्नपयामास गङ्गाया त सर्वाघनिवृत्तये ॥ ८७ ॥

तेन विप्रेण सर्वैस्तै स्वकीयैर्गोत्रजैर्वृत ।
वैश्य स्वदेशसभूतैर्ब्राह्मणस्य तु बान्धवै ॥ ८८ ॥

वृद्धकौशिकमुख्यैश्च तस्मिन्योगेश्वरान्तिके ।
यज्ञानिष्ट्वा सुरान्पूज्य तत स्वर्गमुपेयिवान् ॥ ८९ ॥

तत प्रभृति तत्तीर्थ मृतसजीवन विदु ।
चक्षुस्तीर्थ सयोगेश स्मरणादपि पुण्यदम् ।
मन प्रसादजनन सर्वदुर्भावनाशनम ॥ ९० ॥

इति श्रीमहापुराणे आदिब्राह्मे तीर्थमाहात्म्ये
चक्षुस्तीर्थादिवर्णन नाम
सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥

॥ अरुणसुतसत्यव्रतचरित्रम् ॥

अरुणस्य सुत श्रीमान्सत्यव्रत इति स्मृत ।
सोऽभूदिच्छाचर कामी मन्दात्मा ह्यतिलोलुप ॥ १ ॥

स पापात्मा विप्रभार्यां हृतवान्काममोहित ।
विवाहे तस्य विघ्न स चकार नृपते सुत ॥ २ ॥

मिलिता ब्राह्मणास्तत्र राजानमरुण नृप ।
ऊचुर्भृश सुदु खार्ता हा हता स्मेति चासकृत् ॥ ३ ॥

पप्रच्छ राजा तान्विप्रान्दु खितान्पुरवासिन ।
कि कृत मम पुत्रेण भवतामशुभ द्विजा ॥ ४ ॥

त निशम्य द्विजा वाक्य राज्ञो विनयपूर्वकम् ।
तदोचुस्त्वरुण विप्रा कृताशीर्वचना भृशम ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा ऊचु ॥

राजन्, तव सुतेनाद्य विवाहेऽपहृता किल ।
विवाहिता विप्रकन्या बलेन बलिना वर ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ॥

श्रुत्वा तेषा वचस्तथ्य राजा परमधार्मिक ।
पुत्रमाह वृथा नाम कृत ते दुष्टकर्मणा ॥ ७ ॥

गच्छ दूरं सुमन्दात्मन्दुराचार, गृहान्मम ।
न स्थातव्यं त्वया पाप विषये मम सर्वथा ॥ ८ ॥

कुपितं पितरं प्राह क्व गच्छामीति वै मुहुः ।
अरुणस्तमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ ९ ॥

श्वपचस्य कृतं कर्म द्विजदारापहारणम् ।
तस्मात्तैः सह संसर्गं कृत्वा तिष्ठ यथासुखम् ॥ १० ॥

नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वया च कुलपांसन ।
यथेष्टं व्रज दुष्टात्मन् , कीर्तिनाशः कृतस्त्वया ॥ ११ ॥

स निशम्य पितुर्वाक्यं कुपितस्य महात्मनः ।
निश्चक्राम पुरात्तस्मात्तरसा श्वपचान्ययौ ॥ १२ ॥

सत्यव्रतस्तदा तत्र श्वपाकैः सह वर्तते ।
धनुर्बाणधरः श्रीमान्कवची करुणालयः ॥ १३ ॥

यदा निष्कासितः पित्रा कुपितेन महात्मना ।
गुरुणाथ वसिष्ठेन प्रेरितोऽसौ महीपतिः ॥ १४ ॥

तस्मात्सत्यव्रतस्तस्मिन्बभूव क्रोधसंयुतः ।
वसिष्ठे धर्मशास्त्रज्ञे निवारणपराङ्मुखे ॥ १५ ॥

केनचित्कारणेनाथ पिता तस्य महीपतिः ।
पुत्रार्थेऽसौ तपस्तप्तुं पुरं त्यक्त्वा वनं गतः ॥ १६ ॥

न ववर्ष तदा तस्मिन्विषये पाकशासनः ।
समा द्वादश राजेन्द्र, तेनाधर्मेण सर्वथा ॥ १७ ॥

विश्वामित्रस्तदा दारास्तस्मिस्तु विषये नृप ।
सन्यस्य कौशिकीतीरे चचार विपुल तप ॥ १८ ॥

कातरा तत्र सञ्जाता भार्या वै कौशिकस्य ह ।
कुटुम्बभरणार्थाय दु खिता वरवर्णिनी ॥ १९ ॥

बालकान्क्षुधयाक्रान्तान्तुदत पश्यती भृशम ।
याचमानाश्च नीवारा-कष्टमाप पतिव्रता ॥ २० ॥

चिन्तयामास दु खार्ता तोकान्वीक्ष्य क्षुधातुरान ।
नृपो नास्ति पुरे ह्यद्य क याचे वा करोमि किम् ॥ २१ ॥

न मे त्रातास्ति पुत्राणा पतिर्मे नास्ति सन्निधौ ।
रुदन्ति बालका काम धिङ्मे जीवनमद्य वे ॥ २२ ॥

धनहीना च मा त्यक्त्वा तपस्तप्तु गत पति ।
न जानाति समर्थोऽपि दु खिता धनवर्जिताम् ॥ २३ ॥

बालाना भरण कन करोमि पतिना विना ।
मरिष्यन्ति सुता सवे क्षुधया पीडिता भृशम ॥ २४ ॥

एक सुत तु विक्रीय द्रव्येण कियता पुन ।
पालयामि सुतानन्यानेष मे विहितो विधि ॥ २५ ॥

सर्वेषा मारण नाद्य युक्त मम विपर्यये ।
कालस्य कलना याह विक्रीणामि तथात्मजम् ॥ २६ ॥

हृदय कठिन कृत्वा सञ्चिन्त्य मनसा सती ।
सा दर्भरज्ज्वा बध्वाथ गले पुत्र विनिर्गता ॥ २७ ॥

मुनिपत्नी गले बध्वा मध्यम पुत्रमौरसम् ।
शेषस्य भरणार्थाय गृहीत्वा चलिता गृहात् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा सत्यव्रतेनार्ता तापसी शोकसयुता ।
पप्रन्छ नृपतिस्ता तु किं चिकीर्षसि शोभने ॥ २९ ॥

रुदन्त बालक कण्ठे बध्वा नयसि काधुना ।
किमर्थ चारुसर्वाङ्गि, सत्य ब्रूहि ममाग्रत ॥ ३० ॥

ऋषिपत्नी उवाच ॥

विश्वामित्रस्य भार्याह पुत्रोऽय मे नृपात्मज ।
विक्रेतुमौरस काम गमिष्ये विषमे सुतम ॥ ३१ ॥

अन्न नास्ति पतिर्मुक्त्वा गतस्तप्तु नृप क्वचित् ।
विक्रीणामि क्षुधार्तैन शेषस्य भरणाय वै ॥ ३२ ॥

राजोवाच ॥

पतिव्रते, रक्ष पुत्र दास्यामि भरण तव ।
तावदेव पतिस्तेऽत्र वनान्नैवागमिष्यति ॥ ३३ ॥

वृक्षे तवाश्रमाभ्याशे भक्ष्य किञ्चिन्निरन्तरम् ।
बन्धयित्वा गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्ता सा तदा तेन राज्ञा कौशिककामिनी ।
विबन्ध तनय कृत्वा जगामाश्रममण्डलम् ॥ ३५ ॥

सोऽभवद्गालवो नाम गलबन्धान्महातपा ।
सा तु स्वस्याश्रमे गत्वा मुमोद बालकैर्वृता ॥ ३६ ॥

सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च परिप्लुत ।
विश्वामित्रस्य च मुने कलत्र तद्बभार ह ॥ ३७ ॥

वने स्थितान्मृगान्हत्वा वराहान्महिषास्तथा ।
विश्वामित्रवनाभ्याशे मास वृक्षे बबन्व ह ॥ ३८ ॥

ऋषिपत्नी गृहीत्वा तन्मास पुत्रानदात्तत ।
निर्वृति परमा प्राप प्राप्य भक्ष्यमनुत्तमम् ॥ ३९ ॥

अयोध्या चैव राज्य च तथैवान्त पुर मुनि ।
गते तु नृपे तस्मिन्वसिष्ठ पर्यरक्षत ॥ ४० ॥

सत्यव्रतोऽपि धर्मात्मा ह्यतिष्ठन्नगराद्बहि ।
पितुराज्ञा समास्थाय पशुघ्नव्रतवान्वने ॥ ४१ ॥

सत्यव्रतो ह्यकस्माच्च कस्यचित्कारणान्नृप ।
वसिष्ठे चाधिक मन्यु धारयामास नित्यदा ॥ ४२ ॥

त्यज्यमान वने पित्रा धर्मिष्ठ च प्रिय सुतम् ।
न वारयामास मुनिर्वसिष्ठ कारणेन ह ॥ ४३ ॥

पाणिग्रहणमन्त्राणा निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
जानन्नपि स धर्मात्मा विप्रदारपरिग्रहे ॥ ४४ ॥

कस्मिंश्चिद्दिवसेऽरण्ये मृगाभावे महीपति ।
वसिष्ठस्य च गा दोग्ध्रीमपश्यद्वनमध्यगाम् ॥ ४५ ॥

ता जघान क्षुधार्तस्तु क्रोधान्मोहाच्च दस्युवत् ।
वृक्षे बबन्ध तन्मास नीत्वा स्वयमभक्षयत् ॥ ४६ ॥

ऋषिपत्नी सुतान्सर्वान्भोजयामास तत्तदा ।
शङ्कमाना मृगस्येति न गोरिति च सुव्रत ॥ ४७ ॥

वसिष्ठस्तु हृता दोग्ध्री ज्ञात्वा क्रुद्धस्तमब्रवीत् ।
दुरात्मन्, किं कृतं पापं धेनुघातात्पिशाचवत् ॥ ४८ ॥

एवं ते शङ्कवः क्रूराः पतन्तु त्वरितास्त्रयः ।
गोवधाद्दारहरणात्पितुः क्रोधात्तथा भृशम् ॥ ४९ ॥

त्रिशङ्कुरिति नाम्ना वै भुवि ख्यातो भविष्यति ।
पिशाचरूपमात्मानं दर्शयन्सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥

व्यास उवाच ॥
एवं शप्तो वसिष्ठेन तदा सत्यव्रतो नृपः ।
चचार च तपस्तीव्रं तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ॥ ५१ ॥

कस्माच्चिन्मुनिपुत्रात्तु प्राप्य मन्त्रमनुत्तमम् ।
ध्यायन्भगवतीं देवीं प्रकृतिं परमां शिवाम् ॥ ५२ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

जनमेजय उवाच ॥
वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ त्रिशङ्कुर्नृपतेः सुतः ।
कथं शापाद्विनिर्मुक्तस्तन्मे ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

व्यास उवाच ॥

सत्यव्रतस्तथा शप्त पिशाचत्वमवाप्तवान् ।
तस्मिन्नेवाश्रमे तस्थौ देवीभक्तिपरायण ॥ २ ॥

कदाचिन्नृपतिस्तत्र जप्त्वा मन्त्र नवाक्षरम् ।
होमार्थं ब्राह्मणान्गत्वा प्रणम्योवाच भक्तित ॥ ३ ॥

भूमिदेवा, श्रुणुध्व वै वचन प्रणतस्य मे ।
ऋत्विजो मम सर्वेऽत्र भवन्त प्रभवन्तु ह ॥ ४ ॥

जपस्य च दशाशेन होम कार्यो विधानत ।
भवद्भि कार्यसिद्ध्यर्थं वेदविद्भि कृपापरै ॥ ५ ॥

सत्यव्रतोऽह नृपते पुत्रो ब्रह्मविदा वर ।
कार्य मम विधातव्य सर्वदा सुखहेतवे ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्र तमूचुर्नृपते सुतम् ।
शप्तस्त्व गुरुणा प्राप्त पिशाचत्व त्वयाधुना ॥ ७ ॥

न यागार्होऽसि तस्मात्त्व वेदेष्वनधिकारत ।
पिशाचत्वमनुप्राप्त सर्वलोकेषु गर्हितम ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

तन्निशम्य वचस्तेषा राजा दु खमवाप ह ।
धिग्जीवितमिद मेऽद्य किं करोमि वने स्थित ॥ ९ ॥

पित्रा चाह परित्यक्त शप्तश्च गुरुणा भृशम ।
राज्याद्भ्रष्ट पिशाचत्वमनुप्राप्त करोमि किम ॥ १० ॥

तदा प्रथुतरा कृत्वा चिता काष्ठैर्नृपात्मज ।
सस्मार चण्डिका देवी प्रवेशमनुचिन्तयन ॥ ११ ॥

स्मृत्वा देवी महामाया चिता प्रज्वलिता पुन ।
कृत्वा स्नात्वा प्रवेशार्थ स्थित प्राञ्जलिरग्रत ॥ १२ ॥

ज्ञात्वा भगवती त तु मर्तुकाम महीपतिम् ।
आजगाम तदाकाशे प्रत्यक्ष तस्य चाग्रत ॥ १३ ॥

दत्वाथ दर्शन देवी तमुवाच नृपात्मजम् ।
सिहारूढा महाराज, मेघगम्भीरया गिरा ॥ १४ ॥

कि ते व्यवसित साधो हुताशे मा तनु त्यज ।
स्थिरो भव महाभाग पिता त जरसान्वित ॥ १५ ॥

राज्य दत्वा वने तुभ्य गतास्ति तपसे किल ।
विषाद त्यज हे वीर परश्वोऽहनि भूपते ॥ १६ ॥

नेतु त्वामागमिष्यन्ति सचिवाश्च पितुस्तव ।
मत्प्रसादात्पिता च त्वामभिषिन्य नृपासने ॥ १७ ॥

जित्वा काम ब्रह्मलोक गमिष्यत्येष निश्चय ।
इत्युक्त्वा त तदा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८ ॥

राजपुत्रो विरमितो मरणात्पावकात्तत ।
अयोध्याया तथागत्य नारदेन महात्मना ॥ १९ ॥

वृत्तान्त कथित सर्वो राज्ञे सत्वरमादित ।
श्रुत्वा राजाथ पुत्रस्य त तथा मरणोद्यमम ॥ २० ॥

खेदमायाति मनसा शुशोच बहुधा नृप ।
सचिवानाह धर्मात्मा पुत्रशोकपरिप्लुत ॥ २१ ॥

ज्ञात भवद्भिरत्युग्र पुत्रस्य मम चेष्टितम् ।
त्यक्तो मया वने धीमान्पुत्र सत्यव्रतो मम ॥ २२ ॥

आज्ञयासौ गत सद्यो राज्यार्ह परमार्थवित ।
स्थितस्तत्रैव विज्ञाने धनहीनक्षमान्वित ॥ २३ ॥

वसिष्ठेन तथा शप्त पिशाचसदृश कृत ।
सोऽद्य दु खेन सन्तप्त प्रवेष्टु च हुताशनम ॥ २४ ॥

उद्यत श्रीमहादेव्या निषिद्ध सस्थित पुन ।
तस्माद्गच्छन्तु त शीघ्र ज्येष्ठपुत्र महाबलम् ॥ २५ ॥

आश्वास्य वचनैरत्र तरसैवानयन्त्विह ।
अभिषिच्य सुत राज्ये औरस पालनक्षमम ॥ २६ ॥

वन यास्यामि शान्तोऽह तपसे कृतनिश्चय ।
इत्युक्त्वा मन्त्रिण सर्वान्प्रेपयामास पार्थिव ॥ २७ ॥

तस्यैवानयनार्थ हि प्रीतिप्रवणमानस ।
ते गत्वा त समाश्वास्य मान्त्रण पार्थिवात्मजम ॥ २८ ॥

अयोध्याया महात्मान मानपूर्व समानयन ।
दृष्ट्वा सत्यव्रत राजा दुर्बलम् मलिनाम्बरम ॥ २९ ॥

जटाजूटधर क्रूर चिन्तातुरमचिन्तयत् ।
कि कृत निष्ठुर कर्म मया पुत्रो विवासित ॥ ३० ॥

राज्यार्हश्चातिमेधावी जानता धर्मनिश्चयम् ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा तमालिङ्ग्य महीपति ॥ ३१ ॥

आसने स्वसमीपस्थ समाश्वास्योपवेशयत् ।
उपविष्ट सुत राजा प्रेमपूर्वमुवाच ह ॥ ३२ ॥

प्रेमगद्गदया वाचा नीतिशास्त्रविशारद ।
राजोवाच ॥
पुत्र, धर्मे मति कार्या माननीया मुखोद्भवा ॥ ३३ ॥

न्यायागत धन ग्राह्य रक्षणीया सदा प्रजा ।
नासत्य क्वापि वक्तव्य नामार्गे गमन क्वचित् ॥३४ ॥

कर्तव्या पूजनीयाना पूजा चैव तपस्विना ।
हन्तव्या दस्यव क्रूरा इन्द्रियाणा तथा जय ॥ ३५ ॥

कर्तव्य कार्यसिद्ध्यर्थ राज्ञा पुत्र, सदैव हि ।
मन्त्रस्तु सर्वथा गोप्य कर्तव्य सचिवै सह ॥ ३६ ॥

नोपेक्ष्योऽल्पोऽपि कृतिना रिपु सर्वात्मना सुत ।
न विश्वसेत्परासक्त सचिव च तथानतम् ॥ ३७ ॥

चारा सर्वत्र योक्तव्या शत्रुमित्रेषु सर्वथा ।
धर्मे मति सदा कार्या दान दद्याच्च नित्यश ॥ ३८ ॥

शुष्कवादो न कर्तव्यो दुष्टसङ्ग च वर्जयेत् ।
यष्टव्या विविधा यज्ञा पूजनीया महर्षय ॥ ३९ ॥

न विश्वसेत्प्रिय क्वापि स्त्रैण द्यूतपर परम ।
अत्यादरो न कर्तव्यो मृगयाया कदाचन ॥ ४० ॥

द्यूते मद्ये तथा गेये नून वारवधूषु च ।
स्वय तद्विमुखो भूयात्प्रजास्तेभ्यश्च रक्षयेत् ॥ ४१ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यमुत्थान सर्वथा सदा ।
स्नानादिक सर्वविधि विधाय विधिवद्यथा ॥ ४२ ॥

पराशक्ते परा पूजा भक्त्या कुर्यात्सुदीक्षित ।
पुत्रैतज्जन्मसाफल्य पराशक्ते पदार्चनम् ॥ ४३ ॥

सकृत्कृत्वा महापूजा देवीपादजल पिबन ।
न जातु जननीगर्भे गच्छेदिति विनिश्चय ॥ ४४ ॥

सर्व दृश्य महादेवी द्रष्टा साक्षी च सैव हि ।
इति तद्भावभरितस्तिष्ठेन्निर्भयचेतसा ॥ ४५ ॥

कृत्वा नित्यविधि सम्यग्गन्तव्य सदसि द्विजान् ।
समाहूय च प्रष्टव्यो धर्मशास्त्रविनिर्णय ॥ ४६ ॥

सपूज्य ब्राह्मणान्पूज्यान्वेदवेदान्तपारगान् ।
गोभूहिरण्यादिक च देय पात्रेषु सर्वदा ॥ ४७ ॥

अविद्वान्ब्राह्मण कोऽपि नैव पूज्य कदाचन ।
आहारादधिक नैव देय मूर्खाय कर्हिचित् ॥ ४८ ॥

न वा लोभात्त्वया पुत्र, कर्तव्य धर्मलङ्घनम् ।
कोशस्य सङ्ग्रह कार्यो नून न्यायागतस्य ह ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

व्यास उवाच ॥

एव प्रबोधित पित्रा त्रिशङ्कु प्रणतो नृप ।
तथेति पितर प्राह प्रेमगद्गदया गिरा ॥ १ ॥

विप्रानाहूय मन्त्रज्ञान्वेदशास्त्रविशारदान ।
अभिषेकाय सभारान्कारयामास सत्वरम ॥ २ ॥

सलिल सर्वतीर्थाना समानाय्य विशा पति ।
प्रकृतीश्च समाहूय सामन्तान्भूपतीस्तथा ॥ ३ ॥

पुण्येऽह्नि विधिवत्तस्मै ददावासनमुत्तमम् ।
अभिषिच्य सुत राज्ये त्रिशङ्कु विधिवत्पिता ॥ ४ ॥

तृतीयमाश्रम पुण्य जग्राह भार्यया युत ।
वने त्रिपथगाकूले चचार दुश्चर तप ॥ ५ ॥

काले प्राप्ते ययौ स्वर्ग पूजितस्त्रिदशैरपि ।
इन्द्रासनसमीपस्थो रराज रविवत्सदा ॥ ६ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

इति देवीभागवते सप्तमस्कन्धे

१०—१२ अध्याया ।

॥ मरुत्तोपाख्यानम् ॥

क्रौष्टुकिरुवाच ॥

भगवन्, विस्तरात्सर्वं ममैतत्कथित त्वया ।
करन्धमस्य चरित आविक्षिच्चरित च या ॥ १ ॥

आविक्षितस्य नृपतेर्मरुत्तस्य महात्मन ।
श्रोतुमिच्छामि चरित श्रूयते सोऽतिचेष्टित ॥ २ ॥

चक्रवर्ती महाभाग शूर कान्तो महामति ।
धर्मविद्धर्मकृच्चैव सम्यक्पालयिता भुव ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स पित्रा समनुज्ञात राज्य प्राप्य पितामहान् ।
धर्मत पालयामास पिता पुत्रानिवौरसान ॥ ४ ॥

इयाज सुबहून्यज्ञान्यथावत्स्वाप्तदक्षिणान ।
ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्विण्णो महीपति ॥ ५ ॥

तस्याप्रतिहत चक्रमासीद्वीपेषु सप्तसु ।
गतिश्चाप्यनवच्छिन्ना स्व पातालजलादिषु ॥ ६ ॥

तत प्राप्य धन विप्र, यथावत्स्वक्रियापर ।
अयजत्स महायज्ञैर्देवानिन्द्रपुरोगमान ॥ ७ ॥

इतरे च यथा वर्णा स्वे स्वे कर्मण्यतन्द्रिता ।
तदुपात्तधनाश्चक्रुरिष्टापूर्तादिका क्रिया ॥ ८ ॥

पाल्यमाना मही तेन मरुत्तेन महात्मना ।
योऽस्पर्द्धत्रिदशावासवासिभिर्द्विजसत्तम ॥ ९ ॥

तेनातिशयिता सर्वे केवलं न महीक्षितः ।
यज्विना देवराजोऽपि शतयज्ञाभिसन्धिना ॥ १० ॥

ऋत्विक् तस्य तु संवृत्तो बभूवाङ्गिरसः सुतः ।
भ्राता बृहस्पतेर्विप्र, महात्मा तपसो निधिः ॥ ११ ॥

सौवर्णो मुञ्जवान्नाम पर्वतः सुरसेवितः ।
पातितं तेन तच्छृङ्गं कृते तस्य महीपते ॥ १२ ॥

तेन यस्याखिलं यज्ञे भूमिभागादिकं द्विज ।
प्रासादाश्च कृताः शुभ्रास्तपसा सर्वकाञ्चनाः ॥ १३ ॥

गाथाश्चाप्यथ गायन्ति मरुत्तचरिताश्रयाः ।
सातत्येनर्षयः सर्वे कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ १४ ॥

मरुत्तेन समो नाभूद्यजमानो महीतले ।
सदः समस्तं यद्यज्ञे प्रासादाश्चैव काञ्चनाः ॥ १५ ॥

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
विप्राणां परिवेष्टारः शक्राद्यास्त्रिदशोत्तमाः ॥ १६ ॥

यथा यज्ञे मरुत्तस्य तृप्ताः सर्वे महीपते ।
सुवर्णमखिलं त्यक्तं रत्नपूर्णगृहे द्विजैः ॥ १७ ॥

प्रासादादि समस्तं च सौवर्णं तस्य यत्क्रतौ ।
त्रयो वर्णा ह्यलभ्यन्त तस्मात्केचित्तथा ददुः ॥ १८ ॥

तेन त्यक्तेन शिष्टा ये जना पूर्णमनोरथा ।
तेऽपि यज्ञान्यजन्ते स्म देशे देशे पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥

तस्यैव कुर्वतो राज्य सम्यक्पालयत प्रजा ।
तपस्वी कश्चिदभ्येत्य तमाह मुनिसत्तम ॥ २० ॥

पितुर्माता तवाहेद दृष्ट्वा तापसमण्डलम् ।
विषाभिभूतमुरगैर्मदान्मत्तैर्नरेश्वर ॥ २१ ॥

पितामहस्ते स्वर्यात सम्यक्सपाल्य मेदिनीम् ।
पिता तव तथा शक्तो हित्वा ग्राम वन गत ।
तपश्चरणशक्ताहमिह चौर्वाश्रमे स्थित ॥ २२ ॥

साह पश्यामि वैकल्य तव राज्य प्रशासत ।
पितामहस्य ते नाभूद्यत्पूर्वेषा च ते नृप ॥ २३ ॥

नून प्रमत्तो भोगेषु सक्तो वा विजितेन्द्रिय ।
चारान्धता यतोऽस्तीय दुष्टादुष्ट न वेत्सि यत ॥ २४ ॥

पातालादभ्युपेतैस्तु भुजगैर्दशशालिभि ।
दष्टा मुनिसुता सप्त दूषिताश्च जलाशया ॥ २५ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषेण दूषित सुशृत हवि ।
अपराध समुद्दिश्य दत्तो नागबलिश्चिरात् ॥ २६ ॥

एते समर्था मुनयो भस्मीकर्तु भुजङ्गमान् ।
किन्त्वेषा नाधिकारोऽत्र त्वमेवात्राधिकारवान् ॥ २७ ॥

तावत्सुख भूपतिजैर्भोगज प्राप्यते नृप ।
अभिषेकजल यावत्तन्मूर्ध्नि विनिपात्यते ॥ २८ ॥

कानि मित्राणि कः शत्रुर्मम शत्रोर्बलं कियत् ।
कोऽहं के मन्त्रिणः पक्षे के वा भूपतयो मम ॥ २९ ॥

कियान्कोशो बलं किं वा कोऽनुरक्तो जनो मम ।
विरक्तो वा परैर्भिन्नः परेषामपि कीदृशः ॥ ३० ॥

कः सम्यगत्र नगरे विषये वा जनो मम ।
धर्मकामाश्रयोऽमूढः कः सम्यगभिवर्तते ॥ ३१ ॥

को दण्ड्यः परिपाल्यः कः के चोपेक्ष्या नरा मया ।
सामभेदतया दम्यो देशकालमवेक्षता ॥ ३२ ॥

चाराश्च चारयेदन्यैरज्ञातान्भूपतिश्चरैः ।
सचिवादिषु सर्वेषु चरान्दद्यान्महीपतिः ॥ ३३ ॥

इत्यादौ भूपतिर्नित्यं कर्मण्यासक्तमानसः ।
नयेद्दिनं तथा रात्रिं न तु भोगपरायणः ॥ ३४ ॥

राज्ञां शरीरग्रहणं न भोगाय महीपते ।
क्लेशाय महते पृथ्वी स्वधर्मपरिपालने ॥ ३५ ॥

सम्यक्पाल्यतः पृथ्वी स्वधर्मं च महीपते ।
इह क्लेशो महान्स्वर्गे परमं सुखमक्षयम् ॥ ३६ ॥

तदेतदवबुध्यस्व हित्वा भोगान्नरेश्वर ।
पालनाय क्षितेः क्लेशमङ्गीकर्तुमिहार्हसि ॥ ३७ ॥

इति वृत्तमृषीणां यद्व्यसनं त्वयि शासति ।
भुजङ्गहेतुकं भूप, चारान्धो नापि वेत्सि तत् ॥ ३८ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन दुष्टे दण्डो निपात्यताम् ।
शिष्टान्पालय राजन् , त्व धर्मषड्भागमाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

अरक्षन्पापमखिल दुष्टैरविनयात्कृतम् ।
समवाप्स्यस्यसन्दिग्ध यदिन्छासि कुरुष्व तत् ॥ ४० ॥

एतन्मयोक्त सकल यत्तवाह पितामही ।
कुरुष्वैव स्थिते यत्ते रोचते वसुधाधिप ॥ ४१ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति तापसवाक्य स श्रुत्वा लज्जापरो नृप ।
धिङ्मा चारान्धमित्युक्त्वा निश्वस्य जगृहे धनु ॥ १ ॥

तत स त्वरित गत्वा तमौर्वस्याश्रम प्रति ।
ववन्दे शिरमा वीरा मातर पितुरात्मन ॥ २ ॥

तापसाश्च यथान्याय तैश्चाशीर्भिरभिष्टुत ।
दृष्ट्वा च तापसान्सप्त नागैर्दष्टान्मृतान्भुवि ॥ ३ ॥

निनिन्दात्मानमसकृत्पुरस्तेषा महीपति ।
उवाच चैतदद्याह मद्वीर्यमवमन्यताम् ॥ ४ ॥

यत्करोमि भुजङ्गाना दुष्टानां ब्राह्मणद्विषाम् ।
तत्पश्यतु जगत्सर्व सदेवासुरमानुषम ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त्वा जगृहे कोपादस्त्र संवर्तक नृप ।
नाशायाशेषनागाना पातालोर्वीविचारिणाम् ॥ ६ ॥

ततो जज्वाल सहसा नागलोक समन्तत ।
महास्त्रतेजसा विप्र, दह्यमानोऽनिवारित ॥ ७ ॥

हा हा तातेति हा मातर्हा हा वत्सेति सभ्रमे ।
तस्मिन्नस्त्रकृते वाच पन्नगानामथाभवन् ॥ ८ ॥

केचिज्ज्वलद्भि पुच्छाग्रै फणैरन्ये भुजङ्गमा ।
गृहीतपुत्रदाराश्च त्यक्ताभरणवासस ॥ ९ ॥

पातालमुत्सृज्य ययु शरण भामिनी तदा ।
मरुत्तमातर पूर्वं यया दत्त तदाभयम् ॥ १० ॥

तामुपेत्योरगा सर्वे सप्रणाम भयातुरा ।
सगद्गदमिद प्रोचु स्मर्यता न पुरोदितम् ॥ ११ ॥

प्रणम्याभ्यर्थित पूर्वं यदस्माभी रसातले ।
तस्य कालोऽयमायातस्त्राहि वीरप्रजायिनि ॥ १२ ॥

पुत्रो निवार्यता राज्ञि, प्राणै सयोज्यमस्तु न ।
दह्यते सकलो लोको नागानामस्त्रवह्निना ॥ १३ ॥

एव सन्दह्यमानानामस्माक तनयेन ते ।
त्वामृते शरण नान्यत्कृपा कुरु यशस्विनि ॥ १४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तेषा सस्मृत्यादौ च भाषितम् ।
भर्तारमाह सा साध्वी ससम्भ्रममिद वच ॥ १५ ॥

पूर्वमेव तवारत्यात पाताले यद्भुजङ्गमै ।
प्रोक्तमभ्यर्थनापूर्व ममासीत्तनय प्रति ॥ १६ ॥

त इमेऽभ्यागता भीता दह्यन्ते तस्य तेजसा ।
मामेते शरण पूर्व दत्तमेभ्यो मयाभयम् ॥ २७ ॥

ये मा शरणमापन्नास्ते वा शरणमागता ।
अपृथग्धर्मचरणा याताह शरण तव ॥ १८ ॥

तन्निवारय पुत्र त्व मरुत्त वचनात्तव ।
मया चाभ्यर्थितोऽवश्य शममभ्युपयास्यति ॥ १९ ॥

राजोवाच ॥

महापराधो नियत मरुत्त क्रोधमागत ।
दुर्निवर्त्यमह मन्ये तस्य क्रोध सुतस्य ते ॥ २० ॥

नागा ऊचु ॥

शरणागतास्तव वय प्रसाद क्रियता नृप ।
क्षत्रस्यार्तपरित्राणानिमित्त शस्त्रधारणम् ॥ २१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

नागाना तद्वच श्रुत्वा भूताना शरणैषिणाम् ।
तया चाभ्यर्थित पत्न्या प्राहाविक्षिन्महायशा ॥ २२ ॥

गत्वा ब्रवीमि त भद्रे, तनय त्वरया तव ।
परित्राणाय नागाना न त्याज्या शरणागता ॥ २३ ॥

नोपसहरते सोऽस्त्र यदि मद्वचनान्नृप ।
तदास्त्रैर्वारयिष्यामि तस्यास्त्र तनयस्य ते ॥ २४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततो गृहीत्वा स धनुरविक्षित्क्षत्रियोत्तम ।
भार्यया सहित प्रायात्त्वरावान्भार्गवाश्रयम् ॥ २५ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तु तत्र सुत दृष्ट्वा गृहीतवरकार्मुकम् ।
धनु शस्त्र च तस्योग्र ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥ १ ॥

उद्गिरन्त महावह्नि दीपिताखिलभूतलम् ।
पातालान्तर्गत प्राप्तमसह्य घोरभीषणम् ॥ २ ॥

स त दृष्ट्वा महीपाल भ्रुकुटीकुटिलाननम् ।
मा क्रुधस्त्व मरुत्तास्त्रमुपसह्रियतामिति ॥ ३ ॥

प्राहासकृच्चानुलुप्तवर्णक्रममुदारधी ।
स निशम्य गुरोर्वाक्य दृष्ट्वा त च पुन पुन ॥ ४ ॥

गृहीतकार्मुक पित्रो प्रणिपत्य सगौरवम ।
प्रत्युवाचापराद्धा मे सुभृश पन्नगा पित ॥ ५ ॥

शासतीमा मयि मही परिभूय बल मम ।
सप्ताश्रममुपागम्य दष्टा मुनिकुमारका ॥ ६ ॥

ऋषीणामाश्रमस्थानाममीषामवनीपते ।
मयि शासति दुर्वृत्तैर्दूषितानि हवींषि च ॥ ७ ॥

जलाशयास्तथाप्येतै सर्वे एव हि दूषिता ।
तदेतत्कारण किंचिन्न वक्तव्य त्वया पित ।
न निवारयितव्योऽह ब्रह्मघ्नान्प्रति पन्नगान् ॥ ८ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

यद्येभिनिहता विप्रा यास्यन्ति नरक मृता ।
ममैतत्क्रियता वाक्य विरमास्त्रप्रयोगत ॥ ९ ॥

मरुत्त उवाच ॥

नाहमेषा क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।
अहमेव गमिष्यामि नरक यदि पापिना ।
न निग्रहे यताम्येषा मा निवारय मा पित ॥ १० ॥

अविक्षिदुवाच ॥

मामेते शरण प्राप्ता पन्नगा मम गौरवात् ।
उपसह्रियतामस्त्रमल कोपेन ते नृप ॥ ११ ॥

मरुत्त उवाच ॥

नाहमेषा क्षमिष्यामि दुष्टानामपराधिनाम् ।
स्वधर्ममुल्लङ्घ्य कथ करिष्यामि वचस्तव ॥ १२ ॥

दण्ड्ये निपातयन्दण्ड भूप शिष्टाश्च पालयन् ।
पुण्यलोकानवाप्नोति नरकाश्चाप्युपेक्षणात् ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एव स बहुश पित्रा वार्यमाणोऽम्बया सह ।
नोपसहरते सोऽस्त्र ततोऽसौ पुनरब्रवीत् ॥ १४ ॥

हिससे पन्नगान्भीतान्ममैताञ्छरण गतान् ।
वार्यमाणोऽपि तस्मात्ते करिष्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १५ ॥

मयाप्यस्त्राण्यवाप्तानि न त्वमेकोऽस्त्रविद्भुवि ।
ममाग्रत सुदुर्वृत्त, पौरुष च कियत्तव ॥ १६ ॥

तत कार्मुकमारोप्य कोपताम्रविलोचन ।
अविक्षिदस्त्र जग्राह कालस्य मुनिपुङ्गव ॥ १७ ॥

ततो ज्वालापरीवारमरिसङ्घघ्नमुत्तमम् ।
कालास्त्र तु महावीर्य योजयामास कार्मुके ॥ १८ ॥

ततश्चुक्षोभ जगती सवर्णास्त्रप्रतापिता ।
साब्धिशैलाखिला विप्र, कालस्यास्त्रे समुद्यते ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

कालास्त्रमुद्यत पित्रा मरुत्त सोऽपि वीक्ष्य तत् ।
प्राहोच्चैरस्त्रमेतन्मे दुष्टशास्तिसमुद्यतम् ॥ २० ॥

न त्वद्वधाय कालास्त्र मयि मुञ्चति कि भवान् ।
स्वधर्मचारिणि सुते सदैवाज्ञाकरे तव ॥ २१ ॥

मया कार्यं महाभाग प्रजाना परिपालनम् ।
त्वयैव क्रियते कस्मान्मद्वधायास्त्रमुद्यतम् ॥ २२ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

शरणागतसत्राण कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
तस्य व्याघातकर्ता त्व न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥

मा वा हत्वास्त्रवीर्येण जहि दुष्टानिहोरगान् ।
त्वा वा हत्वाहमस्त्रेण रक्षिष्यामि महोरगान् ॥ २४ ॥

धिक्तस्य जीवित पुस शरणार्थिनमागतम ।
यो नार्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम ॥ २५ ॥

क्षत्रियोऽहमिमे भीता शरण मामुपागता ।
अपकर्ता त्वमेवैषा कथ वध्यो न मे भवान ॥ २६ ॥

मरुत्त उवाच ॥

मित्र वा बान्धवो वापि पिता वा यदि वा गुरु ।
प्रजापालनविघ्नाय यो हन्तव्य स भूभृता ॥ २७ ॥

सोऽह ते प्रहरिष्यामि न क्रोद्धव्य त्वया पित ।
स्वधर्म परिपाल्यो मे न मे क्रोधस्तवोपरि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

ततस्तौ निश्चितौ दृष्ट्वा परस्परवध प्रति ।
समुत्पत्यान्तरे तस्थुर्मुनयो भार्गवादय ॥ २९ ॥

ऊचुश्चैन न मोक्तव्य त्वयास्त्र पितर प्रति ।
त्वया च नाय हन्तव्य पुत्र प्ररयातचेष्टित ॥ ३० ॥

मरुत्त उवाच ॥

मया दुष्टा निहन्तव्या सन्तो रक्ष्या महीक्षिता ।
इमे च दुष्टा भुजगा कोऽपराधोऽत्र मे द्विजा ॥ ३१ ॥

अविक्षिदुवाच ॥

शरणागतसन्त्राण मया कार्यमय च मे ।
अपराध्य सुतो विप्रा, यो हन्ति शरणागतान् ॥ ३२ ॥

ऋषय ऊचु ॥

इमे वदन्ति भुजगास्त्रासलोलविलोचना ।
सञ्जीवयामस्तान्विप्रान्ये दष्टा दुष्टपन्नगै ॥ ३३ ॥

तदल विग्रहेणोभौ राजवर्यौ प्रसीदताम् ।
उभावपि विनिर्व्यूढप्रतिज्ञौ धर्मकोविदौ ॥ ३४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा तु वीरा समभ्येत्य पुत्रमेतदभाषत ।
मद्वाक्यादेष ते पुत्रो हन्तु नागान्कृतोद्यम ॥ ३५ ॥

तन्निष्पन्न यदा विप्रास्ते जीवन्ति तथा मृता ।
सजीवन्तश्च मुन्यन्ते यद्युष्मच्छरण गता ॥ ३६ ॥

तत सजीवयामासुस्तान्विप्रास्ते भुजङ्गमा ।
दिव्यैरोषधिजातैश्च विषसहरणेन च ॥ ३७ ॥

पित्रोर्ननाम चरणौ स ततो जगतीपति ।
मरुत्तश्च स त प्रीत्या परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥

मानहा भव शत्रूणा चिर पालय मेदिनीम ।
पुत्रपौत्रैश्च मोदस्व मा च ते सन्तु विद्विष ॥ ३९ ॥

ततो द्विजैरनुज्ञातौ वीरया च नरेश्वरौ ।
समारूढौ रथ साक सन्तुष्टौ स्वपुर गतौ ॥ ४० ॥

वीरापि कृत्वा सुमहत्तपो धर्मभृता वरा ।
भर्तु सलोकता प्राप्ता महाभागा पतिव्रता ॥ ४१ ॥

मरुत्तोऽपि चकारोर्व्या धर्मत परिपालनम् ।
विनिर्जितारिषड्वर्गो भोगाश्च बुभुजे नृप ॥ ४२ ॥

एववीर्यो मरुत्तोऽभून्महाराजो महाबल ।
तस्याप्रतिहत चक्रमासीद्द्वीपेषु सप्तसु ॥ ४३ ॥

यस्य तुल्योऽपरो राजा न भूतो न भविष्यति ।
सत्यविक्रमयुक्तस्य राजर्षेरमितौजस ॥ ४४ ॥

तस्यैतच्चरित श्रुत्वा मरुत्तस्य महात्मन ।
जन्म चाग्र्य द्विजश्रेष्ठ मुच्यते सर्वकिल्बिषै ॥ ४५ ॥

इति तृतीयोऽध्याय

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मरुत्तचरिते

१२६—१२८ अध्याया ॥

— — —

॥ नकुलोपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमत ।
यदाश्चर्यमभूत्किचित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रूयता राजशार्दूल, महदाश्चर्यमुत्तमम ।
अश्वमेधे महायज्ञे निर्वृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ २ ॥

तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसबन्धिबन्धुषु ।
दीनान्धकृपणे वापि तदा भरतसत्तम ॥ ३ ॥

घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्द्धनि ॥ ४ ॥

नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ ।
वज्राशनिसम नादममुञ्चद्वसुधाधिप ॥ ५ ॥

सकृदुत्सृज्य तन्नाद त्रासयानो मृगद्विजान् ।
मानुष वचन प्राह धृष्टो बिलशयो महान् ॥ ६ ॥

सक्तुप्रस्थेन वो नाय यज्ञस्तुल्यो नराधिपा ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिन ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा नकुलस्य विशापते ।
विस्मय परम जग्मु सर्वे ते ब्राह्मणर्षभा ॥ ८ ॥

तत समेत्य नकुल पर्यपृच्छन्त ते द्विजा ।
कुतस्त्व समनुप्राप्तो यज्ञ साधु समागतम् ॥ ९ ॥

कि बल परम तुभ्य कि श्रुत कि परायणम् ।
कथ भवन्त विद्याम यो नो यज्ञ विगर्हसे ॥ १० ॥

अविलुप्यागम कृत्स्न विविधैर्यज्ञियै कृतम् ।
यथागम यथान्याय कर्तव्य च तथा कृतम ॥ ११ ॥

पूजार्हा पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ।
मन्त्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्त देयममत्सरम् ॥ १२ ॥

तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहा ॥ १३ ॥

पालनेन विशस्तुष्टा कामैस्तुष्टा वरस्त्रिय ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषै पृथक्जना ॥ १४ ॥

ज्ञातिसबन्धिनस्तुष्टा शौचेन च नृपस्य न ।
देवा हविर्भि पुण्यैश्च रक्षणै शरणागता ॥ १५ ॥

यदत्र तथ्य तद्ब्रूहि सत्य सत्य द्विजातिषु ।
यथाश्रुत यथादृष्ट पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥

श्रद्धेयवाक्य प्राज्ञस्त्व दिव्यरूप बिभर्षि च ।
समागतश्च विप्रैस्त्व तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥

इति पृष्टो द्विजैस्तै स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् ।
नैषा मृषा मया वाणी प्रोक्ता दर्पेण वै द्विजा ॥ १८ ॥

यन्मयोक्तमिद वाक्य युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम ।
सक्तुप्रस्थेन वो नाय यज्ञस्तुल्यो द्विजर्षभा ॥ १९ ॥

इत्यवश्य मयैतद्वो वक्तव्य द्विजसत्तमा ।
श्रुणुताव्यग्रमनस शसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥

अनुभूत च दृष्ट च यन्मयाऽद्भुतमुत्तमम् ।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिन ॥ २१ ॥

स्वर्ग यथा द्विज प्राप्त सभार्य ससुतस्नुष ।
यथाचाऽर्ध शरीरस्य ममेद काञ्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच ॥

हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य यद्द्विजा ॥ २३ ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिवृते ।
उञ्छवृत्तिर्द्विज कश्चित्कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥

सभार्य सह पुत्रेण सस्नुषस्तपासि स्थित ।
बभूव शुक्लवृत्त स धर्मात्मा नियतेन्द्रिय ॥ २५ ॥

षष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते तै सह सुव्रत ।
षष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥ २६ ॥

भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तम ।
कदाचिद्धर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥ २७ ॥

नाविद्यत तदा विप्रा, सचयस्तन्निबोधत ।
क्षीणौषधिसमावेशे द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥

काले कालेऽस्य सम्प्राप्ते नैव विद्येत भोजनम् ।
क्षुधा परिगता सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥

उञ्छं तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे ।
उष्णार्तश्च क्षुधार्तश्च विप्रस्तपसि संस्थित ॥ ३० ॥

उञ्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मण क्षुच्छ्रमान्वित ।
स तथैव क्षुधाविष्ट सार्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥

क्षपयामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तम ।
अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत् ॥ ३२ ॥

यवप्रस्थं तु तं सक्तूनकुर्वत तपस्विन ।
कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥

कुडबं कुडबं सर्वे व्यभजन्त तपस्विन ।
अथागच्छद्द्विज कश्चिदतिथिर्भुञ्जता तदा ॥ ३४ ॥

ते तं दृष्ट्वातिथिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ॥ ३५ ॥

विशुद्धमनसो दान्ता श्रद्धादमसमन्विता ।
अनसूया जितक्रोधा साधवो वीतमत्सरा ॥ ३६ ॥

त्यक्तमानमदक्रोधा धर्मज्ञा द्विजसत्तमा ।
स ब्रह्मचर्यं गोत्रं ते तस्य ख्यात्वा परस्परम् ॥ ३७ ॥

कुटीं प्रवेशयामासु क्षुधार्तमतिथिं तदा ।
इदमर्घ्यं च पाद्यं च बृसी चेयं तवानघ ॥ ३८ ॥

शुचय सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिता प्रभो ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्र ते मया दत्ता द्विजर्षभ ॥ ३९ ॥

इत्युक्त प्रतिगृह्याथ सक्तूना कुडब द्विज ।
भक्षयामास राजेन्द्र, न च तुष्टि जगाम स ॥ ४० ॥

स उञ्छवृत्तिस्त प्रेक्ष्य क्षुधा परिगत द्विजम् ।
आहार चिन्तयामास कथ तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥

तस्य भार्याब्रवीद्वाक्य मद्भागो दीयतामिति ।
गच्छत्वेव यथाकाम परितुष्टो द्विजोत्तम ॥ ४२ ॥

इति ब्रुवन्ती ता साध्वी भार्या स्वा स द्विजोत्तम ।
क्षुधा परिगता ज्ञात्वा तान्सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥

आत्मानुमानतो विद्वान्स तु विप्रर्षभस्तदा ।
जानन्वृद्धा क्षुधार्ता च श्रान्ता ग्लाना तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥

त्वगस्थिभूता वेपन्ती ततो भार्यामुवाच ह ।
अपि कीटपतङ्गाना मृगाणा चैव शोभने ॥ ४५ ॥

स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेव वक्तुमर्हसि ।
अनुकम्प्यो नर पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ॥ ४६ ॥

प्रपतेद्यशसो दीप्तात्स च लोकान्न चाप्नुयात् ।
धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसन्तति ॥ ४७ ॥

दारेष्वधीनो धर्मश्च पितॄणामात्मनस्तथा ।
न वेत्ति धर्मतो भार्या रक्षणे योऽक्षम पुमान् ॥ ४८ ॥

अयशो महदाप्नोति नरकाश्चैव गच्छति ।
इत्युक्ता सा तत प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ॥ ४९ ॥

सक्तुप्रस्थचतुर्भाग गृहाणेद प्रसीद मे ।
सत्य रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जित ॥ ५० ॥

स्त्रीणा पतिसमाधीन काङ्क्षित च द्विजर्षभ ।
ऋतुर्मातु पितुर्बीज दैवत परम पति ॥ ५१ ॥

भर्तु प्रसादान्नारीणा रतिपुत्रफल तथा ।
पालनाद्धि पतिस्त्व मे भर्तासि मरणाच्च मे ॥ ५२ ॥

पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तून्प्रयच्छ मे ।
जरापरिगतो वृद्ध क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम ॥ ५३ ॥

उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्शित ।
इत्युक्त स तया सक्तून् प्रगृह्येद वचोऽब्रवीत् ॥ ५४ ॥

द्विज, सक्तूनिमान्भूय प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ।
स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्द्विज ।
तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच ॥

सक्तूनिमान प्रगृह्य त्व देहि विप्राय सत्तम ।
इत्येव सुकृत मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ५६ ॥

भवान् हि परिपाल्या मे सर्वदैव प्रयत्नत ।
साधूना काङ्क्षित यस्मात् पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ५७ ॥

पुत्रार्थे विहितो ह्येष वार्द्धके परिपालनम् ।
श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे, त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥

प्राणधारणमात्रेण शक्य कर्तु तपस्त्वया ।
प्राणो हि परमो धर्म स्थितो देहेषु देहिनाम ॥ ५९ ॥

पितोवाच ॥

अपि वर्षसहस्री त्व बालस्त्व मतो मम ।
उत्पाद्य पुत्र हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतान् ॥ ६० ॥

बालाना क्षुद्बलवती जानाम्येतदह प्रभो ।
वृद्धोऽह धारयिष्यामि त्व बली भव पुत्रक ॥ ६१ ॥

जीर्ण तु वयसा पुत्र, न मा क्षुद्बाधतेऽपि च ।
दीर्घकाल तपस्तप्त न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच ॥

अपत्यमस्मि ते पुसस्त्राणात्पुत्र इति स्मृत ।
आत्मा पुत्र स्मृतस्तस्मात्त्वाह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच ॥

रूपेण सदृशस्त्व मे शीलेन च दमेन च ।
परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्मि ते सुत ॥ ६४ ॥

इत्युक्त्वाऽदाय तान् सक्तून्प्रीतात्मा द्विजसत्तम ।
प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥

भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह ।
उञ्छवृत्तिस्तु धर्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥

त वै वधू स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
सक्तूनादाय सहृष्टा श्वशुर वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥

सन्तानात्तव सन्तान मम विप्र, भविष्यति ।
सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा सप्रयन्छ मे ॥ ६८ ॥

तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोका किलाक्षया ।
पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥

धर्माद्याहि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणा स्वर्गस्त्रेता किलाक्षया ॥ ७० ॥

पितॄनृणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियत साधु लोकानुपाश्नुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच ॥

वातातपविशीर्णाङ्गी त्वा विवर्णा निरीक्ष्य वै ।
कर्शिता सुव्रताचारे, क्षुधा विह्वलचेतसम् ॥ ७२ ॥

कथ सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातक ।
कल्याणवृत्ते कल्याणि, नैव त्व वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥

षष्ठे काले व्रतवती शौचशीलतपोऽन्विताम् ।
कृच्छ्रवृत्ति निराहारा द्रक्ष्यामि त्वा कथ शुभे ॥ ७४ ॥

बाला क्षुधार्ता नारी च रक्ष्या त्व सतत मया ।
उपवासपरिश्रान्ता त्व हि बान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्नुषोवाच ॥

गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवं तु दैवतम् ।
देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥

देहः प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरो ।
तव विप्र, प्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे शुभान् ॥ ७७ ॥

अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढभक्तेति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच ॥

अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥

तस्मात्सक्तून् ग्रहीष्यामि वधु, नार्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे, त्वां हि धर्मभृतां वरे ॥ ८० ॥

इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्द्विजाय ते ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः ।
यथाशक्ति विशिष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ।
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः ॥ ८३ ॥

गगनात्पुष्पवर्षं च पश्येदं पतितं भुवि ।
सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरस्सराः ॥ ८४ ॥

स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिता ।
ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये ॥ ८५ ॥

काङ्क्षन्ते दर्शन तुभ्य दिव व्रज द्विजर्षभ ।
पितृलोकगता सर्वे तारिता पितरस्त्वया ॥ ८६ ॥

अनागताश्च बहव सुबहूनि युगान्युत ।
ब्रह्मचर्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा ॥ ८७ ॥

असकरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिव द्विज ।
श्रद्धया परया यस्त्व तपश्चरसि सुव्रत ॥ ८८ ॥

तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ।
सर्वमेतद्धि यस्मात्ते दत्त शुद्धेन चेतसा ॥ ८९ ॥

कृच्छ्रकाले तत स्वर्गो विजित कर्मणा त्वया ।
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञा धर्मबुद्धि व्यपोहति ॥ ९० ॥

क्षुधा परिगतज्ञानो धृति त्यजति चैव ह ।
बुभुक्षा जयते यस्तु स स्वर्ग जयते ध्रुवम् ॥ ९१ ॥

यदा दानरुचि स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ।
अनवेक्ष्य सुतस्नेह कलत्रस्नेहमेव च ॥ ९२ ॥

धर्ममेव गुरु ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ।
द्रव्यागमे नृणा सूक्ष्म पात्रे दान तत परम् ॥ ९३ ॥

काल परतरो दानाच्छ्रद्धा चैव तत परा ।
स्वर्गद्वार सुसूक्ष्म हि नरैर्मोहान्न दृश्यते ॥ ९४ ॥

स्वर्गार्गल लोभबीज रागगुप्त दुरासदम् ।
त तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रिया ॥ ९५ ॥

ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिन ।
सहस्रशक्तिश्च शत शतशक्तिर्दशापि च ॥ ९६ ॥

दद्यादपश्च य शक्त्या सर्वे तुल्यफला स्मृता ।
रन्तिदेवो हि नृपतिरप प्रादादकिञ्चन ॥ ९७ ॥

शुद्धेन मनसा विप्र, नाकपृष्ठ ततो गत ।
न धर्म प्रीयते तात, दानैर्दत्तैर्महाफलै ॥ ९८ ॥

न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मै श्रद्धाभूतै स तुष्यति ।
गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृप ॥ ९९ ॥

एका दत्वा स पारक्या नरक समपद्यत ।
आत्ममासप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृप ॥ १०० ॥

प्राप्य पुण्यकृता लोकान् मोदते दिवि सुव्रत ।
विभवो न नृणा पुण्य स्वशक्त्या स्वर्जित सताम् ॥ १०१ ॥

न यज्ञैर्विविधैर्विप्र, यथान्यायेन सचितै ।
क्रोधाद्दानफल हन्ति लोभात्स्वर्ग न गच्छति ॥ १०२ ॥

न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित्स्वर्गमश्नुते ।
न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणै ॥ १०३ ॥

न चाश्वमेधैर्बहुभि फल सममिद तव ।
सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाक्षय ॥ १०४ ॥

विरजो ब्रह्मसदन गच्छ विप्र, यथासुखम ।
सर्वेषा वो द्विजश्रेष्ठ, दिव्य यानमुपस्थितम् ॥ १०५ ॥

आरोहत यथाकाम धर्मोऽस्मि द्विज, पश्य माम् ।
तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्ति स्थिरा च ते ॥ १०६ ॥

सभार्य सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिव व्रज ।
इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुह्य स द्विज ॥ १०७ ॥

सदार ससुतश्चैव सस्नुषश्च दिव गत ।
तस्मिन्विप्रे गते स्वर्ग ससुते सस्नुषे तदा ॥ १०८ ॥

भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽह निसृतो बिलात् ।
ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ॥ १०९ ॥

दिव्यपुष्पविमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तै ।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् ॥ ११० ॥

तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन चैव ह ।
शरीरार्ध च मे विप्रा, शातकुम्भमय कृतम् ॥ १११ ॥

पश्यतेम सुविपुल तपसा तस्य धीमत ।
कथमेवविध स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजा ॥ ११२ ॥

तपोवनानि यज्ञाश्च हृष्टोऽभ्येमि पुन पुन ।
यज्ञ त्वहमिम श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमत ॥ ११३ ॥

आशया परया प्राप्तो न चाह काञ्चनीकृत ।
ततो मयोक्त तद्वाक्य प्रहस्य ब्राह्मणर्षभा ॥ ११४ ॥

सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽय सम्मितो नेति सर्वथा ।
सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाह काश्चनीकृत ॥ ११५ ॥

न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ।
इत्युक्त्वा नकुल सर्वान्यज्ञे द्विजवरास्तथा ।
जगामादर्शन तेषा विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ११६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतत्ते सर्वमाख्यात मया परपुरञ्जय ।
यदाश्चर्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११७ ॥

न विस्मयस्ते नृपते, यज्ञे कार्य कथचन ।
ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिव गता ॥ ११८ ॥

अद्रोह सर्वभूतेषु सन्तोष शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्य च प्रदान चेति सम्मितम् ॥ ११९ ॥

इति श्रीमहाभारते अश्वमेधपर्वणि नकुलोपाख्याने

नवनितमोऽध्याय

॥ युधिष्ठिरशक्रसंवादः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

तत सनादयञ्शक्रो दिव भूमि च सर्वश ।
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम ॥ १ ॥

स्वभ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिर ।
अब्रवीच्छोकसन्तप्त सहस्राक्षमिद वच ॥ २ ॥

भ्रातर पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह ।
न विना भ्रातृभि स्वर्गमिच्छे गन्तु सुरेश्वर ॥ ३ ॥

सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरदर ।
सास्माभि सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम ॥ ४ ॥

शक्र उवाच ॥

भ्रातॄन्द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिव गतान ।
कृ णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५ ॥

निक्षिप्य मानुष देह गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्व शरीरेण स्वर्ग गन्ता न सशय ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अय श्वा भूतभव्येश, भक्तो मा नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मया सार्धमानृशस्या हि मे मति ॥ ७ ॥

शक्र उवाच ॥

अमर्त्यत्व मत्समत्व च राजन्,
श्रिय कृत्स्ना महती चैव सिद्धिम् ।
सप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्व
त्यज श्वान नात्र नृशसमस्ति ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र,
शक्य कर्तु दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया सङ्गमन तयाऽस्तु
यस्या कृते भक्तजन त्यजेयम् ॥ ९ ॥

इन्द्र उवाच ॥

स्वर्गे लोके श्ववता नास्ति धिष्ण्य
मिष्टापूर्त क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियता धर्मराज,
त्यज श्वान नात्र नृशसमस्ति ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

भक्तत्याग प्राहुरत्यन्तपाप
तुल्य लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाह जातु कथचनाद्य
त्यक्ष्याम्येन स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ११ ॥

भीत भक्त नान्यदस्तीति चार्त
प्राप्त क्षीण रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।

प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं
यतेय वै नित्यमेतद्व्रतं मे ॥ १२ ॥

इन्द्र उवाच ॥

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति
यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व
शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ १३ ॥

त्यक्त्वा भ्रातॄन्दयितां चापि कृष्णां
प्राप्तो लोकं कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न विद्यते संधिरथापि विग्रहो
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या-
स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १५ ॥

भीतिप्रदानं शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र,
भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।

युधिष्ठिर प्रीतियुक्तो नरेन्द्र
श्लक्ष्णैर्वाक्यै सस्तवसप्रयुक्तै ॥ १७ ॥

धर्मराज उवाच ॥

अभिजातोऽसि राजेन्द्र, पितुर्वृत्तेन मधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र,परीक्षित ।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हता ॥ १९ ॥

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्व भ्रातरावुभौ ।
मात्रो साम्यमभीप्सन्वै नकुल जीवमिन्च्छसि ॥ २० ॥

अय श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया ।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्य कश्चिदस्ति नराधिप ॥ २१ ॥

अतस्तवाक्षया लोका स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ, दिव्या गतिमनुत्तमाम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २३ ॥

प्रययु स्वैर्विमानैस्ते सिद्धा कामविहारिण ।
सर्वे विरजस पुण्या पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिण ॥ २४ ॥

स त रथ समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वह ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्र तेजसावृत्य रोदसी ॥ २५ ॥

ततो देवनिकायस्थो नारद सर्वलोकवित् ।
उवाचोच्चैस्तदा वाक्य बृहद्वादी बृहत्तपा ॥ २६ ॥

येऽपि राजर्षय सर्वे ते चापि समुपस्थिता ।
कीर्ति प्रच्छाद्य तेषा वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ॥ २७ ॥

लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसपदा ।
स्वशरीरेण सप्राप्त नान्य शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २८ ॥

तेजासि यानि दृष्टानि भूमिष्ठेन त्वया विभो ।
वेश्मानि भुवि देवाना पश्यामूनि सहस्रश ॥ २९ ॥

नारदस्य वच श्रुत्वा रजा वचनमब्रवीत् ।
देवानामन्त्र्य धर्मात्मा स्वपक्षाश्चैव पार्थिवान् ॥ ३० ॥

शुभ वा यदि वा पाप भ्रातृणा स्थानमद्य मे ।
तदेव प्राप्तुमिच्छामि लोकानन्यान्न कामये ॥ ३१ ॥

राज्ञस्तु वचन श्रुत्वा देवराज पुरदर ।
आनृशस्यसमायुक्त प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३२ ॥

स्थानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र, कर्मभिर्निर्जिते शुभै ।
कि त्व मानुष्यक स्नेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३३ ॥

सिद्धि प्राप्तोऽसि परमा यथा नान्य पुमान्कचित् ।
नैव ते भ्रातर स्थान सप्राप्ता कुरुनन्दन ॥ ३४ ॥

अद्यापि मानुषो भाव स्पृशते त्वा नराधिप ।
स्वर्गोऽय पश्य देवर्षीन्सिद्धाश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेववादिनमीश्वरम ।
पुनरेवाब्रवीद्धीमानिद वचनमर्थवत् ॥ ३६ ॥

तैर्विना नोत्सहे वस्तुमिह् दैत्यनिबर्हण ।
गन्तुमिन्छामि तत्राह् यत्र ते भ्रातरो गता ॥ ३७ ॥

यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसत्वगुणान्विता ।
द्रौपदी योषिता श्रेष्ठा यत्र चैव गता मम ॥ ३८ ॥

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपवणि युधिष्ठिरस्वगाराहे
तृतीयोऽध्याय ॥

॥ शिबिचरित्रम् ॥

लोमश उवाच ॥

एष उज्जानको नाम पावकिर्यत्र शान्तवान् ।
अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषि ॥ १ ॥

ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्म कुशेशयम ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ २ ॥

समाधीना समासस्तु पाण्डवेय, श्रतस्त्वया ।
तद्द्रक्ष्यासि महाराज, भृगुतुङ्ग महागिरिम ॥ ३ ॥

वितस्ता पश्य राजेन्द्र, सर्वपापप्रमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाध्युषिता शीततोया सुनिर्मलाम् ॥ ४ ॥

जला चोपजला चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥ ५ ॥

ता देवसमिति तस्य वासवश्च विशा पते ।
अभ्यागच्छन्नृपवर ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ ६ ॥

जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्र श्येन कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतु ॥ ७ ॥

ऊरु राज्ञ समासाद्य कपोत श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन, निलिल्ये भयपीडित ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

श्येन उवाच ॥

धर्मात्मान त्वाहुरेक सर्वे राजन्, महीक्षित ।
स वै धर्मविरुद्ध त्व कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १ ॥

विहित भक्षण राजन, पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानासि ॥ २ ॥

राजोवाच ॥

सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्त प्राणगृध्नुरय द्विज ॥ ३ ॥

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिन ।
अप्रदान पर धर्म कथ श्येनेह पश्यसि ॥ ४ ॥

प्रस्पन्दमान सभ्रान्त कपोत श्येन, लक्ष्यते ।
मत्सकाशे जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हित ॥ ५ ॥

यो हि कश्चिद्द्विजान्हन्याद्गा वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागत च त्यजते तुल्य तेषा हि पातकम् ॥ ६ ॥

श्येन उवाच ॥

आहारात्सर्वभूतानि सभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तव ॥ ७ ॥

शक्येत दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्य वर्तयितु चिरम् ॥ ८ ॥

भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशा पते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमकुतोभयम् ॥ ९ ॥

प्रमृते मयि धर्मात्मन्, पुत्रदारादि नङक्ष्यति ।
रक्षमाण कपोत त्व बहून्प्राणान्न रक्षसि ॥ १० ॥

धर्म यो बाधते धर्मो न स धर्म कुवर्त्म तत् ।
अविरोधात्तु यो धर्म स धर्म सत्यविक्रम ॥ ११ ॥

विरोधिषु महीपाल, निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र त धर्म समुपाचरेत् ॥ १२ ॥

गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयास्ततो राजन, कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

बहुकल्याणसयुक्त भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्ण पक्षिराट् किं व धर्मज्ञश्चास्यसशयम् ॥ १४ ॥

तथा हि धर्मसयुक्त बहुचित्र च भाषसे
न तेऽस्त्यविदित किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहम ॥ १५ ॥

शरणेऽपि परित्याग कथ साध्विति मन्यसे ।
आहारार्थ समारम्भस्तव चाय विहङ्गम ॥ १६ ॥

शक्यश्चाप्यन्यथाकर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ।
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियता यच्चान्यदिह काङ्क्षसि ॥ १७ ॥

श्येन उवाच ॥

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधास्तथा ।
भक्षयामि महाराज, किं ममान्येन केनचित् ॥ १८ ॥

यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव ।
तमुत्सृज महीपाल, कपोतमिममेव मे ॥ १९ ॥

श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्, सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासज ॥ २० ॥

राजोवाच ॥

राष्ट्रं शिबीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर ।
यं वा कामयसे कामं श्येन, सर्वं ददानि ते ॥ २१ ॥

विनेमं पक्षिणं श्येन, शरणार्थिनमागतम् ।
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २२ ॥

श्येन उवाच ॥

उशीनर, कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २३ ॥

यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।
तदा देयं तु तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २४ ॥

राजोवाच ॥

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन, यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २५ ॥

लोमश उवाच ॥

उत्कृत्य स स्वय मास राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय, कपोतेन सम विभो ॥ २६ ॥

ध्रियमाण कपोतस्तु मासनात्यतिरिन्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मासानि राजा प्रादादुशीनर ॥ २७ ॥

न विद्यते यदा मास कपोतेन सम धृतम् ।
तत उत्कृत्तमासोऽसावारुरोह स्वय तुलाम् ॥ २८ ॥

श्येन उवाच ॥

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ, कपोता हव्यवाडयम ।
जिज्ञासमानौ धर्म त्वा यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २९ ॥

यत्ते मासानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशा पते ।
एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ ३० ॥

यावल्लोके मनुष्यास्त्वा कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वता ॥ ३१ ॥

इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिव पुन ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ ३२ ॥

विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम ।
तदेतत्सदन राजन, राज्ञस्तस्य महात्मन ।
पश्यस्वैतन्मया सार्ध पुण्य पापप्रमोचनम ॥ ३३ ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि लोमशतीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥

॥ व्याधकपोतवृत्तान्तः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरण पाल्यमानस्य यो धर्मस्त ब्रवीहि मे ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

महान्धर्मो महाराज, शरणागतपालने ।
अर्ह प्रष्टु भवाश्चैव प्रश्न भरतसत्तम ॥ २ ॥

शिबिप्रभृतयो राजन्, राजान शरणागतान् ।
परिपाल्य महात्मान ससिद्धि परमा गता ॥ ३ ॥

श्रूयते च कपोतेन शत्रु शरणमागत ।
पूजितश्च यथान्याय स्वैश्च मासैर्निमन्त्रित ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथ कपोतेन पुरा शत्रु शरणमागत ।
स्वमास भोजित का च गति लेभे स भारत ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

श्रुणु राजन , कथा दिव्या सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथिता भार्गवेण वै ॥ ६ ॥

इममर्थ पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिप ।
भार्गव परिपप्रच्छ प्रणत पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम ।
इमा यथा कपोतेन सिद्धि प्राप्ता नराधिप ॥ ८ ॥

मुनिरुवाच ॥

धर्मनिश्चयसयुक्ता कामार्थसहिता कथाम ।
शृणुष्वावहितो राजन, वदतो म महाभुज ॥ ९ ॥

कश्चित्क्षुद्रसमाचार पृथिव्या कालसम्मित ।
विचचार महारण्ये घोर शकुनिलुब्धक ॥ १० ॥

काकोल इव कृष्णाङ्गो रक्ताक्ष कालसम्मित ।
दीर्घजङ्घो ह्रस्वपादो महावक्त्रो महाहनु ॥ ११ ॥

नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न सबन्धी न बान्धवा ।
स हि तै सपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥

नर पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधै ।
आत्मान योऽभिसन्धत्ते सोऽन्यस्य स्यात्कथ हित ॥ १३ ॥

यन्नृशसा दुरात्मान प्राणिप्राणहरा नरा ।
उद्वेजनीया भूताना व्याला इव भवन्ति ते ॥ १४ ॥

स वै क्षारकमादाय द्विजान्हत्वा वने सदा ।
चकार विक्रय तेषा पतङ्गाना जनाधिप ॥ १५ ॥

एव तु वर्तमानस्य तस्य वृत्ति दुरात्मन ।
अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ १६ ॥

तस्य भार्यासनाथस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।
दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥ १७ ॥

तत कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समन्तत ।
पातयन्निव वृक्षास्तान्सुमहान्वातसभ्रम ॥ १८ ॥

मेघसकुलमाकाश विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
सछन्नस्तु मूहूर्तेन नौसार्थैरिव सागर ॥ १९ ॥

वारिधारासमूहेन सप्रविष्ट शतक्रतु ।
क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धराम ॥ २० ॥

ततो धाराकुले काले सभ्रमन्नष्टचेतन ।
शीतार्तस्तद्वन सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

नैव निम्न स्थल वापि सोऽविन्दत विहगहा ।
पूरितो हि जलौघेन तस्य मार्गो वनस्य तु ॥ २२ ॥

पक्षिणो वर्षवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
मृगसिहवराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते ॥ २३ ॥

महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनोकस ।
भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमु सहिता वने ॥ २४ ॥

स तु शीतहतैर्गात्रैर्न जगाम न तस्थिवान् ।
ददर्श पतिता भूमौ कपोती शीतविह्वलाम ॥ २५ ॥

दृष्ट्वार्तोऽपि हि पापात्मा स ता पञ्जरकेऽक्षिपत् ।
स्वय दु खाभिभूतोऽपि दु खमेवाकरोत्परे ॥ २६ ॥

पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार स ।
सोऽपश्यत्तरुषण्डेषु मेघनील वनस्पतिम् ॥ २७ ॥

सेव्यमान विहङ्गौघैश्छायावासफलार्थिभि ।
धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मित ॥ २८ ॥

अथाभवत्क्षणेनैव वियद्विमलतारकम् ।
महत्सर इवोत्फुल्लकुमुदच्छुरितोदकम ॥ २९ ॥

ताराढ्य कुमुदाकारमाकाश निर्मल बहु ।
घनैर्मुक्त नभो दृष्ट्वा लुब्धक शीतविह्वल ॥ ३० ॥

दिशो विलोकयामास विगाढा प्रेक्ष्य शर्वरीम् ।
दूरतो मे निवेशश्च अस्माद्देशादिति प्रभो ॥ ३१ ॥

कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन्वस्तु ता रजनी तत ।
साञ्जलि प्रणति कृत्वा वाक्यमाह वनस्पति ॥ ३२ ॥

शरण यामि यान्यस्मिन्दैवतानि वनस्पतौ ।
स शिलाया शिर कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दु खेन महताविष्टस्तत सुष्वाप पक्षिहा ॥ ३३ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय. ॥

भीष्म उवाच ॥

अथ वृक्षस्य शाखाया विहङ्ग ससुहज्जन ।
दीर्घकालोषितो राजन्, तत्र चित्रतनूरुह ॥ १ ॥

तस्य काल्यगता भार्या चरितु नाभ्यवर्तत ।
प्राप्ता च रजनी दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २ ॥

वातवर्ष महच्चासीन्न चागन्छति मे प्रिया ।
किन्नु तत्कारण येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ३ ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्या प्रियाया मम कानने ।
तया विरहित हीद शून्यमद्य गृह मम ॥ ४ ॥

पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वत ।
भार्याहीन गृहस्थस्य शून्यमेव गृह भवेत् ॥ ५ ॥

न गृह गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृह तु गृहिणीशून्यमरण्यसदृश भवेत् ॥ ६ ॥

यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नायाति मे कान्ता न कार्य जीवितेन मे ॥ ७ ॥

न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुव्रता ।
नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ॥ ८ ॥

हृष्टे भवति सा हृष्टा दु खिते मयि दु खिता ।
प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥ ९ ॥

पतिव्रता पतिगति पतिप्रियहिते रता ।
यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्य स पुरुषो भुवि ॥ १० ॥

सा हि श्रान्त क्षुधार्त च जानीते मा तपस्विनी ।
अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ ११ ॥

वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहम् ।
प्रासादोऽपि तया हीन कान्तार इति निश्चितम् ॥ १२ ॥

धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुस सहायिनी ।
विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ १३ ॥

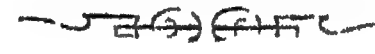
भार्या हि परमो ह्यर्थ पुरुषस्येह पठ्यते ।
असहायस्य लोकेऽस्मिन्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥

तथा रोगाभिभूतस्य नित्य कृच्छ्रगतस्य च ।
नास्ति भार्यासम किंचिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ १५ ॥

नास्ति भार्यासमा बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गति ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसग्रहे ॥ १६ ॥

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्य तेन गन्तव्य यथारण्य तथा गृहम् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

एव विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुण वच ।
गृहीता शकुनिघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

कपोत्युवाच ॥

अहोऽतीव सुभाग्याहं यस्य म दयित पति ।
असतो वा सतो वापि गुणानेव प्रभाषते ॥ २ ॥

न सा स्त्री ह्यभिमन्तव्या यस्या भर्ता न तुष्यति ।
तुष्टे भर्तरि नारीणा तुष्टा स्यु सर्वदेवता ॥ ३ ॥

अग्निसाक्षिकमित्येव भर्ता वै दैवत परम् ।
दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तबका लता ॥ ४ ॥

भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ।
इति सचिन्त्य दु खार्ता भर्तार दु खित तदा ॥ ५ ॥

कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् ।
हन्त वक्ष्यामि ते श्रेय श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा ॥ ६ ॥

शरणागतसत्राता भव कान्त, विशेषत ।
एष शाकुनिक शेते तव वास समाश्रित ॥ ७ ॥

शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै समाचर ।
यो हि कश्चिद्द्विज हन्याद्गा च लोकस्य मातरम् ॥ ८ ॥

शरणागत च यो हन्यात्तुल्य तेषा च पातकम् ।
अस्माक विहिता वृत्ति कापोती ज्ञातिधर्मत ॥ ९ ॥

सा न्याय्यात्मवता नित्य त्वद्विधेनानुवतितुम ।
यस्तु धर्म यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ॥ १० ॥

स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम ।
स त्व सन्तानवानद्य पुत्रवानसि च द्विज ॥ ११ ॥

तत्स्वदेहे दया त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य च ।
पूजामस्मै प्रयुङ्क्ष्व त्व प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ १२ ॥

मत्कृते मा च स ताप कुर्वीथास्त्व विहङ्गम ।
शरीरयात्राकृत्यार्थमन्यान्दारानुपैष्यसि ॥ १३ ॥

इति सा शकुनी वाक्य पञ्जरस्था तपस्विनी ।
अतिदु खान्विता प्रोक्त्वा भर्तार समुदैक्षत ॥ १४ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

स्वपत्न्या वचन श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम ।
हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचन ॥ १ ॥

त वै शाकुनिक दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
स पक्षी पूजयामास यत्नात्त पक्षिजीविनम ॥ २ ॥

उवाच स्वागत तेऽद्य ब्रूहि कि करवाणि ते ।
सन्तापश्च न कर्तव्य स्वगृहे वर्तते भवान ॥ ३ ॥

तद्ब्रवीतु भवान क्षिप्र कि करोमि किमिच्छसि ।
प्रणयेन ब्रवीमि त्वा त्व हि न शरणागत ॥ ४ ॥

अरावप्युचित कार्यमातिथ्य गृहमागते ।
छेत्तुमप्यागत छाया नोपसहरते द्रुम ॥ ५ ॥

शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्य हि प्रयत्नत ।
पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषत ॥ ६ ॥

पचयज्ञास्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे ।
तस्य नाय न च परो लोको भवति धर्मत ॥ ७ ॥

तद्ब्रूहि मा सुविस्रब्धो यत्त्व वाचा वदिष्यसि ।
तत्करिष्याम्यह सर्व मा त्व शोके मन कृथा ॥ ८ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् ।
बाधते खलु मे शीत सत्राण हि विधीयताम् ॥ ९ ॥

एवमुक्तस्तत पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थ द्रुत ययौ ॥ १० ॥

स गत्वाङ्गारकर्मान्त गृहीत्वाग्निमथागमत् ।
तत शुष्केषु पर्णेषु पावक सोऽप्यदीपयत् ॥ ११ ॥

स सन्दीप्त महत्कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
प्रतापय सुविस्रब्ध स्वगात्राण्यकुतोभय ॥ १२ ॥

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणस्तत प्राह विहङ्गमम् ॥ १३ ॥

हर्षेण महताविष्टो वाक्य व्याकुललोचन ।
तथेम शकुनि दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४ ॥

दत्तमाहारमिन्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम ।
स तद्वच प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गम ॥ १५ ॥

न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेय क्षुधा तव ।
उत्पन्नेन हि जीवामो वय नित्य वनौकस ॥ १६ ॥

सचयो नास्ति चास्माक मुनीनामिव भोजने ।
इत्युक्त्वा त तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ॥ १७ ॥

कथन्नु खलु कर्तव्यमिति चिन्ताकुलस्तदा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ, गर्हयन्वृत्तिमात्मन ॥ १८ ॥

मुहूर्ताल्लब्धसज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वा मुहूर्त प्रतिपालय ॥ १९ ॥

इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनम् ।
हर्षेण महताविष्ट स पक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

ऋषीणा देवताना च पितृणा च महात्मनाम् ।
श्रुत पूर्व मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥ २१ ॥

कुरुष्वानुग्रह सौम्य, सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ २२ ॥

तत कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्नि त्रि परिक्रम्य प्रविवेश महामति ॥ २३ ॥

अग्निमध्ये प्रविष्ट तु लुब्धो दृष्ट्वाथ पक्षिणम ।
चिन्तयामास मनसा किमिद वै मया कृतम ॥ २४ ॥

अहो मम नृशसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
अधर्म सुमहान्घोरो भविष्यति न सशय ॥ २५ ॥

एव बहुविध भूरि विललाप स लुब्धक ।
गर्हयन्स्वानि कर्माणि द्विज दृष्ट्वा तथागतम् ॥ २६ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

तत स लुब्धक पश्यन्क्षुधयापि परिप्लुत ।
कपोतमग्निपतित वाक्य पुनरुवाच च ॥ १ ॥

किमीदृश नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
भविष्यति हि मे नित्य पातक कृतजीविन ॥ २ ॥

स विनिन्दस्तथात्मान पुन पुनरुवाच ह ।
अविश्वास्य सुदुर्बुद्धि सदा निकृतिनिश्चय ॥ ३ ॥

शुभ कर्म परित्यज्य सोऽह शकुनिलुब्धक ।
नृशसस्य ममाद्याय प्रत्यादेशो न सशय ॥ ४ ॥

दत्त स्वमास दहता कपोतेन महात्मना ।
सोऽह त्यक्ष्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारास्तथैव च ॥ ५ ॥

उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना ।
अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ॥ ६ ॥

यथा स्वल्पं सरो ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा ।
क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसन्ततः ॥ ७ ॥

उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ।
अहो देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना ॥ ८ ॥

तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ।
दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे यादृशो विहगोत्तमे ॥ ९ ॥

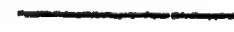
एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ।
महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥ १० ॥

ततो यष्टिं शलाकां च क्षारकं पञ्जरं तथा ।
तां च बद्धां कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज ह ॥ ११ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।
संस्मृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्शिता ॥ १ ॥

नाह ते विप्रिय कान्त, कदाचिदपि सस्मरे ।
सर्वापि विधवा नारी बहुपुत्रापि शोचते ॥ २ ॥

शोच्या भवति बन्धूना पतिहीना तपस्विनी ।
लालिताह त्वया नित्य बहुमानाच्च पूजिता ॥ ३ ॥

वचनैर्मधुरै स्निग्धैरसक्लिष्टमनोहरै ।
कन्दरेषु च शैलाना नदीना निर्झरेषु च ॥ ४ ॥

द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताह त्वया सह ।
आकाशगमने चैव विहृताह त्वया सुखम् ॥ ५ ॥

रमामि स्म पुरा कान्त, तन्मे नास्त्यद्य किचन ।
मित ददाति हि पिता मित भ्राता मित सुत ॥ ६ ॥

अमितस्य हि दातार भर्तार का न पूजयेत् ।
नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसम सुखम् ॥ ७ ॥

विसृज्य वनसर्वस्व भर्ता वै शरण स्त्रिया ।
न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ॥ ८ ॥

पतिहीना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ।
एव विलप्य बहुधा करुण सा सुदु खिता ॥ ९ ॥

पतिव्रता सप्रदीप्त प्रविवेश हुताशनम् ।
ततश्चित्राङ्गदधर भर्तार सान्वपश्यत ॥ १० ॥

विमानस्थ सुकृतिभि पूज्यमान महात्मभि ।
चित्रमाल्याम्बरधर सर्वाभरणभूषितम ॥ ११ ॥

विमानिशतकोटीभिरावृत पुण्यकर्मभि ।
तत स्वर्ग गत पक्षी विमानवरमास्थित ।
कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्यया ॥ १२ ॥

इति षष्ठोऽध्याय ॥

सप्तमोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

विमानस्थौ तु तौ राजन, लुब्धक खे ददर्श ह।
दृष्ट्वा तौ दम्पती राजन्, व्यचिन्तयत ता गतिम् ॥ १ ॥

ईदृशेनैव तपसा गच्छेय परमा गतिम ।
इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ २ ॥

महाप्रस्थानमासाद्य लुब्धक पक्षिजीवक ।
निश्चेष्टो मरुदाहारो निर्मम स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ३ ॥

ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्ण हृद्य पद्माभिभूषितम ।
नानापक्षिगणाकीर्ण सर शीतजल शिवम ॥ ४ ॥

पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्त स्यान्नात्र सशय ।
उपवासकृशोऽत्यर्थ स तु पार्थिव, लुब्धक ॥ ५ ॥

अनवेक्ष्यैव सहृष्टश्वापदाध्युषित वनम् ।
महान्त निश्चय कृत्वा लुब्धक प्रविवेश ह ॥ ६ ॥

प्रविशन्नेव स वन निगृहीत स कण्टकै ।
स कण्टकैर्विभिन्नाङ्गो लोहितार्द्रीकृतच्छवि ॥ ७ ॥

बभ्राम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले ।
ततो द्रुमाणा महता पवनेन वने तदा ॥ ८ ॥

उदतिष्ठत सघर्षात्सुमहान्हव्यवाहन ।
ददाह तद्वन घोर मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ ९ ॥

तत स देहमोक्षार्थ सप्रहृष्टेन चेतसा ।
अभ्यधावत वर्धन्त पावक लुब्धकस्तदा ॥ १० ॥

ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मष ।
जगाम परमा सिद्धि ततो भरतसत्तम ॥ ११ ॥

तत स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वर ।
यक्षगन्धर्वसिद्धाना मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् ॥ १२ ॥

एव खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।
लुब्धकेन सह स्वर्ग गत पुण्येन कर्मणा ॥ १३ ॥

यापि चैवविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।
विराजते हि सा क्षिप्र कपोतीव दिवि स्थिता ॥ १४ ॥

एवमेतत्पुरावृत्त लुब्धकस्य महात्मन ।
कपोतस्य च धर्मिष्ठा गति पुण्येन कर्मणा ॥ १५ ॥

यश्चेद शृणुयान्नित्य यश्चेद परिकीर्तयेत् ।
नाशुभ विद्यते तस्य मनसोऽपि प्रमादत ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर, महानेष धर्मो धर्मभृता वर ।
गोघ्नेष्वपि भवेदस्मन्निष्कृति पापकर्मण ॥ १७ ॥

न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्य पापप्रणाशनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १८ ॥

इति सप्तमोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारत शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि
कपोतलुब्धकसंवादे
१४३—१४९ अध्याया ॥

॥ ययातिचरितम् ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

यति ययाति सयाति आयाति वियाति कृतिसञ्ज्ञा नहुषस्य षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवु । यतिस्तु राज्य नैच्छत् । ययातिस्तु भूभृद्भवत । उशनसश्च दुहितर देवयानी वार्षपर्वणी च शर्मिष्ठा मुपयेमे । अत्रानुवशश्लोको भवति । यदु च दुर्वसु चैव देवयानी व्यजायत । द्रुह्य चानु च पूरु च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ काव्यशापाच्चा-कालेनैव ययातिर्जरामवाप । प्रसन्नशुक्रवचनाच्च स्वजरा सङ्क्रमयितु ज्येष्ठ पुत्र यदुमुवाच । वत्स, त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा मामुपस्थिता । तामह तस्यैवानुग्रहाद्भवत सचारयामि । एक वर्षसहस्रमतृप्तो विषयेषु त्वद्वयसा विषयानह भोक्तुमिच्छामि । नात्र भवता प्रत्याख्यान कर्तव्यमित्युक्ते स यदुर्नैच्छत्ता जरामादा-तुम् । त च पिता शशाप, 'त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यति' इति । अनन्तर दुर्वसु द्रुह्यमनु च पृथिवीपतिर्जराग्रहणार्थ स्वयौवनप्रदानाय च अभ्यर्थयामास । तैरप्येकैकेन प्रत्याख्यातस्तान् शशाप । अथ शर्मिष्ठातनयमशेषकनीयास पूरु तथैवाह । स चातिप्रवणमति सबहुमान पितर प्रणम्य महाप्रसादोऽयमस्माकमित्युदारमभिधाय जरा जग्राह । स्वकीय च यौवन स्वपित्रे ददौ । सोऽपि पौरव यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकाम यथाकालोपपन्न यथोत्साह विषयाश्चचार । सम्यक्च प्रजापालनमकरोत् । 'विश्वाच्या देवयान्या च सहोपभोग भुक्त्वा कामानामन्त प्राप्स्यामि' इत्यनुदिन चोप-भोगत कामानतिरम्यान्मेने । ततश्चैवमगायत ॥

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ १ ॥

यत्पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय ।
एकस्यापि न पर्याप्तमिति मत्वा शम व्रजेत् ॥ २ ॥

यदा न कुरुते भाव सर्वभूतेषु पापकम् ।
समदृष्टेस्तदा पुस सर्वा सुखमया दिश ॥ ३ ॥

पूर्ण वर्षसहस्र मे विषयासक्तचेतस ।
तथाप्यनुदिन तृष्णा मम तेषूपजायते ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ॥ ४ ॥

तस्मादेतामह त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगै सह ॥ ५ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

पूरो सकाशादादाय जरा दत्वा च यौवनम ।
राज्येऽभिषिच्य पूरु च प्रययौ तपसे वनम ॥ ६ ॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्या दुर्वसु च समादिशत् ।
प्रतीच्या च तथा द्रुह्यु दक्षिणाया ततो यदुम ॥ ७ ॥

उदीच्या च तथैवानु कृत्वा मण्डलिनो नृपान ।
सर्वपृथ्वीपति पूरु सोऽभिषिच्य वन ययौ ॥ ८ ।

इति श्रीविष्णुपुराण चतुर्थांश

दशमोऽध्याय ॥

॥ द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादः ॥

द्रौपद्युवाच ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च सवाद बलेर्वैरोचनस्य च ॥ १ ॥

असुरेन्द्र महाप्राज्ञ धर्माणामागतागमम् ।
बलि पप्रच्छ दैत्येन्द्र प्रह्लाद पितर पितु ॥ २ ॥

बलिरुवाच ॥

क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात, उताहो तेज इत्युत ।
एतन्मे सशय तात, यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥ ३ ॥

श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ, ब्रूहि मे तदसशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्व यथावदनुशासनम् ॥ ४ ॥

तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेव पृष्ट पितामह ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञ सशय परिपृच्छते ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न श्रेय सतत तेजो न नित्य श्रेयसी क्षमा ।
इति तात, विजानीहि द्वयमेतदसशयम् ॥ ६ ॥

यो नित्य क्षमते तात, बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्या परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथारय ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्य क्षमा तात, पण्डितैरपि वर्जिता ॥ ८ ॥

अवज्ञाय हि त भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातु चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतस ॥ ९ ॥

यान वस्त्राण्यलकारान्शयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १० ॥

आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतस ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११ ॥

न चैन भर्तृपूजाभि पूजयन्ति कथ चन ।
अवज्ञान हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२ ॥

क्षमिण तान्श तात, ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्या पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तय ॥ १३ ॥

अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावत ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतस ॥ १४ ॥

तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पमपीश्वरात्
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५ ॥

एते चान्ये च बहवो नित्य दोषा क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने, दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावताम् ॥ १६ ॥

अस्थाने यदि वा स्थाने सतत रजसावृत ।
क्रुद्धो दण्डान्पणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥

मित्रै सह विरोध च प्राप्नुते तेजसावृत ।
आप्नोति द्वेष्यता चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८ ॥

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
सन्तापद्वेषमोहाश्च शत्रूश्च लभते नर ॥ १९ ॥

क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषोऽनयात् ।
भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्य स्वजनादपि ॥ २० ॥

योऽपकर्तृश्च हन्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोक सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ २१ ॥

यस्मादुद्विजते लोक कथ तस्य भवो भवेत् ।
अन्तर तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ॥ २२ ॥

तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्य मृदुर्भवेत् ।
काले काले तु सप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुण ।
स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २४ ॥

क्षमाकालास्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
एत नित्यमसत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिण ॥ २५ ॥

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिन ॥ २६ ॥

अबुद्धिमाश्रिताना तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्य सुलभ पुरुषेण वै ॥ २७ ॥

अथ चेद्बुद्धिज कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ २८ ॥

सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्य प्राणिनो भवेत् ।
द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २९ ॥

अजानता भवेत्कश्चिदपराध कृतो यदि ।
क्षन्तव्यमेव तस्याहु सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ३० ॥

मृदुना दारुण हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
नासाध्य मृदुना किंचित्तस्मात्तीव्रात्तर मृदु ॥ ३१ ॥

देशकालौ तु सप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मन ।
नादेशकाले किंचित्स्याद्देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥ ३२ ॥

तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिन ।
एत एवविधा काला क्षमाया परिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥

अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजस काल उच्यते
तदह तेजस काल तव मन्ये नराधिप ॥ ३४

धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सतत चापकारिषु ।
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ॥ ३५ ॥

तेजसश्चागते काल तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ।
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जन ।
काले प्राप्ते द्वय चैतद्यो वेद स महीपति ॥ ३६ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्रोधो हन्ता मनुष्याणा क्रोधो भावयिता पुन ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे, क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १ ॥

यो हि सहरते क्रोध भवस्तस्य सुशोभने ।
य पुन पुरुष क्रोध नित्य न सहते शुभे ॥ २ ॥

तस्याभावाय भवति क्रोध परमदारुण ।
क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ॥ ३ ॥

तत्कथ मादृश क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ।
क्रुद्ध पाप नर कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ॥ ४ ॥

क्रुद्ध परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ।
वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ॥ ५ ॥

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्य विद्यते तथा ।
हिस्यात्क्रोधादवध्यास्तु वध्यान्सपूजयेत च ॥ ६ ॥

आत्मानमपि च क्रुद्ध प्रेषयेद्यमसादनम् ।
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जित क्रोधो मनीषिभि ॥ ७ ॥

इच्छद्भि परम श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ।
त क्रोध वर्जित धीरै कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ ८ ॥

एतद्द्रौपदि, सधाय न मे मन्यु प्रवर्धते ।
आत्मान च पराश्चैव त्रायते महतो भयात् ॥ ९ ॥

क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सक ।
मूढो यदि क्लिश्यमान क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नर ॥ १० ॥

बलीयसा मनुष्याणा त्यजत्यात्मानमात्मना ।
तस्यात्मान सत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मन ॥ ११ ॥

तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमन स्मृतम् ।
विद्वांस्तथैव य शक्त क्लिश्यमानो न कुप्यति ॥ १२ ॥

अनाशयित्वा क्लेष्टार परलोके च नन्दति ।
तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ॥ १३ ॥

क्षन्तव्य पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ।
मन्योर्हि विजय कृष्णे, प्रशसन्तीह साधव ॥ १४ ॥

क्षमावतो जयो नित्य साधोरिह सता मतम् ।
सत्य चानृतत श्रेयो नृशसाच्चानृशसता ॥ १५ ॥

तमेव बहुदोष तु क्रोध साधुविवर्जितम् ।
मादृश प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १६ ॥

तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिन ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १७ ॥

यस्तु क्रोध समुत्पन्न प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विन त विद्वासो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिन ॥ १८ ॥

क्रुद्धो हि कार्य सुश्रोणि, न यथावत्प्रपश्यति ।
नाकार्य न च मर्यादा नर क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १९ ॥

हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून्क्रुद्धस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्य क्रोधो दूरे प्रतिष्ठित ॥ २० ॥

दाक्ष्य ह्यमर्ष शौर्य च शीघ्रत्वमिति तेजस ।
गुणा क्रोधाभिभूतेन न शक्या प्राप्तुमञ्जसा ॥ २१ ॥

क्रोध त्यक्त्वा तु पुरुष सम्यक्तजाऽभिपद्यते ।
कालयुक्त महाप्राज्ञे, क्रुद्धैस्तेज सुदु सहम् ॥ २२ ॥

क्रोधस्त्वपण्डितै शश्वत्तेज इत्यभिनिश्चितम ।
रजस्तु लोकनाशाय विहित मानुप प्रति ॥ २३ ॥

तस्माच्छश्वत्त्यजेत्क्रोध पुरुष सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २४

यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसाम् ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथ स्वित्स्यादनिन्दिते ॥ २५ ॥

यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिण पृथिवीसमा ।
न स्यात्सधिर्मनुष्याणा क्रोधमूलो हि निग्रह ॥ २६ ॥

अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हत ।
एव विनाशो भूतानामधर्म प्रथितो भवेत् ॥ २७ ॥

आक्रुष्ट पुरुष सर्व प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसित ॥ २८ ॥

हन्युर्हि पितर पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।
हन्युश्च पतयो भार्या पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ २९ ॥

एव सकुपिते लोके जन्म कृष्णे, न विद्यते ।
प्रजाना सन्धिमूल हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ ३० ॥

ता क्षिपेरन्प्रजा सर्वा क्षिप्र द्रौपदि, तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३१ ॥

यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिण पृथिवीसमा ।
तस्माज्जन्म च भूताना भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३२ ॥

क्षन्तव्य पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने ।
क्षमावतो हि भूताना जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३३ ॥

आक्रुष्टस्ताडित क्रुद्ध क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्य जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुष ॥ ३४ ॥

प्रभाववानपि नरस्तस्य लोका सनातना ।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञान प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्य क्षमावताम् ।
गीता क्षमावता कृष्णे, काश्यपेन महात्मना ॥ ३६ ॥

क्षमा धर्म क्षमा यज्ञ क्षमा वेदा क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेव जानाति स सर्व क्षन्तुमर्हति ॥ ३७ ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्य क्षमा भूत च भावि च ।
क्षमा तप क्षमा शौच क्षमयेद धृत जगत् ॥ ३८ ॥

अति यज्ञविदा लोकान्क्षमिण प्राप्नुवन्ति च ।
अति ब्रह्मविदा लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥ ३९ ॥

अन्ये वै ईजुषा लोका कर्मिणामपरे तथा ।
क्षमावता ब्रह्मलोके लोका परमपूजिता ॥ ४० ॥

क्षमा तेजस्विना तेज क्षमा ब्रह्म तपस्विना ।
क्षमा सत्य सत्यवता क्षमा यज्ञ क्षमा शम ॥ ४१ ॥

ता क्षमा तादृशी कृष्णे, कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्या ब्रह्म च सत्य च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिता ॥ ४२ ॥

क्षन्तव्यमेव सतत पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ ४३ ॥

क्षमावतामय लोक परश्चैव क्षमावता ।
इह समानमृच्छन्ति परत्र च शुभा गतिम् ॥ ४४ ॥

येषा मन्युर्मनुष्याणा क्षमयाभिहत सदा ।
तेषा परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्ति परा मता ॥ ४५ ॥

इति गीता काश्यपेन गाथा नित्य क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्व तुष्य द्रौपदि, मा क्रुध ॥ ४६ ॥

पितामह शान्तनव शम सपूजयिष्यति ।
कृष्णश्च देवकीपुत्र शम सपूजयिष्यति ॥ ४७ ॥

आचार्यो विदुर क्षत्ता शममेव वदिष्यत ।
कृपश्च सञ्जयश्चैव शममेव वदिष्यत ॥ ४८ ॥

सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यास शम वदति नित्यश ॥ ४९ ॥

एतैर्हि राजा नियत चोद्यमान शम प्रति ।
राज्य दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ५० ॥

कालोऽय दारुण प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चित मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भाविनि ॥ ५१ ॥

सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेव न विन्दति ।
अर्हस्तत्राहमित्येव तस्मान्मा विन्दते क्षमा ॥ ५२ ॥

एतदात्मवता वृत्तमेष धर्म सनातन ।
क्षमा चैवानृशस्य च तत्कर्ता ह्यहमञ्जसा ॥ ५३ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय. ॥

द्रौपद्युवाच ॥

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोह चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मति ॥ १ ॥

कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्या गत्या पृथग्विध ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि तस्मान्मोक्ष स यास्यति ॥ २ ॥

नेह धर्मानृशस्याभ्या न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुष श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥

त्वा च व्यसनमभ्यागादिद भारत, दु सहम् ।
यत्त्व नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजस ॥ ४ ॥

न हि तेऽभ्यगमज्ञ्जातु तदानी नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतर किंचिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ५ ॥

धर्मार्थमेव ते राज्य धर्मार्थ जीवित च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवता ॥ ६ ॥

भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्म परित्यजे ॥ ७ ॥

राजान धर्मगोप्तार धर्मो रक्षति रक्षित ।
इति मे श्रुतमार्याणा त्वा तु मन्ये न रक्षति ॥ ८ ॥

अनन्या हि नरव्याघ्र, नित्यदा धर्ममेव ते ।
बुद्धि सततमन्वेति छायेव पुरुष निजा ॥ ९ ॥

नावमस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयस कुत ।
अवाप्य पृथिवी कृत्स्ना न ते शृङ्गमवर्द्धत ॥ १० ॥

स्वाहाकारै स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितृश्चैव सतत पार्थ, सेवसे ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा सर्वकामैस्ते सतत पार्थ, तर्पिता ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ १२ ॥

भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राह परिचारिका ।
आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ॥ १३ ॥

नादेय ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ।
यदिद वैश्वदेव ते शान्तये क्रियते गृहे ॥ १४ ॥

तद्दत्वातिथिभूतेभ्यो राजन्, शिष्टेन जीवसि ।
इष्टय पशुबन्धाश्च काम्यनैमत्तिकाश्च ये ॥ १५ ॥

वर्त ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ।
अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ॥ १६ ॥

राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मम्त नावसीदति ।
अश्वमेधो राजसूय पुण्डरीकोऽथ गोसव ॥ १७ ॥

एतैरपि महायज्ञैरिष्ट ते भूरिदक्षिणै ।
राजन्, परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ॥ १८ ॥

राज्य वसून्यायुधानि भ्रातृन्मा चासि निर्जित ।
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमत सत्यवादिन ॥ १९ ॥

कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ।
अतीव मोहमायाति मनश्च परिभूयते ॥ २० ॥

निशाम्य ते दु खमिदमिमा चापदमीदृशाम् ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ॥ २१ ॥

ईश्वरस्य वशे लोकास्तिष्ठन्ते नात्मनो यथा ।
धातैव खलु भूताना सुखदु खे प्रियाप्रिये ॥ २२ ॥

दधाति सर्वमीशान पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ।
यथा दारुमयी योषा नरवीर, समाहिता ॥ २३ ॥

ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमा प्रजा ।
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ॥ २४ ॥

ईश्वरो विदधातीह कल्याण यच्च पापकम् ।
शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वर ॥ २५ ॥

ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषा नात्मन प्रभु ।
मणि सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृष ॥ २६ ॥

स्रोतसो मध्यमापन्न कूलाद्वृक्ष इव च्युत ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पण ॥ २७ ॥

नात्माधीनो मनुष्योऽय काल भजति कचन ।
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुखदु खयो ॥ २८ ॥

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्ग नरकमव च ।
यथा वायोस्तृणाग्राणि वश यान्ति बलीयस ॥ २९ ॥

धातुरेव वश यान्ति सर्वभूतानि भारत ।
आर्ये कर्मणि युञ्जान पापे वा पुनरीश्वर ॥ ३० ॥

व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ।
हेतुमात्रमिद धातु शरीर क्षेत्रसज्ञितम् ॥ ३१ ॥

येन कारयते कर्म शुभाशुभफल विभु ।
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृत ॥ ३२ ॥

यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ।
अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि ॥ ३३ ॥

अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वत ।
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ॥ ३४ ॥

अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ।
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मान चाश्मना पुन ॥ ३५ ॥

अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ।
एव स भगवान्देव स्वयभू प्रपितामह ॥ ३६ ॥

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ।
सप्रयोज्य वियोज्याय कामकारकर प्रभु ॥ ३७ ॥

क्रीडते भगवान्भूतैर्बाल क्रीडनकैरिव ।
न मातृपितृवद्राजन, धाता भूतेषु वर्तते ॥ ३८ ॥

रोषादिव प्रवृत्ताऽय यथायमितरो जन ।
आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्शितान ॥ ३९ ॥

अनाथान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ।
तवेमामापद दृष्ट्वा समृद्धि च सुयोधने ॥ ४० ॥

धातार गर्हये पार्थ, विषम योऽनुपश्यति ।
आर्य, शास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मोपचायिनि ।
धार्तराष्ट्रे श्रिय दत्वा धाता कि फलमश्नुते ॥ ४१ ॥

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तार नान्यमृच्छति ।
कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वर ॥ ४२ ॥

अथ कर्म कृत पाप न चेत्कर्तारमृच्छति ।
कारण बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ४३ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वल्गु चित्रपद श्लक्ष्ण याज्ञसेनि, त्वया वच ।
उक्त तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्य तु प्रभाषसे ॥ १ ॥

नाह कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि, चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २ ॥

अस्तु वात्र फल मा वा कर्तव्य पुरुषेण यत् ।
गृहे वा वसता कृष्णे, यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३ ॥

धर्म चरामि सुश्रोणि,न धर्मफलकारणात् ।
आगमाननतिक्रम्य सता व्रतमवेक्ष्य च ।
धर्म एव मन कृष्णे, स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४ ॥

धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्म दोग्धुमिच्छति ॥ ५ ॥

यश्चैन शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतन ।
अतिवादाद्वदाम्येष मा धर्ममभिशङ्कथा ॥ ६ ॥

धर्माभिशङ्की पुरुषास्तिर्यग्गतिपरायण ।
धर्मो यस्याभिशङ्क्य स्यादार्ष वा दुर्बलात्मन ॥ ७ ॥

वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ।
वेदाध्यायी धर्मपर कुले जातो मनस्विनि ॥ ८ ॥

स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षिर्धर्मचारिभि ।
पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते ॥ ९ ॥

शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममभिशङ्कते ।
प्रत्यक्ष हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपा ॥ १ ॥

मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता ।
व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमश शुक ॥ ११ ॥

अन्ये च ऋषय सर्वे धर्मेणैव सुचेतस ।
प्रत्यक्ष पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान ॥ १२ ॥

शापानुग्रहणे शक्तान्देवेभ्योऽपि गरीयस ।
एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदानघे ॥ १३ ॥

कर्तव्यममरप्रख्या प्रत्यक्षागमबुद्धय ।
अतो नार्हसि कल्याणि, धातार धर्ममेव च ॥ १४ ॥

राज्ञि, मूढेन मनसा क्षेप्तु शङ्कितुमेव च ।
उन्मत्तान्मन्यते बाल सर्वानागतनिश्चयान् ॥ १५ ॥

धर्माभिशङ्की नान्यस्मात्प्रमाणमधिगच्छति ।
आत्मप्रमाण उन्नद्ध श्रेयसो ह्यवमन्यक ॥ १६ ॥

इन्द्रियप्रीतिसबद्ध यदिद लोकसाक्षिकम् ।
एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्त न तस्यास्ति यो धर्ममभिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपण पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दक ।
कामलोभातिगो मूढो नरक प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

यस्तु नित्य कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमान कल्याणि, सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २० ॥

आर्षप्रमाणमुत्क्रम्य धर्म न प्रतिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढ श जन्मसु न विन्दति ॥ २१ ॥

यस्य नार्षप्रमाण स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।
न वै तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चय ॥ २२ ॥

शिष्टैराचरित धर्म कृष्णे, मास्माभिशङ्कथा ।
पुराणमृषिभि प्रोक्त सर्वज्ञै सर्वदर्शिभि ॥ २३ ॥

धर्म एव प्लवो नान्य स्वर्ग द्रौपदि, गच्छताम् ।
सैव नौ सागरस्येव वणिज पारमिच्छत ॥ २४ ॥

अफलो यदि धर्म स्याचरितो धर्मचारिभि ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २५ ॥

निर्वाण नाधिगच्छेयुर्जीवेयु पशुजीविक
विद्या तेनैव युज्येयुर्न चार्थ केचिदप्रयु ॥

तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञ स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २७ ॥

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
विप्रलम्भोऽयमत्यन्त यदि स्युरफला क्रिया ॥ २८ ॥

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसा ।
ईश्वरा कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृता ॥ २९ ॥

फलद त्विह विज्ञाय धातार श्रेयसि ध्रुवम् ।
धर्मं ते व्यचरन्कृष्णे, तद्धि श्रेय सनातनम् ॥ ३० ॥

स नायमफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि ।
दृश्यन्तेऽपि हि विद्याना फलानि तपसा तथा ॥ ३१ ॥

त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे, यथाश्रुतम् ।
वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्न प्रतापवान् ॥ ३२ ॥

एतावदेव पर्याप्तमुपमान शुचिस्मिते ।
कर्मणा फलमाप्नोति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३३ ॥

बहुनापि ह्यविद्वासो नैव तुष्यन्त्यबुद्धय ।
तेषा न धर्मज किंचित्प्रेत्य शर्मास्ति वा पुन ॥ ३४ ॥

कर्मणा श्रुतपुण्याना पापाना च फलोदय ।
प्रभवश्चात्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३५ ॥

नैतानि वेद य कश्चिन्मुह्यन्तेऽत्र प्रजा इमा ।
अपि कल्पसहस्रेण न च श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ३६ ॥

रक्ष्याण्येतानि देवाना गूढमाया हि देवता ।
कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषा ॥ ३७ ॥

प्रसादैर्मानसैर्युक्ता पश्यन्त्येतानि वै द्विजा ।
न फलादर्शनाद्धर्म शङ्कितव्यो न देवता ॥ ३८ ॥

यष्टव्य च प्रयत्नेन दातव्य चानसूयता ।
कर्मणा फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतम् ॥ ३९ ॥

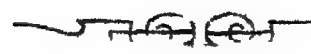
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणा यदृषिर्वेद काश्यप ।
तस्मात्त सशय कृष्णे, नीहार इव नश्यतु ॥ ४० ॥

व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्य भावमुत्सृज ।
ईश्वर चापि भूताना धातार मा च वै क्षिप ॥ ४१ ॥

शिक्षस्वैन नमस्वैन मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ।
यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
उत्तमा देवता कृष्णे, नावमस्था कथचन ॥ ४२ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि द्रौपदीयुधिष्ठिरसवाद
२४—३१ अध्याया ॥

॥ सावित्र्युपाख्यानम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

शृणु राजन्, कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ १ ॥

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ २ ॥

यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ३ ॥

क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा सन्तापमुपजग्मिवान् ॥ ४ ॥

अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥

हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ६ ॥

एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ॥ ७ ॥

रूपिणी तु तदा राजन्, दर्शयामास तं नृपम् ।
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ८ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ ९ ॥

वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यदीप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १० ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि, भवेयुः कुलभावनाः ॥ ११ ॥

तुष्टासि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहम् ।
सन्तानं परमो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १२ ॥

सावित्र्युवाच ॥

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १३ ॥

प्रसादाच्चैव तस्मात्त स्वयंभुविहिताद्भुवि ।
कन्या तेजस्विनी सौम्य, क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १४ ॥

उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृप ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति ॥ १६ ॥

अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृप ।
स्वराज्ये चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १७ ॥

कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ १८ ॥

राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ।
व्यवर्धत तदा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ १९ ॥

प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तम ॥ २० ॥

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २१ ॥

सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्द्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २२ ॥

तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा समेनिरे जना ॥ २३ ॥

तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारित ॥ २४ ॥

अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥ २५ ॥

ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २६ ॥

साभिवाद्य पितु पादौ शेषा पूर्व निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपते पार्श्वमास्थिता ॥ २७ ॥

यौवनस्था तु ता दृष्ट्वा स्वा सुता देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमाना च वरैर्नृपतिर्दु खितोऽभवत् ॥ २८ ॥

राजोवाच ॥

पुत्रि, प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तार गुणै सदृशमात्मन ॥ २९ ॥

प्रार्थित पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याह प्रदास्यामि वरय त्व यथेप्सितम् ॥ ३० ॥

श्रुत हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमान द्विजातिभि ।
तथा त्वमपि कल्याणि, गदतो मे वच शृणु ॥ ३१ ॥

अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पति ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३२ ॥

इद मे वचन श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवताना यथा वाच्यो न भवेय तथा कुरु ॥ ३३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा दुहितर तथा वृद्धाश्च मन्त्रिण ।
व्यादिदेशानुयात्र च गम्यता चेत्यचोदयत् ॥ ३४ ॥

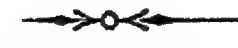
साभिवाद्य पितु पादौ व्रीडितेव तपस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३५ ॥

सा हैम रथमास्थाय स्थविरै सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणा जगाम ह ॥ ३६ ॥

मान्याना तत्र वृद्धाना कृत्वा पादाभिवादनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ३७ ॥

एव सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सग नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्याना त त देश जगाम ह ॥ ३८ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागत ।
उपविष्ट सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १ ॥

ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमास्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभि ॥ २ ॥

नारदेन सहासीन सा दृष्ट्वा पितर शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम ॥ ३ ॥

नारद उवाच ॥

क्व गताभूत्सुतेय ते कुतश्चैवागता शुभा ।
किमर्थ युवती भर्त्रे न चैना सम्प्रयच्छसि ॥ ४ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
एतस्या शृणु देवर्षे भर्तार योऽनया वृत ॥ ५ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा सचोदिता शुभा ।
तदैव तस्य वचन प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रिय पृथिवीपति ।
द्युमत्सेन इति ख्यात पश्चाच्चान्धो बभूव ह ॥ ७ ॥

विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमत ।
सामीप्येन हृत राज्य छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥

स बालवत्सया सार्द्ध भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्य गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रत ॥ ९ ॥

तस्य पुत्र पुरे जात सवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृत ॥ १० ॥

नारद उवाच ॥

अहो बत महत्पाप सावित्र्या नृपते, कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया सत्यवान्गुणवान्वृत ॥ ११ ॥

सत्य वदत्यस्य पिता सत्य माता प्रभाषते ।
तथास्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२ ॥

बालस्याश्वा प्रियाश्चास्य करोत्यश्वाश्च मृण्मयान् ।
चित्रेऽपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मज ।
क्षमावानपि वा शूर सत्यवान्पितृवत्सल ॥ १४ ॥

नारद उवाच ॥

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वित ॥ १५ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शन ॥ १६ ॥

नारद उवाच ॥

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानत सम ।
ब्रह्मण्य सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७ ॥

ययातिरिव चोदार सोमवत्प्रियदर्शन ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्या द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८ ॥

स दान्त स मृदु शूर स सत्य सयतेन्द्रिय ।
स मैत्र सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्द्युतिमाश्च स ॥ १९ ॥

नित्यशश्चार्जव तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
सक्षेपतस्तपोवृद्धै शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २० ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

गुणैरुपेत सर्वैस्त भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१ ॥

नारद उवाच ॥

एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोष प्रयत्नेन न शक्यश्चातिवर्तितुम् ॥ २२ ॥

एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ।
सवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यास करिष्यति ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

एहि सावित्रि, गच्छ त्वमन्य वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य च स्थित ॥ २४ ॥

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृत ।
सवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यास करिष्यति ॥ २५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सकृदशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६ ॥

दीर्घायुरथवाल्पायु सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीय वृणोम्यहम् ॥ २७ ॥

मनसा निश्चय कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाण मे मनस्तत ॥ २८ ॥

नारद उवाच ॥

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ, सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितु शक्या धर्मादस्मात्कथचन ॥ २९ ॥

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणा ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३० ॥

राजोवाच ॥

अविचाल्य त्वेतदुक्त तथ्य च भवता वच ।
करिष्याम्येतदेव च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१ ॥

नारद उवाच ॥

अविघ्नमस्तु सावित्र्या प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्याम्यह तावत्सर्वेषा भद्रमस्तु व ॥ ३२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिव गत ।
राजापि दुहितु सज्ज वैवाहिकमकारयत ॥ ३३ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थ निचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्व भाण्ड वैवाहिक नृप ॥ १ ॥

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २ ॥

मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृप ।
पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३ ॥

तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४ ॥

स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५ ॥

तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६ ॥

तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सावित्री नाम राजर्षे, कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ, स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९ ॥

अश्वपतिरुवाच ॥

सुख च दु ख च भवाभवात्मक
यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृश
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १० ॥

आशा नार्हसि मे हन्तु सौहृदात्प्रणतस्य च ।
अभितश्चागत प्रेम्णा प्रत्याख्यातु न मार्हसि ॥ ११ ॥

अनुरूपो हि युक्तश्च त्व ममाह तवापि च ।
स्नुषा प्रतीच्छ मे कन्या भार्या सत्यवतस्तत ॥ १२ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

पूर्वमेवाभिलषित सबन्धो मे त्वया सह ।
भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३ ॥

अभिप्रायस्त्वय यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षित ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथि ॥ १४ ॥

तत सर्वान्समानाय्य द्विजानाश्रमवासिन ।
यथाविधि समुद्वाह कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५ ॥

दत्वा सोऽश्वपति कन्या यथार्ह च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवन युक्त परमया मुदा ॥ १६ ॥

सत्यवानपि ता भार्या लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सापि त लब्ध्वा भर्तार मनसेप्सितम् ॥ १७ ॥

गते पितरि सर्वाणि सन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्र काषायमेव च ॥ १८ ॥

परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषा तुष्टिमादधे ॥ १९ ॥

श्वश्रू शरीरसत्कारै सर्वैराच्छादनादिभि ।
श्वशुर देवसत्कारैवाच सयमनेन च ॥ २० ॥

तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तार पर्यतोषयत् ॥ २१ ॥

एव तत्राश्रमे तेषा तदा निवसता सताम् ।
कालस्तपस्यता कश्चिदपाक्रमत भारत ॥ २२ ॥

सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्त तद्वाक्य मनसि वर्तते ॥ २३ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तत काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्त स कालो मर्तव्य यत्र सत्यवता नृप ॥ १ ॥

गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
यद्वाक्य नारदेनोक्त वर्तते हृदि नित्यश ॥ २ ॥

चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति सचिन्त्य भाविनी ।
व्रत त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्र स्थिताभवत् ॥ ३ ॥

त श्रुत्वा नियम तस्या भृश दु खान्वितो नृप ।
उत्थाय वाक्य सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन ॥ ४ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणा वसतीना हि स्थान परमदुश्चरम् ॥ ५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न कार्यस्तात, सन्ताप पारयिष्याम्यह व्रतम ।
व्यवसायकृत हीद व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

व्रत भिन्धीति वक्तु त्वा नास्मि शक्त कथचन ।
पारयस्वेति वचन युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामना
तिष्ठन्ती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८ ॥

श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दु खान्वितायास्तिष्ठन्त्या सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९ ॥

अद्य तद्दिवस चेति हुत्वा दीप्त हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकी क्रिया ॥ १० ॥

तत सर्वान्द्विजान्वृद्धान् श्वश्रू श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११ ॥

अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थ हिता शुभा ।
ऊचुस्तपस्विन सर्वे तपोवननिवासिन ॥ १२ ॥

एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिर सर्वा प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३ ॥

त काल त मुहूर्त च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्त नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदु खिता ॥ १४ ॥

ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्ता नृपात्मजाम् ।
एकान्तमास्थिता वाक्य प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५ ॥

श्वशुरावूचतु ॥

व्रत यथोपदिष्ट तु तथा तत्पारित त्वया ।
आहारकाल सप्राप्त क्रियता यदनन्तरम् ॥ १६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

अस्त गते मयादित्ये भोक्तव्य कृतकामया ।
एष मे हृदि सकल्प समयश्च कृतो मया ॥ १७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एव सभाषमाणाया सावित्र्या भोजन प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८ ॥

सावित्री त्वाह भर्तार नैकस्त्व गन्तुमर्हसि ।
सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वा हातुमुत्सहे ॥ १९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वन न गतपूर्व ते दु ख पन्थाश्च भाविनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथ पद्भ्या गमिष्यसि ॥ २० ॥

सावित्र्युवाच ॥

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रम ।
गमने च कृतोत्साहा प्रतिषेद्धु न मार्हसि ॥ २१ ॥

सत्यवानुवाच ॥

यदि ते गमनोत्साह करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मा दोष स्पृशेदयम् ॥ २२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

साभिवाद्याब्रवीच्छ्वश्रू श्वशुर च महाव्रता ।
अय गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम ॥ २३ ॥

इच्छेयमभ्यनुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह ।
अनेन सह निर्गन्तु न मेऽद्य विरह क्षम ॥ २४ ॥

गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्य स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५ ॥

सवत्सर किचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वन कुसुमित द्रष्टु पर कौतूहल हि मे ॥ २६ ॥

द्युमत्सेन उवाच ॥

यत प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७ ॥

तदेषा लभता काम यथाभिलषित वधू ।
अप्रमादश्च कर्तव्य पुत्रि, सत्यवत पथि ॥ २८ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९ ॥

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वश ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३० ॥

नदी पुण्यवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह सावित्री पश्येति मधुर वच ॥ ३१ ॥

निरीक्षमाणा भर्तार सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि भर्तार काले मुनिवच स्मरन् ॥ ३२ ॥

अनुव्रजन्ती भर्तार जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदये कृत्वा त च कालमवेक्षती ॥ ३३ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

अथ भार्यासहाय स फलान्यादाय वीर्यवान ।
कठिन पूरयामास तत काष्ठान्यपाटयत् ॥ १ ॥

तस्य पाटयत काष्ठ स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ।
सोऽभिगम्य प्रिया भार्यामुवाच श्रमपीडित ॥ २ ॥

सत्यवानुवाच ॥

व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।
अङ्गानि चैव सावित्रि, हृदय दूयतीव च ॥ ३ ॥

अस्वस्थमिव चात्मान लक्षये मितभाषिणि ।
शूलैरिव शिरो विद्धमिद सलक्षयाम्यहम् ॥ ४ ॥

तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि, न स्थातु शक्तिरस्ति मे ।
सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ॥ ५ ॥

उत्सङ्गेऽस्य शिर कृत्वा निषसाद महीतले ।
तत सा नारदवचा विमृशन्ती तपस्विनी ॥ ६ ॥

त मुहूर्त क्षण वेला दिवस च युयोज ह ।
मुहूर्तादेव सापश्यत्पुरुष रक्तवाससम् ॥ ७ ॥

बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ।
श्यामावदात रक्ताक्ष पाशहस्त भयावहम् ॥ ८ ॥

स्थित सत्यवत पार्श्वे निरीक्षन्त तमेव च ।
त दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनै शिर ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयन प्रवेपती ॥ ९ ॥

साविञ्युवाच ॥

दैवत त्वाभिजानामि वपुरतद्ध्यमानुषम् ।
कामया ब्रूहि देवेश, कस्त्व कि च चिकीर्षसि ॥ १० ॥

यम उवाच ॥

पतिव्रतासि सावित्रि, तथैवच तपोन्विता ।
अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मा त्व शुभे, यमम् ॥ ११ ॥

अय ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायु पार्थिवात्मज ।
नष्यामि तमह बद्ध्वा विद्धयेतन्मे चिकीर्षितम ॥ १२ ॥

साविञ्युवाच ॥

श्रूयते भगवन्दूतास्तवागन्छन्ति मानवान् ।
नेतु किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वय प्रभो ॥ १३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

इत्युक्त पितृराजस्ता भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातु तत्प्रियार्थ प्रचक्रमे ॥ १४ ॥

अय च धर्मसयुक्तो रूपवान्गुणसागर ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागत ॥ १५ ॥

तत सत्यवत कायात्पाशबद्ध वश गतम ।
अङ्गुष्ठमात्र पुरुष निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६ ॥

तत समुद्धृतप्राण गतश्वास हतप्रभम ।
निर्विचेष्ट शरीर तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ।। १७ ।।

यमस्तु त ततो बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुख ।
सावित्री चैव दु खार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतससिद्धा महाभागा पतिव्रता ।। १८ ।।

यम उवाच ।।

निवर्त गच्छ सावित्रि, कुरुष्वास्यौर्ध्वदैहिकम् ।
कृत भर्तुस्त्वयानृण्य यावद्गम्य गत त्वया ।। १९ ।।

सावित्र्युवाच ।।

यत्र मे नीयत भर्ता स्वय वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेष धर्म सनातन ।। २० ।।

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तृस्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गति ।। २१ ।।

प्राहु साप्तपद मैत्र बुधास्तत्त्वार्थदर्शिन ।
मित्रता च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ।। २२ ।।

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्म च वास च परिश्रम च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहु प्रधानम ।। २३ ।।

एकस्य धर्मेण सता मतेन
सर्वे स्म त मार्गमनुप्रपन्ना ।

मा वै द्वितीय मा तृतीय च वाञ्छे-
त्तस्मात्सन्तो धर्ममाहु प्रधानम् ॥ २४ ॥

यम उवाच ॥

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वर वृणीष्वेह विनास्य जीवित
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम ॥ २५ ।

सावित्र्युवाच ॥

च्युत स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षु श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसन्निभ ॥ २६ ॥

यम उवाच ॥

ददानि तेऽहं तमनिन्दिते वर
यथा त्वयोक्त भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७ ॥

सावित्र्युवाच ॥

श्रम कुतो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यत पति नेष्यसि तत्र मे गति
सुरेश, भूयश्च वचो निबोध म ॥ २८ ॥

मता सकृत्सङ्गतमीप्सित पर
  तत पर मित्रमिति प्रचक्षत ।
न चाफल सत्पुरुषण सङ्गत
  तत सता सन्निवसत्समागम ॥ २९ ॥

यम उवाच ॥
मनाऽनुकूल बहुबुद्धिवर्द्धन
  त्वया यदुक्त वचन हिताश्रयम् ।
विना पुन सत्यवतोऽस्य जीवित
  वर द्वितीय वरयस्व भामिनि ॥ ३० ॥

सावित्र्युवाच ॥
हृत पुरा मे श्वशुरस्य धीमत
  स्वमेव राज्य लभता स पार्थिव ।
जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा
  द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम ॥ ३१ ॥

यम उवाच ॥
स्वमेव राज्य प्रतिपत्स्यतेऽचिरा
  न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृप ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे,
  निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥

सावित्र्युवाच ॥
प्रजास्त्वयैता नियमेन सयता
  नियम्य चैता नयसे निकामया ।

ततो यमत्व तव देव, विश्रुत
निबोध चेमा गिरमीरिता मया ॥ ३३ ॥

अद्रोह सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दान च सता धर्म सनातन ॥ ३४ ॥

एवप्रायश्च लोकोऽय मनुष्या भक्तिपेशला ।
सन्तस्ते चाप्यमित्रेषु दया प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५ ॥

यम उवाच ॥

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिद समीरितम् ।
विना पुन सत्यवतोऽस्य जीवित
वर वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममानपत्य पृथिवीपति पिता
भवेत्पितु पुत्रशत तथौरसम ।
कुलस्य सन्तानकर च यद्भवे-
त्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम ॥ ३७ ॥

यम उवाच ॥

कुलस्य सन्तानकर सुवर्चस
शत सुताना पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे,
निवर्त्त दूर हि पथस्त्वमागता ॥ ३८ ॥

सावित्र्युवाच ॥

न दूरमेतन्मम भर्तृसन्निधौ
मनो हि मे दूरतर प्रधावति ।
अथ व्रजन्नेव गिर समुद्यता
मयोन्यमाना शृणु भूय एव च ॥ ३९ ॥

विवस्वतस्त्व तनय प्रतापवा-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधै ।
समेन धर्मेण चरन्ति ता प्रजा
स्ततस्तवेहेश्वर, धर्मराजता ॥ ४० ॥

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु य ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्व प्रणयमिच्छति ॥ ४१ ॥

सौहृदात्सर्वभूताना विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वास कुरुते जन ॥ ४२ ॥

यम उवाच ॥

उदाहृत ते वचन यदङ्गने
शुभे, न तादृक्त्वदृते श्रुत मया ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवित
वर चतुर्थ वरयस्व गच्छ च ॥ ४३ ॥

सावित्र्युवाच ॥

ममात्मज सत्यवतस्तथौरस
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।

शत सुताना बलवीर्यशालिना-
मिद चतुर्थ वरयामि ते वरम ॥ ४४ ॥

यम उवाच ॥

शत सुताना बलवीर्यशालिना
भविष्यति प्रीतिकर तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूर हि पथस्त्वमागता ॥ ४५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सता सदा शाश्वतधर्मवृत्ति
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सता सद्भिर्नाफल सगमोऽस्ति
सद्भ्यो भय नानुवर्तन्ति सन्त ॥ ४६ ॥

सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्य
सन्तो भूमि तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन ,
सता मध्ये नावसीदन्ति सन्त ॥ ४७ ॥

आर्यजुष्टमिद वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्त परार्थ कुर्वाणा नावेक्षन्ति परस्परम ॥ ४८ ॥

न च प्रसाद सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मान ।
यस्मादेतन्नियत सत्सु नित्य
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९ ॥

यम उवाच ॥

यथा यथा भाषसि धर्मसहित
मनोऽनुकूल सुपद महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वर वृणीष्वाप्रतिम पतिव्रते ॥ ५० ॥

सावित्र्युवाच ॥

न तेऽपवर्ग सुकृताद्विनाकृत
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।
वर वृणे जीवतु सत्यवानय
यथा मृता ह्येवमह पति विना ॥ ५१ ॥

न कामये भर्तृविनाकृता सुख
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रिय
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२ ॥

वरातिसर्ग शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पति ।
वर वृणे जीवतु सत्यवानय
तवैव सत्य वचन भविष्यति ॥ ५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथेत्युक्त्वा तु त पाश मुक्त्वा वैवस्वतो यम ।
धर्मराज प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

एष भद्रे, मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थ स भविष्यति ॥ ५५ ॥

चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्याति लोके गमिष्यति ॥ ५६ ॥

त्वयि पुत्रशत चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजान क्षत्रिया पुत्रपौत्रिण ॥ ५७ ॥

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वता ।
पितुश्च ते पुत्रशत भविता तव मातरि ॥ ५८ ॥

मालव्या मालवा नाम शाश्वता पुत्रपौत्रिण ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमा ॥ ५९ ॥

एव तस्यै वर दत्वा धर्मराज प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रा स्वमेव भवन ययौ ॥ ६० ॥

सावित्र्यपि यमे याते भर्तार प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्य भर्तु शाव कलेबरम ॥ ६१ ॥

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६२ ॥

सञ्ज्ञा च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुन पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६३ ॥

सत्यवानुवाच ॥

सुचिर बत सुप्तोऽस्मि किमर्थ नावबोधित ।
क चासौ पुरुष श्यामो योऽसौ मा सचकर्ष ह ॥ ६४ ॥

सावित्र्युवाच ॥

सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५ ॥

विश्रान्तोऽसि महाभाग, विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

उपलभ्य ततः सञ्ज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७ ॥

फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६८ ॥

शिरोभितापसन्तप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९ ॥

त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ७० ॥

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१ ॥

तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३ ॥

नक्तचराश्चरन्त्यते हृष्टा क्रूराभिभाषिण ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणा चरता वन ॥ ७४ ॥

एता घोर शिवा नादान्दिश दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्रा कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५ ॥

सत्यवानुवाच ॥

वन प्रतिभयाकार घनेन तमसा वृतम् ।
न विज्ञास्यसि पन्थान गन्तु चैव न शक्ष्यसि ॥ ७६ ॥

सावित्र्युवाच ॥

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्ष स्थितो ज्वलन ।
वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्नि क्वचित्क्वचित ॥ ७७ ॥

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वत ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि सन्तापमात्मन ॥ ७८ ॥

यदि नोत्सहसे गन्तु सरुज त्वा हि लक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थान तमसा सवृत वने ॥ ७९ ॥

श्व प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेका रुचित यदि तेऽनघ ॥ ८० ॥

सत्यवानुवाच ॥

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि सगम त्वत्प्रसादजम ॥ ८१ ॥

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रम ।
अनागताया सन्ध्याया माता मे प्ररुणद्धि माम ॥ ८२ ॥

दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरू मम ।
विचिनोति हि मा तात सहैवाश्रमवासिभि ॥ ८३ ॥

मात्रा पित्रा च सुभृश दु खिताभ्यामह पुरा ।
उपालब्धश्च बहुशश्चिरेणागच्छसीति हि ॥ ८४ ॥

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दु ख भविष्यति ॥ ८५ ॥

पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृश सुदु खितौ वृद्धौ बहुश प्रीतिसयुतो ॥ ८६ ॥

त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
यावद्धरिष्यसे पुत्र, तावन्नौ जीवित ध्रुवम ॥ ८७ ॥

वृद्धयोरन्धयोर्दृष्टिस्त्वयि वश प्रतिष्ठित ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तान चावयोरिति ॥ ८८ ॥

माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरह किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्था गमिष्यत ॥ ८९ ॥

निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेता पिता मम ।
माता च सशय प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ९० ॥

अह च सशय प्राप्त कृच्छामापदमास्थित ।
मातापितृभ्या हि विना नाह जीवितुमुत्सहे ॥ ९१ ॥

व्यक्तमाकुलया बुद्धया प्रज्ञाचक्षु पिता मम ।
एकैकमस्या वेलाया पृच्छत्याश्रमवासिनाम् ॥ ९२ ॥

नात्मानमनुशोचामि यथाह पितर शुभे ।
भर्तार चाप्यनुगता मातर परिदुर्बलाम ॥ ९३ ॥

मत्कृतेन हि तावद्य सन्ताप परमेष्यत ।
जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयो प्रिय मे कर्तव्यमिति जानामि चाप्यहम् ॥ ९४ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रिय ।
उच्छ्रित्य बाहू दु खार्त सुस्वर प्ररुरोद ह ॥ ९५ ॥

ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तार शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्या सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९६ ॥

यदि मेऽस्ति तपस्तप्त यदि दत्त हुत यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणा मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९७ ॥

न स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृता गिरम् ।
तेन सत्येन तावद्य ध्रियेता श्वशुरौ मम ॥ ९८ ॥

सत्यवानुवाच ॥

कामये दर्शन पित्रो याहि सावित्रि, मा चिरम् ।
पुरा मातु पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम ॥ ९९ ॥

न जीविष्ये वरारोहे, सत्येनात्मानमालभे ।
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रिय वा कर्तव्य गच्छावाश्रममन्तिकात् ॥ १०० ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

सावित्री तत उत्थाय केशान्सयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्या परिगृह्य वै ॥१०१ ॥

उत्थाय सत्यवाश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
सर्वा दिश समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०२ ॥

तमुवाचाथ सावित्री श्व फलानि हरिष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेत ते नेष्यामि परशु त्वहम् ॥ १०३ ॥

कृत्वा कठिनभार सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशु भर्तु सकाशे पुनरागमत् ॥ १०४ ॥

वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्बाहु निवेश्य च ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०५ ॥

सत्यवानुवाच ॥

अभ्यासगमनाद्भीरु, पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०६ ॥

आगतौ स्व पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागत शुभे, गच्छ पन्थान मा विचारय ॥ १०७ ॥

पलाशखण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।
तस्योत्तरेण य पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ १०८ ॥

स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षु पितरावुभौ ।
ब्रुवन्नेव त्वरायुक्त स प्रायादाश्रम प्रति ॥ १०९ ॥

इति पञ्चमोऽध्याय ॥

षष्ठोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महाबल ।
लब्धचक्षु प्रसन्नाया दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १ ॥

स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैव्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतो परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २ ॥

तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तस्या निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतु ॥ ३ ॥

श्रुत्वा शब्दं तु यं कंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्र्या सहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम ॥ ४ ॥

भिन्नैश्च परुषै पादै सव्रणै शोणितोक्षितै ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावत ॥ ५ ॥

ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रै सर्वैराश्रमवासिभि ।
परिवार्य समाश्वास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६ ॥

तत्र भार्यासहाय स वृतो वृद्धैस्तपोधनै ।
आश्वासितोऽपि चित्रार्थै पूर्वराज्ञा कथाश्रयै ॥ ७ ॥

ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदु खितौ ॥ ८ ॥

पुनरुक्त्वा च करुणा वाच तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधु कासि कासीत्यरोदताम् ।
ब्राह्मण सत्यवाक्तेषामुवाचेद तयोर्वच ॥ ९ ॥

सुवर्चा उवाच ॥

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च सयुक्ता तथा जीवति सत्यवान ॥ १० ॥

गौतम उवाच ॥

वेदा साङ्गा मयाधीतास्तपो मे सचित महत् ।
कौमार ब्रह्मचर्य च गुरवोऽग्निश्च तोषिता ॥ ११ ॥

समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधिवत्सदा ॥ १२ ॥

अनेन तपसा वेद्मि सर्व परचिकीर्षितम ।
सत्यमेतन्निबोधध्व ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३ ॥

शिष्य उवाच ॥

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्य विनि सृतम् ।
नैव जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान ॥ १४ ॥

ऋषय ऊचु ॥

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणै ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५ ॥

भारद्वाज उवाच ॥

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च सयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६ ॥

दाल्भ्य उवाच ॥

यथा न्ष्टि प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारसकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान ॥ १७ ॥

आपस्तम्ब उवाच ॥

यथा वदन्ति शान्ताया दिशि वै मृगपक्षिण ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान ॥ १८ ॥

धौम्य उवाच ॥

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रिय ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान ॥ १९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभि ।
तास्तान्विगणयन्सर्वास्तत स्थिर इवाभवन् ॥ २० ॥

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रम रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१ ॥

ब्राह्मणा ऊचु ॥

पुत्रेण सगत त्वा तु चक्षुष्मन्त निरीक्ष्य च ।
सर्वे वय वै प्रृच्छामो वृद्धि वै पृथिवीपते ॥ २२ ॥

समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३ ॥

सर्वैरस्माभिरुक्त यत्तथा तन्नात्र सशय ।
भूयो भूय समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४ ॥

ततोऽग्नि तत्र सञ्ज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासाचक्रिरे पार्थ, द्युमत्सेन महीपतिम् ॥ २५ ॥

शैब्या च सत्यवाश्चैव सावित्री चैकत स्थिता ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशाका समुपाविशन् ॥ २६ ॥

ततो राज्ञा सहासीना सर्वे ते वनवासिन ।
जातकौतूहला पार्थ, पप्रच्छुर्नृपते सुतम् ॥ २७ ॥

ऋषय ऊचु ॥

प्रागेव नागत कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागत कस्मात्कोऽनुबन्धस्तवाभवत् ॥ २८ ॥

सन्तापित पिता माता वय चैव नृपात्मज ।
कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्व वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥

सत्यवानुवाच ॥

पित्राहमभ्यनुज्ञात सावित्रीसहितो गत ।
अथ मेऽभून्छिरोदु ख वने काष्ठानि भिन्दत ॥ ३० ॥

सुप्तश्चाह वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्काल न च मया सुप्तपूर्व कदाचन ॥ ३१ ॥

सर्वेषामेव भवता सन्तापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमन नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२ ॥

गौतम उवाच ॥

अकस्माच्चक्षुष प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितु ।
नास्य त्व कारण वेत्सि सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३ ॥

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि, त्व हि वेत्थ परावरम् ।
त्वा हि जानामि सावित्रि, सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४ ॥

त्वमत्र हेतु जानीषे तस्मात्सत्य निरुच्यताम् ।
रहस्य यदि ते नास्ति किचिदत्र वदस्व न ॥ ३५ ॥

सावित्र्युवाच ॥

एवमेतद्यथा वेत्थ सकल्पो नान्यथा हि व ।
न हि किचिद्रहस्य मे श्रूयता तथ्यमेव यत् ॥ ३६ ॥

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवस प्राप्तस्ततो नैन जहाम्यहम् ॥ ३७ ॥

सुप्त चेन यम साक्षादुपागच्छत्सकिकर ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिश पितृनिषेविताम् ॥ ३८ ॥

अस्तौष तमह देव सत्येन वचसा विभुम ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वरा शृणुत तान्मम ॥ ३९ ॥

चक्षुषी च स्वराज्य च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्ध पितु पुत्रशत पुत्राणा चात्मन शतम् ॥ ४० ॥

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान ।
भर्तुर्हि जीवितार्थ तु मया चीर्ण त्विद व्रतम ॥ ४१ ॥

एतत्सर्व मयाख्यात कारण विस्तरेण व
यथा वृत्त सुखोदर्कमिद दुःख महन्मम ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचु ॥

निमज्जमान व्यसनैरभिद्रुत
कुल नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुल
समुद्धृत साध्वि, पुन कुलीनया ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव
वरस्त्रिय तामृषय समागता ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिता स्वमालयम् ॥ ४४ ॥

इति षष्ठाऽध्याय ॥

सप्तमोऽध्याय ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

तस्या रात्र्या व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपौर्वाह्णिका सर्वे समेयुस्ते तपोधना ॥ १ ॥

तदेव सर्व सावित्र्या महाभाग्य महर्षय ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्त पुन पुन ॥ २ ॥
तत प्रकृतय सर्वा शल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहत चैव स्वेनामात्येन त द्विषम ॥ ३ ॥

त मन्त्रिणा हृत श्रुत्वा ससहाय सबान्धवम् ।
न्यवेदयस्तथावृत्त विद्रुत च द्विषद्बलम् ॥ ४ ॥

ऐकमत्य च सवस्य जनस्याथ नृप प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५ ॥

अनेन निश्चयेनेह वय प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्ग च ते बलम् ॥ ६ ॥

प्रयाहि राजन्, भद्र ते घुष्टस्ते नगरे जय ।
अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामह पदम् ॥ ७ ॥

चक्षुष्मन्त च त दृष्ट्वा राजान वपुषान्वितम् ।
मूर्ध्ना निपातिता सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचना ॥ ८ ॥

ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिन ।
तैश्चाभिपूजित सर्वै प्रययौ नगर प्रति ॥ ९ ॥

शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १० ॥

ततोऽभिषिषिचु प्रीत्या द्युमत्सेन पुरोहित ।
पुत्र चास्य महात्मान यौवराज्येऽभ्यषेचयन ॥ ११ ॥

तत कालेन महता सावित्र्या कीर्तिवर्द्धनम् ।
तद्वै पुत्रशत जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

भ्रातृणा सोदराणा च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्या सुमहद्बलम् ॥ १३ ॥

एवमात्मा पिता माता श्वश्रू श्वशुर एव च ।
भर्तु कुल च सावित्र्या सर्व कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४ ॥

तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसम्मता ।
तारयिष्यति व सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५ ॥

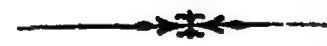
वैशम्पायन उवाच ॥

एव स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन, काम्यक न्यवसत्तदा ॥ १६ ॥

यश्चेद शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दु ख प्राप्नुयान्नर ॥ १७ ॥

इति सप्तमोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्ये सावित्र्युपाख्यान
२९२—२९८ अध्याया ॥

॥ शैब्याचरित्रम् ॥

श्रूयते च पुरा राजा ख्यात शतधनुर्भुवि ।
पत्नी च तस्य शैब्याभूत्पतिधर्मपरायणा ॥ १ ॥

पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता ।
सर्वलक्षणसपन्ना सपन्ना विनयेन च ॥ २ ॥

स तु राजा तया सार्धं देवदेव जनार्दनम् ।
आराधयामास विभु परमेण समाधिना ॥ ३ ॥

होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासैश्च भक्तित ।
पूजाभिश्चानुदिवस तन्मना नान्यमानस ॥ ४ ॥

स कदा तु सम स्नातौ तौ तु भार्यापती जले ।
भागीरथ्या समुत्तीर्णौ कार्तिक्या समुपोषितौ ॥ ५ ॥

पाषण्डिनमथायान्त समुख तावपश्यताम् ।
चापाचार्यस्य तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मन ॥ ६ ॥

अतस्तद्गौरवात्तेन सहालापमथाकरोत् ।
न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥ ७ ॥

उपोषितास्मीति रवि तस्मिन्दृष्टे ददर्श ह ।
समागम्य यथान्याय दपती तौ यथाविधि ॥ ८ ॥

विष्णो प्रजादिक सर्व कृतवन्तौ द्विजोत्तम ।
कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजित् ॥ ९ ॥

अन्वारुरोह सा देवी चितास्थ भूपति पतिम् ।
स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधापति ॥ १० ॥

उपोषितेन पाषण्डसल्लापो यत्कृतोऽभवत् ।
सापि जातिस्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा ॥ ११ ॥

सर्वविज्ञानसपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ।
ता पिता दातुकामोऽभूद्वराय विनिवारित ॥ १२ ॥

तयैव तन्व्या विरतो विवाहारम्भतो नृप ।
तत सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्ट्वा श्वान निज पतिम् ॥ १३

विदिशाख्य पुर गत्वा तदवस्थ ददर्श तम् ।
त दृष्ट्वैव महाभाग श्वानभूत पति तदा ॥ १४ ॥

ददौ तस्मै सदाहार सत्कारप्रवण शुभा ।
भुञ्जन्दत्त तया सोऽन्नमतिमृष्टमभीप्सितम ॥ १५ ॥

स्वजातिललित कुर्वन्बहु चाटु चकार वै ।
अतीव व्रीडिता बाला कुर्वता चाटु तेन सा ॥ १६ ॥

प्रणामपूर्वमाहेद दयित त कुयोनिजम ।
स्मर्यता तन्महाराज, दाक्षिण्याल्लपित त्वया ॥ १७ ॥

येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरा भवान ।
पाषण्डिन समाभाष्य तीर्थस्नानादनन्तरम ।
प्राप्तोऽसि कुत्सिता योनिं किं न स्मरासि तद्विभो ॥ १८ ।

पराशर उवाच ॥

तयैव स्मारिते तस्मिन्पूर्वजातिकृते तदा ।
दध्यौ चिरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम ॥ १९ ॥

निर्विण्णचित्त स ततो निर्गत्य नगराद्बहि ।
मरुप्रपतन कृत्वा सार्गाली योनिमागत ॥ २० ॥

सापि द्वितीये सप्राप्त वीक्ष्य दिव्येन चक्षुषा ।
जात्या सृगाल त द्रष्टु ययौ कोलाहल गिरिम ॥ २१ ॥

तत्रापि दृष्ट्वा त प्राह सार्गाली यानिमागतम ।
भर्तारमतिचार्वङ्गी तनया प्रथिवीपते ॥ २२ ॥

पत्न्युवाच ॥

अपि स्मरसि राजेन्द्र, श्वयोनिस्थस्य यन्मया ।
प्रोक्त ते पूर्वचरित पाषण्डालापसश्रयम ॥ २३ ॥

पुनस्तयोक्त स ज्ञात्वा सत्य सत्यवता वर ।
कानने स निराहारस्तत्याज स्वकलेबरम् ॥ २४ ॥

भूयस्ततो वृको जज्ञे गत्वा त निर्जने वने ।
स्मारयामास भर्तार पूर्ववृत्तमनिन्दिता ॥ २५ ॥

न त्व वृको महाभाग, राजा शतधनुर्भवान ।
श्वा भूत्वा त्व सृगालोऽभूर्वृकत्व साप्रत गत ॥ २६ ॥

स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रता गत ।
अवाप सा पुनश्चैन बोधयामास मानिनी ॥ २७ ॥

नरेन्द्र, स्मर्यतामात्मा ह्यल ते गृध्रचेष्टया ।
पाषण्डालापजातोऽय दोषो यद्गृध्रता गत ॥ २८ ॥

तत काकत्वमापन्न समनन्तरजन्मनि ।
उवाच तन्वी भर्तारमुपलभ्यात्मयोगत ॥ २९ ॥

अशेषभूभृत पूर्व वश्या यस्मै बलि ददु ।
स त्व काकत्वमापन्नो जातोऽद्य बलिभुक्प्रभो ॥ ३० ॥

एवमेव बकत्वेऽपि स्मारित स पुरातनम् ।
तत्याज भूपति प्राणान्मयूरत्वमवाप च ॥ ३१ ॥

मयूरत्वे तत सा वै चकारानुगति शुभा ।
दत्तै प्रतिक्षण भोज्यैर्बाला तज्जातिभोजनै ॥ ३२ ॥

ततस्तु जनको राजा वाजिमेध महाक्रतुम् ।
चकार तस्यावभृथे स्नापयामास त तदा ॥ ३३ ॥

स्नात्वा स्वय च तन्वङ्गी स्मारयामास त पतिम् ।
यथासौ श्वसृगालाद्या योनीर्जग्राह पार्थिव ॥ ३४ ॥

स्मृतजन्मक्रम सोऽथ तत्याज स्वकलेबरम् ।
जज्ञे स जनकस्यैव पुत्रोऽसौ सुमहात्मन ॥ ३५ ॥

तत सा पितर तन्वी विवाहार्थमचोदयत् ।
स चापि कारयामास तस्या राजा स्वयवरम् ॥ ३६ ॥

स्वयवरे कृते सा त सप्राप्त पतिमात्मन ।
वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भामिनी ॥ ३७ ॥

बुभुजे च तया सार्धं स भोगान्नृपनन्दन ।
पितर्युपरते राज्य विदेहेषु चकार स ॥ ३८ ॥

इयाज यज्ञान्सुबहून्ददौ दानानि चार्थिनाम् ।
पुत्रानुत्पादयामास युयुध च सहारिभि ॥ ३९ ॥

राज्य भुक्त्वा यथान्याय पालयित्वा वसुन्धराम् ।
तत्याज स प्रियान्प्राणान्सग्रामे धर्मतो नृप ॥ ४ ॥

ततश्चितास्थ त भूयो भर्तार सा शुभेक्षणा ।
अन्वारुरोह विधिवद्यथापूर्वं मुदान्विता ॥ ४१ ॥

ततोऽवाप तया सार्धं राजपुत्र्या स पार्थिव ।
ऐन्द्रानतीत्य वै लोकाँल्लोकान्कामदुहोऽक्षयान् ॥ ४२ ॥

स्वर्गाक्षयत्वमतुल दाम्पत्यमतिदुर्लभम् ।
प्राप्त पुण्यफल प्राप्य सशुद्धि ता द्विजोत्तम ॥ ४३ ॥

एष पाषण्डसभाषदोष प्रोक्तो मया द्विज ।
तथाश्वमेधावभृथस्नानमाहात्म्यमेव च ॥ ४४ ॥

तस्मात्पाषण्डिभि पापैरालापस्पर्शन त्यजेत् ।
विशेषत क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षित ॥ ४५ ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेक प्रजायते ।
तस्यावलोकनात्सूर्य प्रपश्येन्मतिमान्नर ॥ ४६ ॥

कि पुनर्यस्य सत्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज ।
पाषण्डभोजिभि पापैर्वेदवादविरोधिभि ॥ ४७ ॥

सहालापस्तु ससर्ग सहास्या चातिपापिनी ।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥ ४८ ॥

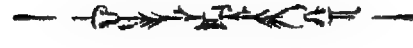
पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्शठान ।
हैतुकान्बकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ ४९ ॥

दूरतस्तैस्तु सपर्कस्त्याज्यश्चाप्यतिपापिभि ।
एते नग्नास्तवाख्याता दृष्टा श्राद्धोपघातका ।
एषा सभाषणात्पुसा दिनपुण्य प्रणश्यति ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे
अष्टादशोऽध्याय ॥

॥ पतिव्रतामाहात्म्यम् ॥

पुत्र उवाच ॥

कौशिको ब्राह्मण कश्चित्प्रतिष्ठानेऽभवत्पुरे ।
सोऽन्यजन्मकृतै पापै कुष्ठरोगातुरोऽभवत् ॥ १ ॥

त तथा व्याधित भार्या पतिं देवमिवार्चयत् ।
पादाभ्यङ्गाङ्गसवाहस्नानाच्छादनभोजनै ॥ २ ॥

श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च ।
रहस्ये चोपचारेण प्रियसभाषणेन च ॥ ३ ॥

सतत पूज्यमानोऽपि तयातीव विनीतया ।
अतितीव्रप्रकोपत्वान्निर्भर्त्सयति दारुण ॥ ४ ॥

तथापि प्रणता साध्वी तममन्यत दैवतम ।
त तथाप्यतिबीभत्स सर्वश्रेष्ठममन्यत ॥ ५ ॥

अचङ्क्रमणशीलोऽपि स कदाचिद्द्विजोत्तम ।
प्राह भार्या नयस्वेति त्व मा तस्या निवेशनम ॥ ६ ॥

या सा वेश्या मया दृष्टा राजमार्गे गृहे सता ।
ता मे प्रापय धर्मज्ञे, सैव मे हृदि वर्तते ॥ ७ ॥

दृष्टा सूर्योदये बाला रात्रिश्चेयमुपागता ।
दर्शनानन्तर सा मे हृदयान्नापसर्पति ॥ ८ ॥

यदि मा चारुसर्वाङ्गी पीनश्रोणिपयोधरा ।
नोपगूहति तन्वङ्गी तन्मा द्रक्ष्यसि वै मृतम ॥ ९ ॥

वाम कामो मनुष्याणा बहुभि प्राप्यते च स ।
ममाशक्तिश्च गमने सङ्कुल प्रतिभाति मे ॥ १० ॥

तत्तदा वचन श्रुत्वा भर्तु कामातुरस्य सा ।
तत्पत्नी व्याकुला जाता महाभागा पतिव्रता ॥ ११ ॥

गाढ परिकर बद्ध्वा शुल्कमादाय चाधिकम ।
स्कन्धे भर्तारमारोप्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १२ ॥

निशि मेघावृते व्योम्नि चलद्विद्युच्च न्दृश्यते ।
राजमार्गे प्रिय भर्तु चिकीर्षन्ती द्विजाङ्गना ॥ १३ ॥

पथि शूले तथा प्रोतमचोर चोरशङ्कया ।
माण्डव्यमतिदु खार्तमन्धकारे च स द्विज ॥ १४ ॥

पत्नीस्कन्धसमारूढश्चालयामास कौशिक ।
वामाङ्घ्रेनाथ सक्रुद्धो माण्डव्यस्तमुवाच ह ॥ १५ ॥

येनाहमेवमत्यर्थ दु खितश्चालितो वृथा ।
इत्थ कष्टमनुप्राप्त स पापात्मा नराधम ॥ १६ ॥

सूर्योदयेऽवश प्राणैर्वियोक्ष्यति न सशय ।
भास्करालोकनादेव स विनाशमवाप्स्यति ॥ १७ ॥

तस्य भार्या तत श्रुत्वा त शापमतिदारुणम ।
प्रोवाच व्यथिता सूर्यो नैवोदयमुपैष्यति ॥ १८ ॥

तत सूर्योदयाभावादभवत्सन्तता निशा ।
बहून्यह प्रमाणानि ततो देवा भय ययु ॥ १९ ॥

निस्वाध्यायवषट्कार स्वधास्वाहाविवर्जितम् ।
कथ नु खल्विद सर्व न गन्छेत्सक्षय जगत् ॥ २० ॥

अहोरात्रव्यवस्थाया विना मासर्तुसङ्क्षय ।
तत्सङ्क्षयान्न त्वयने ज्ञायेते दक्षिणोत्तरे ॥ २१ ॥

विना चायनविज्ञान काल सवत्सर कुत ।
पतिव्रताया वचनान्नोद्गन्छति दिवाकर ॥ २२ ॥

सूर्योदय विना नैव स्नानदानादिका क्रिया ।
अग्नेर्विहरण चैव क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ॥ २३ ॥

न कालेन विना चेष्टिर्न च यज्ञादिका क्रिया ।
नश्यन्ति सर्वभूतानि तमोभूते चराचरे ॥ २४ ॥

नैवाप्यायनमस्माक विना होमेन जायते ।
वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितै ॥ २५ ॥

वृष्ट्यादिनानुगृह्णीमो मर्त्यान्सस्याभिवृद्धये ।
निष्पादितास्वोषधीषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति न ॥ २६ ॥

एव वय प्रयच्छाम कामान्यज्ञादिपूजिता
अधो हि वर्षाम वय मर्त्याश्चोर्ध्व प्रवर्षिण ॥ २७ ॥

तोयवर्षेण हि वय हविर्वर्षेण मानवा ।
योऽस्माक न प्रयन्छन्ति नित्यनैमित्तिकी क्रिया ॥ २८ ॥

क्रतुभाग दुरात्मान स्वय वाश्नन्ति लोलुपा ।
विनाशाय वय तेषा तोयसूर्याग्निमारुता ॥ २९ ॥

क्षिति च सदूषयाम पापानामपकारिणाम् ।
दुष्टतोयादिदोषेण तेषा दुष्कृतकर्मणाम ॥ ३० ॥

उपसर्गा प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणा ।
ये त्वस्मान्प्रीणयित्वा तु भुञ्जते शेषमात्मना ॥ ३१ ॥

तेषा पुण्यतमॉल्लोकान्वितरामो महात्मनाम् ।
तन्नास्ति सर्वमेतद्धि न चोपायव्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥

कथ नु दिनसङ्ग स्यादन्योन्यमवदन्सुरा ।
तेषामेव समेताना यज्ञव्युच्छित्तिशङ्किनाम् ॥ ३३ ॥

देवाना वचन श्रुत्वा प्राह देव प्रजापति ।
तेज पर तेजसैव तपसा च तपस्तथा ।
प्रशाम्यत्यमरास्तस्माच्छृणुध्व वचन मम ॥ ३४ ॥

पतिव्रताया माहात्म्यान्नोद्गच्छति दिवाकर ।
तस्य चानुदयाद्धानिर्मर्त्याना भवता यथा ॥ ३५ ॥

तस्मात्पतिव्रतामत्रेरनसूया तपस्विनीम् ।
प्रसादयत वै पत्नी भानोरुदयकाम्यया ॥ ३६ ॥

पुत्र उवाच ॥

तै सा प्रसादिता गत्वा प्राहेष्ट व्रियतामिति ।
अयाचन्त दिन देवा भवत्विति यथा पुरा ॥ ३७ ॥

अनसूयोवाच ॥

पतिव्रताया माहात्म्य न हीयेत कथ त्विति ।
समान्यता तथा साध्वी तथा प्रेष्याम्यह सुरा ॥ ३८ ॥

यथा पुनरहोरात्रसस्था समुपजायते ।
यथा च तस्या स पतिर्न शापान्नाशमेष्यति ॥ ३९ ॥

पुत्र उवाच ॥

एवमुक्त्वा सुरास्तस्या गत्वा सा मन्दिर शुभा ।
उवाच कुशल पृष्ट्वा धर्म भर्तुस्तथात्मन ॥ ४० ॥

कच्चिन्नन्दसि कल्याणि, स्वभर्तु सुखदायिनी ।
कच्चिच्चाखिलदेवेभ्यो मन्यसे ह्यधिक पतिम् ॥ ४१ ॥

भर्तु शुश्रूषणादेव मया प्राप्त महत्फलम् ।
सर्वकामफलावाप्ति पत्यु शुश्रूषणात्स्त्रिय ॥ ४२ ॥

पञ्चर्णानि मनुष्येण साध्वि, देयानि सर्वदा ।
तथात्मवर्णधर्मेण कर्तव्यो धनसचय ॥ ४३ ॥

प्राप्तश्चार्थस्तथा पात्रे विनियोज्यो विधानत ।
सत्यार्जवतपोदानदयायुक्तो भवेत्सदा ॥ ४४ ॥

क्रिया च शास्त्रनिर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिता ।
कर्तव्याहरह श्रद्धापुरस्कारेण शक्तित ॥ ४५ ॥

स्वजातीतीविहितानेव लोकान्प्राप्नोति मानव ।
क्लेशेन महता साध्वि, प्राजापत्यादिकान्क्रमात् ॥ ४६ ॥

स्त्रियश्चैव समस्तस्य नरैर्दु खार्जितस्य वै ।
पुण्यस्यार्धापहारिण्य पतिशुश्रूषयेव हि ॥ ४७ ॥

नास्ति स्त्रीणा पृथग्यज्ञो न श्राद्ध नाप्युपोषितम् ।
भर्तु शुश्रूषयैवैता लोकानिष्टाञ्जयन्ति हि ॥ ४८ ॥

तस्मात्साध्वि, महाभागे, पतिशुश्रूषण प्रति ।
त्वया मति सदा कार्या यतो भर्ता परा गति ॥ ४९ ॥

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्य
कुर्याद्भर्ताभ्यर्चन सत्क्रिया च ।
तस्याऽर्ध वै केवलानन्यचित्ता
नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥ ५० ॥

पुत्र उवाच ॥

तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा प्रतिपूज्य तदादरात् ।
प्रत्युवाचात्रिपत्नी तामनसूयामिद वच ॥ ५१ ॥

धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि दैवस्याप्यवलोकत ।
यन्मे प्रकृतिकल्याणि, श्रद्धा वर्द्धयसे पुन ॥ ५२ ॥

जानाम्येतन्न नारीणा किंचित्पतिसमा गति ।
तत्प्रीतिश्चोपकाराय इह लोके परत्र च ॥ ५३ ॥

पतिप्रसादादिह च प्रेत्य चैव यशस्विनी ।
नारी सुखमवाप्नोति नार्या भर्ता हि दैवतम् ॥ ५४ ॥

सा त्व ब्रूहि महाभागे, प्राप्ताया मम मन्दिरम् ।
आर्याया कि नु कर्तव्य मयार्येणापि वा शुभे ॥ ५५ ॥

अनसूयोवाच ॥

एते देवा सहेन्द्रेण मामुपागम्य दु खिता ।
त्वद्वाक्यापास्तसत्कर्मदिननक्तनिरूपणा ॥ ५६ ॥

याचन्तेऽहनिशासस्था यथावदविखण्डिताम् ।
अह तदर्थमायाता शृणु चैतद्वचो मम ॥ ५७ ॥

दिनाभावात्समस्तानामभावो यागकर्मणाम् ।
तदभावात्सुरास्तुष्टि नोपयान्ति तपस्विनि ॥ ५८ ॥

अह्नश्चैव समुच्छेदादुच्छद सर्वकर्मणाम् ।
तदुच्छेदादनावृष्ट्या जगदुच्छेदमेष्यति ॥ ५९ ॥

तत्त्वामिच्छामि धैर्येण जगदुद्धर्तुमापद ।
प्रसीद साध्वि, लोकाना पूर्ववद्वर्तता रवि ॥ ६० ॥

ब्राह्मण्युवाच ॥

माण्डव्येन महाभागे, शप्तो भर्ता ममेश्वर ।
सूर्योदये विनाश त्व प्राप्स्यसीत्यतिमन्युना ॥ ६१ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि ते रोचते भद्रे, ततस्तद्वचनादहम् ।
करोमि पूर्ववद्देह भर्तार वचनात्तव ॥ ६२ ॥

मयापि सर्वथा स्त्रीणा माहात्म्य वरवर्णिनि ।
पतिव्रतानामाराध्यमिति समानयामि ते ॥ ६३ ॥

पुत्र उवाच ॥

तथेत्युक्ते तथा सूर्यमाजुहाव तपस्विनी ।
अनसूयार्घ्यमुद्यम्य अर्द्धरात्रे तदा निशि ॥ ६४ ॥

ततो विवस्वान्भगवान्फुल्लपद्मारुणाकृति ।
शैलाधिराजमुदयमारुरोहोरुमण्डल ॥ ६५ ॥

समनन्तरमेवास्य भर्ता प्राणैर्व्ययुज्यत ।
पपात च महीपृष्ठे पतन्त जगृहे च सा ॥ ६६ ॥

अनसूयोवाच ॥

न विवादस्त्वया भद्रे, कर्तव्य पश्य मे बलम ।
पतिशुश्रूषयावाप्त तपस कि चिरेण मे ॥ ६७ ॥

यथा भर्तृसम नान्यमपश्य पुरुष कचित् ।
रूपत शीलतो बुद्ध्या वाङ्माधुर्यादिभूषणै ॥ ६८ ॥

तेन सत्येन विप्रोऽय व्याधिमुक्त पुनर्युवा ।
प्राप्नोतु जीवित भार्यासहाय शरदा शतम् ॥ ६९ ॥

यथा भर्तृसम नान्यमह पश्यामि दैवतम ।
तेन सत्येन विप्रोऽय पुनर्जीवत्वनामय ॥ ७० ॥

कर्मणा मनसा वाचा भर्तुराराधन प्रति ।
यथा ममोद्यमो नित्य तथाय जीवताद्विज ॥ ७१

पुत्र उवाच ॥

ततो विप्र समुत्तस्थौ व्याधिमुक्त पुनर्युवा ।
स्वभाभिर्भासयन्वेश्म बृन्दारक इवाजर ॥ ७२ ॥

ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिर्देववाद्यानि सस्वनु ।
लेभिरे च मुद देवा अनसूयामथाब्रुवन ॥ ७३ ॥

देवा ऊचु ॥

वर वृणीष्व कल्याणि, देवकार्य महत्कृतम ।
आदित्योदयसद्भावाद्वर वरय सुव्रते ।
त्वया यस्मात्ततो देवा वरदास्ते तपस्विनि ॥ ७४ ॥

अनसूयोवाच ॥

यदि देवा प्रसन्ना मे पितामहपुरोगमा ।
वरदा वरयोग्या च यद्यह भवता मता ॥ ७५ ॥

तद्यान्तु मम पुत्रत्व ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
योग च प्राप्नुया भर्तृसहिता क्लेशमुक्तये ॥ ७६ ॥

पुत्र उवाच ॥

एवमस्त्विति देवास्ता ब्रह्मविष्णुशिवादय ।
उक्त्वा जग्मुर्यथान्यायमनुमान्य तपस्विनीम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्ये

षोडशाध्याय ॥

॥ सुकन्याचरित्रम् ॥

व्यास ॥

वैवस्वतसुत श्रीमाञ्शर्यातिर्नाम पार्थिव ।
तस्य स्त्रीणा सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहा ॥ १ ॥

राजपुत्र्य सुरूपाश्च सर्वलक्षणसयुता ।
पत्न्य प्रेमयुता सर्वा प्रिया राज्ञ सुसमता ॥ २ ॥

एका पुत्री तु तासा वै सुकन्या नाम सुन्दरी ।
पितु प्रिया च मातॄणा सर्वासा चारुहासिनी ॥ ३ ॥

नगरान्नातिदूरेऽभूत्सरो मानससन्निभम् ।
बद्धसोपानमार्ग च स्वच्छपानीयपूरितम् ॥ ४ ॥

हसकारण्डवाकीर्ण चक्रवाकोपशोभितम् ।
दात्यूहसारसाकीर्ण सर्वपक्षिगणावृतम् ॥ ५ ॥

पञ्चधा कमलोपेत चञ्चरीकसुसेवितम ।
पार्श्वतश्च द्रुमाकीर्ण वेष्टित पादपै शुभै ॥ ६ ॥

सालैस्तमालै सरलै पुन्नागाशोकमाण्डितम ।
वटाश्वत्थकदम्बैश्च कदलीखण्डराजितम् ॥ ७ ॥

जम्बीरैर्बीजपूरैश्च खर्जूरै पनसैस्तथा ।
क्रमुकैर्नारिकेलैश्च केतकै काञ्चनद्रुमै ॥ ८ ॥

यूथिकाजालकै शुभ्रै सवृत मल्लिकागणै ।
जम्ब्वाम्रतिन्त्रिणीभिश्च करञ्जकुटजावृतम् ॥ ९ ॥

पलाशनिम्बखदिरबिल्वामलकमण्डितम् ।
वभूव कोकिलारावकेकास्वनविराजितम ॥ १० ॥

तत्समीपे शुभे देशे पादपाना गणावृते ।
भार्गवश्च्यवन शान्तस्तापस सस्थितो मुनि ॥ ११ ॥

ज्ञात्वासौ विजनस्थान तपस्तेपे समाहित ।
कृत्वा दृढासन मौनमाधाय जितमारुत ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि च सयम्य त्यक्ताहारस्तपोनिधि ।
जलपानादिरहितो ध्यायन्नास्ते पराम्बिकाम् ॥ १३ ॥

सवल्मीकोऽभवद्राजन्, लताभि परिवेष्टित ।
कालेन महता राजन्, समाकीर्ण पिपीलिकै ॥ १४ ॥

तथा स सवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वत ।
कदाचित्स महीपाल कामिनीगणसवृत ॥ १५ ॥

आजगाम सरो राजन्विहर्तुमिदमुत्तमम् ।
शर्याति सुन्दरीवृन्दसयुत सलिलेऽमले ॥ १६ ॥

क्रीडासक्तो महीपालो बभूव कमलाकरे ।
सुकन्या वनमासाद्य विजहार सखीवृता ॥ १७ ॥

सुमनासि विचिन्वन्ती चञ्चला चञ्चलोपमा ।
सर्वाभरणसयुक्ता रणच्चरणनूपुरा ॥ १८ ॥

चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं च्यवनस्य समासदत् ।
क्रीडासक्तोपविष्टा सा वल्मीकस्य समीपतः ॥ १९ ॥

ददर्श चास्य रन्ध्रे वै खद्योत इव ज्योतिषी ।
किमेतदिति संचिन्त्य समुद्धर्तुं मनो दधे ॥ २० ॥

गृहीत्वा कण्टकं तीक्ष्णं त्वरमाणा कृशोदरी ।
सा दृष्टा मुनिना बाला समीपस्था कृतोद्यमा ॥ २१ ॥

विचरन्ती सुकेशान्ता मन्मथस्येव कामिनी ।
तां वीक्ष्य सुदतीं तत्र क्षामकण्ठस्तपोनिधिः ॥ २२ ॥

तामभाषत कल्याणीं किमेतदिति भार्गवः ।
दूरं गच्छ विशालाक्षि, तापसोऽहं वरानने ॥ २३ ॥

मा भिन्दस्वाद्य वल्मीकं कण्टकेन कृशोदरि ।
तेनेदं प्रोच्यमानापि सा चास्य न शृणोति वै ॥ २४ ॥

किमु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
दैवेन नोदिता भित्त्वा जगाम नृपकन्यका ॥ २५ ॥

क्रीडन्ती शङ्कमाना सा किं कृतं तु मयेति च ।
चुक्रोध स तया विद्धनेत्रः परमन्युमान् ॥ २६ ॥

वेदनाभ्यर्दितः कामं परितापं जगाम ह ।
शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां तु तत्क्षणात् ॥ २७ ॥

विशेषेण तु भूपस्य सामात्यस्य समन्ततः ।
गजोष्ट्रतुरगाणां च सर्वेषां प्राणिनां तदा ॥ २८ ॥

ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे शर्यातिर्दुःखितोऽभवत् ।
सैनिकैः कथितं तस्मै शकृन्मूत्रनिरोधनम् ॥ २९ ॥

चिन्तयामास भूपालः कारणं दुःखसंभवे ।
विचिन्त्याह ततो राजा सैनिकान्स्वजनांस्तथा ॥ ३० ॥

गृहमागत्य चिन्तार्तः केनेदं दुष्कृतं कृतम् ।
सरसः पश्चिमे भागे वनमध्ये महातपाः ॥ ३१ ॥

च्यवनस्तापसस्तत्र तपश्चरति दुश्चरम् ।
केनाप्यपकृतं तत्र तापसेऽग्निसमप्रभे ॥ ३२ ॥

तस्मात्पीडा समुत्पन्ना सर्वेषामिति निश्चयः ।
तपोवृद्धस्य वृद्धस्य वरिष्ठस्य विशेषतः ॥ ३३ ॥

केनाप्यपकृतं मन्ये भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तस्येदं फलमुत्तमम् ॥ ३४ ॥

कैश्च दुष्टैः कृतं तस्य हेलनं तापसस्य ह ।
इति पृष्टास्तमूचुस्ते सैनिका वेदनार्दिताः ।
मनोवाक्कायजनितं न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥ ३५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

व्यास उवाच ॥

इति पप्रच्छ तान्सर्वान्राजा चिन्ताकुलस्तथा ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्ग साम्ना चोग्रतयापि च ॥ १ ॥

पीड्यमान जन वीक्ष्य पितर दु खित तथा ।
विचिन्त्य शूलभेद सा सुकन्या चेदमब्रवीत् ॥ २ ॥

वने मया पितस्तत्र वल्मीको वीरुधा वृत ।
क्रीडन्त्या सुदृढो दृष्टश्छिद्रद्वयसमन्वित ॥ ३ ॥

तत्र खद्योतवद्दीप्ते ज्योतिषी वीक्षिते मया ।
सूच्या विद्धे महाराज, पुन खद्योतशङ्कया ॥ ४ ॥

जलक्लिन्ना तदा सूची मया दृष्टा पित , किल ।
हा हेति च श्रुत शब्दो मन्दो वल्मीकमध्यत ॥ ५ ॥

तदाह विस्मिता राजन् , किमेतदिति शङ्कया ।
न जाने कि मया विद्ध तस्मिन्वल्मीकमण्डले ॥ ६ ॥

राजा श्रुत्वा तु शर्याति सुकन्यावचन मृदु ।
मुनेस्तद्धेलन ज्ञात्वा वल्मीक क्षिप्रमभ्यगात् ॥ ७ ॥

तत्रापश्यत्तपोवृद्ध च्यवन दु खित भृशम ।
स्फोटयामास वल्मीक मुनिदेहावृत भृशम ॥ ८ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ राजा त भार्गव प्रति ।
तुष्टाव विनयोपेतस्तमुवाच कृताञ्जलि ॥ ९ ॥

पुत्र्या मम महाभाग, क्रीडन्त्या दुष्कृत कृतम् ।
अज्ञानाद्बालया ब्रह्मन्, कृत तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

अक्रोधना हि मुनयो भवन्तीति मया श्रुतम् ।
तस्मात्त्वमपि बालाया क्षन्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥ ११ ॥

व्यास उवाच ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य च्यवनो वाक्यमब्रवीन ।
विनयोपनत दृष्ट्वा राजान दु खित भृशम् ॥ १२ ॥

च्यवन उवाच ॥

राजन्नाह कदाचिद्वै करोमि क्रोधमण्वपि ।
न मयाद्यैव शप्तस्त्व दुहित्रा पीडने कृते ॥ १३ ॥

नेत्रे पीडा समुत्पन्ना मम चाद्य निरागस ।
तेन पापेन जानामि दु खितस्त्व महीपते ॥ १४ ॥

अपराध पर कृत्वा देवीभक्तस्य को जन ।
सुख लभेत यदपि भवेत्त्राता शिव स्वयम् ॥ १५ ॥

कि करोमि महीपाल, नेत्रहीनो जरावृत ।
अन्धस्य परिचर्या च क करिष्यति पार्थिव ॥ १६ ॥

राजोवाच ॥

सेवका बहव सेवा करिष्यन्ति तवानिशम् ।
क्षमस्व मुनिशार्दूल, स्वल्पक्रोधा हि तापसा ॥ १७ ॥

च्यवन उवाच ॥

अन्धोऽहं निर्जनो राजन्, तपस्तप्तु कथं क्षम ।
त्वदीया सेवका किन्ते करिष्यन्ति मम प्रियम् ॥ १८ ॥

क्षमापयसि चेन्मां त्वं कुरु मे वचनं नृप ।
देहि मे परिचर्यार्थं कन्यां कमललोचनाम् ॥ १९ ॥

तुष्येऽनया महाराज, पुत्र्या तव महामते ।
करिष्यामि तपश्चाहं सा मे सेवां करिष्यति ॥ २० ॥

एवं कृते सुखं मे स्यात्तव चैव भविष्यति ।
सन्तुष्टे मयि राजेन्द्र, सैनिकानां न संशय ॥ २१ ॥

विचिन्त्य मनसा भूप, कन्यादानं समाचर ।
न चात्र दूषणं किञ्चित्तापसोऽहं यतव्रत ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ॥

शर्यातिर्वचनं श्रुत्वा मुनेश्चिन्तातुरोऽभवत् ।
न दास्येऽप्यथवा दास्ये किञ्चिन्नोवाच भारत ॥ २३ ॥

कथमन्धाय वृद्धाय कुरूपाय सुतामिमाम् ।
देवकन्योपमां दत्वा सुखी स्यामात्मसंभवाम् ॥ २४ ॥

को वात्मन सुखार्थाय पुत्र्या संसारजं सुखम् ।
हरतेऽल्पमति पापो जानन्नपि शुभाशुभम् ॥ २५ ॥

प्राप्य सा च्यवनं सुभ्रू पञ्चबाणशरार्दिता ।
अन्धं वृद्धं पतिं प्राप्य कथं कालं नयिष्यति ॥ २६ ॥

यौवने दुर्जय कामो विशेषेण सुरूपया ।
आत्मतुल्य पति प्राप्य किमु वृद्ध विलोचनम् ॥ २७ ॥

गौतम तापस प्राप्य रूपयौवनसयुता ।
अहल्या वासवेनाशु वञ्चिता वरवर्णिनी ॥ २८ ॥

शप्ता च पतिना पश्चाज्ज्ञात्वा धर्मविपर्ययम् ।
तस्माद्भवतु मे दु ख न ददामि सुकन्यकाम् ॥ २९ ॥

इति सचिन्त्य शर्यातिर्विमना स्वगृह ययौ ।
सचिवाश्च समाहूय मन्त्र चक्रेऽतिदु खित ॥ ३० ॥

भो मन्त्रिणो, ब्रुवन्त्वद्य कि कर्तव्य मयाधुना ।
पुत्री देयाथ विप्राय भोक्तव्य दु खमेव वा ।
विचारयध्व मिलिता हित स्यान्मम वै कथम् ॥ ३१ ॥

मन्त्रिण ऊचु ॥

कि ब्रूमोऽस्मिन्महाराज, सङ्कटेऽतिदुरासदे ।
दुर्भगाय सुकन्यैषा कथ देयातिसुन्दरी ॥ ३२ ॥

व्यास उवाच ॥

तदा चिन्ताकुल वीक्ष्य पितर मन्त्रिणस्तदा ।
सुकन्या त्विङ्गित ज्ञात्वा प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ३३ ॥

पित , कस्माद्भवानद्य चिन्ताव्याकुलितेन्द्रिय ।
मत्कृते दु खसविग्नो विषण्णवदनोऽसि वै ॥ ३४ ॥

अह गत्वा मुनि तत्र समाश्वास्य मयार्दितम् ।
करिष्यामि प्रसन्न तमात्मदानन वै पित । ॥ ३५ ॥

इति राजा वच श्रुत्वा भाषित यत्सुकन्यया ।
तामुवाच प्रसन्नात्मा सचिवाना च शृण्वताम् ॥ ३६ ॥

कथ पुत्रि, त्वमन्धस्य परिचर्यां वनेऽबला ।
करिष्यसि जरार्तस्य क्रोधनस्य विशेषत ॥ ३७ ॥

कथमन्धाय चानेन रूपेण रतिसन्निभाम् ।
ददामि जरया ग्रस्तदेहाय सुखवाञ्छया ॥ ३८ ॥

पित्रा पुत्री प्रदातव्या वयोज्ञातिबलाय च ।
धनधान्यसमृद्धाय नाधनाय कदाचन ॥ ३९ ॥

क्व ते रूप विशालाक्षि, क्वासौ वृद्धो वनेचर ।
कथ देया मया पुत्री तस्मै चातिवराय च ॥ ४० ॥

उटजे नियत वासो यस्य नित्य मनोहरे ।
कथमम्बुजपत्राक्षि, कल्पनीयो मया तव ॥ ४१ ॥

मरण मे वर प्राप्त सैनिकाना तथैव च ।
न ते प्रदानमन्धाय रोचत पिकभाषिणि ॥ ४२ ॥

भवितव्य भवत्येव धैर्य नैव त्यजाम्यहम् ।
सुस्थिरा भव सुश्रोणि, न दास्येऽन्धाय कर्हिचित् ॥ ४३ ॥

राज्य तिष्ठतु वा यातु देहोऽय च तथैव मे ।
न त्वा दास्याम्यह तस्मै नेत्रहीनाय बालिके ॥ ४४ ॥

सुकन्या त तदा प्राह श्रुत्वा तद्वचन पितु ।
प्रसन्नवदनातीव स्नेहयुक्तमिद वच ॥ ४५ ॥

सुकन्योवाच ॥

न मे चिन्ता पित, कार्या देहि मा मुनयेऽधुना ।
सुख भवतु सर्वेषा लोकाना मत्कृतेन हि ॥ ४६ ॥

सेवयिष्यामि सतुष्टा पति परमपावनम् ।
भक्त्या परमया चापि वृद्ध च विजने वने ॥ ४७ ॥

सती धर्मपरा चाह चरिष्यामि सुसमतम् ।
न भोगेच्छास्ति मे तात, स्वस्थ चित्त ममानघ ॥ ४८ ॥

व्यास उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा भाषित तस्या मन्त्रिणो विस्मय गता ।
राजा च परमप्रीतो जगाम मुनिसन्निधौ ॥ ४९ ॥

गत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच तपोधनम् ।
स्वामिन्, गृहाण पुत्री मे सेवार्थं विधिवद्विभो ॥ ५० ॥

इत्युक्त्वास्मै ददौ पुत्री विवाहविधिना नृप ।
प्रतिगृह्य मुनि कन्या प्रसन्नो भार्गवोऽभवत् ॥ ५१ ॥

पारिबर्ह न जग्राह दीयमान नृपेण ह ।
कन्यामेवाग्रहात्काम परिचर्यार्थमात्मन ॥ ५२ ॥

प्रसन्नेऽस्मिन्मुनौ जात सैनिकाना सुख तदा ।
राज्ञश्च परमाह्लाद सजातस्तत्क्षणादपि ॥ ५३ ॥

दत्वा पुत्री यदा राजा गमनाय गृह प्रति ।
मति चकार तन्वङ्गी तदोवाच नृप सुता ॥ ५४ ॥

सुकन्योवाच ।

गृह्याण मम वासासि भूषणानि च मे पित ।
वल्कल परिधानाय प्रयच्छाजिनमुत्तमम् ।। ५५ ।।

वेष तु मुनिपत्नीना कृत्वा तपसि सेवनम् ।
करिष्यामि तथा तात, यथा ते कीर्तिरच्युता ।। ५६ ।।

भविष्यति भुव पृष्ठे तथा स्वर्गे रसातले ।
परलोकसुखायाह चरिष्यामि दिवानिशम् ।। ५७ ।।

दत्वान्धाय च वृद्धाय सुन्दरी युवती तु माम् ।
चिन्ता त्वया न कर्तव्या शीलनाशसमुद्भवा ।। ५८ ।।

अरुन्धती वसिष्ठस्य धर्मपत्नी यथा भुवि ।
तथैवाह भविष्यामि नात्र कार्या विचारणा ।। ५९ ।।

अनसूया यथा साध्वी भार्यात्रे प्रथिता भुवि ।
तथैवाह भविष्यामि पुत्री कीर्तिकरी तव ।। ६० ।।

सुकन्यावचन श्रुत्वा राजा परमधर्मवित् ।
दत्वाजिन रुरोदाशु वीक्ष्य ता चारुहासिनीम् ।। ६१ ।।

त्यक्त्वा भूषणवासासि मुनिवेषधरा सुताम् ।
विवर्णवदनो भूत्वा स्थितस्तत्रैव पार्थिव ।। ६२ ।।

राज्ञ सर्वा सुता दृष्ट्वा वल्कलाजिनधारिणीम् ।
रुरुदुर्भृशशोकार्ता वेपमाना इवाभवन ।। ६३ ।।

तामापृच्छय महीपालो मन्त्रिभि परिवारित ।
ययौ स्वनगर राजा मुक्त्वा पुत्री शुचार्पिताम ॥ ६४ ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

व्यास उवाच ॥

गते राजनि सा बाला पतिसेवापरायणा ।
बभूव च तथाग्नीना सेवने धर्मतत्परा ॥ १ ॥

फलान्यादाय स्वादूनि मूलानि विविधानि च ।
ददौ सा मुनये बाला पतिसेवापरायणा ॥ २ ॥

पति तप्तोदकेनाशु स्नापयित्वा मृगत्वचा ।
परिवेष्ट्य शुभाया तु बृस्या स्थापितवत्यपि ॥ ३ ॥

तिलान्यवकुशानग्रे परिकल्प्य कमण्डलुम् ।
तमुवाच नित्यकर्म कुरुष्व मुनिसत्तम ॥ ४ ॥

तमुत्थाप्य करे कृत्वा समाप्ते नित्यकर्मणि ।
बृस्या वा सस्तरे बाला भर्तार सन्यवेशयत् ॥ ५ ॥

पश्चादानीय पक्वानि फलानि च नृपात्मजा ।
भोजयामास च्यवन नीवारान्न सुसस्कृतम् ॥ ६ ॥

भुक्तवन्त पति तृप्त दत्त्वाचमनमादरात् ।
पश्चाच्च पूगपत्राणि ददौ चादरसयुता ॥ ७ ॥

गृहीतमुखवास त सवेश्य च शुभासने ।
गृहीत्वाज्ञा शरीरस्य चकार साधन तत ॥ ८ ॥

फलाहार स्वय कृत्वा पुनर्गत्वा च सन्निधौ ।
प्रोवाच प्रणयोपेता किमाज्ञापयसे प्रभो ॥ ९ ॥

पादसवाहन तेऽद्य करोमि यदि मन्यसे ।
एव सेवापरा नित्य बभूव पतितत्परा ॥ १० ॥

साय होमावसाने सा फलान्याहृत्य सुन्दरी ।
अर्पयामास मुनये स्वादूनि च मृदूनि च ॥ ११ ॥

तत शेषाणि बुभुजे प्रेमयुक्ता तदाज्ञया ।
सुस्पर्शास्तरण कृत्वा शाययामास त मुदा ॥ १२ ॥

सुप्ते सुख प्रिये कान्तपादसवाहन तदा ।
चकार पृच्छती धर्म कुलस्त्रीणा कृशोदरी ॥ १३ ॥

पादसवाहन कृत्वा निशि भक्तिपरायणा ।
निद्रित च मुनि ज्ञात्वा सुष्वाप चरणान्तिके ॥ १४ ॥

शुचौ प्रतिष्ठित वीक्ष्य तालवृन्तेन भामिनी ।
कुर्वाणा शीतल वायु सिषेवे स्वपति तदा ॥ १५ ॥

हेमन्ते काष्ठसभार कृत्वाग्निज्वालन पुर ।
स्थापयित्वा तथापृच्छत्सुख तेऽस्तीति चासकृत् ॥ १६ ॥

ब्राह्म मुहूर्ते चोत्थाय जलपात्र च मृत्तिकाम् ।
समर्पयित्वा शौचार्थं समुत्थाप्य पति प्रिया ॥ १७ ॥

स्थानाद्दूरे च सस्थाप्य दूर गत्वा स्थिराभवत् ।
कृतशौच पति ज्ञात्वा गत्वा जग्राह त पुन ॥ १८ ॥

आनीयाश्रममव्यग्रा चोपवश्यासने शुभे ।
मृज्जलाभ्या च प्रक्षाल्य पादावस्य यथाविधि ॥ १९ ॥

दत्वाचमनमात्र तु दन्तधावनमाचरेत् ।
समर्प्य दन्तकाष्ठ च यथोक्त नृपनन्दिनी ॥ २० ॥

चकारोष्ण जल शुद्ध समानीत सुपावनम् ।
स्नानार्थं जलमाहृत्य पप्रच्छ प्रणयान्विता ॥ २१ ॥

किमाज्ञापयसे ब्रह्मन्, कृत वै दन्तधावनम् ।
उष्णोदक सुसपन्न कुरु स्नान समन्त्रकम् ॥ २२ ॥

वर्तते होमकालोऽय सन्ध्या पूर्वा प्रवर्तते ।
विधिवद्धवन कृत्वा देवतापूजन कुरु ॥ २३ ॥

एव कन्या पति लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्य पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥

अग्नीनामतिथीना च शुश्रूषा कुर्वती सदा ।
आराधयामास मुदा च्यवन सा शुभानना ॥ २५ ॥

कस्मिश्चिदथ काले तु रविजावश्विनावुभौ ।
च्यवनस्याश्रमाभ्याशे क्रीडमानौ समागतौ ॥ २६ ॥

जले स्नात्वा तु ता कन्या निवृत्ता स्वाश्रम प्रति ।
गन्छन्ती चारुसर्वाङ्गी रविपुत्रावपश्यताम् ॥ २७ ॥

ता दृष्ट्वा देवकन्याभा गत्वा चान्तिकमादरात् ।
ऊचतु समभिद्रुत्य नासत्यावतिमोहितौ ॥ २८ ॥

क्षण तिष्ठ वरारोहे, प्रष्टु त्वा गजगामिनि ।
आवा देवसुतौ प्राप्तौ ब्रूहि सत्य शुचिस्मिते ॥ २९ ॥

पुत्री कस्य पति कस्ते कथमुद्यानमागता ।
एकाकिनी तटाकेऽस्मिन्स्नानार्थं चारुलोचने ॥ ३० ॥

द्वितीया श्रीरिवाभासि कान्त्या कमललोचने ।
इच्छामस्तु वय ज्ञातु तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३१ ॥

कोमलौ चरणौ कान्ते, स्थितौ भूमावनावृतौ ।
हृदये कुरुत पीडा चलन्तौ चललोचने ॥ ३२ ॥

विमानार्हासि तन्वङ्गी कथ पद्भ्या व्रजस्यध ।
अनावृतात्र विपिने किमर्थं गमन तव ॥ ३३ ॥

दासीशतसमायुक्ता कथ न त्व विनिर्गता ।
राजपुत्र्यप्सरा वासि वद सत्य वरानने ॥ ३४ ॥

धन्या माता यतो जाता धन्योऽसौ जनकस्तव ।
वक्तु त्वा नैव शक्तौ च भर्तुर्भाग्य तवानघे ॥ ३५ ॥

देवलोकाधिका भूमिरिय चैव सुलोचने ।
प्रचलश्चरणस्तेऽद्य सपावयति भूतलम् ॥ ३६ ॥

सौभाग्याश्च मृगा काम ये त्वा पश्यन्ति वै वने ।
ये चान्ये पक्षिण सर्वे भूरिय चातिपावना ॥ ३७ ॥

स्तुत्याल तव चात्यर्थ सत्य ब्रूहि सुलोचने ।
पिता कस्ते पति क्वासौ द्रष्टुमिच्छास्ति सादरम् ॥ ३८ ॥

व्यास उवाच ॥

तयोरिति वच श्रुत्वा राजकन्यातिसुन्दरी ।
तावुवाच त्रपाक्रान्ता देवपुत्रौ नृपात्मजा ॥ ३९ ॥

शर्यातितनया मा वा वित्त भार्या मुनेरिह ।
च्यवनस्य सती कान्ता पित्रा दत्ता यदृच्छया ॥ ४० ॥

पतिरन्धोऽस्ति मे देवौ वृद्धश्चातीव तापस ।
तस्य सेवामहोरात्र करोमि प्रीतमानसा ॥ ४१ ॥

कौ युवा किमिहायातौ पतिस्तिष्ठति चाश्रमे ।
तत्रागत्य प्रकुरुतमाश्रम चाद्य पावनम् ॥ ४२ ॥

तदाकर्ण्य वचो दस्रावूचतुस्त नराधिप ।
कथ त्वमपि कल्याणि, पित्रा दत्ता तपस्विने ॥ ४३ ॥

भ्राजसेऽस्मिन्वनोद्देशे विद्युत्सौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्या हि तव दृष्टास्ति भामिनी ॥ ४४ ॥

त्व दिव्याम्बरयोग्यासि शोभने, नाजिनैर्वृता ।
सर्वाभरणसयुक्ता नीलालकवरूथिनी ॥ ४५ ॥

अहो विधेर्दुष्कलित विचेष्टित
यदत्र रम्भोरु, वने विषीदसि ।

विशालनेत्रेऽन्धमिम पति प्रिये,
  मुनि समासाद्य जरातुर भृशम ॥ ४६ ॥
वृथा वृतस्तेन भृश न शोभसे
  नव वय प्राप्य सुनृत्यपण्डिते ।
मनोभवेनाशु शरा सुसन्धिता
  पतन्ति कस्मिन्पतिरीदृशस्तव ॥ ४७ ॥

त्वमन्धभार्या नवयौवनान्विता
  कृतासि धात्रा ननु मन्दबुद्धिना ।
न चैनमर्हस्यसितायतेक्षणे,
  पति त्वमन्य कुरु चारुलोचने ॥ ४८ ॥

वृथैव ते जीवितमम्बुजेक्षणे,
  पति च सम्प्राप्य मुनि गतेक्षणम् ।
वने विवास च तथाजिनाम्बर
  प्रधारण योग्यतर न मन्महे ॥ ४९ ॥

अतोऽनवद्याङ्गयुभयोस्त्वमेकक
  वर कुरुष्वावहिता सुलोचने ।
कि यौवन मानिनि, सकरोषि
  वृथा मुनि सुन्दरि, सेवमाना ॥ ५० ॥
किं सेवस भाग्यविवर्जित त
  समुज्झित पोषणरक्षणाभ्याम् ।
त्यक्त्वा मुनि सर्वसुखापवर्जित
  भजानवद्याङ्गयुभयोस्त्वमेकम् ॥ ५१ ॥

त्व नन्दने चैत्ररथे वने च
कुरुष्व कान्त, प्रथित विहारम् ।
अन्धेन वृद्धेन कथ हि काल
विनेष्यसे मानिनि, मानहीनम् ॥ ५२ ॥

भूपालजा त्व शुभलक्षणा च
जानासि ससारविहारभावम ।
भाग्येन हीना विजने वनेऽत्र
काल कथ वाहयसे वृथा च ॥ ५३ ॥

तस्माद्भजस्व पिकभाषिणि चारुवक्रे,
एक द्वयोस्तव सुखाय विशालनेत्रे ।
देवालयेषु च कृशोदरि, भुङ्क्ष्व भोगा-
स्त्यक्त्वा मुनि जरठमाशु नृपेन्द्रपुत्रि ॥ ५४ ॥

कि ते सुख चात्र वने सुकेशि
वृद्धेन सार्धं विजने मृगाक्षि ।
सेवा तथान्धस्य नव वयश्च
कि ते मत भूपतिपुत्रि, दु खम् ॥ ५५ ॥

शशिमुखि, त्वमतीव सुकोमला ।
फलजलाहरण तव नोचितम ॥ ५६ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

व्याम उवाच ॥

तयोम्तद्भाषित श्रुत्वा वेपमाना नृपात्मजा ।
धैर्यमालम्ब्य तौ तत्र बभाषे मितभाषिणी ॥ १ ॥

देवौ वा रविपुत्रौ च सर्वज्ञौ सुरसमतौ ।
सती मा धर्मशीला च नैव वादितुमर्हथ ॥ २ ॥

पित्रा दत्ता सुरश्रेष्ठौ मुनये योगधर्मिणे ।
कथ गच्छामि त मार्ग पुश्चलीगणसेवितम् ॥ ३ ॥

द्रष्टाय सर्वलोकस्य कर्मसाक्षी दिवाकर ।
कश्यपाच्चैव सभूतो नैव भाषितुमर्हथ ॥ ४ ॥

कुलकन्या पति त्यक्त्वा कथमन्य भजेन्नरम् ।
असारेऽस्मिन हि ससारे जानन्तौ धर्मनिर्णयम् ॥ ५ ॥

यथेन्छ गन्छता देवौ शाप दास्यामि वानघौ ।
सुकन्याह च शर्याते पतिभक्तिपरायणा ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ॥

इत्याकर्ण्य वचस्तस्या नासत्यौ विस्मितौ भृशम ।
तावब्रूता पुनस्त्वेना शङ्कमानौ भय मुने ॥ ७ ॥

राजपुत्रि, प्रसन्नौ ते धर्मेण वरवर्णिनि ।
वर वरय सुश्रोणि, दास्याव श्रेयसे तव ॥ ८ ॥

जानीहि प्रमद नूनमावा न्वेवभिषग्वरौ ।
युवान रूपसपन्न प्रकुर्याता पति तव ॥ ९ ॥

ततस्त्रयाणामस्माक पतिमेकतम वृणु ।
समानरूपदेहाना मध्ये चातुर्यपण्डिते ॥ १० ॥

सा तयोर्वचन श्रुत्वा विस्मिता स्वपति तदा ।
गत्वोवाच तयोर्वाक्य ताभ्यामुक्त यदद्भुतम् ॥ ११ ॥

सुकन्योवाच ॥

स्वामिन , सूर्यसुतौ देवौ सप्राप्तौ च वनाश्रमे ।
न्ष्टौ मया दिव्यदेहौ नासत्यौ भृगुनन्दन ॥ १२ ॥

वीक्ष्य मा चारुसर्वाङ्गा जातौ कामातुरावुभौ ।
कथित वचन स्वामिन , पति ते नवयौवनम ॥ १३ ॥

दिव्यदेह करिष्यावश्चक्षुष्मन्त मुनि किल ।
एतेन समयेनाद्य त शृणु त्व मयोदितम् ॥ १४ ॥

समावयवरूप च करिष्याव पति तव ।
तत्र त्रयाणामस्माक पतिमेकतम वृणु ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वाहमिहायाता प्रष्टु त्वा कार्यमद्भुतम ।
कि कर्तव्यमत साधो, ब्रूह्यस्मिन्कार्यसङ्कटे ॥ १६ ॥

देवमायापि दुर्ज्ञेया न जाने कपट तयो ।
यदाज्ञापय सर्वज्ञ, तत्करोमि तवेप्सितम् ॥ १७ ॥

च्यवन उवाच ॥

गच्छ कान्तेऽद्य नासत्यौ वचनान्मम सुव्रते ।
आनयस्व समीप मे शीघ्र देवभिषग्वरौ ॥ १८ ॥

क्रियतामाशु तद्वाक्य नात्र कार्या विचारणा ।

व्यास उवाच ॥

एव सा समनुज्ञाता तत्र गत्वा वचोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥

क्रियतामाशु नासत्यौ समयेन सुरोत्तमौ ।
तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वाक्य तस्यास्तौ तत्र चागतौ ॥ २० ॥

ऊचतू राजपुत्री ता पतिस्तव विशत्वप ।
रूपार्थ च्यवनस्तूर्ण ततोऽम्भ प्रविवेश ह ॥ २१ ॥

अश्विनावपि पश्चात्तत्प्रविष्टौ सर उत्तमम् ।
ततस्ते नि सृतास्तस्मात्सरसस्तत्क्षणात्त्रय ॥ २२ ॥

तुल्यरूपा दिव्यदेहा युवान सदृशा किल ।
दिव्यकुण्डलभूषाढ्या समानावयवास्तथा ॥ २३ ॥

तेऽब्रुवन्सहिता सर्वे वृणीष्व वरवर्णिनि ।
अस्माकमीप्सित भद्रे, पति त्वममलानने ॥ २४ ॥

यस्मिन्वाप्यधिका प्रीतिस्त वृणुष्व वरानने ।

व्यास उवाच ॥

सा दृष्ट्वा तुल्यरूपास्तान्समानवयसस्तथा ॥ २५ ॥

एकस्वरास्तुल्यवेषान्त्रीन्वै देवसुतोपमान् ।
सा तु सशयमापन्ना वीक्ष्य तान्सदृशाकृतीन ॥ २६ ॥

अजानती पति सम्यग्व्याकुला समचिन्तयत् ।
किं करोमि त्रयस्तुल्या क वृणोमि न वेद्म्यहम् ॥ २७ ॥

पति देवसुता ह्येते सशये पतितास्म्यहम् ।
इन्द्रजालमिद सम्यग्देवाभ्यामिह कल्पितम् ॥ २८ ॥

कर्तव्य किं मया चात्र मरण समुपागतम् ।
न मया पतिमुत्सृज्य वरणीय कथञ्चन ॥ २९ ॥

देवस्त्वाधुनिक कश्चिदित्येषा मम धारणा ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा परा विश्वेश्वरी शिवाम् ॥ ३० ॥

दध्यौ भगवती देवी तुष्टाव च कृशोदरी ।

सुकन्योवाच ॥

शरण त्वा जगन्मात, प्राप्तास्मि भृशदु खिता ॥ ३१ ॥

रक्ष मेऽद्य सतीधर्म नमामि चरणौ तव ।
नम पद्मोद्भवे देवि, नम शङ्करवल्लभे ॥ ३२ ॥

विष्णुप्रिये, नमो लक्ष्मि, वेदमात सरस्वति ।
इद जगत्त्वया सृष्ट सर्व स्थावरजङ्गमम् ॥ ३३ ॥

पासि त्वमिदमव्यग्रा तथात्सि लोकशान्तये ।
ब्रह्मविष्णुमहेशाना जननी त्व सुसमता ॥ ३४ ॥

बुद्धिदासि त्वमज्ञाना ज्ञानिना मोक्षदा सदा ।
आद्या त्व प्रकृति पूर्णा पुरुषप्रियदर्शना ॥ ३५ ॥

भुक्तिमुक्तिप्रदासि त्व प्राणिना विशदात्मनाम् ।
अज्ञाना दु खदा काम सत्वाना सुखसाधना ॥ ३६ ॥

सिद्धिदा योगिनामम्ब, जयदा कीर्तिदा पुन ।
शरण त्वा प्रपन्नास्मि विस्मय परम गता ॥ ३७ ॥

पति दर्शय मे मात , मग्नास्मिञ्शोकसागरे ।
देवाभ्या चरित कूट क वृणोमि विमोहिता ॥ ३८ ॥

पति दर्शय सर्वज्ञे, विदित्वा मे सतीव्रतम ।

व्यास उवाच ॥

एव स्तुता तदा देवी तया त्रिपुरसुन्दरी ॥ ३९ ॥

हृदयेऽस्यास्तदा ज्ञान ददावाशु सुखोदयम ।
निश्चित्य मनसा तुल्यवयोरूपधरान्सती ॥ ४० ॥

प्रसमीक्ष्य तु तान्सर्वान्वव्रे बाला स्वक पतिम् ।
वृतेऽथ च्यवने देवौ सन्तुष्टौ तौ बभूवतु ॥ ४१ ॥

सतीधर्म समालोक्य सप्रीतौ ददतुर्वरम् ।
भगवत्या प्रसादेन प्रपन्नौ तौ सुरोत्तमौ ॥ ४२ ॥

मुनिमामन्त्र्य तरसा गमनायोद्यतावुभौ ।
लब्ध्वा तु च्यवनो रूप नेत्रे भार्या च यौवनम् ॥ ४३ ॥

हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविद वच ।
उपकार कृतोऽय मे युवाभ्या सुरसत्तमौ ॥ ४४ ॥

कि ब्रवीमि सुख प्राप्त ससारेऽस्मिन्ननुत्तमे ।
प्राप्य भार्या सुकेशी ता दु ख मेऽभवदन्वहम् ॥ ४५ ॥

अन्धस्य चातिवृद्धस्य भोगहीनस्य कानने ।
युवाभ्या नयने दत्ते योवन रूपमद्भुतम् ॥ ४६ ॥

सपान्ति तत किञ्चिदुपकर्तुमह ब्रुवे ।
उपकारिणि मित्र यो नोपकुर्यात्कथञ्चन ॥ ४७ ॥

त धिगस्तु नर देवौ, भवेच्च ऋणवान्भुवि ।
तस्माद्वो वाञ्छित किञ्चिद्दातुमिच्छामि साम्प्रतम् ॥ ४८ ॥

आत्मनो ऋणमोक्षाय देवेशौ, नूतनस्य च ।
प्रार्थित वा प्रदास्यामि यदलभ्य सुरासुरै ॥ ४९ ॥

ब्रुवाथा वा मनोद्दिष्ट प्रीतोऽस्मि सुकृतेन वाम् ।
श्रुत्वा तौ तु मुनेर्वाक्यमभिमन्त्र्य परस्परम् ॥ ५० ॥

तमूचतुर्मुनिश्रेष्ठ सुकन्यासहित स्थितम् ।
मुने, पितु प्रसादेन सर्व नौ मनसेप्सितम् ॥ ५१ ॥

उत्कण्ठा सोमपानस्य वर्तते नौ सुरै सह ।
भिषजाविति देवेन निषिद्धौ चमसग्रहे ॥ ५२ ॥

शक्रेण वितते यज्ञे ब्रह्मण कनकाचले ।
तस्मात्त्वमपि सर्वज्ञ, यदि शक्तोऽसि तापस ॥ ५३ ॥

कार्यमेतद्धि कर्तव्य वाञ्छित नौ सुसमतम् ।
एतद्विज्ञाय वा ब्रह्मन्, कुरु वा सोमपायिनौ ॥ ५४ ॥

पिपासास्ति सुदुष्प्रापा त्वत्त समपयास्यति ।
च्यवनस्तु तयो प्राह तच्छ्रुत्वा वचन मृदु ॥ ५५ ॥

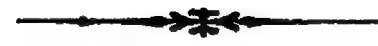
यदह रूपसपन्नो वयसा च समन्वित ।
कृतो भवद्भ्या वृद्ध सन्भार्या च प्राप्तवानिति ॥ ५६ ॥

तस्माद्युवा करिष्यामि प्रीत्याह सोमपायिनौ ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ५७ ॥

राज्ञस्तु वितते यज्ञे शर्यातेरमितद्युते ।
इत्याकर्ण्य वचो हृष्टो तौ दिव प्रतिजग्मतु ।
च्यवनस्ता गृहीत्वा तु जगामाश्रममण्डलम् ॥ ५८ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
२—' अध्याया ॥

॥ नलोपाख्यानम् ॥

बृहदश्व उवाच ॥

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविद ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपति ।
अक्षप्रिय सत्यवादी महानक्षौहिणीपति ॥ २ ॥

तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रम ।
तस्मै प्रसन्नो दमन सभार्याय वर ददौ ॥ ३ ॥

कन्यारत्न कुमाराश्च त्रीनुदारान्महायशा ।
दमयन्ती दम दान्त दमन च सुवर्चसम् ॥ ४ ॥

दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यश प्राप सुमध्यमा ॥ ५ ॥

न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाथवा श्रुता ॥ ६ ॥

नलोऽपि नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ ७ ॥

तयोरदृष्ट कामोऽभूच्छृण्वता सतत गुणान् ।
अन्योन्य प्रति कौन्तेय, स व्यवर्धत हृच्छय ॥ ८ ॥

स ददर्श ततो हसाञ्जातरूपपरिष्कृतान ।
वने विचरता तेषामेक जग्राह पक्षिणम् ॥ ९ ॥

ततोऽन्तरिक्षगो वाच व्याजहार नल तदा ।
हन्तव्योऽस्मि न ते राजन करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १० ॥

दमयन्ती सकाशे त्वा कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्य पुरुष न सा मस्यति कर्हिचित् ॥ ११ ॥

एवमुक्तस्ततो हसमुत्ससर्ज महीपति ।
ते तु हसा समुत्पत्य विदर्भानगमस्तत ॥ १२ ॥

विदर्भनगरी गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
निपेतुस्ते गरुत्मन्त सा ददर्श च तान्खगान् ॥ १३ ॥

सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
हृष्टा ग्रहीतु खगमास्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ १४ ॥

दमयन्ती तु य हस समुपाधावदन्तिके ।
स मानुषी गिर कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥

दमयन्ति, नलो नाम निषधेषु महीपति ।
अश्विनो सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषा ॥ १६ ॥

तस्य वै यदि भार्या त्व भवेथा वरवर्णिनि ।
सफल ते भवेज्जन्म रूप चेद सुमध्यमे ॥ १७ ॥

त्व चापि रत्न नारीणा नरेषु च नलो वर ।
विशिष्टाया विशिष्टेन सगमो गुणवान्भवेत ॥ १८ ॥

एवमुक्ता तु हसेन दमयन्ती विशा पते ।
अब्रवीत्तत्र त हस त्वमप्येव नले वद ॥ १९ ॥

तथेत्युक्त्वाण्डज कन्या विदर्भस्य विशा पते ।
पुनरागम्य निषधान्नले सर्व न्यवेदयत् ॥ २० ॥

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निश्वासपरमा तदा ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
न नक्त न दिवा शेते हाहेति रुदती पुन ॥ २२ ॥

स समीक्ष्य महीपाल स्वा सुता प्राप्तयौवनाम ।
अपश्यदात्मना कार्य दमयन्त्या स्वयवरम ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा पृथिवीपाला सर्वे हृच्छयपीडिता ।
त्वरिता समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सव । २४ ॥

कनकस्तम्भरुचिर तोरणेन विराजितम ।
विविशुस्ते नृपा रङ्ग महासिहा इवाचलम् ॥ २५ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारद स्वयम् ।
न्यवेदयदिम वृत्त प्रसङ्गात्तु शचीपतिम् ॥ २६ ॥

इयेष गन्तुमिन्द्रश्च दमयन्त्या स्वयवरम् ।
अग्निर्यमस्तथा पाशी यान्तमिन्द्रमथान्वगु ॥ २७ ॥

दृष्ट्वा पथि नल यान्त साक्षादिव मनोभवम् ।
दमयन्त्या निराशास्ते तद्द्वारा तामभीप्सव ॥ २८ ॥

अब्रुवन्नैषव राजन्, नल, सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माक कुरु साहाय्य दूता भव नरोत्तम ॥ २९ ॥

तेभ्य प्रतिज्ञाय नल करिष्य इति भारत ।
कृताञ्जलिस्तु पप्रच्छ के यूय कि च कर्म तत् ॥ ३० ॥

एवमुक्तो नैषधेन मघवानभ्यभाषत ।
इन्द्राग्नियमवारीशानस्माञ्जानीहि नैषध ॥ ३१ ॥

दमयन्त्या सकाशे त्व गत्वा ब्रूहि सुरा इमे ।
प्राप्तु त्वामभिलष्यन्ति ह्येतदन्यतम वृणु ॥ ३२ ॥

एवमुक्त स शक्रेण नल प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थ समुपेत मा न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ३३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

करिष्य इति सश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्व व्रज नैषध, मा चिरम् ॥ ३४ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

एवमुक्त स देवैस्तैर्दमयन्त्या निवेशनम ।
गत्वा पृष्टस्तया कस्त्व हेतुश्चागमनेऽत्र क ॥ ३५ ॥

नल मा विद्धि कल्याणि, देवदूतमिहागतम् ।
देवास्त्वा प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यम ॥ ३६ ॥

तेषामन्यतम देव पति वरय शोभने ।
इत्युक्त्वान्नल सापि प्रत्युवाच विचार्य तु ॥ ३७ ॥

आयान्तु सहिता देवा मम यत्र स्वयंवरः ।
ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां वृणे ततः ॥ ३८ ॥

न दोषो भविता तेऽद्य न कुप्यन्ति च देवताः ।
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो देवानुपागमत् ॥ ३९ ॥

आदितः सर्वमाचख्यौ दमयन्त्या यथोदितम् ।
तैरादिष्टो ययौ राजा दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ४० ॥

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ४१ ॥

तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ४२ ॥

ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिह ॥ ४३ ॥

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं नृपम् ।
यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ४४ ॥

कथं हि देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।
इति संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ ४५ ॥

वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ ४७ ॥

मनसा वचसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ४८ ॥

यथा देवै स मे भर्ता विहितो निषधाधिप ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ ४९ ॥

स्व चैव रूप कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वरा ।
यथाहमभिजानीया पुण्यश्लोक नराधिपम् ॥ ५० ॥

निशम्य दमयन्त्यास्तु करुण परिदेवितम् ।
निश्चय परम तथ्यमनुराग च नैषधे ॥ ५१ ॥

यथोक्त चक्रिरे देवा समर्था लिङ्गधारणे ।
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ॥ ५२ ॥

हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशत क्षितिम् ।
सा समीक्ष्य तदा देवान्वरयामास नैषधम् ॥ ५३ ॥

विलज्जमाना वस्त्रान्त जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रज परमशोभनाम् ॥ ५४ ॥

ततो हा हेति सहसा मुक्त शब्दो नराधिपै ।
देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधु साध्विति भारत ॥ ५५ ॥

तौ परस्परत प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
तानेव शरण देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ५६ ॥

प्रहृष्टमनसस्तेऽपि नलायाष्टौ वरान्ददु ।
प्रत्यक्षदर्शन यज्ञे शक्रो गतिमनुत्तमाम् ॥ ५७ ॥

अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ५८ ॥

यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ५९ ॥

स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे ते मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ६० ॥

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ६१ ॥

भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।
अवाप्य नारीरत्नं तद्रेमे शच्येव वृत्रहा ॥ ६२ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ ६३ ॥

अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
द्वापरेण सहायेन कले, ब्रूहि क यास्यसि ॥ ६४ ॥

कलिरुवाच ॥

देवराज, गमिष्यामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ६५ ॥

कलिरुवाच ॥

देवाना मानुष मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
तत्र तस्या भवेन्न्याय्य विपुल दण्डधारणम् ॥ ६६ ॥

इन्द्र उवाच ॥

अस्माभि समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृत ।
का च सर्वगुणोपेत नाश्रयेत नल नृपम् ॥ ६७ ॥

योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपञ्चमान् ।
नित्य तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मत ॥ ६८ ॥

यस्मिन्सत्य धृतिर्ज्ञान तप शौच दम शम ।
अहिसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रत ॥ ६९ ॥

एवरूप नल यो वै कामयेच्छपितु कले ।
आत्मान स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ॥ ७० ॥

ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
सहर्तु नोत्सहे कोप नले वत्स्यामि द्वापर ॥ ७१ ॥

भ्रशयिष्यामि त राज्यान्न भैम्या सह रस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य साहाय्य कर्त्तुमर्हसि ॥ ७२ ॥

एव स समय कृत्वा द्वापरेण कलि सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषध ॥ ७३ ॥

स नित्यमन्तरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ ७४ ॥

कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषध ।
अकृत्वा पादयो शौच तत्रैन कलिराविशत् ॥ ७५ ॥

स समाविश्य च नल समीप पुष्करस्य च ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ७६ ॥

अक्षद्यूते नल जेता भवान्हि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्य नल नृपम ॥ ७७ ॥

एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्च वृषभो भूत्वा गवा पुष्करमन्वयात् ॥ ७८ ॥

तमासाद्य नल वीर पुष्कर परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहु ॥ ७९ ॥

न चक्षमे ततो राजा समाह्वान महामना ।
वैदर्भ्या प्रेक्षमाणाया पणकालममन्यत ॥ ८० ॥

आविष्ट कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ।
तमक्षमदसमत्त सुहृदा न तु कश्चन ॥ ८१ ॥

निवारणेऽभवन्छक्तो दीव्यमानमरिन्दमम ।
तथा तदभवद्द्यूत पुष्करस्य नलस्य च ॥ ८२ ॥

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लाक तथाविधम ।
बृहत्सेना तदावोचदात्मीया परिचारिकाम् ॥ ८३ ॥

सूतमानय कल्याणि, महत्कार्यमुपस्थितम् ।
बृहत्सेना च वार्ष्णेयमानयामास वै क्षणात् ॥ ८४ ॥

41

वार्ष्णेय तु ततो भैमी प्रावोचद्देशकालवित् ।
नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा रथोत्तमे ॥ ८५ ॥

इदमारोप्य मिथुन कुण्डिन यातुमर्हसि ।
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्य श्रुत्वैव नलसारथि ॥ ८६ ॥

ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ।
इन्द्रसेनाह्वया कन्यामिन्द्रसेन च बालकम् ॥ ८७ ॥

विसृज्य तौ विदर्भेषु भीम चापृन्छ्य भूपतिम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्या जगाम नगरी तदा ॥ ८८ ॥

पुष्करेण हृत राज्य यन्चान्यद्वसु किचन ।
हृतराज्य नल राजन् , प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ॥ ८९ ॥

शिष्टा ते दमयन्त्येका पणस्तस्या प्रवर्तताम् ।
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ॥ ९० ॥

व्यदीर्यतेव हृदय न चैन किचिदब्रवीत् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशा ॥ ९१ ॥

एकवासा ह्यसवीतो निश्चक्राम सुदु खित ।
दमयन्त्येकवस्त्रा च गन्छन्त पृष्ठतोऽन्वयात् ॥ ९२ ॥

क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
ददर्श शकुनान्काश्चिद्धिरण्यसदृशन्छदान् ॥ ९३ ॥

ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।
तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ ९४ ॥

उत्पतन्त खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वासस भूमौ स्थित दीनमधोमुखम् ॥ ९५ ॥

वयमक्षा सुदुर्बुद्धे, तव वासो जिहीर्षव ।
आगता न हि न प्रीति सवाससि गते त्वयि ॥ ९६ ॥

पुण्यश्लोकस्तदा राजन , दमयन्तीमथाब्रवीत् ।
येषा प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ॥ ९७ ॥

इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु, हरन्ति मे ।
वैषम्य परम प्राप्तो दु खितो गतचेतन ॥ ९८ ॥

भर्ता तेऽह निबोधेद वचन हितमात्मन ।
एते गच्छन्ति बहव पन्थानो दक्षिणापथम ॥ ९९ ॥

अवन्तीमृक्षवन्त च समभिक्रम्य पर्वतम ।
एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान ॥ १०० ॥

तत सबाष्पकलया वाचा दु खेन कर्शिता ।
उवाच दमयन्ती त नैषध करुण वच ॥ १०१ ॥

उद्वेजते मे हृदय सीदन्त्यङ्गानि सर्वश ।
तव पार्थिव, सकल्प चिन्तयन्त्या पुन पुन ॥ १०२ ॥

हृतराज्य हृतद्रव्य विवस्त्र क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमह त्वा निर्जने वने ॥ १०३ ॥

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज, नाशयिष्याम्यह क्लमम् ॥ १०४ ॥

न च भार्यासम किंचिद्विद्यते भिषजा मतम् ।
अश्रौष सर्वदु खेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०५ ॥

नल उवाच ॥

एवमेतद्यदात्थ त्व दमयन्ति, सुमध्यमे ।
न चाह त्यक्तुकामस्त्वा किमल भीरु, शङ्कसे ॥ १०६ ॥

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्ती पुन पुन ।
सान्त्वयामास कल्याणी वाससोऽर्धेन सवृताम् ॥ १०७ ॥

तावेकवस्त्रसवीतावटमानावितस्तत ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभा काचिदुपेयतु ॥ १०८ ॥

स वै विवस्त्रो विकटो मलिन पासुकुण्ठित ।
दमयन्त्या सह श्रान्त सुष्वाप धरणीतले ॥ १०९ ॥

दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता तत ।
सहसा दु खमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ११० ॥

सुप्ताया दमयन्त्या तु नलो राजा विशा पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ १११ ॥

कि नु मे स्यादिद कृत्वा कि नु मे स्यादकुर्वत ।
कि नु मे मरण श्रेय परित्यागो जनस्य वा ॥ ११२ ॥

मामिय ह्यनुरक्तैव दु खमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्विय गच्छेत्कदाचित्स्वजन प्रति ॥ ११३ ॥

न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितु पथि ।
यशस्विनी महाभागा भक्ता चेय पतिव्रता ॥ ११४ ॥

एव तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्या न्यवर्तत ।
कथ वासो विकर्तेय न च बुद्ध्येत मे प्रिया ॥ ११५ ॥

विचिन्त्यैव नलो राजा सभा पर्य्यचरत्तदा ।
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ॥ ११६ ॥

आससाद सभोद्देशे विकोश खड्गमुत्तमम् ।
तेनार्ध वाससश्छित्वा निरस्य च परन्तप ॥ ११७ ॥

सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भी प्राद्रवद्गतचेतन ।
ततो निवृत्तहृदय पुनरागम्य ता सभाम् ॥ ११८ ॥

दमयन्ती तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिप ।
या न वायुर्न चादित्य पुरा पश्यति मे प्रियाम् ॥ ११९ ॥

सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ।
इय वस्त्रावकर्तेन सवीता चारुहासिनी ॥ १२० ॥

उन्मत्तेव वरारोहा कथ बुद्ध्वा भविष्यति ।
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ॥ १२१ ॥

चरिष्यति महाघोरे मृगव्यालनिषेविते ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ ॥ १२२ ॥

रक्षन्तु त्वा महाभागे, धर्मेणासि समावृता ।
एवमुक्त्वा प्रिया भार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ १२३ ॥

कलिनापहृतज्ञानो नल प्रातिष्ठदुद्यत ।
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभा मुहु ॥ १२४ ॥

आकृष्यमाण कलिना सौहृदेनावकृष्यते ।
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृप ॥ १२५ ॥

जगामैका वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दु खित ।

बृहदश्व उवाच ॥

अपक्रान्ते नले राजन्, दमयन्ती गतक्लमा ॥ १२६ ॥

अबुद्ध्यत वरारोहा सत्रस्ता विजने वने ।
अपश्यमाना भर्तार शोकदु खसमन्विता ॥ १२७ ॥

प्राक्रोशदुच्चै सत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ।
हा नाथ, हा महाराज, हा स्वामिन्, कि जहासि माम् ॥

हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ।
ननु नाम महाराज, धर्मज्ञ सत्यवागसि ॥ १२९ ॥

कथमुत्सृज्य गन्तासि दक्षा भार्यामनुव्रताम् ।
शक्यसे ता गिर सम्यक्कर्तु मयि नरेश्वर ॥ १३० ॥

यास्तेषा लोकपालाना सनिधौ कथिता पुरा ।
नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्याना पुरुषर्षभ ॥ १३१ ॥

यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।
पर्याप्त परिहासोऽयमेतावत्पुरुषर्षभ ॥ १३२ ॥

भीताहमतिदुर्धर्ष, दर्शयात्मानमीश्वर ।
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध ॥ १३३ ॥

आच्छाद्य गुल्मैरात्मान कि मा न प्रतिभाषसे ।
नृशस बत राजेन्द्र, यन्मामेव गतामिह ॥ १३४ ॥

विलपन्ती समागम्य नाश्वासयसि पार्थिव ।
कथ नु राजस्तृषित क्षुधित श्रमकर्शित ॥ १३५ ॥

सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ।
तत सा वीतशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ॥ १३६ ॥

इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दु खिता ।
मुहुरुत्पतते बाला मुहु पतति विह्वला ॥ १३७ ॥

मुहुरालीयते भीता मुहु क्रोशति रोदिति ।
ता क्रन्दमानामत्यर्थमभ्याशापरिवर्तिनीम् ॥ १३८ ॥

जग्राहाजगरो ग्राहो महाकाय क्षुधान्वित ।
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ॥ १३९ ॥

नात्मान शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ।
हा नाथ, मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ॥ १४० ॥

ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ।
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ॥ १४१ ॥

क श्रम राजशार्दूल, नाशयिष्यति तेऽनघ ।
तत कश्चिन्मृगव्याध उरगेणायतेक्षणाम् ॥ १४२ ॥

ग्रस्ता दृष्ट्वा क्रन्दमाना समभिक्रम्य वेगत ।
मुखत पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ १४३ ॥

निर्विचेष्ट भुजङ्ग त विशस्य मृगजीवन ।
तामर्धवस्त्रसवीता पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ १४४ ॥

सुकुमारानवद्याङ्गी पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
लक्षयित्वा मृगव्याध कामस्य वशमेयिवान् ॥ १४५ ॥

दमयन्त्यपि त दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा पतिराज्यविनाकृता ॥ १४६ ॥

अतीतवाक्पथे काले शशापैन रुषान्विता ।
यद्यह नैषधादन्य मनसापि न चिन्तये ॥ १४७ ॥

तथाय पतता क्षुद्रो गतासुर्मृगजीवन ।
उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवन ॥ १४८ ॥

व्यसु पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुम ।
सा निहत्य मृगव्याध प्रतस्थे कमलेक्षणा ॥ १४९ ॥

वन प्रतिभय शून्य झिल्लिकागणनादितम् ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती सती ॥ १५० ॥

भर्तृशोकपरीताङ्गी विललाप सुदु खिता ।
हा वीर, नल, नामाह नष्टा किल तवानघ ॥ १५१ ॥

अस्यामटव्या घोराया कि मा न प्रतिभाषसे ।
शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति व्रजाम्येनमशङ्किता ॥ १५२ ॥

भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभु ।
विदर्भराजतनया दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ १५३ ॥

पतिमन्वेषतीमेका कृपणा शोककर्शिताम् ।
आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टो नलस्त्वया ॥ १५४ ॥

अथवा त्व वनपते, नल यदि न शसासि ।
मा खादय मृगश्रेष्ठ, दु खादस्माद्विमोचय ॥ १५५ ॥

एवमादीनि पृच्छन्ती मृगान्वृक्षान्सपर्वतान् ।
गच्छन्ती साचिराद्वाला पुरमासादयन्महत् ॥ १५६ ॥

अथ वस्त्रार्धसवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
ता विह्वला कृशा दीना मुक्तकेशीममार्जिताम् ॥ १५७ ॥

उन्मत्तामिव गच्छन्ती ददृशु पुरवासिन ।
अनुजग्मुस्तत्र बाला ग्रामिपुत्रा कुतूहलात् ॥ १५८ ॥

ता प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृता ।
धात्रीमुवाच चैवैनामानयेह ममान्तिकम् ॥ १५९ ॥

तामश्रुमपरिपूर्णाक्षी विलपन्ती पति बहु ।
राजमाताब्रवीदार्ता भैमीमार्त्तस्वरा स्वयम् ॥ १६० ॥

वसस्व मयि कल्याणि, प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
मृगयिष्यन्ति ते भद्रे, भर्तार पुरुषा मम ॥ १६१ ॥

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।
सर्वकामै सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ॥ १६२ ॥

उत्सृज्य दमयन्ती तु नलो राजा विशा पते ।
ददर्श दाव दह्यन्त महान्त गहने वने ॥ १६३ ॥

तत्र शुश्राव शब्द वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।
अभिधाव नलेत्युच्चै पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ १६४ ॥

मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्ने प्रविश्य च ।
नाग गृहीत्वा स प्रायाद्देश दावविवर्जितम् ॥ १६५ ॥

उवाच नागो मा विद्धि नाग कार्कोटक नृप ।
पदानि कानिचिद्गच्छ श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १६६ ॥

तत सख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूप क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १६७ ॥

तत कार्कोटको नाग सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हित रूप न त्वा विद्युर्जना इति ॥ १६८ ॥

यत्कृते चासि निकृतो दु खेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दु ख निवत्स्यति ॥ १६९ ॥

गच्छ राजन्नित सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुण ॥ १७० ॥

स्व रूप च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्व नराधिप ।
अनेन वाससा छन्न स्व रूप प्रतिपत्स्यसे ॥ १७१ ॥

ततश्चान्तर्हिते नागे अयोध्या प्रययौ नल ।
ऋतुपर्णस्य नगरे न्यवसत्तेन पूजित ॥ १७२ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

हृतराज्ये नले भीम सभार्ये प्रेष्यता गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७३ ॥

ततश्चेदिपुरी रम्या सुदेवो नाम ब्राह्मण ।
विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ १७४ ॥

पूर्णचन्द्रनिभा श्यामा चारुवृत्तपयोधराम् ।
निबद्धा धूमजालेन प्रभामिव विभावसो ॥ १७५ ॥

मलपङ्कानुलिप्ताङ्गी मृणालीमिव चोद्धृताम ।
पतिशोकाकुला दीना शुष्कस्रोता नदीमिव ॥ १७६ ॥

विध्वस्तपर्णकमला वित्रासितविहङ्गमाम ।
हस्तिहस्तपरामृष्टा व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १७७ ॥

चन्द्रलेखामिव नवा व्योम्नि नीलाभ्रसयुताम्
देह धारयती दीन भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७८ ॥

भर्ता नाम पर नार्या भूषण भूषणैर्विना ।
एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ॥ १७९ ॥

रुरोद च भृश राजन्, वैदर्भी शोककर्शिता ।
दृष्ट्वा सुदेव सहसा भ्रातुरिष्ट द्विजोत्तमम् ॥ १८० ॥

अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्त पुरात्तदा ।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ १८१ ॥

उत्सृज्य बाष्प शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ॥ १८२ ॥

अह तव च माता च दशार्णाधिपते सुते ।
त्व तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १८३ ॥

यथैव ते पितुर्गेह तथैव मम भामिनि ।
इत्युक्ता दमयन्ती ता प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १८४ ॥

प्रणम्य मातुर्भगिनीमिद वचनमब्रवीत् ।
अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि ॥ १८५ ॥

चिरविप्रोषिता मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ।
दारकौ च हि मे नीतौ वमतस्तत्र बालकौ ॥ १८६ ॥

विदर्भान्यातुमिन्छामि ततो मे यानमादिश ।
प्रास्थापयत्ततो भैमी राजमाता तदैव तु ॥ १८७ ॥

तत सा नचिरादेव विदर्भानगमत्पुन ।
अतर्पयत्सुदेव च गोसहस्रेण पार्थिव ॥ १८८ ॥

प्रीतो दृष्ट्वैव तनया ग्रामेण द्रविणेन च ।
तत सा न चिरादेव विदर्भानगमत्पुन ॥ १८९ ॥

ता तु बन्धुजन सर्वं प्रहृष्ट समपूजयत् ।
सा व्युष्टा रजनी तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ॥ १९० ॥

विश्रान्ता मातर राजन्निद वचनमब्रवीत् ।
मा चेदिन्छसि जीवन्ती मात, सत्य ब्रवीमि ते ॥ १९१ ॥

यतस्व नरवीरस्य नलस्यानयने खलु ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ॥ १९२ ॥

बाष्पेण पिहिता राज्ञी नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ।
तदवस्थां च तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ॥ १९३ ॥

हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ।
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १९४ ॥

दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ।
अपाकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप ॥ १९५ ॥

प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ।
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ॥ १९६ ॥

दमयन्तीमथो स्मृत्वा प्रस्थितास्ते तथाब्रुवन् ।
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ॥ १९७ ॥

ब्रूत वै जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ।
क्व नु त्वं कितव, छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ॥ १९८ ॥

उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ।
सा वै यथा त्वया दिष्टा तथा ते त्वत्प्रतीक्षिणी ॥ १९९ ॥

दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ।
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ॥ २०० ॥

प्रसादं कुरु वै वीर, प्रतिवाक्यं वदस्व च ।
एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ॥ २०१ ॥

वायुना धूयमानो हि वन दहति पावक ।
भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ॥ २०२ ॥

तन्नष्टमभय कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ।
ख्यात प्राज्ञ कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ॥ २०३ ॥

सवृत्तो निरनुक्रोश शङ्के मद्भाग्यसक्षयात् ।
एवमुक्तास्त्वगच्छस्ते ब्राह्मणा सर्वतो दिशम् ॥ २०४ ॥

नल मृगयितु राजन्, तथा व्यसनिन तदा ।
अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विज । २०५ ॥

प्रत्येत्य नगर भैमीमिद वचनमब्रवीत् ।
नैषध मृगयाणेन दमयन्ति, मया नलम ॥ २०६ ॥

अयोध्या नगरी गत्वा भाङ्गासुरिरुपस्थित ।
श्रावितश्च मया वाक्य त्वदीय स महाजने ॥ २०७ ॥

तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किचिद्दतुपर्णो नराधिप ।
अनुज्ञात तु मा राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ॥ २०८ ॥

ऋतुपर्णस्य भूपस्य विरूपो ह्रस्वबाहुक ।
शीघ्रयानेषु कुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ २०९ ॥

विनिश्वस्य स बहुशो रुदित्वा च पुन पुन ।
कुशल चैव मा पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ २१० ॥

वैषम्यमपि सप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रिय ।
आत्मानमात्मना सत्यो जित स्वर्गो न सशय ॥ २११ ॥

रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
प्राणाश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रिय ॥ २१२ ॥

विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ २१३ ॥

प्राणयात्रापरिप्रेप्सो शकुनैर्हृतवासस ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २१४ ॥

सत्कृतासत्कृता वापि पति दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्य श्रिया हीन क्षुधित व्यसनाप्लुतम् ॥ २१५ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा त्वरितोऽहमुपागत ।
श्रुत्वा प्रमाण भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ २१६ ॥

एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी दमयन्ती शुचिस्मिता ।
सुदेव द्विजमाभाष्य अब्रवीन्मातृसनिधौ ॥ २१७ ॥

गत्वा सुदेव, न चिरादयोध्यावासिन नृपम् ।
ऋतुपर्ण वचो ब्रूहि सपतन्निव कामग ॥ २१८ ॥

आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयवरम् ।
तथा च गणित काल श्वोभूते सभविष्यति ॥ २१९ ॥

एव तया तथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
स सान्त्वयन्सुवचसा बाहुक प्रत्यभाषत ॥ २२० ॥

विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्या स्वयवरम् ।
एकाह्ना हयतत्वज्ञ, मन्यसे यदि बाहुक ॥ २२१ ॥

एवमुक्तस्य कौन्तेय, तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामना ॥ २२२ ॥

दमयन्ती वदेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थं भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ २२३ ॥

नृशंस बत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ २२४ ॥

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्गतसौहृदा ॥ २२५ ॥

मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ।
नैव सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ २२६ ॥

यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चितम् ।
इति संचिन्त्य मनसा प्रत्यजानान्नराधिपम् ॥ २२७ ॥

ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्, स बाहुकः ।
अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ २२८ ॥

तेजोबलसमायुक्तान्पृथुप्रोथान्महाहनून् ।
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ २२९ ॥

ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः ॥ २३० ॥

समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव ।
तथा प्रयाते तु रथे पटो निपतितो नृप ॥ २३१ ॥

ऋतुपर्ण उवाच ॥

निगृह्णीष्व महाबाहो, पटमानय त मम ॥ २३२ ॥

नल उवाच ॥

योजन समतिक्रान्तो नाहर्तु शक्यते रथ ॥ २३३ ॥

एवमुक्तो नलेनाथ आससाद विभीतकम् ।
त दृष्ट्वा बाहुक राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ २३४ ॥

सर्व सर्व न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
ममापि सूत, पश्य त्व सख्याने परम बलम् ॥ २३५ ॥

प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्या प्रशाखिका ।
आभ्या फलसहस्रे द्वे पञ्चोन शतमेव च ॥ २३६ ॥

ततो रथमवस्थाप्य राजान बाहुकोऽब्रवीत् ।
अथात्र गण्यते राजन्, विद्यते न परोक्षता ॥ २३७ ॥

सोऽवतीर्य रथात्तूर्ण शातयामास त द्रुमम ।
गणयित्वा च त प्राह तावन्त्येव फलानि तु ॥ २३८ ॥

नल उवाच ॥

अत्यद्भुतमिद राजन्, दृष्टवानस्मि ते बलम् ॥ २३९ ॥

ऋतुपर्ण उवाच ॥

विद्ध्यक्षहृदयज्ञ मा सख्याने च विशारदम् ॥ २४० ॥

वाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमा मम ।
मत्तोऽपि चाश्वहृदय गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४१ ॥

ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुक कार्यगौरवात् ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च ता विद्या प्रददौ नले ॥ २४२ ।

तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निसृत कलि ।
त शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नल ॥ २४३ ॥

तमुवाच कलिर्भीतो वेपमान कृताञ्जलि ।
कोप सयच्छ नृपते, कीर्ति दास्यामि ते पराम ॥ २४४ ॥

ये हि त्वा मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिता ।
मत्प्रसूत भय तेषा न कदाचिद्भविष्यति ॥ २४५ ॥

एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मन ।
ततो भीत कलि क्षिप्र प्रविवेश विभीतकम ॥ २४६ ॥

विभीतकश्चाप्रशस्त सवृत्त कलिसश्रयात् ।
हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुन पुन ॥ २४७ ॥

नलोऽपि नोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशा ॥ २४८ ॥

ततो विदर्भान्स प्राप्त सायाह्ने प्राविशत्पुरम् ।
नादयन्रथघोषेण सर्वा स विदिशो दिश ॥ २४९ ॥

दमयन्त्यपि शुश्राव रथघोष नलस्य तम् ।
यथासौ रथनिर्घोष पूरयन्निव मेदिनीम् ॥ २५० ॥

दमयन्त्युवाच ॥

ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपति ।
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ॥ २५१ ॥

प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयम् ।
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपागच्छति नैषध ॥ २५२ ॥

अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ २५३ ॥

हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियनिराकृतम् ।
एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ॥ २५४ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ।
सा ददर्शाथ शोकार्ता बाहुकं न च नैषधम् ॥ २५५ ॥

शङ्कमाना च भर्तारं बाहुकं पुनरिङ्गितैः ।
केशिनीं प्रेषयामास बाहुकस्य परीक्षणे ॥ २५६ ॥

ज्ञात्वा च बहुभिश्चिह्नैर्नलं पित्रे न्यवेदयत् ।
सा च पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ॥ २५७ ॥

नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ।
तां स दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृप ॥ २५८ ॥
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ २५९ ॥

ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी ।
बाष्पगद्गदया वाचा बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ २६० ॥

दमयन्त्युवाच ॥

पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ २६१ ॥

अनागस प्रिया भार्या विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ २६२ ॥

साक्षाद्देवानपाहाय वृतो य स पुरा मया ।
अनुव्रता साभिकामा पुत्रिणी त्यक्तवान्कथम् ॥ २६३ ॥

दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम ।
शोकज वारि नेत्राभ्यामसुख प्रास्रवद्बहु ॥ २६४ ॥

अतीव कृष्णताराभ्या रक्तान्ताभ्या जल तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्तामिदमब्रवीत् ॥ २६५ ॥

नल उवाच ॥

मम राज्य प्रनष्ट यन्नाह तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृत भीरु, यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ २६६ ॥

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जित ।
दु खस्यान्तेन चानेन भवितव्य हि नौ शुभे ॥ २६७ ॥

विमुच्य मा गत पापस्ततोऽहमिह चागत ।
त्वदर्थ विपुलश्रोणि, मम नान्यत्प्रयोजनम् ॥ २६८ ॥

कथ नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्य यथा त्व भीरु, कर्हिचित् ॥ २६९ ॥

दूताश्चरन्ति पृथिवी कृत्स्ना नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तार द्वितीय वरयिष्यति ॥ २७० ॥

स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मन ।
श्रुत्वैव चैव त्वरितो भागासुरिरुपस्थित ॥ २७१ ॥

बृहदश्व उवाच ॥

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीन् ॥ २७२ ॥

दमयन्त्युवाच ॥

उपायोऽय मया दृष्टो नैषधानयने तव ।
त्वामृते न हि लोकोऽन्य एकाह्ना पृथिवीपत ॥ २७३ ॥

समर्थो योजनशत गन्तुमश्वैर्नराधिप ।
स्पृशेय तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ॥ २७४ ॥

यथा नासत्कृत किंचिन्मनसापि चराम्यहम् ।
अय चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागति ॥ २७५ ॥

एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पाप चराम्यहम् ।
यथा चरति तिग्माशु परेण भुवन सदा ॥ २७६ ॥

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पाप चराम्यहम् ।
चन्द्रमा सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ॥ २७७ ॥

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पाप चराम्यहम् ।
एते देवास्त्रय कृत्स्न त्रैलोक्य धारयन्ति वै ॥ २७८ ॥

विब्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ।
एवमुक्तस्तथा वायुरन्तरिक्षादभाषत ॥ २७९ ॥

नैषा कृतवती पाप नल, सत्य ब्रवीमि ते ।
तथा ब्रुवति वायौ च पुष्पवृष्टि पपात ह ॥ २८० ॥

देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवन शिव ।
तदद्भुतमय दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ॥ २८१ ॥

दमयन्त्या विशङ्का तामुपाकर्षदरिन्दम ।
ततस्तद्वस्त्रमजर प्रावृणोद्वसुधाधिप ॥ २८२ ॥

सस्मृत्य नागराज त ततो लेभे स्वक वपु ।
स्वरूपिण तु भर्तार दृष्ट्वा भीमसुता तदा ॥ २८३ ॥

प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमानिन्दिता ।
तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिताम् ॥ २८४ ॥

सुचिर पुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुत ।
ततस्तौ सहितौ रात्रि कथयन्तौ पुरातनम् ॥ २८५ ॥

वने विचरित सर्वमूचतुर्मुदितौ नृप ।
स चतुर्थे ततो वर्षे सगम्य सह भार्यया ॥ २८६ ॥

सर्वकामै सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमा मुदम् ।
दमयन्त्यपि भर्त्तारमासद्याप्यायिता भृशम् ॥ २८७ ॥

अर्द्धसजातसस्येव तोय प्राप्य वसुन्धरा ।
अथ ता व्युषितो रात्रि नलो राजा स्वलकृत ॥ २८८ ॥

वैदर्भ्या सहित काले ददर्श वसुधाधिपम् ।
ततोऽभिवादयामास प्रयत श्वशुर नल ॥ २८९ ॥

ततोऽनु दमयन्ती च ववदे पितर शुभा ।
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिन नलम ॥ २९० ॥

तमानाय्य नल राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
स च ता प्रददौ विद्या पूर्वमेव प्रतिश्रुताम् ॥ २९१ ॥

सोऽपि लब्ध्वा हयज्ञान ययौ स्वपुरमेव च ।
नलोऽथ निषधान्गत्वा पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ २९२ ॥

तत पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो बली ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्त मयार्जितम् ॥ २९३ ॥

दमयन्ती च यच्चान्यन्मम किचन विद्यते ।
एष वै मम स न्यासस्तव राज्य तु पुष्कर ॥ २९४ ॥

पुन प्रवर्तता द्यूतमिति मे निश्चिता मति ।
एकपाणेन भद्र ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ २९५ ॥

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्य वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाण प्रदातव्य परमो धर्म उच्यते ॥ २९६ ॥

न त्व वाञ्छसि चेद्द्यूत युद्धद्यूत प्रवर्तताम् ।
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्कर प्रहसन्निव ॥ २९७ ॥

ध्रुवमात्मजय मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ।
दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्, सदारोऽद्य महाभुज ॥ २९८ ॥

धनेनानेन वै भैमी जितेन समलङ्कृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्त दिवि शक्रमिवाप्सरा ॥ २९९ ॥

श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिन ।
इयेष स शिरश्छेत्तु खड्गेन कुपितो नल ॥ ३०० ॥

तत प्रावर्तत द्यूत पुष्करस्य नलस्य च ।
जित्वा च पुष्कर राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ३०१ ॥

मम सर्वमिद राज्यमव्यग्र हृतकण्टकम् ।
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद, वीक्षितुम् ॥ ३०२ ॥

न च त्वया कृत कर्म येनाह विजित पुरा ।
कलिना तत्कृत कर्म त्व च मूढ, न बुद्ध्यसे ॥ ३०३ ॥

नाह परकृत दोष त्वय्याधास्ये कथचन ।
यथासुख वै जीव त्व प्राणानवसृजामि ते ॥ ३०४ ॥

तथैव सर्वसभार स्वमश वितरामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर, न सशय ॥ ३०५ ॥

सौहार्द चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्व हि मे भ्राता सजीव शरद शतम् ॥ ३०६ ॥

एव नल सान्त्वयित्वा भ्रातर सत्यविक्रम ।
स्वपुर प्रेषयामास परिष्वज्य पुन पुन ॥ ३०७ ॥

एव सप्राप्तराज्यश्रीर्दमयन्त्या च सगत ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३०८ ॥

एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
दु खमासादित घोर प्राप्तश्चाभ्युदय पुन ॥ ३०९ ॥

इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि नलोपाख्यान

समाप्तम् ॥

॥ आशावर्णनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शील प्रधान पुरुषे कथित ते पितामह ।
कथ त्वाशा समुत्पन्ना या चाशा तद्वन्म्व मे ॥ १ ॥

सशयो मे महानेष समुत्पन्न पितामह ।
छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्त परपुरजय ॥ २ ॥

पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।
प्राप्ते युद्धे तु यद्युक्त तत्कर्तायमिति प्रभो ॥ ३ ॥

सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।
तस्या विहन्यमानाया दु खो मृत्युर्न सशय ॥ ४ ॥

सोऽह हताशो दुर्बुद्धि कृतस्तेन दुरात्मना ।
धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र, पश्य मन्दात्मता मम ॥ ५ ॥

आशा महत्तरा मन्ये पर्वतादपि सद्रुमात् ।
आकाशादपि वा राजन्, अप्रमेयैव वा पुन ॥ ६ ॥

एषा चैव कुरुश्रेष्ठ, दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा ।
दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभ तत ॥ ७ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर, निबोध तत् ।
इतिहास सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८ ॥

सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगया गत ।
ससार स मृग विद्ध्वा बाणेनानतपर्वणा ॥ ९ ॥

स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रम ।
स च राजा बलात्तूर्ण ससार मृगयूथपम् ॥ १० ॥

ततो निम्नस्थल चैव स मृगोऽद्रवदाशुग ।
मुहूर्तमिव राजेन्द्र, समेन स पथागमत् ॥ ११ ॥

तत स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च ।
ससार बाणासनभृत्सखड्गोऽसौ तनुत्रवान् ॥ १२ ॥

ततो नदान्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च ।
अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेचर ॥ १३ ॥

स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य त नृपम् ।
पुनरभ्येति जवनो जवेन महता तत ॥ १४ ॥

स तस्य बाणैर्बहुभि समभ्यस्तो वनेचर ।
प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र, पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १५ ॥

पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथप ।
अतीत्यातीत्य राजेन्द्र, पुनरभ्येति चान्तिकम् ॥ १६ ॥

तस्य मर्मच्छिद घोर तीक्ष्ण चामित्रकर्शन ।
समादाय शर श्रेष्ठ कार्मुके तु तथासृजत् ॥ १७ ॥

ततो गव्यूतिमात्रेण मृगयथपयुथप ।
तस्य बाणपथ मुक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८ ॥

तस्मिन्निपतिते बाणे भूमोज्ज्वलिततेजसि ।
प्रविवेश महारण्य मृगो राजाप्यथाद्रवन् ॥ १९ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

प्रविश्य स महारण्य तापसानामथाश्रमम् ।
आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥

त कार्मुकधर दृष्ट्वा श्रमार्त क्षुधित तदा ।
समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजा चक्रुर्यथाविधि ॥ २ ॥

स पूजामृषिभिर्दत्ता सप्रगृह्य नराधिप ।
अपृच्छत्तापसान्सर्वास्तपसो वृद्धिमुत्तमाम् ॥ ३ ॥

ते तस्य राज्ञो वचन सप्रगृह्य तपोधना ।
ऋषयो राजशार्दूल तमपृच्छत्प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

केन भद्र, सुखार्थेन सप्राप्तोऽसि तपोवनम् ।
पदातिर्बद्धनिस्त्रिशो धन्वी बाणी नरेश्वर ॥ ५ ॥

एतदिच्छामहे श्रोतु कुत प्राप्तोऽसि मानद ।
कस्मिन्कुले तु जातस्त्व किनामा चासि ब्रूहि न ॥ ६ ॥

तत स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्य पुरुषर्षभ ।
आचचक्षे यथान्याय परिचर्या च भारत ॥ ७ ॥

हैहयाना कुले जात सुमित्रो मित्रनन्दन ।
चरामि मृगयूथानि निघ्नन्बाणै सहस्रश ॥ ८ ॥

बलेन महता गुप्त सामात्य सावरोधन ।
मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान् ॥ ९ ॥

त द्रवन्तमनुप्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया ।
भवत्सकाश नष्टश्रीर्हताश श्रमकर्शित ॥ १० ॥

कि नु दु खमतोऽन्यद्वै यदह श्रमकर्शित ।
भवतामाश्रम प्राप्तो हताशो भ्रष्टलक्षण ॥ ११ ॥

न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधना ।
दु ख करोति तत्तीव्र यथाशा विहता मम ॥ १२ ॥

हिमवान्वा महाशैल समुद्रो वा महोदधि ।
महत्त्वान्नान्वपद्येता नभसो वान्तर तथा ॥ १३ ॥

आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमह गत ।
भवता विदित सर्व सर्वज्ञा हि तपोधना ॥ १४ ॥

भवन्त सुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामि सशयम् ।
आशावान्पुरुषो य स्यादन्तरिक्षमथापि वा ॥ १५ ॥

कि नु ज्यायस्तर लोके महत्त्वात्प्रतिभाति व ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतु किमिह दुर्लभम् ॥ १६ ॥

यदि गुह्य न वो नित्य तदा प्रब्रूत मा चिरम् ।
न गुह्य श्रोतुमिच्छामि युष्मत्तो द्विजसत्तमा ॥ १७ ॥

भवत्तपोविघातो वा यदि स्याद्विरमे तत ।
यदि वास्ति कथायोगो योऽय प्रश्नो मयेरित ॥ १८ ॥

एतत्कारणसामर्थ्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।
भवन्तोऽपि तपोनित्या ब्रूयुरेतत्समन्विता ॥ १९ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तेषा समस्तानामृषीणामृषिसत्तम ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पुराह राजशार्दूल, तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।
समासादितवान्दिव्य नरनारायणाश्रमम् ॥ २ ॥

तत्र सा बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा ।
यत्र चाश्वशिरा राजन्, वेदान्पठति शाश्वतान ॥ ३ ॥

तस्मिन्सरसि कृत्वाह विधिवत्तर्पण पुरा ।
पितॄणा देवताना च ततो श्रममिया तदा ॥ ४ ॥

रेमाते यत्र तौ नित्य नरनारायणावृषी ।
अदूरादाश्रम कचिदाशार्थमगम तदा ॥ ५ ॥

तत्र चीराजिनधरं कृशमच्छमतीव च ।
अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोधनम् ॥ ६ ॥

अन्यैर्नरैर्महाबाहो, वपुषाष्टगुणान्वितम् ।
कृशता चापि राजर्षे, न दृष्टा तादृशी क्वचित् ॥ ७ ॥

शरीरमपि राजेन्द्र, तस्य कानिष्ठिकासमम् ।
ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शना ॥ ८ ॥

शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।
तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ॥ ९ ॥

दृष्ट्वाहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्मना ।
पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १० ॥

निवेद्य नामगोत्रे च पितरं च नरर्षभ ।
प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ॥ ११ ॥

ततः स कथयामास कथा धर्मार्थसहिताम् ।
ऋषिमध्ये महाराज, तनुर्धर्मभृतां वरः ॥ १२ ॥

तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ।
उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ १३ ॥

स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ।
भूरिद्युम्नपिता श्रीमान्वीरद्युम्नो महायशाः ॥ १४ ॥

इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिव ।
एवमाशाहृतो राजा चरन्वनमिदं पुरा ॥ १५ ॥

दुर्लभ स मया द्रष्टु नून परमधार्मिक ।
एक पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा ॥ १६ ॥

दुर्लभ स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।
तया परीतगात्रोऽह मुमूर्षुर्नात्र सशय ॥ १७ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु भगवास्तनुर्मुनिवरोत्तम ।
अवाक्छिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥ १८ ॥

तमनुध्यातमालक्ष्य राजा परमदुर्मना ।
उवाच वाक्य दीनात्मा मन्द मन्दमिवासकृत् ॥ १९ ॥

दुर्लभ कि नु देवर्षे, आशायाश्चैव कि महत् ।
ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्य न त मयि ॥ २० ॥

मुनिरुवाच ॥

महर्षिर्भगवास्तेन पूर्वमासीद्विमानित ।
बालिशा बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मन ॥ २१ ॥
अर्थयन्कलश राजन, काञ्चन वल्कलानि च ।
अवज्ञापूर्वकेणापि न सपादितवास्तत ॥ २२ ॥
निर्विण्ण स तु राजर्षिर्निराश समपद्यत ।
एवमुक्तोऽभिवाद्याथ तमृषि लोकपूजितम् ॥ २३ ॥
श्रान्तोऽवसीदद्धर्मात्मा यथा त्व नरसत्तम ।
अर्घ तत समानीय पाद्य चैव महानृषि ॥ २४ ॥
आरण्येनैव विधिना राज्ञे सर्व न्यवेदयत् ।
ततस्ते मुनय सर्वे परिवार्य नरर्षभम ॥ २५ ॥

उपाविशन्नरव्याघ्र, सप्तर्षय इव ध्रुवम ।
अपृच्छश्चैव त तत्र राजानमपराजितम् ।
प्रयोजनमिद सर्वमाश्रयस्य निवेशने ॥ २६ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

राजोवाच ॥
वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाह दिक्षु विश्रुत ।
भूरिद्युम्नसुत नष्टमन्वेष्टु वनमागत ॥ १ ॥

एक पुत्र स विप्राग्र्य, बाल एव च मेऽनघ ।
न दृश्यते वने चास्मिस्तमन्वेष्टु चराम्यहम् ॥ २ ॥

ऋषभ उवाच ॥
इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुख ।
तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ ३ ॥

स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानित ।
आशाकृतश्च राजेन्द्र, तपो दीर्घ समाश्रित ॥ ४ ॥

प्रतिग्रहमह राज्ञा न करिष्ये कथचन ।
अन्येषा चैव वर्णानामिति कृत्वा धिय तदा ॥ ५ ॥

आशा हि पुरुष बालमुत्थापयति तस्थुषी ।

तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः ।
वीरद्युम्नस्तु तं भूयः पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ॥ ६ ॥

राजोवाच ॥

आशाया किं कृशत्त्वं च किं चेह भुवि दुर्लभम् ।
ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ७ ॥

ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ।
राजानं भगवान्विप्रस्ततः कृशतनुस्तदा ॥ ८ ॥

ऋषिरुवाच ॥

कृशत्वेन समं राजन्नाशाया विद्यते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थितः पार्थिवो मया ॥ ९ ॥

राजोवाच ॥

कृशाकृशे मया ब्रह्मन्, गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ १० ॥

संशयस्तु महाप्राज्ञ संजातो हृदये मम ।
तन्मुने, मम तत्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ११ ॥

त्वत्तः कृशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदम् ।
यदि गुह्यं न ते किंचिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥ १२ ॥

कृश उवाच ॥

दुर्लभोऽप्यथवा नास्ति योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् ।
सुदुर्लभतरः सोऽत्र योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ १३ ॥

सत्कृत्य नोपकुरुते पर शक्त्या यथार्हत ।
या सक्ता सर्वभूतेषु साशा कृशतरी मम ॥ १४ ॥

कृतघ्नेषु च या सक्ता नृशसेष्वलसेषु च ।
अपकारिषु च या सक्ता साशा कृशतरी मम ॥ १५ ॥

एकपुत्र पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषितेऽपि वा ।
प्रवृत्ति यो न जानाति साशा कृशतरी मम ॥ १६ ॥

प्रसवे चैव नारीणा वृद्धाना पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र, धनिना साशा कृशतरी मम ॥ १७ ॥

प्रदानकाङ्क्षिणीना च कन्याना वयसि स्थिते ।
श्रुत्वा कथास्तथायुक्ता साशा कृशतरी मम ॥ १८ ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्, स राजा सावरोधन ।
सस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ॥

प्रसादये त्वा भगवन्, पुत्रेणेच्छामि सङ्गमम् ।
यच्चेतदुक्त भवता सम्प्रति द्विजसत्तम ॥ २० ॥

सत्यमेतन्न सदेहो यदेतद्व्याहृत त्वया ।
तत प्रहस्य भगवास्तनुर्धर्मभृता वर ॥ २१ ॥

पुत्रमस्यानयत्क्षिप्र तपसा च श्रुतेन च ।
स समानीय त पुत्र तमुपालभ्य पार्थिवम् ॥ २२ ॥

आत्मान दर्शयामास धर्म धर्मभृता वर ।
स दर्शयित्वा चात्मान दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ २३ ॥

विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकान् ।
एतद्दृष्ट मया राजन्, तथा च वचन श्रुतम् ।
आशामपनयस्वाशु तत कृशतरीमिमाम ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच ॥

स तथोक्तस्तदाराजन्नृषभेण महात्मना ।
सुमित्रोऽपनयत्क्षिप्रमाशा कृशतरी तत ॥ २५ ॥

एव त्वमपि कौन्तेय, श्रुत्वा वाणीमिमा मम ।
स्थिरो भव महाराज, हिमवानिव पर्वत ॥ २६ ॥

त्व हि प्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वनुगतष्विह ।
श्रुत्वा मम महराज, न सतप्तुमिहार्हसि ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारत शान्तिपर्वाण र नवमानुशासनपर्वाण ऋषभगीतासु
१२७—१२८—अध्याया ।

॥ सौभरिचरित्रम् ॥

मान्धाता शशिबिन्दोर्दुहितरमिन्दुमतीमुपयेमे । पुरुकुत्सुमम्बरीष मुचुकुन्द च तस्या पुत्रत्रयमुत्पादयामास । पञ्चाशद्दुहितरस्तस्यामेव नृपतेबभूवु । एतस्मिन्नन्तरे बह्वृच सौभरिर्नाम ऋषिरन्तर्जले द्वादशाब्द कालमुवास । तत्र चान्तर्जले सम्मतो नामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् । तस्य पुत्रपौत्रदौहित्रा पृष्ठतोऽग्रत पार्श्वत पक्षपुच्छशिरसा चोपरि भ्रमन्तस्तेनैवाहर्निशमतिनिर्वृता रेमिरे । स चापत्यस्पर्शोपचीयमानहर्षप्रकर्षो बहुप्रकार तस्यर्षे पश्यत स्वै पुत्रपौत्रदौहित्रादिभि सहानुदिन सुतरा रेमे । अथान्तर्जलावस्थित सौभरिरेकाग्रतासमाधानमपहायानुदिन तस्य मत्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभि सहातिरमणीय ललितमवेक्ष्याचिन्तयत् । अहो धन्योऽयमीदृशमग्न्याभिमत यान्यन्तरमवाप्यैभिरात्मजपौत्रदौहित्रादिभि सह रममाणोऽतीवास्माक स्पृहामुत्पादयति । वयमप्येव पुत्रादिभि सह रमिष्याम इत्येवमभिसमीक्ष्य स तस्मादन्तर्जलान्निष्क्रम्य सन्तानाय निर्वेष्टुकाम कन्यार्थ मान्धातार राजानमगच्छत् । आगमश्रवणसमनन्तर चोत्थाय तेन राज्ञा सम्यगर्घ्यादिना पूजित कृतासनपरिग्रह सौभरिरुवाच राजानम् ॥

सौभरिरुवाच ॥

'निर्वेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र, कन्या

प्रयच्छ मे मा प्रणय विभाङ्क्षी ।

न ह्यर्थिन कार्यवशादुपेता
ककुत्स्थवंशे विमुखा प्रयान्ति ॥ १ ॥

अन्येऽपि सन्त्येव नृपा पृथिव्या
मान्धातरेषा तनया प्रसूता ।
किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षा
कृतव्रत श्लाघ्यमिद कुल ते ॥ २ ॥

शतार्धमरयास्तव सन्ति कन्या
स्तासा ममैका नृपते, प्रयच्छ ।
यत्प्रार्थनाभङ्गभयाद्बिभेमि
तस्मादह राजवरातिदु खात् ॥ ३ ॥'

इति ऋषिवचनमाकर्ण्य, स राजा जराजर्जिरितदेह त ऋषिमालोक्य प्रत्याख्यानकातरस्तस्माच्च शापतो बिभ्यत् किंचिद धोमुखश्चिर दध्यौ ॥

सौभरिरुवाच ॥

नरेन्द्र, कस्मात्समुपैषि चिन्ता
मसह्यमुक्त न मयात्र किंचित् ।
यावश्यदेया तनया तयैव
कृतार्थता नो यदि किं न लब्धा ॥ ४ ॥

अथ तस्य शापभीत सप्रश्रयस्तमुवाचासौ राजा । 'भगवन्, अस्मत्कुलस्थितिरिय य एव कन्याभिरुचितोऽभिजनवान्वरस्तस्मै कन्या प्रदीयते । भवद्याच्ञा चास्मन्मनोरथानामप्यगोचरवर्तिनी ।

कथमप्येषा सजाता। तदेवमवस्थिते न विद्म कि कुर्म इति। एतन्मया चिन्त्यते।' इत्यभिहिते च तेन भूभुजा मुनिराचिन्तयत्। 'अयमन्योऽस्मत्प्रत्याख्यानापाय। वृद्धाऽयमनभिमत स्त्रीणा किमुत कन्यानामित्यमुना सचिन्त्यैतन्भिहितम। एवमस्तु, तथा करिष्यामि' इति सचिन्त्य मान्धातारमुवाच। 'यद्येव तदादिश्यता कन्यकान्त पुरप्रवेशाय वर्षवर। यदि कन्यैव काचिन्मामभिलषति, तदाह दारसग्रह करिष्यामि। अन्यथाचेत्तदलमस्माकमेते नातीतकालारम्भेण' इत्युक्त्वा विरराम। ततश्च मान्धात्रा मुनिशापशङ्कितेन कन्यान्त पुरवर्षवर समाज्ञप्त। तेन सह कन्यकान्त पुर प्रविशन्नेव भगवानखिलसिद्धगन्धर्वमनुष्येभ्योऽतिशयेन कमनीय रूपमकरोत्। प्रवेश्य च तमन्त पुरवर्षवरस्ता कन्या प्राह—भवतीना जनयिता महाराज समाज्ञापयति— 'अयमस्मान्ब्रह्मर्षि कन्यार्थी समागत। मया चास्य प्रतिज्ञात यद्यस्मत्क या या काचित् भगवन्त वरयति, तत्कन्याच्छन्दे नाह परिपन्थान करिष्यामि' इत्याकर्ण्य सर्वा अपि ता कन्या सानुरागा समन्मथा करेणव इवेभयूथपति तमृषिमहमहमिकया वरयाम्बभूवु। ऊचुश्च॥

अल भगिन्योऽहमिम वृणोमि
वृणोम्यह नैष तवानुरूप।
ममैव भर्ता विधिनैष सृष्ट
सृष्टाहमस्योपशम प्रयाहि॥ ५॥

वृतो मयाय प्रथम मयाय
गृह विशन्नेह विहन्यसे किम।

मया मयेति क्षितिपात्मजाना
तदर्थमत्यन्तकलिर्बभूव ॥ ६ ॥

यदा तु सर्वाभिरतीव हार्दा-
द्वृत स कन्याभिरनिन्द्यकीर्ति ।
तदा स कन्याधिकृतो नृपाय
यथावदाचष्ट विनम्रमूर्ति ॥ ७ ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

तदवगम्य 'किमेतत्, कथमेतत्, कि करोमि, कि मयाभिहितम्' इत्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानुमेने । कृतानुरूपविवाहश्च महर्षि सकला एव ता कन्या स्वमाश्रममनयत् । तत्र चाशेषशिल्पकल्पप्रणेतार विधातारमिवान्य विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यकानामेकैकस्या प्रोत्फुल्लपङ्कजकूजत्कलहसकारण्डवादिविहङ्गमाभिरामजलाशया सोपवना सोपधाना सावकाशा साधुशय्यापरिच्छदा प्रासादा क्रियन्तामित्यादिदेश । तच्च तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यस्त्वष्टा दर्शितवान् । ततश्च परमर्षिणा सौभरिणाज्ञप्तेषु गृहेषु अनपायी नन्दनामा महानिधिरासाचक्रे । ततोऽनवरतभक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगैरागतानुगतभृत्यादीनहर्निशमशेषगृहेषु ता क्षितीशदुहितरो भोजयामासु । एकदा दुहितृस्नेहाकृष्टहृदय स महीपति किमतिदुःखितास्ता उत सुखिता वेति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रमसमीपमुपेत्य स्फुरदशुमाला स्फटिकमणिमयप्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशया ददर्श । प्रविश्य चैक प्रासादमात्मजा परिष्वज्य कृतासनपरिग्रह प्रवृत्तस्नेहनयनाम्बुगर्भोऽब्रवीत् । 'अयि

पुत्रि वत्से, भवत्या सुखमुत किंचिदसुखम्। अपि ते महर्षि स्नेहवान्, उत सस्मयतेऽस्मद्गृहवास । इत्युक्ता तत्तनया पितरमाह। 'तात, अति रमणीयोऽत्र प्रासादोऽतिमनोज्ञमुपवनमतिकलवाक्यविहगाभिरुता प्रोत्फुल्लपद्माकरजलाशया। मनोनुकूलभक्ष्यभोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादिभोगो मृदूनि शयनासनानि सर्वमपत्समवेतमेतद्गार्हस्थ्यम्। तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते। तत्प्रसादादिदमशेषमतिशोभनम्। किं त्वेक ममैतद्दु खकारण यदस्मद्गृहान्महर्षिरयमस्मद्भर्ता न निष्क्रामति। ममैव केवलमयमतिप्रीत्या समीपपरिवर्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनाम्। एव च मम सोदरा दु खिता इत्यवमतिदु खकारणम्' इत्युक्तस्तया द्वितीय प्रासादमुपेत्य तनया परिष्वज्योपविष्टस्तथैव पृष्टवान्। तयापि तथैव सर्वमेव प्रासादाद्युपभोगसुख भृशमाख्यात स्वपित्रे। ममैष केवलमतिप्रीत्या भर्ता पार्श्वपरिवर्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनामित्येवमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविश्य तनयास्तथैवाप्रच्छत्। सर्वाभिश्च ताभिस्तथैवाभिहित । परितोषविस्मयनिर्भरविवशहृदयो भगवन्त सौभरिमेकान्तावस्थितमुपेत्य स कृतपूजोऽब्रवीत्। दृष्टस्ते भगवन्, सुमहानेष सिद्धिप्रभाव । नैवंविधम यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभूतिविलसितमुपलक्षितम्। कियदेतद्भगवतस्तपस फलमित्यभिपूज्य तमृषि तत्रैव तेनर्षिवर्येण सह कंचित्कालमभिमतोपभोगान्बुभुजे। पुर चाजगाम। कालेन गच्छता तस्य तासु राजतनयासु पुत्रशत सार्धमभवत्। अनुदिनानुरूढस्नेहप्रसरश्च स तत्रातीव ममताकृष्टहृदयोऽभवत्। अप्येतेऽस्मत्पुत्रा कलभाषिण पद्भ्या गच्छेयु, अप्येते यौवनिनो भवेयु, अपि कृतदारानेतान्पश्येयम्, अप्येतेषा पुत्रा भवेयु, अप्येतत्पुत्रान्पुत्रसमन्वितान्पश्येय

मित्यादिमनोरथाननुदिन कालसपत्तिवृध्दानवेक्ष्यैतन्चिन्तयामास । अहो मे मोहस्यातिविस्तार ॥

मनोरथाना न समाप्तिरस्ति
वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्षै ।
पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवाना
मुत्पत्तय सन्ति मनोरथानाम् ॥ ८ ॥

पद्भ्या गता यौवनिनश्च जाता
दारैश्च सयोगमिता प्रसूता ।
दृष्टा सुतास्तत्तनयप्रसूतिं
द्रष्टु पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ ९ ॥

द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूति
मनोरथो मे भविता ततोऽन्य ।
पूर्णेऽपि तस्याप्यपरस्य जन्म
निवार्यते केन मनोरथस्य ॥ १० ॥

आ मृत्युतो नैव मनोरथाना
मन्तोऽस्ति विज्ञातमिद मयाद्य ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्त
न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥ ११ ॥

स मे समाधिर्जलवासमित्र-
मत्स्यस्य सङ्गात्सहसैव नष्ट ।
परिग्रह सङ्गकृतो मयाय
परिग्रहोत्था च ममाभिलिप्सा ॥ १२ ॥

दु ख यदेवैकशरीरजन्म
शतार्धसङ्ख्यातमिद प्रसूतम् ।
परिग्रहेण क्षितिपात्मजाना
सुतैरनेकैर्बहुलीकृत तत् ॥ १३ ॥

सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो
भूयश्च तेषा स्वपरिग्रहेण ।
विस्तारमेष्यत्यतिदु खहेतु
परिग्रहो वै ममताभिधान ॥ १४ ॥

चीर्ण तपो यत्तु जलाश्रयेण
तस्यार्धिरेषा तपसोऽन्तराय ।
मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ॥ १५ ॥

नि सङ्गता मुक्तिपद यतीना
सङ्गादशेषा प्रभवन्ति दोषा ।
आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽध
सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धि ॥ १६ ॥

सोऽह चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे
परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धि ।
यथा हि भूय परिहीनदोषो
जनस्य दु खैर्भविता न दु खी ॥ १७ ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप
मणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।

सितासित चेश्वरमीश्वराणा-
माराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ १८ ॥

तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपि
ण्यव्यक्तविस्पष्टतनावनन्ते ।
ममाचल चित्तमपेतदोष
सदास्तु विष्णावभवाय भूय ॥ १९ ॥

समस्तभूतादमलादनन्ता-
त्सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।
यस्मान्न किचित्तमह गुरूणा
पर गुरु सश्रयमेमि विष्णुम ॥ २० ॥

पराशर उवाच ॥

इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय स्वपुत्रगृहास-नपरिच्छदादिकमशेषमर्थजात सकलभार्यासमवेतो वन प्रविवेश । तत्राप्यनुदिन वैखानसनिष्पाद्यमशेषक्रियाकलाप निष्पाद्य क्षपितसकलपाप परिपक्वमनोवृत्तिरात्मन्यग्नीन्समारोप्य भिक्षुरभवत् । भगवत्यासज्याखिलकर्मकलापमविकारममरणादिधर्ममवाप परमनन्त परवतामच्युतपदम् । यश्चैतत्सौभरिचरितमनुस्मरति पठति पाठयति लिखति लेखयति शिक्षयति अध्यापयति उपदिशति तस्याष्टौ जन्मान्यसन्मतिरपधर्म वाङ्मनसोरसन्मार्गानुसरणमशेषु हेयेषु वा ममत्व न भवति ॥

इति श्रीविष्णुपुराण चतुर्थाश सोभरिचरित

~~द्वितीयोऽध्यायः ॥~~

॥ दुर्वास उपाख्यानम् ॥

जनमेजय उवाच ॥

वसत्स्वेव वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभि कथाभिर्मुनिभि सह ॥ १ ॥

सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
ब्राह्मणास्तर्पयाणेषु ये चान्नार्थमुपागता ॥ २ ॥

आरण्याना मृगाणा च मासैर्नानाविधैरपि ।
धार्तराष्ट्रा दुरात्मान सर्वे दुर्योधनादय ॥ ३ ॥

कथ तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दु शासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिता ॥ ४ ॥

एतदाचक्ष्व भगवन्, वैशम्पायन, प्रच्छत ।

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रुत्वा तेषा तथावृत्ति नगरे वसतामिव ॥ ५ ॥

दुर्योधनो महाराज, तेषु पापमरोचयत् ।
तथा तैर्निकृतिप्रज्ञै कर्णदुश्शासनादिभि ॥ ६ ॥

नानोपायैरघ तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशा ॥ ७ ॥

शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामत ।
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनि परमकोपनम् ॥ ८ ॥

दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभि श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयन् ॥ ९ ॥

विधिवत्पूजयामास स्वय किंकरवत्स्थित ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तम ॥ १० ॥

त च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रित ।
दुर्योधनो महाराज, शापात्तस्य विशङ्कित ॥ ११ ॥

क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्न शीघ्र मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातु प्रत्यागच्छति वै चिरात् ॥ १२ ॥

न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्य दर्शनम् ।
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मास्त्वरान्वित ॥ १३ ॥

कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थित ।
पूर्ववत्कारयित्वान्न न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म स ॥ १४ ॥

वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृप ।
विकृति नैति न क्रोध तदा तुष्टोऽभवन्मुनि ॥ १५ ॥

आह चैन दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।

दुर्वासा उवाच ॥

वर वरय भद्र ते यत्ते मनसि वर्तते ।
मयि प्रीते तु यद्धर्म्य नालभ्य विद्यते तव ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मन ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मान स सुयोधन ॥ १७ ॥

प्रागेव मन्त्रित चासीत्कर्णदुश्शासनादिभि ।
याचनीय मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मति ॥ १८ ॥

अतिहर्षान्वितो राजन्, वरमेनमयाचत ।
शिष्यै सह मम ब्रह्मन्, यथा जातोऽतिथिर्भवान् ॥ १९ ॥

अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठ श्रेष्ठो युधिष्ठिर ।
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभि परिवारित ॥ २० ॥

गुणवाञ्शीलसपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ॥ २१ ॥

भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वय भुक्त्वा सुखासीना यदा भवेत् ॥ २२ ॥

तदा त्व तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ॥ २३ ॥

दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्तत ।
कृतार्थमपि चात्मान तदा मेने सुयोधन ॥ २४ ॥

करेण च कर गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् ।
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृप तदा ॥ २५ ॥

कर्ण उवाच ॥

दिष्ट्या काम सुसवृत्तो दिष्ट्या कौरव, वर्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ॥ २६ ॥

दूर्वास क्रोधजे वह्नौ पतिता पाण्डुनन्दना ।
स्वैरेव ते महापापैर्गता वै दुस्तर तम ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्थ ते निकृतिप्रज्ञा राजन, दुर्योधनादय ।
हसन्त प्रीतमनसो जग्मु स्व स्व निकेतनम् ॥ २८ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

तत कदाचिद्दुर्वासा सुखासीनास्तु पाण्डवान ।
भुक्त्वा चावस्थिता कृष्णा ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनि ॥ १ ॥

अभ्यागच्छत्परिवृत शिष्यैरयुतसमितै ।
दृष्ट्वायान्त तमतिथि स च राजा युधिष्ठिर ॥ २ ॥

जगामाभिमुख श्रीमान्सह भ्रातृभिरन्युत ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जालि सम्यगुपवेश्य वरासने ॥ ३ ॥

विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निक भगवन, कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

जगाम च मुनि सोऽपि स्नातु शिष्यै सहानघ ।
भोजयेत्सह शिष्य मा कथमित्यतिचिन्तयन ॥ ५ ॥

न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसङ्घसमाहित ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन , द्रौपदी योषिता वरा ॥ ६ ॥

चिन्तामवाप परमामन्नहेतो पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ॥ ७ ॥

मनसा चिन्तयामास कृष्ण कसनिषूदनम् ।
कृष्ण, कृष्ण, महाबाहो, देवकीनन्दनाव्यय ॥ ८ ॥

वासुदेव, जगन्नाथ, प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन् , विश्वजनक, विश्वहर्त , प्रभोऽव्यय ॥ ९ ॥

प्रपन्नपाल, गोपाल प्रजापाल, परात्पर ।
आकूतीना च चित्तीना प्रवर्तक, नतास्मि ते ॥ १० ॥

वरेण्य, वरदानन्त, अगतीना गतिर्भव ।
पुराणपुरुष, प्राणमनोवृत्त्याद्यगोचर ॥ ११ ॥

सर्वाध्यक्ष, पराध्यक्ष, त्वामह शरण गता ।
पाहि मा कृपया देव, शरणागतवत्सल ॥ १२ ॥

नीलोत्पलदलश्याम, पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान, लसत्कौस्तुभभूषण ॥ १३ ॥

त्वमादिरन्तो भूताना त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतर ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुख ॥ १४ ॥

त्वामेवाहु पर बीज निधान सर्वसपन्नाम् ।
त्वया नाथेन देवेश, सर्वापद्भ्यो भय न हि ॥ १५ ॥

दुश्शासनादह पूर्व सभाया मोचिता यथा ।
तथैव सङ्कटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एव स्तुतस्तदा देव कृष्णया भक्तवत्सल ।
द्रौपद्या सकट ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पति ॥ १७ ॥

पार्श्वस्था शयने त्यक्त्वा रुक्मिणी केशव प्रभु ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वर ॥ १८ ॥

ततस्त द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥ १९ ॥

ततस्तामब्रवीत्कृष्ण क्षुधितोऽस्मि भृशातुर ।
शीघ्र भोजय मा कृष्णे, पश्चात्सर्व करिष्यसि ।
निशम्य तद्वच कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

स्थाल्या भास्करदत्तायामन्न मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यह देव, तस्मादन्न न विद्यते ॥ २१ ॥

तत प्रोवाच भगवान् कृष्णा कमललोचन ।
कृष्णे, न नर्मकालोऽय क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ॥ २२ ॥

शीघ्र गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्बन्धत स्थालीमानाय्य स यदूद्वह ॥ २३ ॥

स्थाल्या कण्ठेऽथ मलग्न शाकान्न वीक्ष्य केशव ।
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वर ॥ २४ ॥

विश्वात्मा प्रीयता देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीञ्शीघ्र भोजनायेति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥

सहदेव महाबाहु कृष्ण क्लेशविनाशन ।
ततो जगाम त्वरित सहदेवो महायशा ॥ २६ ॥

आकारितु तु तान्सर्वान्भोजनार्थ नृपोत्तम ।
स्नातु गतान्देवनद्या दुर्वास प्रभृतीन्मुनीन ॥ २७ ॥

ते चावतीर्णा सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ।
दृष्ट्वोद्गारान्सान्नरसास्तृप्त्या परमया युता ॥ २८ ॥

उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्त परस्परम् ।
दूर्वासमभिप्रेक्ष्य ते सर्वे मुनयोऽब्रुवन् ॥ २९ ॥

राज्ञा हि कारयित्वान्न वय स्नातु समागता ।
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे, किस्विद्भुञ्जामहे वयम् ॥ ३० ॥

वृथा पाक कृतोऽस्माभिस्तत्र कि करवामहे ।

दुर्वासा उवाच ॥

वृथापाकेन राजर्षेरपराध कृतो महान् ॥ ३१ ॥

मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवा क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभाव राजर्षेरम्बरीषस्य धीमत ॥ ३२ ॥

बिभेमि सुतरा विप्रा , हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मान सर्वे धर्मपरायणा ॥ ३३ ॥

शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिता ।
सदाचाररता नित्य वासुदेवपरायणा ॥ ३४ ॥

क्रुद्धास्त निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानल ।
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्या, शीघ्र पलायत ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्तास्ते द्विजा सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृश भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ॥ ३६ ॥

सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन ॥ ३७ ॥

तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्य श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य त वृत्तान्त न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

ततस्ते पाण्डवा सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिण ।
प्रतीक्षन्त कियत्काल जितात्मानोऽवतस्थिरे ॥ ३९ ॥

निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स च्छलयिष्यति ।
कथ च नि सरेदस्मात्कृच्छ्राद्दैवोपसादितात ॥ ४० ॥

इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निश्वसन्तो मुहुर्मुहु ।
उवाच वचन श्रीमान्कृष्ण प्रत्यक्षता गत ॥ ४१ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ॥

भवतामापद ज्ञात्वा ऋषे परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तित पार्थ, अह सत्वरमागत ॥ ४२ ॥

न भय विद्यते तस्मादृषेर्दुर्वाससाऽल्पकम ।
तेजसा भवता भीत पूर्वमेव पलायित ॥ ४३ ॥

धर्मनित्यास्तु ये के चिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियत भद्रमस्तु व ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

श्रुत्वेरित केशवस्य बभूवु स्वस्थमानसा ।
द्रौपद्या सहिता पार्थास्तमूचुर्विगतज्वरा ॥ ४५ ॥

त्वया नाथेन गाविन्द, दुस्तरामापद विभो ।
तीर्णा प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥ ४६ ॥

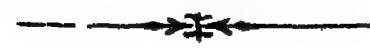
स्वस्ति साधय भद्र ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम ।
पाण्डवाश्च महाभाग, द्रौपद्या सहिता प्रभो ॥ ४७ ॥

ऊषु प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहित राजन, यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ ४८ ॥

एव विधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

इात श्रीमहाभारत आरण्यक पर्वाण दुर्वास उपाख्यान
२८२—२६३ अध्यायौ ॥

॥ कृतघ्नोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

विस्तरेणाथ सबन्ध श्रोतुमिच्छामि तत्वत ।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च य प्रोक्तस्तद्वदस्व म ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते वर्तयिष्येऽहमितिहास पुरातनम् ।
उदीच्या दिशि यद्वृत्त म्लेच्छेषु मनुजाधिप ॥ २ ॥

ब्राह्मणो मध्यदेशीय कश्चिद्वै ब्रह्मवर्जितम् ।
ग्राम वृद्धियुत वीक्ष्य प्राविशद्भैक्ष्यकाङ्क्षया ॥ ३ ॥

तत्र दस्युर्धनयुत सर्ववर्णविशेषवित् ।
ब्रह्मण्य सत्यसन्धश्च दाने च निरतोऽभवत् ॥ ४ ॥

तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ।
प्रतिश्रय च वासार्थं भिक्षा चैवाथ वार्षिकीम ॥ ५ ॥

प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्र च सदश नवम् ।
नारीं चापि वयोपेता भर्त्रा विरहिता तथा ॥ ६ ॥

एतत्सप्राप्य हृष्टात्मा दस्यो सर्व द्विजस्तथा ।
तस्मिन्गृहवरे राजन्, तया रेमे स गौतम ॥ ७ ॥

कुटुम्बार्थं च दस्योश्च साहाय्य चाप्यथाकरोत् ।
तत्रावसत्स वर्षाश्च समृद्धे शबरालये ॥ ८ ॥

बाणवेधे पर यत्नमकरोच्चैव गौतम ।
चक्राङ्गान्स च नित्य वै सर्वतो वनगोचरान् ॥ ९ ॥

जघान गौतमो राजन् यथा दस्युगणास्तथा ।
हिंसापटुर्घृणाहीन सदा प्राणिवधे रत ॥ १० ॥

गौतम संनिकर्षेण दस्युभि समतामियात् ।
तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुख तदा ॥ ११ ॥

अगमन्बहवो मासा निघ्नत पक्षिणो बहून ।
तत कदाचिदपरो द्विजस्त देशमागत ॥ १२ ॥

जटाचीराजिनधर स्वाध्यायपरम शुचि ।
विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारग ॥ १३ ॥

सब्रह्मचारी तद्देश्य सखा तस्यैव सुप्रिय ।
त दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽवसत् ॥ १४ ॥

स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रान्नपरिवर्जक ।
ग्रामे दस्युसमाकीर्णे व्यचरत्सर्वतो दिशम् ॥ १५ ॥

तत स गौतमगृह प्रविवेश द्विजोत्तम ।
गौतमश्चापि सप्राप्तस्तावन्योन्येन सगतौ ॥ १६ ॥

चक्राङ्गभारस्कन्ध त धनुष्पाणि धृतायुधम् ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्ग गृहद्वारमुपागतम ॥ १७ ॥

त दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्त क्षयागतम् ।
अभिज्ञाय द्विजो व्रीडन्निद वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥

किमिदं कुरुषे मोहाद्विप्रस्त्वं हि कुलोद्वह ।
मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथम् ॥ १९ ॥

पूर्वान्स्मर द्विज, ज्ञातीन्प्रख्यातान्वेदपारगान् ।
तेषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कुलपांसन ॥ २० ॥

अवबुध्यात्मनात्मानं स त्वं शीलं श्रुतं दमम् ।
अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वासमिमं द्विज ॥ २१ ॥

स एवमुक्तः सुहृदा तेन तत्र हितैषिणा ।
प्रत्युवाच ततो राजन्, विनिश्चित्य तदार्थवत् ॥ २२ ॥

निर्धनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ, नापि वेदविदप्यहम् ।
वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ २३ ॥

त्वद्दर्शनात्तु विप्रेन्द्र, कृतार्थोऽस्म्यद्य वै द्विज ।
आवां हि सह यास्यावः श्वो वसस्वाद्य शर्वरीम् ॥ २४ ॥

स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किंचिदसंस्पृशन् ।
क्षुधितश्छन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ॥ २५ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन्द्विजोत्तमे ।
निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छत्समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥

सामुद्रिकान्स वणिजस्ततोऽपश्यत् स्थितान्पथि ।
स तेन सह सार्थेन प्रययौ सागर प्रति ॥ २ ॥

स तु सार्थो महान्राजन् कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
मत्तेन द्विरदेनाथ निहत प्रायशोऽभवत् ॥ ३ ॥

स कथंचिद्भयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तथा ।
कादिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरा दिशम् ॥ ४ ॥

स तु सार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथा च्युत ।
एकाकी व्यचरत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ५ ॥

स पन्थानमथासाद्य समुद्राभिसर तदा ।
आससाद वन दिव्य रम्य पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥

सर्वर्तुकैराम्रवणै पुष्पितैरुपशोभितम् ।
नन्दनोद्देशसदृश यक्षकिन्नरसेवितम ॥ ७ ॥

सालैस्तालैस्तमालैश्च कालागरुवनैस्तथा ।
चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धिषु ।
समन्ततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजन्त वै तदा ॥ ९ ॥

मनुष्यवदनाश्चान्ये भारुण्डा इति विश्रुता ।
भूलिङ्गशकुनाश्चान्ये सामुद्रा पर्वतोद्भवा ॥ १० ॥

स तान्यतिमनोज्ञानि विहगाना रुतानि वै ।
शृण्वन्सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत गौतम ॥ ११ ॥

ततोऽपश्यत्सुरम्ये स सुवर्णसिकताचिते ।
देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशसमे नृप ॥ १२ ॥

श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधं च सुमण्डलम् ।
शाखाभिरनुरूपाभिर्भूयिष्ठं छत्रसंनिभम् ॥ १३ ॥

तस्य मूलं च संसिक्तं वरचन्दनवारिणा ।
दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसभापमम् ॥ १४ ॥

तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकान्तमनुत्तमम् ।
मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ॥ १५ ॥

तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ।
तत्रासीनस्य कौंतेय, गौतमस्य सुखः शिवः ॥ १६ ॥

पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिलः शुभः ।
ह्लादयन्सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ॥ १७ ॥

स तु विप्रः प्रशान्तश्च स्पृष्टः पुण्येन वायुना ।
सुखमासाद्य सुष्वाप भास्करश्चास्तमभ्ययात् ॥ १८ ॥

ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते ।
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्खगोत्तमः ॥ १९ ॥

नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ २० ॥

राजधर्मेऽतिविख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि ।
देवकन्यासुतः श्रीमान्विद्वान्देवसमप्रभः ॥ २१ ॥

मृष्टाभरणसपन्नो भूषणैरर्कसनिभै ।
भूषित सर्वगात्रेषु देवगर्भ श्रिया ज्वलन् ॥ २२ ॥

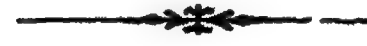
तमागत खग दृष्ट्वा गौतमो विस्मितोऽभवत् ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तो हिसार्थी चाभ्यवैक्षत ॥ २३ ॥

राजधर्मोवाच ॥

स्वागत भवतो विप्र, दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ।
अस्त च सविता यात सन्ध्येय समुपस्थिता ॥ २४ ॥

मम त्व निलय प्राप्त प्रियातिथिरनिन्दित ।
पूजितो यास्यति प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २५ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

गिर ता मधुरा श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।
कौतूहलान्वितो राजन्, राजधर्माणमैक्षत ॥ १ ॥

राजधर्मोवाच ॥

भो कश्यपस्य पुत्रोऽह माता दाक्षायणी च मे ।
अतिथित्व गुणोपेत स्वागत ते द्विजोत्तम ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ॥

तस्मै दत्त्वा स सत्कार विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सालपुष्पमयी दिव्या बृसी वै समकल्पयत् ॥ ३ ॥

भगीरथरथाक्रान्तदेशान्गङ्गानिषेवितान् ।
ये चरन्ति महामीनास्ताश्च तस्या वकल्पयन् ॥ ४ ॥

वह्नि चापि सुसदीप्त मीनाश्चापि सुपीवरान् ।
स गौतमायातिथये न्यवेदयत काश्यपि ॥ ५ ॥

भुक्तवन्त च त विप्र प्रीतात्मान महातपा ।
क्लमापनयनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ६ ॥

ततो विश्रान्तमासीन गोत्रप्रश्नमपृच्छत ।
सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्रह्म नान्यदुदाहरत् ॥ ७ ॥

तस्मै पर्णमय दिव्य दिव्यपुष्पाधिवासितम् ।
गन्धाढ्य शयन प्रादात्स शिश्ये तत्र वै सुखम् ॥ ८ ॥

अथोपविष्ट शयने गौतम धर्मराट् तदा ।
पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणम् ॥ ९ ॥

ततोऽब्रवीद्गौतमस्त दरिद्रोऽह महामते ।
समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ॥ १० ॥

त काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कण्ठा कर्तुमर्हसि ।
कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो यास्यसे गृहान् ॥ ११ ॥

चतुर्विधा ह्यर्थसिद्धिर्बृहस्पतिमत यथा ।
पारम्पर्य तथा दैव काम्य मैत्रमिति प्रभो ॥ १२ ॥

प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्र सुहृत्त्व च मम त्वयि ।
सोऽह तथा यतिष्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ॥ १३ ॥

तत प्रभातसमये सुख दृष्ट्वाब्रवीदिदम् ।
गच्छ सौम्य, पथानेन कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १४ ॥

इतस्त्रियोजन गत्वा राक्षसाधिपतिर्महान् ।
विरूपाक्ष इति ख्यात सखा मम महाबल ॥ १५ ॥

त गच्छ द्विजमुख्य, त्व म मद्वाक्यप्रचोदित ।
कामानभीप्सितास्तुभ्य दाता नास्त्यत्र सशय ॥ १६ ॥

इत्युक्त प्रययौ राजन्, गौतमो विगतक्लम ।
फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्स यथेष्टत ॥ १७ ॥

चन्दनागरुमुख्यानि त्वक्पत्राणा वनानि च ।
तस्मिन्पथि महाराज, सेवयानो द्रुत ययौ ॥ १८ ॥

ततो मेरुव्रज नाम नगर शैलतोरणम् ।
शैलप्राकारवप्र च शैलयन्त्राकुल तथा ॥ १९ ॥

विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमत ।
प्रहित सुहृदा राजन्, प्रीयमाण प्रियातिथि ॥ २० ।

तत स राक्षसेन्द्र स्वान्प्रेष्यानाह युधिष्ठिर ।
गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ॥ २१ ॥

तत पुरवरात्तस्मात्पुरुषा श्येनचेष्टना ।
गौतमेत्यभिभाषन्त पुरद्वारमुपागमन् ॥ २२ ॥

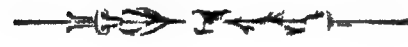
ते तमूचुर्महाराज, राजप्रेष्यास्तदा द्विजम् ।
त्वरस्व तूर्णमागच्छ राजा त्वा द्रष्टुमिच्छति ॥ २३ ॥

राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुत ।
स त्वा त्वरति वै द्रष्टु तत्क्षिप्र संनिधीयताम् ॥ २४ ॥

तत स प्राद्रवद्विप्रो विस्मयाद्विगतक्लम ।
गौतम परमर्द्धि ता पश्यन्परमविस्मित ॥ २५ ॥

तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्णमुपाद्रवत् ।
दर्शन राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो द्विजस्तदा ॥ २६ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

तत स विदितो राज्ञ प्रविश्य गृहमुत्तमम ।
पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ १ ॥

पृष्टश्च गोत्रचरण स्वाध्याय ब्रह्मचारिकम् ।
न तत्र व्याजहारान्यद्गोत्रमात्रादृते द्विज ॥ २ ॥

ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च ।
गोत्रमात्रविदो राजा निवास समपृच्छत ॥ ३ ॥

राक्षस उवाच ॥

क ते निवास कल्याण, किगोत्रा ब्राह्मणी च ते ।
तत्त्व ब्रूहि न भी कार्या विश्वसस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥

गौतम उवाच ॥

मध्यदेशप्रसूतोऽह वासो मे शबरालये ।
शूद्रा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो राजा विममृशे कथ कार्यमिद भवेत् ।
कथ वा सुकृत मे स्यादिति बुद्ध्यान्वचिन्तयत् ॥ ६ ॥

अय वै जन्मना विप्र सुहृत्तस्य महात्मन ।
सप्रेषितश्च तेनाय काश्यपेन ममान्तिकम् ॥ ७ ॥

तस्य प्रिय करिष्यामि स हि मामाश्रित सदा ।
भ्राता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयङ्गम ॥ ८ ॥

कार्तिक्यामद्य भोक्तार सहस्र मे द्विजोत्तमा ।
तत्रायमपि भोक्ता च देयमस्मै च मे धनम् ॥ ९ ॥

स चाद्य दिवस पुण्यो ह्यतिथिश्चायमागत ।
सकल्पित चैव धन कि विचार्यमत परम् ॥ १० ॥

तत सहस्र विप्राणा विदुषा समलङ्कृतम् ।
स्नातानामनुसप्राप्त सुमहत्क्षौमवाससाम् ॥ ११ ॥

तानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो विशापते ।
यथार्हं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १२ ॥

बृस्यस्तेषा तु सन्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् ।
भूमौ वरकुशास्तीर्णा प्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १३ ॥

तासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजसत्तमा ।
तिलदर्भोदकेनाथ अर्चिता विधिवद्विजा ॥ १४ ॥

विश्वे देवा सपितर साग्नयश्चोपकल्पिता ।
विलिप्ता पुष्पवन्तश्च सुप्रचारा सुपूजिता ॥ १५ ॥

व्यराजन्त महाराज, नक्षत्रपतयो यथा ।
ततो जाम्बूनदी पात्रीर्वज्राङ्का विमला शुभा ॥ १६ ॥

वरान्नपूर्णा विप्रेभ्य प्रादान्मधुघृतप्लुता ।
तस्य नित्य सदाषाढ्या माघ्या च बहवो द्विजा ॥ १७ ॥

ईप्सित भोजनवर लभन्ते सत्कृत सदा ।
विशेषतस्तु कार्तिक्या द्विजेभ्य सप्रयच्छति ॥ १८ ॥

शरद्व्यपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुति ।
सुवर्ण रजत चैव मणीनथ च मौक्तिकान् ॥ १९ ॥

वज्रान्महाधनाश्चैव वैडूर्याजिनराङ्कवान् ।
रत्नराशीन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थे स भारत ॥ २० ॥

तत प्राह द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो महाबल ।
गृह्णीत रत्नान्येतानि यथोत्साह यथेष्टत ॥ २१ ॥

येषु येषु च भाण्डेषु भुक्त वो द्विजसत्तमा ।
तान्येवादाय गन्छध्व स्ववेश्मानीति भारत ॥ २२ ॥

इत्युक्तवचने तस्मिन्राक्षसेन्द्रे महात्मनि ।
यथेष्ट तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभा ॥ २३ ॥

ततो महार्हास्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिता शुभै ।
ब्राह्मणा मृष्टवसना सुप्रीता स्म ततोऽभवन् ॥ २४ ॥

ततस्तान्राक्षसेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वच ।
नानादेशगतान्राजन्, राक्षसान्प्रतिषिध्य वै ॥ २५ ॥

अद्यैक दिवस विप्रा न वोऽस्तीह भय क्वचित् ।
राक्षसेभ्य प्रमोदध्वमिष्टतो यात मा चिरम् ॥ २६ ॥

तत प्रदुद्रुवु सर्वे विप्रसङ्घा समन्तत ।
गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वर ॥ २७ ॥

कृच्छ्रात्समुद्धरन्भार न्यग्रोध समुपागमत् ।
न्यषीदच्च परिश्रान्त क्लान्तश्च क्षुधितश्च स ॥ २८ ॥

ततस्तमभ्यगाद्राजन्, राजधर्मा खगोत्तम ।
स्वागतेनाभिनन्दश्च गौतम मित्रवत्सल ॥ २९ ॥

तस्य पक्षाग्रविक्षेपै क्लम व्यपनयत्खग ।
पूजा चाप्यकरोद्धीमान्भोजन चाप्यकल्पयत् ॥ ३० ॥

स भुक्तवान्सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ।
हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽय सुमहान्मया ॥ ३१ ॥

गृहीतो लोभमोहाभ्या दूर च गमन मम ।
न चास्ति पथि भोक्तव्य प्राणसधारण मम ॥ ३२ ॥

कि कृत्वा धारयेय वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयन् ।
तत स पथि भोक्तव्य प्रेक्षमाणो न किचन ॥ ३३ ॥

कृतघ्न पुरुषव्याघ्र, मनसेदमचिन्तयत् ।
अय बकपति पार्श्वे मासराशि स्थितो महान ।
इम हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽह समभिद्रुतम् ॥ ३४ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥
अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथि ।
तस्याविदूरे रक्षार्थ खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ॥ १ ॥

स चापि पार्श्वे सुष्वाप निश्वस्तो बकराट तदा ।
कृतघ्नस्तु स दुष्टात्मा त जिघासुरथाग्रत ॥ २ ॥

ततोऽलातेन दीप्तेन विश्वस्त निजघान तम् ।
निहत्य च मुदा युक्त सोऽनुबन्ध न दृष्टवान् ॥ ३ ॥

स त विपक्षरोमाण कृत्वाग्रावपचत्तदा ।
त गृहीत्वा सुवर्ण च ययौ द्रुततर द्विज ॥ ४ ॥

ततोऽन्यस्मि गते चाह्नि विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम् ।
न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र, खगोत्तमम् ॥ ५ ॥

स पूर्वसन्ध्या ब्रह्माण वन्दितु याति सर्वदा ।
मा वादृष्ट्वा कदाचित्स न गच्छति गृह खग ॥ ६ ॥

उभे द्विरात्रसन्ध्ये वै नाध्यगात्स ममालयम् ।
तस्मान्न शुध्यते भावो मम स ज्ञायता सुहृत् ॥ ७ ॥

स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जित ।
त गतस्तत्र मे शङ्का हन्यात्त स द्विजाधम ॥ ८ ॥

दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लक्षितो मया ।
निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दस्युरिवाधम ॥ ९ ॥

गौतम स गतस्तत्र तेनोद्विग्न मनो मम ।
पुत्र, शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम् ॥ १० ॥

ज्ञायता स विशुद्धात्मा यदि जीवति मा चिरम् ।
स एवमुक्तस्त्वरितो रक्षोभि सहितो ययौ ॥ ११ ॥

न्यग्रोध तत्र चापश्यत्कङ्काल राजधर्मण ।
स रुदन्नागमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमत ॥ १२ ॥

त्वरमाण पर शक्त्या गौतमग्रहणाय वै ।
ततो विदूरे जगृहुर्गौतम राक्षसास्तदा ॥ १३ ॥

राजधर्मशरीर च पक्षास्थिचरणोज्झितम् ।
तमादायाथ रक्षासि द्रुत मेरुव्रज ययु ॥ १४ ॥

राज्ञश्च दर्शयामासु शरीर राजधर्मण ।
कृतघ्न पुरुष त च गौतम पापकारिणम् ॥ १५ ॥

रुरोद राजा त दृष्ट्वा सामात्य सपुरोहित ।
आर्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने ॥ १६ ॥

सस्त्रीकुमार च सपुर बभूवास्वस्थमानसम् ।
अथाब्रवीन्नृप पुत्र पापोऽय वध्यतामिति ॥ १७ ॥

अस्य मासैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टत ।
पापाचार पापकर्मा पापात्मा पापसाधन ॥ १८ ॥

हन्तव्योऽय मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसा ।
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमा ॥ १९ ॥

नैच्छन्त त भक्षयितु पापकर्माणमित्युत ।
दस्यूना दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधम ॥ २० ॥

इत्यूचुस्ते महाराज, राक्षसेन्द्र निशाचरा ।
शिरोभि प्रणता सर्वे व्याहरन्राक्षसाधिपम् ॥ २१ ॥

न दातुमर्हसि त्व नो भक्षणायास्य किल्बिषम् ।
एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान ॥ २२ ॥

दस्यूना दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसा ।
इत्युक्ता राक्षसास्तेन शूलपट्टिशपाणय ॥ २३ ॥

कृत्वा त खण्डश पाप दस्युभ्य प्रददुस्तदा ।
दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमत्तु पापकारिणम् ॥ २४ ॥

क्रव्यादा अपि राजेन्द्र, कृतघ्नं नोपभुञ्जते ।
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ॥ २५ ॥

निष्कृतिर्विहिता राजन्, कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ।
मित्रद्रोही नृशसश्च कृतघ्नश्च नराधम ।
क्रव्यादै कृमिभिश्चैव न भुज्यन्ते हि तान्शा ॥ २६ ॥

इति पञ्चमोऽध्याय ॥

षष्ठोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

ततश्चिता बकपते कारयामास राक्षस ।
रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलङ्कृताम् ॥ १ ॥

तत प्रज्वाल्य नृपतिर्बकराज प्रतापवान् ।
प्रेतकार्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ २ ॥

तस्मिन्काले च सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा ।
उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३ ॥

तस्या वक्त्राच्च्युत फेन क्षीरमिश्रस्तदानघ ।
सोऽपतद्वै ततस्तस्या चिताया राजधर्मण ॥ ४ ॥

तत सजीवितस्तेन बकराजस्तदानघ ।
उत्पत्य च समीक्ष्याथ विरूपाक्ष बकाधिप ॥ ५ ॥

ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुर तदा ।
प्राह चेद विरूपाक्ष दिष्ट्या सजीवितस्त्वया ॥ ६ ॥

श्रावयामाम चेन्द्रस्त विरूपाक्ष पुरातनम ।
यथा शाप पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मण ॥ ७ ॥

यदा बकपती राजन , ब्रह्माण नोपसर्पति ।
ततो राषादिद प्राह खगेन्द्राय पितामह ॥ ८ ॥

यस्मान्मूढो मम सभा नागतोऽसौ बकाधम ।
तस्माद्वध स दुष्टात्मा न चिरात्समवाप्स्यसि ॥ ९ ॥

तदय तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै ।
तेनैवामृतसिक्तश्च पुन सजीविता बक ॥ १० ॥

राजधर्मा बक प्राह प्रणिपत्य पुरन्दरम ।
यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धि सुरेश्वर ॥ ११ ॥

सखाय मे सुदयित गौतम जीवयेत्युत ।
तस्य वाक्य समादाय वासव पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥

सिक्त्वामृतेन त विप्र गौतम जीवयत्तदा ।
सभाण्डोपस्कर राजस्तमासाद्य बकाधिप ॥ १३ ॥

सपरिष्वज्य सुहृद प्रीत्या परमया युत ।
अथ त पापकर्माण राजधर्मा बकाधिप ॥ १४ ॥

विसर्जयित्वा सधन प्रविवेश स्वमालयम् ।
यथोचित च स बको ययौ ब्रह्मसदस्तथा ॥ १५ ॥

ब्रह्मा चैन महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ।
गौतमश्चापि सप्राप्य पुनस्त शबरालयम् ॥ १६ ॥

निरय प्राप्स्यति महत्कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ।
एतत्प्राह पुरा सर्व नारदो मम भारत ॥ १७ ॥

सस्मृत्य चापि सुमहदाख्यान भरतर्षभ ।
मयापि भवते सर्व यथावदनुवर्णितम् ॥ १८ ॥

कुत कृतघ्नस्य यश कुत स्थान कुत सुखम् ।
अश्रद्धेय कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृति ॥ १९ ॥

मित्रद्रोहो न कर्तव्य पुरुषेण विशेषत ।
मित्रध्रुङ्नरक घोरमनन्त प्रतिपद्यते ॥ २० ॥

कृतज्ञेन सदा भाव्य मित्रकामेन चैव ह ।
मित्राच्च लभते सर्व मित्रात्पूजा लभेत च ॥ २१ ॥

मित्राद्भोगाश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते ।
सत्कारैरुत्तमैर्मित्र पूजयेत विचक्षण ॥ २२ ॥

परित्याज्यो बुधै पाप कृतघ्नो निरपत्रप ।
मित्रद्रोही कुलाङ्गार पापकर्मा नराधम ॥ २३ ॥

एष धर्मभृता श्रेष्ठ, प्रोक्त पापो मया तव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नो वै कि भूय श्रोतुमिच्छसि ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्य भीष्मेणोक्त महात्मना ।
युधिष्ठिर प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २५ ॥

इति षष्ठोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारत शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने

१६८—१७३ अध्याया ॥

॥ जडभरतोपाख्यानम् ॥

श्रीशुक उवाच ॥

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय सचिन्तित, तदानुशासनपर पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे । तस्यामुह वा आत्मजान्कात्स्न्र्येनानुरूपानात्मन पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि सुमति राष्ट्रभृत सुदर्शनमावरण धूम्रकेतुमिति । अजनाभ नामैतद्वर्ष भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशन्ति । स बहुविन्महीपति पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्मणि वर्तमाना प्रजा स्वधर्ममनुवतमान पर्यपालयत् । ईजे च भगवन्त यज्ञक्रतुरूप क्रतुभिरुच्चावचै श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमाना प्रकृतिविकृतिभिरनुसवन चातुर्होत्रविधिना । सप्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपूर्व यत्तत्क्रियाफल धर्माख्य परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गाना मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवताया भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हवि ष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान्पुरुषावयवष्वभ्यध्यायत् । एव कर्मविशुध्या विशुद्धसत्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरा भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत । एव वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमान स्वतनयेभ्यो रिक्थ पितृ-

पैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसम्पन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज । यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण । यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति, तस्मिन्वाव स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां निर्वृतिमवाप । तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगम्भीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपर्यां न सस्मार । इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच ।

'परोरजः सवितुर्जातवेदो
देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ।
सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे
हंसं गृध्राणं नृषद्रिङ्गिरामिमः ॥'

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त उपविवेश। तत्र तदा राजन्, हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम। तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयंकर उदपतत्। तमुपश्रुत्य सा मृगवधू प्रकृतिविक्लवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगमिततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम। तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात। तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार। तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बन्धुरिवानुकम्पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत्। तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन्। 'अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय। नान्यं कंच न वेद। मय्यतिविस्रब्धश्च। अत एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा। नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुत-

रानुपेक्षन्ते' इति कृतानुषङ्ग आमनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् । कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशसमानो यदा सह हरिणकुणकेन वन समाविशति । पथिषु च मुग्धभावेन तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदय कार्पण्यात्स्कन्धेनोद्वहति । एवमुत्सङ्ग उरसि चाधायोपलालयन्मुद परमामवाप । क्रियाया निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैनमभिचक्षीत, तर्हि वा व स वर्षपति प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते, स्वस्ति स्याद्वत्स, ते सर्वत इति । अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्राविण इव कृपण सकरुणमतितर्षेण हरिणकुणकविरहविह्वलहृदयसतापस्तमेवानुशोचन्किल कश्मल महदभिरम्भित इति होवाच । 'अपि बत स वै कृपण एव बालको मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृतस्य कृतविस्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन्सुजन इवागमिष्यति । अपि क्षेमणास्मिन्नाश्रमोपवन शष्पाणि चरन्त देवगुप्त द्रक्ष्यामि । अपि च न वृक सालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो वा भक्षयति । निम्लोचति ह भगवान सकलजगत्क्षेमोदयस्त्र्यात्मा । अद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति । अपि स्विदकृतसुकृतमागत्य मा सुखयिष्यति हरिणराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदारकविनोदैरसन्तोष स्वानामपनुदन् । क्ष्वेलिकाया मा मृषासमाधिना मीलितदृश प्रेमसरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति । आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीत सपद्युपरतरास ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप आस्ते । कि वारे आचरित तपस्तपस्विन्यानया,

यदियमवनि मविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुर-पदपङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवी सूचयन्त्या त्मान च सर्वत कृतकौतुक द्विजाना स्वर्गापवर्गकामाना देवयजन करोति। अपि स्विन्सौ भगवानुडुपतिरेन मृगपतिभयान्मृतमातर मृगबालक स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया कृपणजनवत्सल परिपाति। किंवात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनी क मामुपसृतमृगीतनय शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभि स्वधयतीति च' एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रशित स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च। कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक आसङ्ग साक्षान्नि श्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य। तस्यैवमन्तरायविहतयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिल दुरतिक्रम काल करालरभस आपद्यत। तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिम सह मृगेण कलबर मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप। तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारण भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह। 'अहो कष्ट भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथात। यद्विमुक्तसमस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मना भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशित समाहित कार्त्स्न्येन मन, तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु

परिसुस्राव ' इत्येव निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगी मातरं पुनर्भगव त्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं सालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं काल ञ्जरात्प्रत्याजगाम । तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृश मुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमि त्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्या-याध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्म सदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुः मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायाम्। यस्तु तत्र पुमान्, तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुः । तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंस-नश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मा-नमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य । तस्यापि ह वा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहानुबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारा न्यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनिय

माननभिप्रतानपि समशिक्षयन् अनुशिष्टन हि भाव्य पितु पुत्रेणेति। स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासध्रीचीनमिव स्म करोति। छन्दास्यध्यापयिष्यन्सहव्याहृतिभि सप्रणवशिरस्त्रिपदी सावित्री ग्रैष्मवासन्तिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूप ग्राहयामास। एव स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्त शाचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणककर्माण्यनभियुक्तान्यपि समनुशिष्टेन भाव्य मित्यसदाग्रह पुत्रमनुशास्य स्वय तावन्नधिगतमनोरथ काले नाप्रमत्तेन स्वय गृह एव प्रमत्त उपसहृत। अथ यवीयसी द्विज सती स्वगर्भजात मिथुन सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसस्थया पतिलोकमगात्। पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदस्त्रय्या विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्याया जडमतिरिति भ्रातुरनुशासन निर्बन्धान्यवृत्तसन्त। स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्त जड बधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषत, कर्माणि च स कार्यमाण परेच्छया करोति, विष्टितो वेतनतो याच्ञया यदृच्छया वोपासादितमल्प बहु मृष्ट कदन्न वाभ्यवहरति, पर नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम। नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगम सुखदु खयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसभावितदेहाभिमान शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्ग पीन सहननाङ्ग स्थण्डिल सवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चस कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति सज्ञयाऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार। यदा तु परत आहार कर्मवेतनत ईहमान स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति। कि तु न समविषमन्यूनमधिकमिति वेद। कणपिण्याकफलीकरणकुल्मा-

षस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति । अथ कदाचित्कश्चिद्वृषल पतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकाम । तस्य ह दैवमुक्तस्य पशो पदवी तदनुचरा परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्य सरक्षमाणमङ्गिर प्रवरसुतमन्वपश्यन। अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बद्ध्वा रशनया चण्डिकागृहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदना । अथ पणयस्त स्वविधिनाभिषिच्याहतेन वासमाच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृत भुक्तवन्त धूपदीपमाल्यलाजकिसलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशमसस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपणवघोषेण च पुरुषपशु भद्रकाल्या पुरत उपवेशयामासु । अथ वृषलराजपणि पुरुषपशोरसृगासवेन देवी भद्रकाली यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे । इति तेषा वृषलाना रजस्तम प्रकृतीना धनमदरजउत्सिक्तमनसा भगवत्कलावीरकुल कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैर विहरता हिंसाविहाराणा कर्मातिदारुण यद्ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृद सूनायामप्यननुभूतमालम्बनम , तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसातिदुर्विषहेण दन्दह्यमानेन वपुषा सहसोच्चचाट देवी भद्रकाली। भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रुकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुकामेवेद महाट्टहासमतिसरम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसा दुष्टाना तेनैवासिना विवृक्णशीर्ष्णां गलात्स्रवन्तमसृगासवमत्युष्ण सहगणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरा स्वपार्षदै सह जगौ ननर्त च विजहार च शिर कन्दुकलीलया । एवमेव खलु महदभिचारातिक्रम कार्त्स्न्येनात्मने

फलति । न वा एतद्विष्णुदत्त महदद्भुतम्, यदसंभ्रम स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रन्थीना सर्वसत्वसुहृदात्मना निर्वैराणा साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावै परिरक्ष्यमाणाना तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृताना भागवत परमहसानाम् ।

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादित स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा सहननाङ्गो गोखरवद्धुर वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतै सह गृहीत प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिका स महानुभाव । यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगता स्वशिबिका रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह । हे वोढार साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति । अथ त ईश्वरवच सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्त विज्ञापयाम्बभूवु । न वय नरदेव, प्रमत्ता । भवन्नियमानुपथा साध्वेव वहाम । अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुत व्रजति । नानेन सह वोढु ह वय पारयाम इति । सासार्गिको

दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषा सासर्गिकाणा भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजस जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह । 'अहो कष्ट भ्रात , व्यक्तमुरु परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एवोहिवान्सुचिरम् । नातिपीवा न सहननाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान्सखे, नो एवापर एते सघट्टिन इति बहु विप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेबरे वस्तुनि सस्थानविशेषेऽह ममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्तूष्णी शिबिका पूर्ववदुवाह । अथ पुन स्वशिबिकाया विषमगताया प्रकुपित उवाच रहूगण । 'किमिदमरे, त्व जीवन्मृतो मा कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सा दण्डपाणिरिव जनताया । यथा प्रकृति त्व भजिष्यसे ।' इति । एव बह्वबद्धमपि भाषमाण नरदेवाभिमान रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेत पण्डितमानिन स भगवान्ब्राह्मणो ब्रह्मभूत सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्याया नातिव्युत्पन्नमति स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ।

ब्राह्मण उवाच ॥

त्वयोदित व्यक्तमविप्रलब्ध
   भर्तु स मे स्याद्यदि वीर, भार ।
गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा
   पीवेति राशौ न विदा प्रवाद ॥ १ ॥

स्थौल्य कार्श्य व्याधय आधयश्च
   क्षुत्तृड्भय कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रारतिर्मन्युरहमद शुचो
 देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ २ ॥

जीवन्मृतत्व नियमेन राज-
 न्नाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् ।
स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य यत्र
 तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोग ॥ ३ ॥

विशेषबुद्धेर्विवर मनाक्च
 पश्याम यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।
क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्य
 तथापि राजन्, करवाम कि ते ॥ ४ ॥

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसस्था
 गतस्य मे वीर, चिकित्सितेन ।
अर्थ कियान्भवता शिक्षितेन
 स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेष ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मारब्ध व्यपनयन्राजयानमपि तथोवाह । स चापि पाण्डवेय, सिन्धुसौवीरपतिस्तत्वजिज्ञासाया सम्यक् श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रन्थिमोचन द्विजवच आश्रुत्य-बहुयोगग्रन्थसमत त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृत्त क्षमापय-न्विगतनृपदेवस्मय उवाच ॥

कस्त्व निगूढश्चरसि द्विजाना
  बिभर्षि सूत्र कतमोऽवधूत ।
कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मा-
  त्क्षेमाय नश्चेदसि नोत शुक्ल ॥ ६ ॥

नाह विशङ्के सुरराजवज्रा
  न्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।
नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्रा-
  च्छङ्के भृश ब्रह्मकुलावमानात् ॥ ७ ॥

तद्ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढ-
  विज्ञानवीर्यो विचरस्यपार ।
वचासि योगग्रथितानि साधो,
  न न क्षमन्ते मनसापि भेत्तुम ॥ ८ ॥

अह च योगेश्वरमात्मतत्व
  विदा मुनीना परम गुरु वै ।
प्रष्टु प्रवृत्त किमिहारण त-
  त्साक्षाद्धरि ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ ९ ॥

स वै भवॉल्लोकनिरीक्षणार्थ-
  मव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्वित् ।
योगेश्वराणा गतिमन्धबुद्धि
  कथ विचक्षीत गृहानुबन्ध ॥ १० ॥

दृष्ट श्रम कर्मत आत्मनो वै
  भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये ।

यथासतोदानयनाद्यभावा-
त्समूल इष्टो व्यवहारमार्ग ॥ ११ ॥

स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभिताप
स्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धि ।
देहेन्द्रियास्वाशयसनिकर्षा-
त्तत्ससृति पुरुषस्यानुरोधान् ॥ १२ ॥

शास्त्राभिगोप्ता नृपति प्रजाना
य किङ्करो वै न पिनष्टि पिष्टम् ।
स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य
यदीहमानो विजहात्यघौघम् ॥ १३ ॥

तन्मे भवान्नरदेवाभिमान
मदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।
कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धा
यथा तरे सदपध्यानमह ॥ १४ ॥

न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य
साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ।
महद्विमानात्स्वकृताद्धि माद्द
ङ्नङ्क्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणि ॥ १५ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ।

पञ्चमोऽध्याय ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अकोविद कोविदवादवादा-
न्वदस्यथो नातिविदा वरिष्ठ ।
न सूरयो हि व्यवहारमेन
तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ १ ॥

तथैव राजन्नुरुगार्हमेध
वितानविद्योरुविजृम्भितेषु ।
न वेदवादेषु हि तत्त्ववाद
प्रायेण शुद्धोऽनुचकास्ति साधु ॥ २ ॥

न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षा-
द्वरीयसीरपि वाच समासन् ।
स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्य
न यस्य हेयानुमित स्वय स्यात् ॥ ३ ॥

यावन्मनो रजसा पूरुषस्य
सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।
चेतोभिराकूतिभिरातनोति
निरङ्कुश कुशल चेतर वा ॥ ४ ॥

न यावदेता तनुभृन्नरेन्द्र,
विधूय माया वयुनोदयेन ।

विमुक्तसङ्गो जितषट्सपत्नो
वेदात्मतत्त्व भ्रमतीह तावत् ॥ ५ ॥

न यावदेतन्मन आत्मलिङ्ग
ससारतापावपन जनस्य ।
यच्छोकमोहामयरागलाभ-
वैरानुबन्ध ममता विधत्ते ॥ ६ ॥

भ्रातृव्यमेन तददभ्रवीर्य-
मुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्त ।
गुरोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो
जहि व्यलीक स्वयमात्ममोषम् ॥ ७ ॥

इति पञ्चमोऽध्याय ॥

षष्ठोऽध्याय ॥

रहूगण उवाच ॥

नमो नम कारणविग्रहाय
स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ।
नमोऽवधूतद्विजबन्धुलिङ्ग-
निगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् ॥ १ ॥

ज्वरामयार्तस्य यथागद स
न्निदाघदग्धस्य यथा हिमाम्भ ।

कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टे-
　ब्रह्मन्, वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २ ॥

तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं
　प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधम् ।
अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्त-
　माख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥

यदाह योगेश्वर, दृश्यमानं
　क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम् ।
न ह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय
　भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां
　यः पार्थिवः पार्थिव, कस्य हेतोः ।
तस्यापि चाङ्घ्र्योरधिगुल्फजङ्घा-
　जानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥

अंसेऽधिदार्वी शिबिका च यस्यां
　सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।
यस्मिन्भवान्रूढनिजाभिमानो
　राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥

शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीना-
　न्विष्ट्या निगृह्णन्निरनुग्रहोऽसि ।

जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो
न शोभसे वृद्धसभासु धृष्ट ॥ ७ ॥

यदा क्षितावेव चराचरस्य
विदाम निष्ठा प्रभव च नित्यम् ।
तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूल
निरूप्यता सत्क्रिययानुमेयम् ॥ ८ ॥

एव निरुक्त क्षितिशब्दवृत्त
मसन्निधानात्परमाणवो ये ।
अविद्यया मनसा कल्पितास्ते
येषा समूहेन कृतो विशेष ॥ ९ ॥

एव कृश स्थूलमणुर्बृहद्य-
दसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् ।
द्रव्यस्वभावाशयकालकर्म-
नाम्नाऽजयावेहि कृत द्वितीयम् ॥ १० ॥

ज्ञान विशुद्ध परमार्थमेक
मनन्तर त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।
प्रत्यक्प्रशान्त भगवन्छब्दसज्ञ
यद्वासुदेव कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥

रहूगणैतत्तपसा न याति
न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ।
न छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यै
र्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२ ॥

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवाद्
प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघात ।
निषेव्यमाणोऽनुदिन मुमुक्षो-
र्मति मर्ता यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥

अह पुरा भरतो नाम राजा
विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्ध ।
आराधन भगवत ईहमानो
मृगोऽभव मृगसङ्गाद्धतार्थ ॥ १४ ॥

सा मा स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर,
कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।
अथो अह जनसङ्गादसङ्गो
विशङ्कमानोऽविवृतश्चरामि ॥ १५ ॥

तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजात-
ज्ञानासिनेहैव विवृक्णमोह ।
हरि तदीहाकथनस्मृतिभ्या
लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वन ॥ १६ ॥

इति षष्ठोऽध्याय ॥

सप्तमोऽध्याय ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो
रजस्तम सत्त्वविभक्तकर्मदृक ।
स एष सार्थोऽर्थपर परिभ्रम-
न्भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥

यस्यामिमे षण्नरदेव, दस्यव
सार्थं विलुम्पन्ति कुनायक बलात् ।
गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिक
प्रमत्तमाविश्य यथोरण वृका ॥ २ ॥

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे
कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुत ।
क्वचित्तु गन्धर्वपुर प्रपश्यति
क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम ॥ ३ ॥

निवासतो यद्रविणात्मबुद्धि-
स्ततस्ततो धावति भो अटव्याम् ।
क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा
दिशो न जानाति रजस्वलाक्ष ॥ ४ ॥

अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूल
उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तराला ।

अपुण्यवृक्षाञ्श्रयते क्षुधार्दितो
    मरीचितो यान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥

क्वचिद्वितोयाः सरितोऽभियाति
    परस्परं चालषते निरन्धः ।
आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो
    निर्विद्यते क्व च यक्षैर्हृतासुः ॥ ६ ॥

शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः
    शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् ।
क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः
    प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥

चलन्क्वचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रि-
    र्नगारुरुक्षुर्विमना इवास्ते ।
पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्दितः
    कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८ ॥

क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो
    नावैति किंचिद्विपिनेऽपविद्धः ।
दष्टः स्म शेते क्व च दन्दशूकै-
    रन्धोऽन्धकूपे पतितस्तमिस्रे ॥ ९ ॥

कर्हि स्म चित्क्षुद्ररसान्विचिन्वं-
    स्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः ।

तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धयानो
बलाद्विलुम्पन्त्यथ त ततोऽन्य ॥ १० ॥

क्वचिच्च शीतातपवातवर्ष-
प्रतिक्रिया कर्तुमनीश आस्ते ।
क्वचिन्मिथो विपणन्यच्च किञ्चि-
द्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठ्यात् ॥ ११ ॥

क्वचित्क्वचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन्
शय्यासनस्थानविहारशून्य ।
याचन्परादप्रतिलब्धकाम
पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥

अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध
वैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च ।
अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्त
बाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्न ॥ १३ ॥

तास्तान्विपन्नान्स हि तत्र तत्र
विहाय जात परिगृह्य सार्थ ।
आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र
वीराध्वन पारमुपैति योगम् ॥ १४ ॥

मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा
ममेति सर्वे भुवि बद्धवैरा ।

मृधे शयीरन्न तु तद्व्रजन्ति
यच्छ्रयस्तद्ण्डो गतवैरोऽभियाति ॥ १५ ॥

प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रय-
स्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः ।
क्वचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रस-
न्सख्यं विधत्ते बककङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥

तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविश-
न्नरोचयन् शीलमुपैति वानरान् ।
तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः
परस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः ॥ १७ ॥

द्रुमेषु रंस्यन्सुतदारवत्सलो
व्यवायदीनो विवशः स्वबन्धने ।
क्वचित्प्रमादाद्गिरिकन्दरे पत-
न्वल्लीं गृहीत्वा गजभीत आस्थितः ॥ १८ ॥

अतः कथंचित्स विमुक्त आपदः
पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिंदम ।
अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो
भ्रमञ्जनोऽद्यापि न वेद कश्चन ॥ १९ ॥

रहूगण, त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य
सन्न्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।

असज्जितात्मा हरिसेवया शित
ज्ञानासिमाग्य तरातिपारम ॥ २० ॥

राजोवाच ॥

अहो नृजन्माखिलजन्मशाभन
कि जन्मभिस्त्वपरैरग्यमुष्मिन् ।
न यद्धृषीकेशयश कृतात्मना
महात्मना व प्रचुर समागम ॥ २१ ॥

न ह्यद्भुत त्वच्चरणाब्जरेणुभि-
र्हताहसो भक्तिरधोक्षजेऽमला ।
मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेक ॥ २२ ॥

नमो महद्भ्योऽस्तु नम शिशुभ्यो
नमो युवभ्यो नम आवटुभ्य ।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गा-
श्चरन्ति तेभ्य शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इत्येवमुत्तरामात स वै ब्रह्मर्षिसुत सिन्धुपतय आत्मत त्व विगणयत परानुभाव परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवन्दितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोर्म्याशयो धरणिमिमा विचचार । सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मत

त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपिता च देहात्ममति विससर्ज । एव हि नृप, भगवदाश्रिताश्रितानुभाव ॥

राजोवाच ॥

या ह वा इह बहुविदा, महाभागवत त्वयाभिहित परोक्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यायमनीषया कल्पितविषयो नाञ्जसाऽव्युत्पन्नलोकसमधिगम । अथ तदेवैतद्दुरवगम समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥

इति सप्तमोऽध्याय ॥

अष्टमोऽध्याय ॥

स होवाच ॥

य एष देहात्ममानिना सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमाहारविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसयोगाद्यनादिस - सारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽय, यथा वणिक्सार्थोऽर्थपर स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभव श्मशानवदशिवतमाया ससाराटव्या गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनी हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे । यस्यामु ह वा एते षडिन्द्रियनामान कर्मणा दस्यव एव ते । तद्यथा, पुरुषस्य धन यत्किञ्चिद्धर्मौपयिक बहुकृच्छ्राधिगत साक्षात्परमपुरुषाराधनल-

क्षणो योऽसौ धर्मस्त तु सापराय उदाहरन्ति तद्धर्म्य धन दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावघ्राणसकल्पव्यवसायगृहग्राम्योपभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो विलुम्पन्ति। अथ च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला एवानिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुम्बिन उरणकवत्सरक्ष्यमाण मिषतोऽपि हरन्ति। यथा ह्यनुवत्सर कृष्यमाणमप्यदग्धबीज क्षेत्र पुनरेवावपनकाले गुल्मतृणवीरुद्भि र्गह्वरमिव भवति एवमेव गृहाश्रम कर्मक्षेत्रम्। यस्मिन्न हि कर्माण्युत्सीदन्ति यदय कामकरण्ड एष आवसथ। तत्र गतो दशमशकसमापसदैर्मनुजै शलभशकुन्ततस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमानबहि-प्राण क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थ नरलोक गन्धर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति। तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोलुप। क्वचिच्चाशेषदोषनिषदन पुरीषविशेष तद्वर्णगुणनिर्मितमति सुवर्णमुपादित्सति अग्निकामकातर इवोल्मुकपिशाचम्। अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्या ससाराटव्यामितस्तत परिधावति। क्वचिच्च वात्यौपम्यया प्रमदयारोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूता इवासाधुमर्यादो रजस्वलाक्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति। क्वचित्सकृदवगतविषयवैतथ्य स्वय पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तयैव मरीचितोयप्रायास्तानेवाभिधावति। क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवदतिपरुषरभसाटोप प्रत्यक्ष परोक्ष वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृदय। स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणाञ्जीवन्मृतान्स्वय जीवन्म्रि-

यमाण उपधावति । एकदाऽसत्प्रसङ्गान्निकृतमतिर्व्युदकस्रोतस्खलनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाखण्डमभियाति । यदा तु परबाधयान्ध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वा स खलु भक्षयति । क्वचिदासाद्य गृहं दावबत्प्रियार्थविधुरमसुखोदर्कं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति । क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्षण आस्ते । कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृतिलक्षणमनुभवति । क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनातिभरगिरिमारुरुक्षमाणो लोकव्यसनकर्षितमनाः कण्टकशर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निव सीदति । क्वचिच्च दुःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुम्बाय क्रुध्यति । स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते । नान्यत्किंचन वेद । शव इवापविद्धः कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽन्धकूपेऽन्धवत्पतति । कर्हि स्म चित्काममधुलवान्विचिन्वन्यदा परदारपरद्रव्याण्यवरुन्धानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पतत्यपारे निरये । अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपनमुदाहरन्ति । मुक्तस्ततो यदि बन्धाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः । क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विषण्ण आस्ते । क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किंचिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन्यत्किंचिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाठ्यात् । अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्येर्ष्यावमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः । क्वापि

देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढ प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृन्यस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितृकलत्रभाषितावलोकविचेष्टितापहृतहृदय आत्मानमजितात्मापारेऽन्धे तमसि प्रहिणोति। कदाचिदीश्वरस्य भगवत विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणात्परिवर्तितेन वयसा रहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बादीना भूतानामनिमिषतो मिषता वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वर कालचक्रनिजायुध साक्षाद्भगवन्त यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवता कङ्कगृध्रबकवटप्राया आर्यसमयपरिहृता साकेत्येनाभिधत्ते। यदा पाखण्डिभिरात्मवञ्चितैस्तैरुरुवञ्चितो ब्रह्मकुल समावसस्तेषा शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन् शूद्रकुल भजते। निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभाव कुटुम्बभरण यथा वानरजाते। तत्रापि निरवरोध स्वैरेण विहरन्नतिकृपण बुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधि। क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रस्यन्यथा वानर सुतदारवत्सलो व्यवायक्षण। एवमध्वन्यवरुन्धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयाना दु खाना प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तविषयविषण्ण आस्ते। क्वचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किचिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन। क्वचित्क्षीणधन शय्यासनाद्युपभोग विहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते। एव वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैरानुबन्धोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति। एतस्मिन् ससाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वा वेतरस्तत्र विसृज्य जात जातमुपादाय शोचन्मुह्यन्बिभ्यद्विवदन्क्रन्दन्सहृष्य-

न्यायन्नह्यमान साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि यत आरब्ध एष नर
लोकसार्थोऽयमध्वन पारमुपदिशन्ति । यदिद योगानुशासन न वा
एतदवरुन्धते, यन्न्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानस्स-
मवगच्छन्ति । यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षय किंतु
पर मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति कृतवैरानुबन्धाया विसृज्य
स्वयमुपसहृता । कर्मवल्लीमवलम्ब्य तत आपद कथ चिन्नरकाद्वि
मुक्त पुनरप्येव ससाराध्वनि वर्तमाना नरलोकसार्थमुपयाति ।
एवमुपरिगतोऽपि । तस्येदमुपगायन्ति ॥

आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महात्मन ।
नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मत ॥ १ ॥

यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्य हृदिस्पृश ।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालस ॥ २ ॥

यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्
प्रार्थ्यां श्रिय सुरवरै सदयावलोकाम् ।
नैच्छन्नृपस्तदुचित महता मधुद्विट्-
सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गु ॥ ३ ॥

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय
योगाय साख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।
नारायणाय हरये नम इत्युदार
हास्यन्मृगत्वमपि य समुदाजहार ॥ ४ ॥

य इद भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरत-स्यानुचरित स्वस्त्ययनमायुष्य धन्य यशस्य स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानु शृणोत्याख्यास्यत्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष, आत्मन आशास्ते, न काचन परत इति ॥

इति अष्टमोऽध्याय ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे पञ्चमस्कन्ध भरतोपाख्यान

७–१४ अध्याया ॥

—→०←—

॥ प्रह्लादचरित्रम् ॥

तस्य दैत्यपत पुत्राश्चत्वार परमाद्भुता ।
प्रह्लादोऽभून्महास्तेषा गुणैर्महदुपासक ॥ १ ॥

ब्रह्मण्य शीलसपन्न सत्यसन्धो जितेन्द्रिय ।
आत्मवत्सर्वभूतानामेक प्रियसुहृत्तम ॥ २ ॥

दासवत्सनतार्याङ्घ्रि पितवद्दीनवत्सल ।
भ्रातवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावन ।
विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जित ॥ ३ ॥

नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निस्पृह
श्रुतषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।
दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधी सदा
प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुर ॥ ४ ॥

यस्मिन्महद्गुणा राजन्, गृह्यन्ते कविभिर्मुहु ।
न तेऽधुनापि धीयन्ते यथा भगवतीश्वरे ॥ ५ ॥

य साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ।
प्रतिमान प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशा ॥ ६ ॥

गुणैरलमसख्येयैर्माहात्म्य तस्य सूच्यते ।
वासुदेव भगवति यस्य नैसर्गिकी रति ॥ ७ ॥

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मनस्तया ।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम ॥ ८ ॥

आसीन पर्यटन्नश्नञ्शयान प्रपिबन्ब्रुवन ।
नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भित ॥ ९ ॥

क्वचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतन ।
क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥ १० ॥

नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ।
क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥ ११ ॥

क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते सस्पर्शनिर्वृत ।
अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षण ॥ १२ ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो-
निषेवयाऽकिञ्चनसङ्गलब्धया ।
तन्वन्परा निर्वृतिमात्मनो मुहु
र्दु सङ्गदीनान्यमन शम व्यधात् ॥ १३ ॥

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।
हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवर्षे, एतदिच्छामो वेदितु तव सुव्रत ।
यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्यघम् ॥ १५ ॥

पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्पितर पुत्रवत्सला ।
उपालभन्ते शिक्षार्थ नैवाघमपरो यथा ॥ १६ ॥

किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् ।
एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्नस्माकं विधम प्रभो ।
पितुः पुत्राय यद्द्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥ १७ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

पौरोहित्याय भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः ।
शण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥

तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम् ।
पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥

यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शुश्रुवेऽनु पपाठ च ।
न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥

एकदासुरराट्पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव ।
पप्रच्छ कथ्यतां वत्स, मन्यते साधु यद्भवान् ॥ ४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

तत्साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां
सदा समुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् ।
हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं
वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥ ५ ॥

नारद उवाच ॥

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्य परपक्षसमाहिता ।
जहास बुद्धिर्बालाना भिद्यते परबुद्धिभि ॥ ६ ॥

सम्यग्विधार्यता बालो गुरुगेहे द्विजातिभि ।
विष्णुपक्षै प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ॥ ७ ॥

गृहमानीतमाहूय प्रह्लाद दैत्ययाजका ।
प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छन्त सामभि ॥ ८ ॥

वत्स प्रह्लाद, भद्र ते सत्य कथय मा मृषा ।
बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्यय ॥ ९ ॥

बुद्धिभेद परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत ।
भण्यता श्रोतुकामाना गुरूणा कुलनन्दन ॥ १० ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

स्व परश्चेत्यसद्ग्राह पुसा यन्मायया कृत ।
विमोहितधिया दृष्टस्तस्मै भगवते नम ॥ ११ ॥

स यदानुव्रत पुसा पशुबुद्धिर्विभिद्यते ।
अन्य एष तथान्योऽहमिति भेदगता सती ॥ १२ ॥

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभि-
दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते ।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि भेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥

यथा भ्राम्यत्यथो ब्रह्मन् स्वयमाकर्षसन्निधौ ।
तथा मे भिद्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया ॥ १४ ॥

नारद उवाच ॥

एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः ।
तं निर्भर्त्स्याथ कुपितः स दीनो राजसेवकः ॥ १५ ॥

आनीयतामरे, वेत्रमस्माकमयशस्करः ।
कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दमः ॥ १६ ॥

दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः ।
यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः ॥ १७ ॥

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ।
प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥

तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ।
दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥

पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्द्याशिषासुरः ।
परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम् ॥ २० ॥

आरोप्याङ्कमवघ्राय मूर्धन्यश्रुजलाम्बुभिः ।
आसिञ्चन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥ २१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

प्रह्लादानूच्यतां तात, स्वधीतं किंचिदुत्तमम् ।
कालेनैतावता युष्मान्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् ॥ २२ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादसेवनम् ।
अर्चन वन्दन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥

इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥

निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।
गुरुपुत्रमुवाचेद रुषा प्रस्फुरिताधर ॥ २५ ॥

ब्रह्मबन्धो, किमेतत्ते विपक्ष श्रयता सता ।
असार ग्राहितो बालो मामनादृत्य दुर्मते ॥ २६ ॥

सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्छद्मवेषिण ।
तेषामुदेत्यघ काले रोग पातकिनामिव ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच ॥

न मत्प्रणीत न परप्रणीत
सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ।
नैसर्गिकीय मतिरस्य राजन्,
नियच्छ मन्यु कददा स्म मा न ॥ २८ ॥

नारद उवाच ॥

गुरुणैव प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुर सुतम् ।
न चेद्गुरुमुखीय ते कुतो भद्रासती मति ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

मतिर्न कृष्णे परत स्वतो वा
मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।

अदान्तगोभिर्विशतां तमिस्रं
पुनः पुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
वाचीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं
स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
महीयसां पादरजोऽभिषेकं
निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपू रुषा ।
अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥

आहामर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः ।
वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ॥ ३४ ॥

अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान्सुहृदोऽधमः ।
पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५ ॥

विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः ।
सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहाद्यः पञ्चहायनः ॥ ३६ ॥

परोऽप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं
स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।

छिन्द्यात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं
शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥

सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सभोजशयनासनैः ।
सुहृल्लिङ्गधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥

नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः ।
तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥ ३९ ॥

नदन्तो भैरवान्नादांश्छिन्धि भिन्धीति वादिनः ।
आसीनं चाहनञ्शूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।
युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रिया ॥ ४१ ॥

प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः ।
चकार तद्वधोपायान्निर्बन्धेन युधिष्ठिर ॥ ४२ ॥

दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचारावपातनैः ।
मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥

हिमवाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।
न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतम् ।
चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥

एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः ।
तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥

वर्तमानो विदूरे वै बालोऽप्यजडधीरयम् ।
न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेफ इव प्रभुः ॥ ४६ ॥

अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्भयाऽमर ।
नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७ ॥

इति तं चिन्तया किंचिन्म्लानश्रियमधोमुखम् ।
शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतु ॥ ४८ ॥

जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवो-
विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।
न तस्य चिन्त्यं तव नाथ चक्ष्महे
न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥

इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा
निधेहि भीतो न पलायते यथा ।
बुद्धिश्च पुंसो वयसार्यसेवया
यावद्गुरुर्भार्गव आगमिष्यति ॥ ५० ॥

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।
धर्मो ह्यस्योपदेष्टव्यो राज्ञां यो गृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥

धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।
प्रह्लादायोचतू राजन्, प्रश्रयावनताय च ॥ ५२ ॥

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपशिक्षितम् ।
न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।
वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ॥ ५४ ॥

अथ ताञ्श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुध ।
उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥

ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदा ।
बाला नदूषितधिया द्वन्द्वारामरितेहितै ॥ ५६ ॥

पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ।
तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुर ॥ ५७ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ।
दुर्लभ मानुष जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १ ॥

यथा हि पुरुषस्येह विष्णो पादोपसर्पणम् ।
यदेष सर्वभूताना प्रिय आत्मेश्वर सुहृत ॥ २ ॥

सुखमैन्द्रियक दैत्या देहयोगेन देहिनाम ।
सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथादु खमयत्नत ॥ ३ ॥

तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्यय परम् ।
न तथा विन्दते क्षेम मुकुन्दचरणाम्बुजम ॥ ४ ॥

ततो यतेत कुशल क्षेमाय भयमाश्रित ।
शरीर पौरुष यावन्न विपद्यत पुष्कलम् ॥ ५ ॥

पुसो वर्षशत ह्यायुस्तदर्ध चाजितात्मन ।
निष्फल यदसौ रात्र्या शतेऽन्ध प्रापितस्तम ॥ ६ ॥

मुग्धस्य बाल्य कौमार क्रीडतो याति विंशति ।
जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशति ॥ ७ ॥

दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा ॥
शेष गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥

को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानमजितेन्द्रिय ।
स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ९ ॥

को न्वर्थतृष्णा विसृजेत्प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
य क्रीणात्यसुभि प्रेष्ठैस्तस्कर सेवको वणिक ॥ १० ॥

कथ प्रियाया अनुकम्पितायाः
सङ्ग रहस्य रुचिराश्च मन्त्रान् ।
सुहृत्सु च स्नेहसित शिशूना
कलाक्षराणामनुरक्तचित्त ॥ ११ ॥

पुत्रान्स्मरस्ता दुहितॄर्हृदय्या
भ्रातॄन्स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ ।
गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदाश्च
वृत्तीस्तु कुल्या पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमान
कर्माणि लोभादवितृप्तकाम ।
औपस्थ्यजैह्वय बहु मन्यमान
कथ विरज्येत दुरन्तमोह ॥ १३ ॥

कुटुम्बपोषाय वियान्निजायु-
र्न बुध्यतऽर्थ विहत प्रमत्त ।
मर्वत्र तापत्रयदु खितात्मा
निर्विद्यते न स्वकुटुम्बराम ॥ १४ ॥

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता
विद्वाश्च दोष परवित्तहर्त्तु ।
प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्त
दशान्तकामो हरते कुटुम्बी ॥ १५ ॥

विद्वानपीत्थ दनुजा कुटुम्ब
पुष्णन्स्वलोकाय न कल्पते वै ।
य स्वीयपारक्यविभिन्नभाव-
स्तम प्रपद्येत यथा विमूढ ॥ १६ ॥

यतो न कश्चित्क्व च कुत्रचिद्वा
दीन स्वमात्मानमल समर्थ ।
विमोचितु कामदृशा विहार-
क्रीडामृगो यन्निगडो विसर्ग ॥ १७ ॥

ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या
दैत्येषु सङ्ग विषयात्मकेषु ।

उपेत नारायणमादिदेव
विमुक्तसङ्गैरिषितोऽपवर्ग ॥ १८ ॥

न ह्यच्युत प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजा ।
आत्मत्वात्सर्वभूताना सिद्धत्वादिह भवत ॥ १९ ॥

परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु ।
भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २ ॥

गुणेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकर तथा ।
एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्यय ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पित ॥ २२ ॥

केवलानुभवानन्दस्वरूप परमेश्वर ।
माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया ॥ २३ ॥

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कुरुत सौहृदम् ।
आसुर भावमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षज ॥ २४ ॥

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आद्ये
कि तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धा ।
धर्मादय किमगुणेन च काङ्क्षितेन
सार जुषा चरणयोरुपगायता न ॥ २५ ॥

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग
ईक्षात्रयी नयदमौ विविधा च वार्ता ।

मन्ये तदेतदखिल निगमस्य सत्य
स्वात्मार्पण स्वसुहृद परमस्य पुस ॥ २६ ॥

ज्ञान तदेतदमल दुरवापमाह
नारायणो नरसख किल नारदाय ।
एकान्तिना भगवतस्तदकिचनाना
पादारविन्दरजसाप्लुतदेहिना स्यात् ॥ २७ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्व ज्ञान विज्ञानसयुतम् ।
धर्म भागवत शुद्ध नारदादेवदर्शनात् ॥ २८ ॥

दैत्यपुत्रा ऊचु ॥
प्रह्लाद, त्व वय चापि नर्तेऽन्य विद्महे गुरुम् ।
एताभ्या गुरुपुत्राभ्या बालानामपि हीश्वरौ ॥ २९ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

नारद उवाच ॥
एव दैत्यसुतै पृष्टो महाभागवतोऽसुर ।
उवाच स्मयमानास्तान्स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥
पितरि प्रस्थितेऽस्माक तपसे मन्दराचलम् ।
युद्धोद्यम पर चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति ॥ २ ॥

पिपीलिकैरहिरिव निष्ठया लोकोपतापन ।
पापेन पापोऽभक्षीति वादिना वासवादय ॥ ३ ॥

तेषामतिबलाद्योग निशम्यासुरयूथपा ।
वध्यमाना सुरैर्भीता दुद्रुवु सर्वतो दिशम् ॥ ४ ॥

कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान ।
नावेक्षमाणास्त्वरिता सर्वे प्राणपरीप्सव ॥ ५ ॥

व्यलुम्पन्राजशिबिरममरा जयकाङ्क्षिण ।
इन्द्रस्तु राजमहिषी मातर मम चाग्रहीत् ॥ ६ ॥

नीयमाना भयोद्विग्ना रुदती कुररीमिव ।
यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ॥ ७ ॥

प्राह चैना सुरपते, नेतुमर्हस्यनागसम ।
मुञ्च मुञ्च महाभाग, सती परपरिग्रहम् ॥ ८ ॥

इन्द्र उवाच ॥

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्य सुरद्विष ।
आस्यता यावत्प्रसव मोक्ष्येऽर्थपदवी गत ॥ ९ ॥

नारद उवाच ॥

अय निष्किल्बिष साक्षान्महाभागवतो महान् ।
त्वया न प्राप्स्यते सस्थामनन्तानुचरा बली ॥ १० ॥

इत्युक्तस्ता विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन्वच ।
अनन्तप्रियभक्त्यैना परिक्रम्य दिव ययौ ॥ ११ ॥

ततो नो मातरमृषि समानीय निजाश्रमम् ।
आश्वास्येहोष्यता वत्से, यावत्ते भर्तुरागम ॥ १२ ॥

तथेत्यवात्सीद्देवर्षेरन्ति साप्यकुतोभया ।
यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत ॥ १३ ॥

ऋषि पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ।
अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥ १४ ॥

ऋषि कारुणिकस्तस्या प्रादादुभयमीश्वर ।
धर्मस्य तत्व ज्ञान च मामप्युद्दिश्य निर्मलम् ॥ १५ ॥

तत्तु कालस्य दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ।
ऋषिणानुगृहीत मा नाधुनाप्यजहात्स्मृति ॥ १६ ॥

भवतामपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वच ।
वैशारदी धी श्रद्धात स्त्रीबालानाञ्च मे यथा ॥ १७ ॥

जन्माद्या षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मन ।
फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥

आत्मा नित्योऽव्यय शुद्ध एक क्षेत्रज्ञ आश्रय ।
अविक्रिय स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसङ्ग्यनावृत ॥ १९ ॥

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणै परै ।
अह ममेत्यसद्भाव देहादौ मोहज त्यजेत् ॥ २० ॥

स्वर्ण यथा ग्रावसु हेमकार
क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।

क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगै-
रध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं लभेत ॥ २१ ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।
विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसङ्घातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् ॥ २३ ॥

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना ।
सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।
ता येनैवानुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥ २५ ॥

एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ।
स्वरूपमात्मनो बुध्येद्गन्धैर्वायुमिवान्वयात् ॥ २६ ॥

एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।
अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेष्यते ॥ २७ ॥

तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।
बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २८ ॥

तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः ।
यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः ॥ २९ ॥

गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।
सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥

श्रद्धया तत्कथाया च कीर्तनैर्गुणकर्मणाम् ।
तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभि ॥ ३१ ॥

हरि सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वर ।
इति भूतानि मनसा कामैस्तै साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

एव निर्जितषड्वर्गै क्रियते भक्तिरीश्वरे ।
वासुदेवे भगवति यया सलभते रतिम् ॥ ३३ ॥

निशम्य कर्माणि गुणानतुल्या-
न्वीर्याणि लीलातनुभि कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गद
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धस-
त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
मुहु श्वसन्वक्ति हरे, जगत्पते,
नारायणेत्यात्मगतिर्गतत्रप ॥ ३५ ॥

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृति ।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥ ३६ ॥

अथोक्षजालम्भमिहाशुमात्मन
शरीरिण सस्मृतिचक्रशातनम् ।

तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधा-
स्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥

कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरे-
रुपासने स्वहृदि छिद्रवत्सत ।
स्वस्यात्मन सख्युरशेषदेहिना
सामान्यत किं विषयापपादनै ॥ ३८ ॥

राय कलत्र पशव सुतादयो
गृहा मही कुञ्जरकोशभूतय ।
सर्वेऽर्थकामा क्षणभङ्गुरायुष
कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चला ॥ ३९ ॥

एवं हि लोका क्रतुभि कृता अमी
क्षयिष्णव सातिशया न निर्मला ।
तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं
भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ॥ ४० ॥

यदर्थ्यर्थेह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नर ।
करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥ ४१ ॥

सुखाय दु खमोक्षाय संकल्प इह कर्मिण ।
सदाप्नोतीहया दु खमनीहाया सुखावृत ॥ ४२ ॥

कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुष ।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥

किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादय ।
राज्य कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदा ॥ ४४ ॥

किमेतैरात्मनस्तुच्छै सह देहेन नश्वरै ।
अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दमहोदधे ॥ ४५ ॥

निरूप्यतामिह स्वार्थ कियान्देहभृतोऽसुरा ।
निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभि ॥ ४६ ॥

कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ।
कर्मभिस्तनुते देहमुभय त्वविवकत ॥ ४७ ॥

तस्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रया ।
भजतानीहयात्मानमनीह हरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

सर्वेषामपि भूताना हरिरात्मेश्वर प्रिय ।
भूतैर्महद्भि स्वकृतै कृताना जीवसज्ञित ॥ ४९ ॥

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव च ।
भजन्मुकुन्दचरण स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् ॥ ५० ॥

नाल द्विजत्व देवत्वमृषित्व वाऽसुरात्मजा ।
प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्त न बहुज्ञता ॥ ५१ ॥

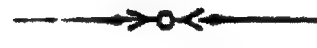
न दान न तपो नेज्या न शौच न व्रतानि च ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ५२ ॥

ततो हरौ भगवति भक्ति कुरुत दानवा ।
आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥

दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रिय शूद्रा व्रजौकस ।
खगा मृगा पापजीवा सन्ति ह्यच्युततां गता ॥ ५४ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंस स्वार्थ पर स्मृत ।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र परीक्षणम ॥ ५५ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

नारद उवाच ॥

अथ दैत्यसुता सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम ।
जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितम ॥ १ ॥

अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् ।
आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २ ॥

श्रुत्वा तदप्रिय दैत्यो दु सह तनयानयम् ।
कोपावेशचलद्गात्र पुत्र हन्तु मनो दधे ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणम ।
आहेक्षमाण पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥

प्रश्रयावनत दान्त बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।
सर्प पदा हत इव श्वसन्प्रकृतिदारुण ॥ ५ ॥

हे दुर्विनीत, मन्दात्मन, कुलभेदकराधम ।
स्तब्ध मच्छासनोद्धूत नेष्ये त्वाद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥

क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोका सहेश्वरा ।
तस्य मे भीतवन्मूढ, शासन किंबलोऽत्यगा ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

न केवल मे भवतश्च राजन्,
स वै बल बलिना चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये
ब्रह्मादयो येन वश प्रणीता ॥ ८ ॥

स ईश्वर काल उरुक्रमोऽसा-
वोज सह सत्वबलेन्द्रियात्मा ।
स एव विश्व परमस्वशक्तिभि
सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेश ॥ ९ ॥

जह्यासुर भावमिम त्वमात्मन
सम मनो धत्स्व न सन्ति विद्विष ।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता
त्तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ १० ॥

दस्यून्पुरा षण्ण विजित्य लुम्पतो
मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिना
साधो स्वमोहप्रभवा कुत परे ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

व्यक्त त्व मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्र विकत्थस ।
मुमूर्षूणा हि मन्दात्मन ननु स्युर्विप्लवा गिर ॥ १२ ॥

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वर ।
क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तम्भ न दृश्यते ॥ १३ ॥

सोऽह विकत्थमानस्य शिर कायाद्धरामि ते ।
गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम ॥ १४ ॥

एव दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा
सुत महाभागवत महासुर ।
खड्ग प्रगृह्योत्पतितो वरासना-
त्स्तम्भ तताडातिबल स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥

तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो
बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटन् ।
य वै स्वधिष्ण्योपगत त्वजादय
श्रुत्वा स्वधामात्ययमङ्ग मेनिरे ॥ १६ ॥

स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा
निशम्य निह्रादमपूर्वमद्भुतम ।
अन्त सभाया न ददर्श तत्पद
वितत्रसुर्येन सुरारियूथपा ॥ १७ ॥

सत्य विधातु निजभृत्यभाषित
व्याप्ति च भूतेष्वखिलेषु चात्मन ।

अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वह
न्स्तम्भे सभाया न मृग न मानुषम् ॥ १८ ॥

स सत्वमेन परितो विपश्य-
न्स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।
नाय मृगो नापि नरो विचित्र-
महो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥

मीमासमानस्य समुत्थितोऽग्रतो
नृसिहरूपस्तदल भयानकम् ।
प्रतप्तचामीकरचण्डलोचन
स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥

करालदष्ट्र करवालचञ्चल
क्षुरान्तजिह्व भ्रुकुटीमुखोल्बणम् ।
स्तब्धोर्ध्वकर्ण गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनास हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥

दिवि स्पृशत्कायमदीर्घपीवर
ग्रीवोरुवक्ष स्थलमल्पमध्यम ।
चन्द्रांशुगौरैश्छुरित तनूरुहै-
र्विष्वग्भुजानीकशत नखायुधम् ॥ २२ ॥

दुरासद सर्वनिजेतरायुध-
प्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
प्रायेण मेऽय हरिणोरुमायिना
वध स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥

एव ब्रुवस्त्वभ्यपतद्गदायुधो
   नदन्नृसिह प्रति दैत्यकुञ्जर ।
अलक्षितोऽग्नौ पतित पतङ्गमो
   यथा नृसिहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥

न तद्विचित्र खलु सत्वधामनि
   स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तम ।
ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो
   रुषा नृसिह गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥

त विक्रमन्त सगद गदाधरो
   महोरग तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् ।
स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो
   विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मत ॥ २६ ॥

असाध्वमन्यन्त हृतौकसोऽमरा
   घनछदा भारत, सर्वधिष्ण्यपा ।
त मन्यमानो निजवीर्यशङ्कित
   यद्धस्तमुक्तो नृहरि महासुर ।
पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी
   प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥

त श्येनवेग शतचन्द्रवर्त्मभि-
   श्चरन्तमछिद्रमुपर्यधो हरि ।
कृत्वाट्टहास खरमुत्स्वनोल्बण
   निमीलिताक्ष जगृहे महाजव ॥ २८ ॥

विष्वक्स्फुरन्त ग्रहणातुर हरि
  र्व्यालो यथाखु कुलिशाक्षतत्वचम् ।
द्वार्यूर आपात्य ददार लीलया
  नखैर्यथाहि गरुडो महाविषम् ॥ २९ ॥

सरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराळलोचनो
  व्यात्ताननान्त विलिहन्स्वजिह्वया ।
असृग्लवाक्तारुणकेसराननो
  यथाऽन्त्रमाली द्विपहत्यया हरि ॥ ३० ॥

नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुह
  विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ।
अहन्सम तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभि-
  र्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान्सहस्रश ॥ ३१ ॥

सटावधूता जलदा परापत-
  न्ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमृष्टरोचिष ।
अम्भोधय श्वासहता विचुक्षुभु-
  र्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुक्रुशु ॥ ३२ ॥

द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसकुला
  प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता ।
शैला समुत्पेतुरमुष्य रहसा
  तत्तेजसा ख ककुभो न रेजिरे ॥ ३३ ॥

तत सभायामुपविष्टमुत्तमे
  नृपासने सभृततेजस विभुम् ।

अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षण
प्रचण्डवक्त्रं न बभाज कश्चन ॥ ३४ ॥

निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वर
तमादिदैत्य हरिणा हत मृधे ।
प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहु
प्रसूनवर्षैववृषु सुरस्त्रिय ॥ ३५ ॥

तदा विमानावलिभिर्नभस्तल
दिदृक्षता सकुलमास नाकिनाम् ।
सुरानका दुन्दुभयोऽथ जघ्निरे
गन्धर्वमुख्या ननृतुर्जगु स्त्रिय ॥ ३६ ॥

तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादय ।
ऋषय पितर सिद्धा विद्याधरमहोरगा ॥ ३७ ॥

मनव प्रजाना पतयो गन्धर्वाप्सरचारणा ।
यक्षा किंपुरुषास्तात, वेताला सिद्धकिन्नरा ॥ ३८ ॥

ते विष्णुपार्षदा सर्वे सुनन्दकुमुदादय ।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीन तीव्रतेजसम् ।
ईडिरे नरशार्दूल नातिदूरचरा पृथक् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये
विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।

विश्वस्य सर्गस्थितिसयमान्गुणै
स्वलीलया सद्धतेऽव्ययात्मने ॥ ४० ॥

इन्द्र उवाच ॥
प्रत्यानीता परम, भवता त्रायता न स्वभागा
दैत्याक्रान्त हृदयकमल त्वद्गृह प्रत्यबोधि ।
कालग्रस्त कियदिदमहो नाथ, शुश्रूषता ते
मुक्तिस्तेषा न हि बहुमता नारसिहापरै किम ॥ ४१ ॥

ऋषय ऊचु ॥
त्व नस्तप परममात्थ यदात्मतेजो
येनेदमादिपुरुषात्मगत ससर्ज ।
तद्विप्रलुप्तममुनाद्य शरण्यपाल,
रक्षागृहीतवपुषा पुनरन्वमस्था ॥ ४२ ॥

पितर ऊचु ॥
श्राद्धानि नोऽधिबुभुज प्रसभ तनूजै-
र्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलाम्बु ।
तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्छ-
त्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४३ ॥

सिद्धा ऊचु ॥
यो नो गति योगसिद्धामसाधु-
रहारषीद्योगतपोबलेन ।
नानादर्प त नखैर्निर्ददार
तस्मै तुभ्य प्रणता स्मो नृसिह ॥ ४४ ॥

विद्याधरा ऊचु ॥

विद्या प्रथग्धारणयानुगाद्धा
　न्यषेधदज्ञो बलवीर्यन्प्त ।
स येन सख्ये पशुवद्धतस्त
　मायानृसिंह प्रणता स्म नित्यम ॥ ४ ॥

नागा ऊचु ॥

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि न ।
तद्वक्ष पाटननामा हृतानन्द नमोऽस्तु ते ॥ ४६ ॥

मनव ऊचु ॥

मनवो वय तव निदेशकारिणा
　दितिजेन देव, परिपूतसेतव ।
भवता खल स उपसहृत प्रभो
　करवाम ते किमनुशाधि किंकरान ॥ ४७ ॥

प्रजापतय ऊचु ॥

प्रजेशा वय ते परेशाभिसृष्टा
　न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धा ।
स एष त्वया भिन्नवक्षानुशेते
　जगन्मङ्गल सत्वमूर्त्तेऽवतार ॥ ४८ ॥

गन्धर्वा ऊचु ॥

वय विभो ते नटनाट्यगायका
　येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृता ।

स एष नीतो भवता दशामिमा
किमुत्पथस्थ कुशलाय कल्पते ॥ ४९ ॥

चारणा ऊचु ॥

हरे, तवाङ्घ्रिपङ्कज भवापवर्गमाश्रिता ।
यदेष साधुहृच्छयस्त्वयासुर समापित ॥ ५० ॥

यक्षा ऊचु ॥

वयमनुचरमुख्या कर्मभिस्ते मनोज्ञै
स्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरिताप तत्कृत जानता ते
नरहर, उपनीत पञ्चता पञ्चविश ॥ ५१ ॥

किपुरुषा ऊचु ॥

वय किपुरुषास्त्व तु महापुरुष ईश्वर ।
अय कुपुरुषो नष्टो धिक्कृत साधुभिर्यदा ॥ ५२ ॥

वैतालिका ऊचु ॥

सभासु सत्रेषु तवामल यशो
गीत्वा सपर्या महती लभामहे ।
यस्ता व्यनैषीद्भृशमेष दुर्जनो
दिष्ट्या हतस्ते भगवन्, यथामय ॥ ५३ ॥

किन्नरा ऊचु ॥

वयमीश, किन्नरगणास्तवानुगा
दितिजेन विष्टिममुनानुकारिता ।

भवता हर स वृजिनाऽवसादिता
नरसिह नाथ विभवाय नो भव ॥ ५४ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचु ॥

अद्यैतद्धरिनर, रूपमद्भुत त
दृष्ट न शरण मवलोकशम ।
सोऽय ते विधिकर इश विप्रशप्त-
स्तस्येद निधनमनुग्रहाय विद्म ॥ ५५ ॥

इति पञ्चमोऽध्याय ॥

षष्ठोऽध्याय ॥

नारद उवाच ॥

एव सुरादय सर्वे ब्रह्मरुद्रपुर सरा ।
नोपैतुमशकन्मन्युसरम्भ सुदुरासदम् ॥ १ ॥

साक्षाच्छ्री प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम ।
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥

प्रह्लाद प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमन्तिके ।
तात, प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपित प्रभुम् ॥ ३ ॥

तथेति शनकै राजन् महाभागवतोऽर्भक ।
उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलि ॥ ४ ॥

स्वपादमूले पतित तमर्भक
विलोक्य देव कृपया परिप्लुत ।
उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुज
कालाहिवित्रस्तधिया कृताभयम् ।। ५ ।।

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभ
सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शन ।
तत्पादपद्मे हृदि निर्वृतो दधौ
हृष्यत्तनु क्लिन्नहृदश्रुलोचन ।। ६ ।।

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहित ।
प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षण ।। ७ ।।

प्रह्लाद उवाच ।।

ब्रह्मादय सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धा
सत्त्वैकतानमतयो वचसा प्रवाहै ।
नाराधितु पुरुगुणैरधुनापि पिप्रु
कि तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजाते ।। ८ ।।

मन्ये धनाभिजनरूपतप श्रुतौज-
स्तेज प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगा ।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुसो
भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ।। ९ ।।

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छ्वपच वरिष्ठम् ।

मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थ-
प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥
नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो
मानं जनादविदुषः करुणो वृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं
तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥
तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य
सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।
नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः
पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥
सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो
ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजन्तः ।
क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य
विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३ ॥
तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य
मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ।
लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे
रूपं नृसिंह विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥
नाहं बिभेम्यजित तेऽतिभयानकास्य-
जिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् ।
आन्त्रस्रजः क्षतजकेसरशङ्कुकर्णा-
न्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् ॥ १५ ॥

त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल, दु सहाग्र-
  ससारचक्रकदनाद्ग्रसता प्रणीत ।
बद्ध स्वकर्मभिरुशत्तम, तेऽङ्घ्रिमूल
  प्रीतोऽपवर्गशरण ह्वयसे कदा नु ॥ १६ ॥

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्म
  शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमान ।
दु खौषध तदपि दु खमतद्धियाहं
  भूमन्, भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम ॥ १७ ॥

सोऽहं प्रियस्य सुहृद परदेवताया
  लीलाकथास्तव नृसिह, विरञ्चगीता ।
अञ्जस्तितर्म्यनुगृणन्गुणविप्रमुक्तो
  दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्ग ॥ १८ ॥

बालस्य नेह शरण पितरौ नृसिह,
  नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौ ।
तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्ट-
  स्तावद्विभो, तनुभृता त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥

यस्मिन्यतो यर्हि येन च यस्य यस्मा-
  द्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपर परो वा ।
भाव करोति विकरोति पृथक्स्वभाव
  सचोदितस्तदखिल भवत स्वरूपम् ॥ २० ॥

मायामन सृजति कर्ममय बलीय
  कालेन चोदितगुणानुमतेन पुस ।

छन्दोमय यदजयार्पितषोडशार
   ससारचक्रमज, कोऽतितरेत्त्वदन्य ॥ २१ ॥

स त्व निहत्य विजितात्मगुण स्वधाम्ना
   कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्ति ।
चक्रे विसृष्टमजयेश्वर षोडशारे
   निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नम ॥ २२ ॥

दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधिष्ण्यपाना-
   मायु श्रियो विभव इच्छति याञ्जनोऽयम ।
येऽस्मत्पितु कुपितहासविजृम्भितभ्रू-
   विस्फूर्जितेन लुलिता स तु ते निरस्त ॥ २३ ॥

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ
   आयु श्रिय विभवमैन्द्रियमा विरिञ्चात् ।
नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण
   कालात्मनोऽपनय मा निजभृत्यपार्श्वम ॥ २४ ॥

कुत्राशिष श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपा
   केद कलेवरमशेषरुजा विरोह ।
निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान
   कामानल मधुलवै शमयन्दुरापै ॥ २५ ॥

क्वाह रज प्रभव ईश, तमोधिकेऽस्मि-
   ञ्जात सुरेतरकुले क्व तवानुकम्पा ।
न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया
   यन्मेऽर्पित शिरसि पद्मकर प्रसाद ॥ २६ ॥

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्या
ज्जन्तोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ।
त्संसेवया सुरतरोरिव ते प्रसाद
सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥

एवं जनं निपतितं प्रभवाहि कूपे
कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसङ्गात् ।
कृत्वात्मसात्सुरर्षिणा भगवन्, गृहीतः
सोऽहं कथं नु विसृजेत्तव भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥

मत्प्राणरक्षणमनन्त, पितुर्वधश्च
मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुम् ।
खड्गं प्रगृह्य यदवोचदसद्विधित्सु
स्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २९ ॥

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्व
माद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च ।
सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं
नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥

त्वं वा इदं सदसदीश, भवांस्ततोऽन्यो
माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।
यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च
तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वोः ॥ ३१ ॥

न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये
शेषे त्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।

योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्र-
स्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणाश्च युङ्क्षे ॥ ३२ ॥

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या
सञ्चोदितप्रकृतिधर्मिण आत्मगूढम् ।
अम्भस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधे-
र्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जम् ॥ ३३ ॥

तत्सम्भवः कविरतोऽन्यदपश्यमान-
स्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य ।
नाविन्ददब्दशतमप्सु निमज्जमानो
जातेऽङ्कुरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं
कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
त्वामात्मनीश, भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं
भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥

एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरु-
नासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
मायामयं सदुपलक्षितसंनिवेशं
दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥

तस्मै भवान्हयशिरस्तनुवं च बिभ्र-
द्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
हत्वानयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च
सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥

इत्थ नृतिर्यगृषिदेवझषावतारै-
लोकान्विभावयसि हसि जगत्प्रतीपान ।
धर्म महापुरुष, पासि युगानुवृत्त
उन्न कलौ यदभवन्नियुगोऽथ सत्वम ॥ ३८ ॥

नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ,
सम्प्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम ।
कामातुर हर्षशोकभयैषणार्त
तस्मिन्कथ तव गति विमृशामि दीन ॥ ३९ ॥

जिह्वैकतोऽन्युत, विकर्षति माऽवितृप्ता
शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदर श्रवण कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति
र्बह्व्य सपत्न्य इव गेहपति लुनन्ति ॥ ४० ॥

एव जन निपतित भववैतरण्या
मन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम ।
पश्यञ्जन स्वपरविग्रहवैरमैत्र
हन्तेति पारचर, पीपृहि मूढमद्य ॥ ४१ ॥

कोऽन्वत्र तेऽखिलगुरो, भगवन्, प्रयास
उत्तारणेऽस्य भवसम्भवलोपहेतो ।
मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो,
कि तेन ते प्रियजना ननु सेवता न ॥ ४२ ॥

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्या-
स्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्त ।

शाच तता विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-
मायासुखाय भरमुद्वहता विमूढान ॥ ४३ ॥

प्रायेण देवमुनय स्वविमुक्तिकामा
मौन चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठा ।
नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको
नान्य त्वदस्य शरण भ्रमताऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म-
व्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्या ।
प्राय पर पुरुष, ते त्वजितेन्द्रियाणा
वार्ता भवन्त्युत नवात्र तु दाम्भिकानाम ॥ ४५ ॥

रूपे इमे सदसती तव दव सृष्ट-
बीजाङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य ।
युक्ता समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वा
योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यत स्यात ॥ ४६ ॥

त्व वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्रा
प्राणेन्द्रियाणि हृदय चिदनुग्रहश्च ।
सर्व त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन,
नान्यत्त्वदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तम् ॥ ४७ ॥

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये
सर्वे मन प्रभृतय सहदेवमर्त्या ।
आद्यन्तवन्त उरुगाय, विदन्ति हि त्वा
मेव विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दान् ॥ ४८ ॥

तत्तेर्हत्तम, नम स्तुतिकर्मपूजा
कर्मस्मृतिश्चरणयो श्रवण कथायाम् ।
ससेवया त्वयि विनेति षडङ्गया कि
भक्ति जन परमहसगतौ लभेत ॥ ४९ ॥

नारद उवाच ॥

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुण ।
प्रह्लाद प्रणत प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रह्लाद, भद्र, भद्र ते प्रीतोऽह ते सुरोत्तम ।
वर वृणीष्वाभिमत कामपूरोऽस्म्यह नृणाम ॥ ५१ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन्, दर्शन दुर्लभ हि मे ।
दृष्ट्वा मा न पुनर्जन्तुरात्मान तप्तुमर्हति ॥ ५२ ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मा धीरा सर्वभावेन साधव ।
श्रेयस्कामा महाभागा सर्वासामाशिषा पतिम् ॥ ५३ ॥

एव प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनै ।
एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तम ॥ ५४ ॥

इति षष्ठोऽध्याय ॥

सप्तमोऽध्याय ॥

नारद उवाच ॥

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्भक ।
मन्यमानो हृषीकेश स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

मा मा प्रलोभयोत्पत्त्यासक्त कामेषु तैर्वरै ।
तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रित ॥ २ ॥

भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्त कामेष्वचोदयत् ।
भवान्ससारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽखिलगुरो, घटेत करुणात्मन ।
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्य स वै वणिक् ॥ ४ ॥

आशासानो न वै भृत्य स्वामिन्याशिष आत्मन ।
न स्वामी भृत्यत स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिष ॥ ५ ॥

अह त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्व च स्वाम्यनपाश्रय ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥ ६ ॥

यदि रासीश, मे कामान्वरास्त्व वरदर्षभ ।
कामाना हृद्यसरोह भवतस्तु वृणे वरम ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मन प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मति ।
ह्री श्रीस्तेज स्मृति सत्य यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ।
तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष, भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

नमो भगवते तुभ्य पुरुषाय महात्मने ।
हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

नृसिंह उवाच ॥

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष
आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधा ।
अथातिमन्वन्तरमेतदत्र
दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ११ ॥

कथा मदीया जुषमाण प्रियास्त्व-
मावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।
सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीश
यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्य कुशलेन पाप
कलेबर कालजवेन हित्वा ।
कीर्ति विशुद्धा सुरलोकगीता
विताय मामेष्यसि मुक्तबन्ध ॥ १३ ॥

य एतत्कीर्तयेन्मह्य त्वया गीतमिद नर ।
त्वा च मा च स्मरन्लोके कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

वर वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ।
यदनिन्दत्पिता म त्वामविद्वास्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

विद्वामर्षाशय साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् ।
भ्रातृहेति मृषादृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ १६ ॥

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात् ।
पूतस्तेऽपाङ्गसंदृष्टस्तदा कृपणवत्सल ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिःसप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ।
यत्साधोऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुलपावनः ॥ १८ ॥

यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥

सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किंचन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र, मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ २० ॥

भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ।
भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ २१ ॥

कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः ।
मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग, लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥ २२ ॥

पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
मय्यावेश्य मनस्तात, कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्साम्परायिकम् ।
यथाह भगवान्राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥ २४ ॥

प्रसादसुमुख दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरि हरिम ।
स्तुत्वा वाग्भि पवित्राभि प्राह देवादिभिवृत ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

देवदेवाखिलाध्यक्ष, भूतभावन, पूर्वज ।
दिष्ट्या ते निहत पापो लोकसन्तापनोऽसुर ॥ २६ ॥

योऽसौ लब्धवरो मत्तोऽनवध्यो मम सृष्टिभि ।
तपोयोगबलोन्नद्ध समस्तनिगमानहन ॥ २७ ॥

दिष्ट्यास्य तनय साधुर्महाभागवतोऽर्भक ।
त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वा समितोऽधुना ॥ २८ ॥

एतद्वपुस्ते भगवन, ध्यायत प्रयतात्मन ।
सर्वतो गोप्तृसन्त्रासान्मृत्योरपि जिघासत ॥ २९ ॥

नृसिह उवाच ॥

मैव वरोऽसुराणा ते प्रदेय पद्मसभव ।
वर क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृत यथा ॥ ३० ॥

नारद उवाच ॥

इत्युक्त्वा भगवान्राजस्तत्रैवान्तर्दधे हरि ।
अदृश्य सर्वभूताना पूजित परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥

तत सपूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् ।
भव प्रजापतीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कला ॥ ३२ ॥

तत काव्यादिभि सार्ध मुनिभि कमलासन ।
दैत्याना दानवाना च प्रह्लादमकरोत्पतिम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनन्द्य ततो देवा प्रयुज्य परमाशिष ।
स्वधामानि ययू राजन ब्रह्माद्या प्रतिपूजिता ॥ ३४ ॥

एव तौ पार्षदौ विष्णो पुत्रत्व प्रापितौ दिते ।
हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥

पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतु ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतो तौ रामविक्रमै ॥ ३६ ॥

शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकै ।
तच्चित्तौ जहतुर्देह यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥

ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ ।
हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीयतु ॥ ३८ ॥

एन पूर्वकृत यत्तद्राजान कृष्णवैरिण ।
जहुस्त्वन्ते तदात्मान कीट पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥

यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया भिदा ।
नृपाश्चैद्यादय सात्म्य हरेस्तच्चिन्तया ययु ॥ ४० ॥

आख्यात सर्वमेतत्ते यन्मा त्व परिपृष्टवान ।
दमघोषसुतादीना हरे सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१ ॥

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मन ।
अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययो ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरित महाभागवतस्य च ।
भक्तिर्ज्ञान विरक्तिश्च याथात्म्य चास्य वै हरे ॥ ४३ ॥

सर्गस्थित्यप्ययेशस्य गुणकर्मानुवर्णनम् ।
परावरेषा स्थानाना कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४४ ॥

धर्मो भागवताना च भगवान्येन गम्यते ।
आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषत ॥ ४५ ॥

य एतत्पुण्यमाख्यान विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।
कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशैर्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति सप्तमोऽध्याय ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तमस्क ध प्रह्लादचरित्र
४—१० अध्याया ॥

॥ ध्रुवचरित्रम् ॥

अथात कीर्तय वश पुण्यकीर्ते कुरूद्वह ।
स्वायभुवस्यापि मनोहरेरशागजन्मन ॥ १ ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ शतरूपापते सुतौ ।
वासुदेवस्य कलया रक्षाया जगत स्थितौ ॥ २ ॥

जाये उत्तानपादस्य सुनीति सुरुचिस्तयो ।
सुरुचि प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुव ॥ ३ ॥

एकदा सुरुचे पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन् ।
उत्तम नारुरुक्षन्त ध्रुव राजाभ्यनन्दत ॥ ४ ॥

तथा चिकीर्षमाण त सपत्न्यास्तनय ध्रुवम् ।
सुरुचि शृण्वतो राज्ञ सेर्ष्यमाहातिगर्विता ॥ ५ ॥

न वत्स, नृपतेर्धिष्ण्य भवानारोढुमर्हति ।
न गृहीतो मया यत्त्व कुक्षावपि नृपात्मज ॥ ६ ॥

बालोऽसि बत नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसभृतम् ।
नून वेद भवान्यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथ ॥ ७ ॥

तपसाराध्य पुरुष तस्यैवानुग्रहेण मे ।
गर्भे त्व साधयात्मान यदीच्छसि नृपासनम् ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मातु सपत्न्या सुदुरुक्तिविद्ध
श्वसन्रुषा दण्डहतो यथाहि ।
हित्वा मिषन्त पितर सन्नवाच
जगाम मातु प्ररुदन्सकाशम् ॥ ९ ॥

त निश्वसन्त स्फुरिताधरोष्ठ
सुनीतिरुत्सङ्ग उदूह्य बालम् ।
निशम्य तत्पौरमुखान्नितान्त
सा विव्यथे यद्गदित सपत्न्या ॥ १० ॥

सोत्सृज्य धैर्य विललाप शोक-
दावाग्निना दावलतेव बाला ।
वाक्य सपत्न्या स्मरती सरोज
श्रिया दृशा बाष्पकलामुवाह ॥ ११ ॥

दीर्घ श्वसन्ती वृजिनस्य पार-
मपश्यती बालकमाह बाला ।
मा मङ्गल तात, परेष्वमस्था
भुङ्क्ते जनो यत्परदु खदस्तत् ॥ १२ ॥

सत्य सुरुच्याभिहित भवान्मे
यद्दुर्भगाया उदरे गृहीत ।
स्तन्येन वृद्धश्च विलज्जते या
भार्येति वा वोढुमिडस्पतिर्माम ॥ १३ ॥

आतिष्ठ तत्तात, विमत्सरस्त्व
    मुक्त समात्रापि यन्व्यलीकम ।
आराधयाधोक्षजपादपद्म
    यदीन्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा ॥ १४ ॥

यस्याङ्घ्रिपद्म परिचर्य विश्व
    विभावनायात्तगुणाभिपत्ते ।
अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्य
    पद जितात्मश्वसनाभिवन्द्यम ॥ १५ ॥

तथा मनुर्वो भगवान्पितामहा
    यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मुखै ।
इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो
    भौम सुख दिव्यमथापवर्ग्यम ॥ १६ ॥

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सल
    मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिम ।
अनन्यभावे निजधर्मभाविते
    मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषम् ॥ १७ ॥

नान्य तत पद्मपलाशलोचना-
    दु खच्छिद ते मृगयामि कचन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया
    श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥ १८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

एव सजल्पित मातुराकर्ण्यार्थागम वच ।
सनियम्यात्मनात्मान निश्चक्राम पितु पुरात् ॥ १९ ॥

नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ।
स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मित ॥ २० ॥

अहो तेज क्षत्रियाणा मानभङ्गममृष्यताम् ।
बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वच ॥ २१ ॥

नारद उवाच ॥

नाधुनाप्यवमानं ते समान वापि पुत्रक ।
लक्षयाम कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु ॥ २२ ॥

विकल्पे विद्यमानेऽपि न ह्यसन्तोषहेतव ।
पुंसो मोहमृते भिन्ना यल्लोके निजकर्मभि ॥ २३ ॥

परितुष्येत्ततस्तात, तावन्मात्रेण पूरुष ।
दैवोपसादित यावद्वीक्ष्येश्वरगति बुध ॥ २४ ॥

अथ मात्रोपदिष्टेन योगेनावरुरुत्ससि ।
यत्प्रसाद स वै पुसा दुराराध्यो मतो मम ॥ २५ ॥

मुनय पदवी यस्य नि सङ्गेनोरुजन्मभि ।
न विदुर्मृगयन्तोऽपि तीव्रयोगसमाधिना ॥ २६ ॥

अतो निवर्ततामेष निर्बन्धस्तव निष्फल ।
यतिष्यति भवान्काले श्रेयसा समुपस्थिते ॥ २७ ॥

यस्य यद्दैवविहित स तेन सुखदु खयो ।
आत्मान तोषयन्देही तमस पारमृच्छति ॥ २८ ॥

गुणाधिकान्मुद लिप्सेदनुक्रोश गुणाधमात् ।
मैत्री समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ॥ २९ ॥

ध्रुव उवाच ॥

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥ ३० ॥

अथापि मेऽविनीतस्य क्षात्रं धर्ममुपेयुषः ।
सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृदि ॥ ३१ ॥

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ।
ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठितम् ॥ ३२ ॥

नूनं भवान्भगवतो योऽङ्गजः परमेष्ठिनः ।
वितुदन्नटते वीणां हितार्थं जगतोऽर्कवत् ॥ ३३ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इत्युदाहृतमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ।
प्रीतः प्रत्याह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ॥

जनन्याभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।
भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥ ३५ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ।
एकमेव हरेस्तत्र कारणं पादसेवनम् ॥ ३६ ॥

तत्तात, गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सांनिध्यं नित्यदा हरेः ॥ ३७ ॥

स्नात्वानुसवनं तस्मिन्कालिन्द्याः सलिले शिवे ।
कृत्वोचितानि निवसन्नात्मनः कल्पितासनः ॥ ३८ ॥

प्राणायामेन त्रिवृता प्राणेन्द्रियमनोमलम् ।
शनर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसा गुरुणा गुरुम् ॥ ३९ ॥

प्रसादाभिमुख शश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम ।
सुनास सुभ्रुव चारुकपोल सुरसुन्दरम् ॥ ४० ॥

तरुण रमणीयाङ्गमरुणोष्ठेक्षणाधरम् ।
प्रणताश्रयण नृणा शरण्य करुणार्णवम् ॥ ॥ ४१ ॥

श्रीवत्साङ्क घनश्याम पुरुष वनमालिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥ ४२ ॥

किरीटिन कुण्डलिन केयूरवलयान्वितम् ।
कौस्तुभाभरणग्रीव पीतकौशेयवाससम ॥ ४३ ॥

काञ्चीकलापपर्यस्त लसत्काञ्चननूपुरम ।
दर्शनीयतम शान्त मनोनयनवर्धनम् ॥ ४४ ॥

पद्भ्या नखमणिश्रेण्या विलसद्भ्या समर्चताम् ।
हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम् ॥ ४५ ॥

स्मयमानमभिध्यायेत्सानुरागावलोकनम ।
नियतेनैकभूतेन मनसा वरदर्षभम् ॥ ४६ ॥

एव भगवतो रूप सुभद्र ध्यायतो मन ।
निर्वृत्या परया तूर्ण सपन्न न निवर्तते ॥ ४७ ॥

जप्यश्च परमो गुह्य श्रूयता मे नृपात्मज ।
य सप्तरात्र प्रपठन्पुमान्पश्यति खेचरान् ॥ ४८ ॥

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥

मन्त्रेणानेन देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयीं बुधः ।
सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्देशकालविभागवित् ॥ ४९ ॥

सलिलैः शुचिभिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ।
शस्ताङ्कुरांशुकैश्चार्चेत्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ॥ ५० ॥

लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चां क्षित्यम्ब्वादिषु वार्चयेत् ।
आभृतात्मा मुनिः शान्तो यतवाङ्मितवन्यभुक् ॥ ५१ ॥

स्वेच्छावतारचरितैरचिन्त्यनिजमायया ।
करिष्यत्युत्तमश्लोकस्तद्ध्यायेद्धृदयङ्गमम् ॥ ५२ ॥

परिचर्या भगवतो यावत्यः पूर्वसेविताः ।
ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्तये ॥ ५३ ॥

एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् ।
परिचर्यमाणो भगवान्भक्तिमत्परिचर्यया ॥ ५४ ॥

पुंसाममायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः ।
श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥ ५५ ॥

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ५६ ॥

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ।
ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितम् ॥ ५७ ॥

तपोवनं गते तस्मिन्प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः ।
अर्हितार्हणको राजा सुखासीन उवाच तम् ॥ ५८ ॥

नारद उवाच ॥

राजन् , किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ।
किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुत ॥ ५९ ॥

राजोवाच ॥

सुतो मे बालको ब्रह्मन् , स्त्रैणेनाकरुणात्मना ।
निर्वासित पञ्चवर्ष सह मात्रा महान्कवि ॥ ६० ॥

अप्यनाथं वने ब्रह्मन् , मा स्मादन्त्यर्भकं वृका ।
श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् ॥ ६१ ॥

अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ।
योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तम ॥ ६२ ॥

नारद उवाच ॥

मा मा शुच स्वतनयं देवगुप्तं विशां पते ।
तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् ॥ ६३ ॥

सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभु ।
एष्यत्यचिरतो राजन , यशो विपुलयंस्तव ॥ ६४ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपति ।
राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत् ॥ ६५ ॥

तत्राभिषिक्त प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् ।
समाहित पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम ॥ ६६ ॥

त्रिरात्रान्त त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशन ।
आत्मवृत्त्यनुसारेण मास निन्येऽर्चयन्हरिम् ॥ ६७ ॥

द्वितीय च तथा मास षष्ठ षष्ठेऽर्भका दिन ।
तृणपर्णादिभिश्शीर्णै कृतान्नोऽभ्यर्चयद्विभुम् ॥ ६८ ॥

तृतीय चानयन्मास नवम नवमेऽहनि ।
अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना ॥ ६९ ॥

चतुर्थमपि वै मास द्वादशे द्वादशेऽहनि ।
वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमधारयन् ॥ ७० ॥

पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मज ।
ध्यायन्ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचल ॥ ७१ ॥

सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् ।
ध्यायन्भगवतो रूप नाद्राक्षीत्किंचनापरम् ॥ ७२ ॥

आधार महदादीना प्रधानपुरुषेश्वरम् ।
ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे ॥ ७३ ॥

यदैकपादेन स पार्थिवार्भक-
स्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही ।
ननाम तत्रार्धमिभेन्द्रधिष्ठिता
तरीव सव्येतरत पदे पदे ॥ ७४ ॥

तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो
द्वार निरुध्यासुमनन्यया धिया ।

लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृश
सलोकपाला शरण ययुर्हरिम् ॥ ७५ ॥

देवा ऊचु ॥
नैव विदामा भगवन , प्राणरोध
चराचरस्याखिलसत्वधाम्न ।
विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्ष
प्राप्ता वय त्वा शरण शरण्यम् ॥ ७६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥
मा भैष्ट बाल तपसो दुरत्यया-
न्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ।
यतो हि व प्राणनिरोध आसी-
दौत्तानपादिर्मयि सगतात्मा ॥ ७७ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

मैत्रेय उवाच ॥
त एवमुच्छिन्नभया उरुक्रमे
कृतावनामा प्रययुस्त्रिविष्टपम् ।
सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता
मधोर्वन भृत्यदिदृक्षया गत ॥ १ ॥

स वै धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ।
तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य
बहिः स्थितं तदवस्थं ददर्श ॥ २ ॥

तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता-
ववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ।
दृग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भक-
श्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ॥ ३ ॥

स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरि-
र्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ।
कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना
पस्पर्श बालं कृपया कपोले ॥ ४ ॥

स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं
दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ।
तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं
परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः ॥ ५ ॥

ध्रुव उवाच ॥

योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां
संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादी-
न्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ ६ ॥

एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या
मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु
नानैव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥ ७ ॥

त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं
सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ, भवत्प्रपन्नः ।
तस्यापवर्ग्यशरणं तव पादमूलं
विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो ॥ ८ ॥

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते
ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः ।
अर्चन्ति कल्पकतरुं कुणपोपभोग्य-
मिच्छन्ति यत्स्पर्शजं निरयेऽपि नृणाम् ॥ ९ ॥

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् ।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भू-
त्किं त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् ॥ १० ॥

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादनन्त, महताममलाशयानाम् ।
येनाञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं
नेष्ये भवद्गुणकथामृतपानमत्तः ॥ ११ ॥

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश, मर्त्यं
ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः ।

ये त्वब्जनाभ, भवदीयपदारविन्द
सौगन्ध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसङ्गाः ॥ १२ ॥

तिर्यङ्नगद्विजसरीसृपदेवदैत्य-
मर्त्यादिभिः परिचितं सदसद्विशेषम् ।
रूपं स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं
नातः परं परम, वेद्मि न यत्र वादः ॥ १३ ॥

कल्पान्त एतदखिलं जठरेण गृह्णन्
शेते पुमान्स्वदृगनन्तसखस्तदङ्के ।
यन्नाभिसिन्धुरुहकाञ्चनलोकपद्म-
गर्भे द्युमान्भगवते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ १४ ॥

त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा
कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ।
यद्बुद्ध्यवस्थितिमखण्डितया स्वदृष्ट्या
द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ १५ ॥

यस्मिन्विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति
विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् ।
तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्य-
मानन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ १६ ॥

सत्याशिषो हि भगवंस्तव पादपद्म-
माशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः ।
अप्येवमार्य, भगवान्परिपाति दीना-
न्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

अथाभिष्टुत एव वै सत्सङ्कल्पेन धीमता ।
भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

वेदाह ते व्यवसित हृदि राजन्यबालक ।
तत्प्रयच्छामि भद्र ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १९ ॥

नान्यैरधिष्ठित भद्र, यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति ।
यत्र ग्रहर्क्षताराणा ज्योतिषा चक्रमाहितम् ॥ २० ॥

मेध्या गोचक्रवत्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनाम् ।
धर्मोऽग्नि कश्यप शुक्रो मुनयो ये वनौकस ।
चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत्सतारका ॥ २१ ॥

प्रस्थिते तु वन पित्रा दत्वा गा धर्मसश्रय ।
षट्त्रिशद्वर्षसाहस्र रक्षिता व्याहतेन्द्रिय ॥ २२ ॥

त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयाया तु तन्मना ।
अन्वेषन्ती वन माता दावाग्नि सा प्रवेक्ष्यति ॥ २३ ॥

इष्ट्वा मा यज्ञहृदय यज्ञै पुष्कलदक्षिणै ।
भुक्त्वा चेहाशिष सत्या अन्ते मा सस्मरिष्यसि ॥ २४ ॥

ततो गन्तासि मत्स्थान सर्वलोकनमस्कृतम् ।
उपरिष्टादृषिभ्यस्त्व यतो नावर्तते गत ॥ २५ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

इत्यर्चित स भगवानतिदिश्यात्मन पदम ।
बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्वज ॥ २६ ॥

सोऽपि सकल्पज विष्णा पादमवापसादितम ।
प्राप्य सकल्पनिर्वाण नातिप्रीताऽभ्यगात्पुरम् ॥ २७ ॥

विदुर उवाच ॥

सुदुर्लभ यत्परम पद हर-
मायाविनस्तच्चरणाचनार्जितम ।
लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथ स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

मातु सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन ।
नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्ति तस्मात्तापमुपेयिवान ॥ २९ ॥

ध्रुव उवाच ॥

समाधिना नैकभवेन यत्पद
विदु सनन्दादय ऊर्ध्वरेतस ।
मासैरह षड्भिरमुष्य पादयो
श्छायामुपेत्यापगत पृथङ्मति ॥ ३० ॥

अहो बत ममानात्म्य मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिद पादमूल गत्वा याचे यदन्तवत् ॥ ३१ ॥

मतिर्विदूषिता देवै पतद्भिरसहिष्णुभि ।
यो नारदवचस्तथ्य नाग्राहिषमसत्तम ॥ ३२ ॥

दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा ॥ ३३ ॥

मयैतत्प्राथित व्यर्थ चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मान तपसा दुष्प्रसादनम् ।
भवच्छिदमयाचेऽह भव भाग्यविवर्जित ॥ ३४ ॥

स्वाराज्य यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत ।
इश्वरात्क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधन ॥ ३५ ॥

मैत्रेय उवाच ॥

न वे मुकुन्दस्य पदारविन्दयो
रजोजुषस्तात, भवादृशा जना ।
वाञ्छन्ति तद्दास्यमृतेऽर्थमात्मनो
यदृच्छया लब्धमन समृद्धय ॥ ३६ ॥

आकर्ण्यात्मजमायान्त सपरेत्य यथागतम् ।
राजा न श्रद्दधे भद्रमभद्रस्य कुतो मम ॥ ३७ ॥

श्रद्धाय वाक्य देवर्षेर्हर्षवेगेन धर्षित ।
वार्ताहर्तुरतिप्रीतो हार प्रादान्महाधनम् ॥ ३८ ॥

सदश्व रथमारुह्य कार्तस्वरपरिष्कृतम् ।
ब्राह्मणै कुलवृद्धैश्च पर्यस्तोऽमात्यबन्धुभि ॥ ३८ ॥

शङ्खदुन्दुभिनादेन ब्रह्मघोषेण वेणुभि ।
निश्चक्राम पुरात्तूर्णमात्मजाभीक्षणोत्सुक ॥ ४० ॥

सुनीति सुरुचिश्चास्य महिष्यौ रुक्मभूषिते ।
आरुह्य शिबिका सार्धमुत्तमेनाभिजग्मतु ॥ ४१ ॥

त दृष्ट्वोपवनाभ्याश आयान्त तरसा रथात् ।
अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वल ॥ ४२ ॥

परिरेभेऽङ्गज दोर्भ्या दीर्घोत्कण्ठमना श्वसन ।
विष्वक्सेनाङ्घ्रिसस्पर्शहताशेषाघबन्धनम् ॥ ४३ ॥

अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभि ।
स्नापयामास तनय जातोद्दाममनोरथ ॥ ४४ ॥

अभिवन्द्य पितु पादावाशीर्भिश्चाभिमन्त्रित ।
ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृत सज्जनाग्रणी ॥ ४५ ॥

सुरुचिस्त समुत्थाप्य पादावानतमर्भकम् ।
परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४६ ॥

यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरि ।
तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाप इव स्वयम् ॥ ४७ ॥

उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्य प्रेमविह्वलौ ।
अङ्गसङ्गादुत्पुलकावस्रौघ मुहुरूहतु ॥ ४८ ॥

सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योऽपि प्रिय सुतम् ।
उपगुह्य जहावाधि तदङ्गस्पर्शनिर्वृता ॥ ४९ ॥

पय स्तनाभ्या सुस्राव नेत्रजै सलिलै शिवै ।
तदाभिषिच्यमानाभ्या वीर, वीरसुवो मुहु ॥ ५० ॥

ता शशसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ।
प्रतिलब्धश्चिर नष्टो रक्षिता मण्डल भुव ॥ ५१ ॥

अभ्यचितस्त्वया नून भगवान्प्रणतातिहा ।
यदनुध्यायिनो वीरा मृत्यु जिग्यु सुदुर्जयम् ॥ ५२ ॥

लाल्यमान जनैरेव ध्रुव सभ्रातर नृप ।
आरोप्य करिणा हृष्ट स्तूयमानोऽविशत्पुरम् ॥ ५३ ॥

तत्र तत्रोपसक्लप्तैलसन्मकरतोरणै ।
सवृन्तै कदलीस्तम्भै पूगपोतैस्तथाविधै ॥ ५४ ॥

चूतपल्लववास स्रङ्मुक्तादामविलम्बिभि ।
उपस्कृत प्रतिद्वारमपा कुम्भै सदीपकै ॥ ५५ ॥

प्राकारैर्गोपुरागारै शातकुम्भपरिच्छदै ।
सर्वतोऽलकृत श्रीमद्विमानशिखरद्युभि ॥ ५६ ॥

मृष्टचत्वररथ्याट्टमार्ग चन्दनचर्चितम् ।
लाजाक्षतै पुष्पफलैस्तण्डुलैर्बलिभिर्युतम् ॥ ५७ ॥

ध्रुवाय पथि दृष्टाय तत्र तत्र पुरस्त्रिय ।
सिद्धार्थाक्षतदध्यम्बुदूर्वापुष्पफलानि च ॥ ५८ ॥

उपजह्रु प्रयुञ्जाना वात्सल्यादाशिष सती ।
शृण्वस्तद्वल्गुगीतानि प्राविशद्भवन पितु ॥ ५९ ॥

महामणिव्रातमये स तस्मिन्भवनोत्तमे ।
लालितो नितरा पित्रा न्यवसद्दिवि देववत् ॥ ६० ॥

पय फेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ।
आसनानि महार्हाणि यत्र रौक्मा उपस्करा ॥ ६१ ॥

यत्र स्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
मणिप्रदीपा आभान्ति ललनारत्नसंयुता ॥ ६२ ॥

उद्यानानि च रम्याणि विचित्रैरमरद्रुमैः ।
कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ ६३ ॥

वाप्यो वैदूर्यसोपाना पद्मोत्पलकुमुद्वता ।
हंसकारण्डवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ॥ ६४ ॥

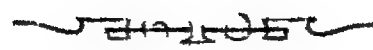
उत्तानपादो राजर्षिः प्रभावं तनयस्य तम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाद्भुततमं प्रपेदे विस्मयं परम् ॥ ६५ ॥

वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च संमतम् ।
अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिम् ॥ ६६ ॥

आत्मानं च प्रवयसमाकलय्य विशां पतिः ।
वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिम् ॥ ६७ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे चतुर्थस्कन्धे ध्रुवचरित्रं नाम
८—९ अध्यायौ ॥

॥ मार्कण्डेयोपाख्यानम् ॥

दिलीप उवाच ॥

अनपत्यो मरुद्वत्या मृकण्डुरिति हि त्वया ।
प्रोक्त शिवप्रसादेन पश्चादाप कथ सुतम् ॥ १ ॥

दीर्घायुरभवत्सोऽपि कथमीशप्रसादत ।
विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि वदैतन्मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि माकण्डेयसमुद्भवम ।
अनपत्यो मृकण्डुश्च भार्यया स महामुनि ॥ ३ ॥

शङ्कर तोषयामास तपसा नियमेन च ।
तुष्टश्चाह पिनाकी त भार्यया सहित मुनिम ॥ ४ ॥

मत्तो वर गृहाणेति सोऽपि वव्रे वर मुनि ।

मृकण्डुरुवाच ॥

यतो मे भगवन्, स्तोत्रैस्तुष्टोऽत परमेश्वर ।
अनपत्योऽहमिच्छामि पुत्र त्वत्तो महेश्वर ॥ ५ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ॥

किमिहेच्छसि पुत्र त्व निर्गुण चिरजीवितम् ।
आहोस्विदेक सुगुण सर्वज्ञ षोडशाब्दिकम् ॥ ६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त सोऽपि धर्मात्मा नाहमिच्छामि निर्गुणम् ।
अल्पायुरपि पुत्रो वा सर्वज्ञोऽस्तु जगत्पते ॥ ७ ॥

श्रीशङ्कर उवाच ॥

तर्हि ते भविता पुत्र षोडशायु सुधार्मिक ।
सर्वज्ञो गुणवॉल्लोके कीर्तिमान ज्ञानसागर ॥ ८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एवमुक्त्वा ययौ त्व सोऽपि लब्धवरो मुनि ।
प्रकामसन्तुष्टमना प्रपेदे निजमाश्रमम ॥ ९ ॥

भार्या तस्य चिरादासीदन्तर्वत्नी मरुद्वती ।
विधिवद्विहिते तेन गर्भाधानस्य कर्मणि ॥ १० ॥

तत पुसवन तेन स्पन्दनात्प्राक्छुभे दिने ।
गृह्योक्तविधिना सम्यक्तत पुसो विवृद्धये ॥ ११ ॥

सीमन्तोऽप्यष्टमे मासि गर्भरूपसमृद्धिकृत ।
सुखप्रसवसिध्यै च तेनाकारि क्रियाविदा ॥ १२ ॥

तनयस्तपनाकारो मरुद्वत्यामजायत ।
वेदव्यासादिमुनयस्तच्छान्त्यर्थं समाययु ।
जातकर्म स्वय चक्रे वेदव्यासो महामुनि ॥ १३ ॥

नामकर्म ततश्चक्रे मुनिरेकादशेऽहनि ।
वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैराशीर्भिरभिनन्द्य च ॥ १४ ॥

कृत्वा बालोचिता रक्षा तेन सभाविता ययु ।
अहो रूपमहो तेजस्त्वहो सर्वाङ्गलक्षणम ॥ १५ ॥

अहो मरुद्वतीभाग्यादाविरासीत्स्वय हर ।
इति हृष्यन्ति चान्योन्य पौरजानपदा जना ॥ १६ ॥

निष्कामो वै चतुर्थेऽस्य मासि पिता कृता गृहान् ।
अन्नप्राशनमब्दार्धे चूडाध्यर्धाब्दिकद्वये ॥ १७ ॥

कर्णवेध तत कृत्वा श्रवणर्क्षे स कर्मकृत् ।
ब्रह्मतेजोऽभिवृद्ध्यर्थ पञ्चमेऽब्द व्रत ददौ ॥ १८ ॥

उपाकर्म तत कृत्वा वेदमध्यापयत्सुधी ।
वेदान्स विधिनाध्यैष्ट साङ्गोपाङ्गपदक्रमान् ॥ १९ ॥

मृकण्डु शोकदीनात्मा विललापाकुलेन्द्रिय ।
माकण्डेयोऽपि त दृष्ट्वा विलपन्त सुदु खितम् ॥ २० ॥

उवाच पितर किं ते कारण शोकमोहयो ।
मार्कण्डेयस्य वाक्य तच्छ्रुत्वा स मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥

उवाच कारण तस्मै शोकस्यापि सहेतुकम् ।

मृकण्डुरुवाच ॥

तव हेतोरह वत्स, शोचामि शृणु मे वच ॥ २२ ॥

आयु षोडशवर्षाणि तव दत्त पिनाकिना ।
स कालोऽयमिह प्राप्तस्तस्माच्छोचामि नन्दन ॥ २३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

पित्रेति कथित श्रुत्वा मार्कण्डयोऽब्रवीन्निति ।
मन्निमित्त पित शोक कन्याचिन्पि मा कुथा ॥ २४ ॥

यतिष्यामि तथा तान यथा यास्याम्यमर्त्यताम ।
समाराध्य महान्देव वाञ्छितार्थप्रद शिवम् ॥ २५ ॥

मृत्युजय विरूपाक्ष सर्वज्ञ सर्वद सताम ।
कालकाल महाकाल कालकूटविषाशिनम् ॥२६ ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य पितरावतिहर्षिता ।
सर्वशोक परित्यज्य प्रहृष्टावूचतु सुतम ॥ २७ ॥

पितरावूचतु ॥

आवयो शोकनाशाय महोपाय समीरित ।
मृत्युजयस्य देवस्य समाराधनलक्षण ॥ २८ ॥

तद्गच्छ शरण तात, नात परतर हितम् ।
मनोरथपथातीतकारण कालहारिणम ॥ २९ ॥

किं न श्रुत त्वया तात, श्वेतकेतु यथा पुरा ।
पाशित कालपाशेन ररक्ष त्रिपुरान्तक ॥ ३० ॥

शिलादतनय मृत्युग्रस्तमष्टाब्दमर्भकम ।
शिवो निजपदे चक्रे नन्दिन विश्वनन्दिनम ॥ ३१ ॥

क्षीरोदमथनाद्भूत प्रलयानिलसन्निभम् ।
पीत्वा हालाहल घोरमरक्षद्भुवनत्रयम् ॥ ३२ ॥

जलधर महादर्प हतत्रैलोक्यसपदम् ।
चरणाङ्गुष्ठरेखोत्थचक्रेणाभिजघान य ॥ ३३ ॥

योऽसावेकेषुपातोत्थज्वलनैस्त्रिपुर पुरा ।
विधाय पत्रिण विष्णु ज्वलयामास धूर्जटि ॥ ३४ ॥

अन्धक यस्त्रिशूलाग्रे प्रोत वर्षायुत पुरा ।
त्रैलोक्यैश्वर्यसमूढ शोषयामास भानुना ॥ ३५ ॥

काम दृष्टिनिपातेन त्रैलोक्यविजयोर्जितम् ।
निनायानङ्गपदवी वीक्षमाणेष्वजादिषु ॥ ३६ ॥

त ब्रह्माद्येककर्तार मेघवाहनमन्युतम् ।
प्रयाहि विश्वशरण विश्वरक्षामणि शिवम् ॥ ३७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

पित्रोरनुज्ञा सप्राप्य दक्षिणार्णवरोधसि ।
लिङ्ग सस्थाप्य विधिवन्मार्कण्डेयो निजाह्वयम् ॥ ३८ ॥

कृत्वा त्रिषवणस्नान त्रिकाल शिवमर्चति ।
स्तोत्र त्रिकालपूजान्ते पठित्वा नृत्यति प्रियात् ॥ ३९ ॥

तेन स्तोत्रेण सतुष्टो दिनेनैकेन शङ्कर ।
पूजितश्च महाभक्त्या मार्कण्डेयेन शङ्कर ॥ ४० ॥

शिवपूजाप्रसक्त च तद्दिने स्तोतुमुद्यतम् ।
आजगाम तमुद्दिश्य कालो मृत्युसहायवान् ॥ ४१ ॥

वृत्तरक्तान्तनयन सर्पवृश्चिकरोमवान् ।
दंष्ट्राकरालवदनश्चूर्णिताञ्जनसन्निभ ॥ ४२ ॥

समागम्य च तस्यासौ काल पाशमपाम्रजन् ।
कण्ठार्पितमहापाशा माकण्डयस्तमब्रवीत ॥ ४३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥

काल तावत्प्रतीक्षस्व काल मम महामत ।
निर्वर्तयाम्यह यावन्महास्तोत्र जगत्पत ॥ ४४ ॥

शिवस्तोत्रमनिर्वर्त्य न कचिच्च व्रजाम्यहम् ।
न स्वपामि न भोक्ष्यामीत्येतन्म व्रतमाहितम ॥ ४५ ॥

न जीवित कलत्र वा न राज्य न तथा सुखम् ।
प्रिय मम यथातीव लोकेऽस्मिन शिवसस्तव ॥ ४६ ॥

तथा च नानृत वाक्यमहमतदिहोक्तवान ।
सत्येनानेन सतत प्रसीदतु महेश्वर ॥ ४७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तमब्रवीत्तत कालो माकण्डय हसन्मुहु ।

काल उवाच ॥

न श्रुत तत्त्वया मन्ये वृद्धाना पूर्वकल्पितम् ॥ ४८ ॥

पूर्वे वयसि यो धर्म न करोति विमूढधी ।
स पश्चात्तप्यते वृद्ध सार्थभ्रष्ट इवाध्वग ॥ ४९ ॥

मासाष्टकेन तत्कुर्याद्येन वर्षा सुख वसेत् ।
यावज्जीव तु तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुख वसेत् ॥ ५० ॥

श्व कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न च प्रतीक्षते काल कृतमस्य न वा कृतम् ॥ ५१ ॥

इद कृतमिद कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम ।
एवमीहासमायुक्त कृतान्त कुरुते वशे ।। ५२ ।।

नाप्राप्तकालो म्रियते विद्ध शरशतैरपि ।
कुशाग्रेणापि सम्पृष्ट प्राप्तकालो न जीवति ।। ५३ ।।

चक्रवतिसहस्राणि पुरन्दरशतानि च ।
मया नीतानि कर्तव्यो नात्र मन्युस्त्वयानघ ।। ५४ ।।

वसिष्ठ उवाच ।।

श्रुत्वैव वचन तस्य कालस्यामोघवर्तिन ।
मार्कण्डेय उवाचेद शिवस्तोत्रपरायण ।। ५५ ।।

मार्कण्डेय उवाच ।।

येऽत्र विघ्न प्रकुर्वन्ति शिवस्तोत्ररतात्मनाम ।
तेऽचिरेण विनश्यन्ति त्वामतो वारयाम्यहम ।। ५६ ।।

यथैव राजभृत्याना राजा शास्तैव नेतर ।
तथैव शिवभक्ताना शास्तासौ परमेश्वर ।। ५७ ।।

भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पवन्ति
व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरीक्षम ।
तृणीकृतब्रह्मपुरन्दराणा
कि दुष्कर शङ्करकिङ्कराणाम ।। ५८ ।।

न मृत्युर्न तथा धाता न यमो यमदूतका ।
न चान्ये शिवभक्ताना भवन्ति प्रभविष्णव ।। ५९ ।।

किं न श्रुतं त्वया काल, वाक्यमेतन्मनीषिणाम् ।
नृणामीश्वरभक्तानां न भवन्त्यापदः क्वचित् ॥ ६० ॥

ब्रह्मादयोऽपि तान्क्रुद्धानशक्ता हन्तुमीश्वराः ।

वसिष्ठ उवाच ॥

स एवं तर्जितस्तेन भगवान्विवृतेक्षणः ॥ ६१ ॥

कालो भृशं रुषत्याह ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ।

काल उवाच ॥

यावन्त्य एव गङ्गाया सिकता विप्र दुर्मते ॥ ६२ ॥

तावन्त एव ब्रह्माणो मया कालेन संहृताः ।
किं वात्र बहुनोक्तेन पश्य मे विक्रमं बलम् ।
स पातु त्वां महादेवो यस्य दासोऽसि साम्प्रतम् ॥ ६३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तेनैव गर्जता राजन् कालेनासौ महामुनिः ।
ग्रस्तुं हठात्समारब्धो राहुणैव यथा शशी ॥ ६४ ॥

लिङ्गादथ समुत्तस्थौ मूर्तिमान्परमेश्वरः ।
अनिर्देश्यवयोरूपश्चन्द्रार्धकृतशेखरः ॥ ६५ ॥

गर्जन्मेघ इवोदग्रं हुंकृतेन स तत्क्षणात् ।
उद्धृत्य पादकमलं प्रजहार भुजान्तरे ॥ ६६ ॥

पादप्रहारचकितो दूरे मृत्युः पपात ह ।
दूरे पतितमालोक्य कृतान्तं भीषणाकृतिम् ॥ ६७ ॥

मार्कण्डेयोऽथ तुष्टाव तेन स्तोत्रेण शङ्करम् ।

रत्नसानुशरासन रजताद्रिशृङ्गनिकेतन
शिञ्जिनीकृतपन्नगेश्वरमच्युतानलसायकम् ।
क्षिप्रदग्धपुरत्रय त्रिदशालयैरभिवन्दित
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यम ॥ ६८ ॥

पञ्चपादपपुष्पगन्धिपदाम्बुजद्वयशोभित
भाललोचनजातपावकदग्धमन्मथविग्रहम् ।
भस्मदिग्धकलेबर भवनाशन भवमव्यय
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यम ॥ ६९ ॥

मत्तवारणमुख्यचर्मकृतोत्तरीयमनोहर
पङ्कजासनपद्मलोचनपूजिताङ्घ्रिसरोरुहम् ।
देवसिन्धुतरङ्गशीकरसिक्तशीतजटाधर
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यम ॥ ७० ॥

कुण्डलीकृतकुण्डलीश्वरकुण्डल वृषवाहन
नारदादिमुनीश्वरस्तुतवैभव भुवनेश्वरम् ।
अन्धकान्तकमाश्रितामरपादप शमनान्तक
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यम ॥ ७१ ॥

यक्षराजसख भगाक्षिहर भुजङ्गविभूषण
शैलराजसुतापरिष्कृतचारुवामकलेबरम् ।
क्ष्वेलनीलगल परश्वथधारिण मृगधारिण
चन्द्रशेखरमाश्रये मम किं करिष्यति वै यम ॥ ७२ ॥

भेषज भवरागिणामखिलापदामपहारिण
  न्दक्षयज्ञविनाशिन त्रिगुणात्मक त्रिविलोचनम् ।
भुक्तिमुक्तिफलप्रद निखिलाघसघनिबर्हण
  चन्द्रशेखरमाश्रये मम कि करिष्यति वै यम ॥ ७३ ॥

भक्तवत्सलमचता निधिमक्षय हरिदम्बर
  सर्वभूतपति परात्परमप्रमेयमनूपमम् ।
सामवारिनभोहुताशनसोमपालितस्वाकृति
  चन्द्रशेखरमाश्रये मम कि करिष्यति व यम ॥ ७४ ॥

विश्वसृष्टिविधायिन पुनरेव पालनतत्पर
  महरन्तमथ प्रपञ्चमशेषलोकनिवासिनम् ।
क्रीडयन्तमहर्निश गणनाथयूथसमावृत
  चन्द्रशेखरमाश्रय मम कि करिष्यति वै यम ॥ ७५ ॥

रुद्र पशुपति स्थाणु नीलकण्ठमुमापतिम् ।
नमामि शिरसा देव कि नो मृत्यु करिष्यति ॥ ७६ ॥

कालकण्ठ कलामूर्ति कालाग्नि कालनाशनम् ।
नमामि शिरसा देव किं नो मृत्यु करिष्यति ॥ ७७ ॥

नीलकण्ठ विरूपाक्ष निर्मल निरुपद्रवम् ।
नमामि शिरसा देव किं नो मृत्यु करिष्यति ॥ ७८ ॥

वामदेव महादेव लोकनाथ जगद्गुरुम् ।
नमामि शिरसा देव किं नो मृत्यु करिष्यति ॥ ७९ ॥

देवदेव जगन्नाथ देवेशमृषभध्वजम् ।
नमामि शिरसा देव किं नो मृत्यु करिष्यति ॥ ८० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मार्कण्डेयकृत स्तोत्र य पठेच्छिवसन्निधौ ।
तस्य मृत्युभय नास्ति सत्य सत्य वदाम्यहम ॥ ८१ ॥

इति स्तुतो महादेवो मार्कण्डेयेन धीमता ।
आयु प्रादादपर्याप्तमनेकप्रलयावधि ॥ ८२ ॥

मार्कण्डेयो महातेजा देवदेवप्रसादत ।
अमृतत्वमनुप्राप्य ददर्शप्रलयान्बहून ॥ ८३ ॥

पुन स्वमाश्रम प्राप्य मार्कण्डेयो महामुनि ।
मातर पितर नत्वा स ताभ्यामभिनन्दित ॥ ८४ ॥

तीर्थयात्रापरो नित्य चचार प्रथिवीतले ।
यमोऽपि शङ्कर स्तुत्वा यथादेश जगाम ह ॥ ८५ ॥

मृगशृङ्गस्य विप्रस्य माघस्नानपरस्य च ।
इत्थ भाग्यवती जाता सन्ततिर्माघगौरवात् ॥ ८६ ॥

अनेन माघा विहिता महात्मना
मृकण्डुपुत्रेण मृडापितात्मना ।
अनेकलोकप्रलया समीक्षिता
समस्तलोकेषु सदा विहारिणा ॥ ८७ ॥

इति श्रीपद्मपुराण उत्तरखण्डे वसिष्ठदिलापसवाद
मार्कण्डेयजन्माख्यान नाम

२३६ अध्याय ॥

॥ कुचेलोपाख्यानम् ॥

श्रीशुक उवाच ॥

कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तम ।
विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्तात्मा जितेन्द्रिय ॥ १ ॥

यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ।
तस्य भार्या कुचेलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ २ ॥

पतिव्रता पति प्राह म्लायता वदनेन सा ।
दरिद्रा सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मन्, भगवत सखा साक्षाच्छ्रिय पति ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभ ॥ ४ ॥

तमुपैहि महाभाग, साधूना च परायणम ।
दास्यति द्रविण भूरि सीदतेऽतिकुटुम्बिने ॥ ५ ॥

आस्तेऽधुना द्वारवत्या भोजवृष्ण्यन्धकेश्वर ।
स्मरत पादकमलमात्मानमपि यच्छति ॥ ६ ॥

कि त्वर्थकामान्भजते नात्यभीष्टाञ्जगद्गुरु ।
स एव भार्यया विप्रो बहुश प्रार्थितो मृदु ॥ ७ ॥

अय हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम ।
इति सचिन्त्य मनसा गमनाय मति दधे ॥ ८ ॥

अप्यस्त्युपायनं किंचिद्गृहे कल्याणि, दीयताम् ।
याचित्वा चतुरो मुष्टीन्विप्रान्पृथुकतण्डुलान् ॥ ९ ॥

चैलखण्डेन तान्बद्ध्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ।
स तानादाय विप्राग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल ॥ १० ॥

कृष्णसन्दर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ।
त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्ष्याश्च स द्विजः ॥ ११ ॥

विप्रोऽगम्यान्धकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ।
गृहं द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ॥ १२ ॥

विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ।
तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ॥ १३ ॥

सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ।
सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरङ्गसङ्गातिनिर्वृतः ॥ १४ ॥

प्रीतो व्यमुञ्चदब्बिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ।
अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ॥ १५ ॥

उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ।
अग्रहीच्छिरसा राजन्, भगवाँल्लोकपावनः ॥ १६ ॥

व्यलिम्पद्दिव्यगन्धेन चन्दनागरुकुङ्कुमैः ।
धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ।
अर्चित्वावेद्य ताम्बूलं गां च स्वागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

कुचेल मलिन क्षाम द्विज वमनिमन्ततम् ।
दवी पर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनन वे ॥ १८ ॥

अन्त पुरजना दृष्ट्वा कृष्णनामलकीनिना ।
विस्मिताऽभून्तिप्रीत्या अवधून मभानितम ॥ १९ ॥

किमनेन कृत पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ।
श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन्गर्हितेनाधनन च ॥ २० ॥

योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासन मभृत ।
पर्यङ्कस्था श्रिय हित्वा परिग्वक्ताऽग्रजो यथा ॥ २१ ॥

कथयाचक्रतुर्गाधा पूर्वा गुरुकुल मता ।
आत्मनो ललिता राजन, करौ गृह्य परस्परम् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अपि ब्रह्मन गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात ।
समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ २३ ॥

प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहत तथा ।
नैवातिप्रीयसे विद्वन, धनेषु विदित हि मे ॥ २४ ॥

केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतस ।
त्यजन्त प्रकृतीर्दैवीयथाह लाकमग्रहम् ॥ २५ ॥

कच्चिद्गुरुकुले वास ब्रह्मन, स्मरसि नौ यत ।
द्विजो विज्ञाय विज्ञेय तमस परमश्नुत ॥ २६ ॥

स वै सत्कर्मणा साक्षाद्विजातेरिह सभव ।
आद्योऽङ्ग यत्राश्रमिणा यथाह ज्ञानदो गुरु ॥ २७ ॥

नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन्, वर्णाश्रमवतामिह ।
य मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवम् ॥ २८ ॥

नाहमिज्याप्रजातिभ्या तपसोपशमेन वा ।
तुष्येय सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ २९ ॥

अपि न स्मर्यते ब्रह्मन्, वृत्त निवसता गुरौ ।
गुरुदारैश्चोदितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ ३० ॥

प्रविष्टाना महारण्यमपर्तौ सुमहद्विज ।
वातवर्षमभूत्तीव्र निष्ठुरा स्तनयित्नव ॥ ३१ ॥

सूर्यश्चास्त गतस्तावत्तमसा चावृता दिश ।
निम्न कूल जलमय न प्राज्ञायत किचन ॥ ३२ ॥

वय भृश तत्र महानिलाम्बुभि-
निर्हन्यमाना मुहुरम्बुसप्लवे ।
दिशोऽविदन्तोऽथ परस्पर वने
गृहीतहस्ता परिबभ्रिमातुरा ॥ ३३ ॥

एतद्विदित्वा उदिते रवौ सान्दीपनिर्गुरु ।
अन्वेषमाणो न शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान ॥ ३४ ॥

अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदु खिता ।
आत्मा वै प्राणिना प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्परा ॥ ३५ ॥

एतदेव हि सच्छिष्यै कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ।
यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ॥ ३६ ॥

तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठा, सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥ ३७ ॥

इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ।
गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रशान्तये ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव, जगद्गुरो ।
भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ ३९ ॥

यस्य छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ।
श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ ४० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन्हरिः ।
सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच तम् ॥ १ ॥

ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियम् ।
प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

किमुपायनमानीत ब्रह्मन, मे भवता गृहात् ।
अण्वप्युपहृत भक्तै प्रेम्णा भूयेव मे भवेन् ॥ ३ ॥

भूर्यप्यभक्तोपहृत न मे ताषाय कल्पते ।
पत्र पुष्प फल तोय यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ ४ ॥

तदह भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन ।
इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडित पतये श्रिय ॥ ५ ॥

पृथुकप्रसृति राजन, न प्रायच्छदवाङ्मुख ।
सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्यागमनकारणम् ॥ ६ ॥

विज्ञायाचिन्तयन्नाय श्रीकामो माभजत्पुरा ।
पत्न्या पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ॥ ७ ॥

प्राप्तो मामस्य दास्यामि सपदो मर्त्यदुर्लभा ।
इत्थ विचिन्त्य वसनाच्चीरबद्धान्द्विजन्मन ॥ ८ ॥

स्वय जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ।
नन्वेतदुपनीत मे परमप्रीणन सखे ॥ ९ ॥

तर्पयन्त्यङ्ग, मा विश्वमेते पृथुकतण्डुला ।
इति मुष्टि सकृज्जग्ध्वा द्वितीया जग्धुमाददे ॥ १० ॥

तावच्छ्रीर्जगृहे हस्त तत्परा परमेष्ठिन ।
एतावताल विश्वात्मन् सर्वसंपत्समृद्धये ॥ ११ ॥

अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन्पुंसस्त्वत्ताषकारणम् ।
ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुषित्वाच्युतमन्दिरे ।
भुक्त्वा पीत्वा सुखं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥

श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवन्दितः ।
जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १३ ॥

स चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् ।
स्वगृहान्व्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥

अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।
यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५ ॥

क्वाहं दरिद्रः पापीयान्क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ।
ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६ ॥

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।
महिष्या वीजितः श्रान्तो वालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।
पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ।
सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।
इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ २० ॥

इति तच्चिन्तयन्नन्त प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।
मूर्यानलेन्दुसकाशैर्विमानै सर्वतो वृतम ॥ २१ ॥

विचित्रोपवनोद्यानै कूजद्विजकुलाकुलै ।
प्रोत्फुल्लकुमुदाम्भोजकल्हारोत्पलवारिभि ॥ २२ ॥

जुष्ट स्वलङ्कृतै पुम्भि स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभि ।
किमिद कस्य वा स्थान कथ तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥

एव मीमासमान त नरा नार्योऽमरप्रभा ।
प्रत्यगृह्णन्महाभाग गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥

पतिमायातमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षातिसभ्रमा ।
निश्चक्राम गृहात्तूर्ण रूपिणी श्रीरिवालयात् ॥ २५ ॥

पतिव्रता पति दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ।
मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिषस्वजे ॥ २६ ॥

पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव ।
दासीना निष्ककण्ठीना मध्ये भान्तीं स विस्मित ॥ २७ ॥

प्रीत स्वय तया युक्त प्रविष्टो निजमन्दिरम ।
मणिस्तम्भशतोपेत महेन्द्रभवन यथा ॥ २८ ॥

पय फेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ।
पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ २९ ॥

आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।
मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ ३० ॥

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
रत्नदीपान्भ्राजमानाँल्ललनारत्नसंयुतान् ॥ ३१ ॥

विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्वसंपदाम् ।
तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहैतुकीम् ॥ ३२ ॥

नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य
शश्वद्दरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ।
महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो
नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥

नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं
याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ।
पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो
दशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥

किंचित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं
सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारी ।
मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं
प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥

भक्ताय चित्रा भगवान्हि सपदो
राज्य विभूतीर्न समर्थयत्यज ।
अदीर्घबोधाय विचक्षण स्वय
पश्यन्निपात धनिना मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥

इत्थ व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दने ।
विषयान्जायया त्यक्ष्यन्बुभुजे नातिलम्पट ॥ ३८ ॥

तस्य वै देवदेवस्य हरेर्यज्ञपते प्रभो ।
ब्राह्मणा प्रभवो दैव न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥

एव स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा
दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजित पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबन्धन-
स्तद्धाम लेभे चिरत सता गतिम् ॥ ४० ॥

एतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यता नर ।
लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्विमुच्यते ॥ ४१ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

इति श्रीभागवत दशमस्कन्धे उत्तरार्धे कुचेलोपाख्याने
८०—८१ अध्यायौ ॥

॥ च्यवनोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दर्शने कीदृश स्नेह सवास च पितामह ।
महाभाग्य गवा चैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्त महाद्युते ।
नहुषस्य च सवाद महर्षेश्च्यवनस्य च ॥ २ ॥

पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।
उदवासकृतारम्भो बभूव स महाव्रत ॥ ३ ॥

निहत्य मान क्रोध च प्रहर्ष शोकमेव च ।
वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रत ॥ ४ ॥

आदधत्सर्वभूतेषु विस्रम्भ परम शुभम ।
जले चरेषु सर्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभु ॥ ५ ॥

स्थाणुभूत शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्य प्रणम्य च ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये जल सप्रविवेश ह ॥ ६ ॥

गङ्गायमुनयोर्वेग सुभीम भीमनिस्वनम ।
प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसम जवे ॥ ७ ॥

गङ्गा च यमुना चैव सरितश्च सरासि च ।
प्रदक्षिणमृषि चक्रुर्न चैन पर्यपीडयन् ॥ ८ ॥

अन्तर्जलेषु सुष्वाप काष्ठभूतो महामुनि ।
ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९ ॥

जलौकसा स सत्त्वाना बभूव प्रियदर्शन ।
उपाजिघ्रन्त च तदा तस्योष्ठ हृष्टमानसा ॥ १० ॥

तत्र तस्यासत काल समतीतोऽभवन्महान् ।
तत कदाचित्समये कस्मिश्चिन्मत्स्यजीविन ॥ ११ ॥

त देश समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ।
निषादा बह्वस्तत्र मत्स्योद्धरणनिश्चया ॥ १२ ॥

व्यायता बलिन शूरा सलिलेष्वनिवर्तिन ।
अभ्याययुश्च त देश निश्चिता जालकर्मणि ॥ १३ ॥

जाल ते योजयामासुर्नि शेषेण जनाधिप ।
मत्स्योदक समासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १४ ॥

ततस्ते बहुभिर्योगै कैवर्त्ता मत्स्यकाङ्क्षिण ।
गङ्गायमुनयोर्वारि जालैरभ्यकिरस्तत ॥ १५ ॥

जाल सुवितत तेषा नवसूत्रकृत तथा ।
विस्तारायामसपन्न यत्तत्र सलिलेऽक्षिपन् ॥ १६ ॥

ततस्ते सुमहच्चैव वलवच्च सुवर्तितम् ।
अवतीर्य तत सर्वे जाल चकृषिरे तदा ॥ १७ ॥

अभीतरूपा सहृष्टा अन्यान्यवशवर्त्तिन ।
बबन्धुस्तत्र मत्स्याश्च तथान्यान् जलचारिण ॥ १८ ॥

तथा मत्स्यै परिवृत च्यवन भृगुनन्दनम् ।
आकर्षयन्महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ १९ ॥

नदीशैवलदिग्धाङ्ग हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
लग्नै शङ्खनखैर्गात्रै क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥ २० ॥

त जालेनोद्धृत दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
सर्वे प्राञ्जलयो दाशा शिरोभि प्रापतन्भुवि ॥ २१ ॥

परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेन च ।
मत्स्या बभूवुर्व्यापन्ना स्थलसस्पर्शनेन च ॥ २२ ॥

स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्याना कदन कृतम् ।
बभूव कृपयाविष्टा निश्वसश्च पुन पुन ॥ २३ ॥

निषादा ऊचु ॥

अज्ञानाद्यत्कृत पाप प्रसाद तत्र न कुरु ।
करवाम प्रिय कि ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २४ ॥

इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
यो मेऽद्य परम कामस्त शृणुध्व समाहिता ॥ २५ ॥

प्राणोत्सर्ग विसर्ग वा मत्स्यैर्यास्याम्यह सह ।
सवासान्नोत्सहे त्यक्तु सलिलेऽध्युषितानहम् ॥ २६ ॥

इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृश भयकम्पिता
सर्वे विवर्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ २७ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्तु तत श्रुत्वा च्यवन त तथागतम् ।
त्वरित प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहित ॥ १ ॥

शौच कृत्वा यथान्याय प्राञ्जलि प्रयतो नृप ।
आत्मानमाचचक्षे च च्यवनाय महात्मने ॥ २ ॥

अर्चयामास त चापि तस्य राज्ञ पुरोहित ।
सत्यव्रत महात्मान देवकल्प विशा पते ॥ ३ ॥

नहुष उवाच ॥

करवाणि प्रिय कि ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
सर्व कर्त्तास्मि भगवन्, यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४ ॥

च्यवन उवाच ॥

श्रमेण महता युक्ता कैवर्ता मत्स्यजीविन ।
मम मूल्य प्रयच्छैभ्यो मत्स्याना विक्रयै सह ॥ ५ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्र दीयता मूल्य निषादेभ्य पुरोहित ।
निष्क्रयार्थे भगवतो यथाह भृगुनन्दन ॥ ६ ॥

च्यवन उवाच ॥

सहस्र नाहमर्हामि कि वा त्व मन्यसे नृप ।
सदृश दीयता मूल्य स्वबुद्धयापि स्वय कुरु ॥ ७ ॥

नहुष उवाच ॥

सहस्राणा शत विप्र, निषादेभ्य प्रदीयताम् ।
स्यादिद भगवन, मूल्य किं वान्यन्मन्यते भवान ॥ ८ ॥

च्यवन उवाच ॥

नाह शतसहस्रेण निमेय पार्थिवर्षभ ।
दीयता सदृश मूल्यममात्यै सह चिन्तया ॥ ९ ॥

नहुष उवाच ॥

कोटि प्रदीयता मूल्य निषादेभ्य पुरोहित ।
यदेतदपि नो मूल्यमतो भूय प्रदीयताम ॥ १० ॥

च्यवन उवाच ॥

राजन, नार्हाम्यह कोटिं भूयो वापि महाद्युते ।
सदृश दीयता मूल्य ब्राह्मणै सह चिन्तय ॥ ११ ॥

नहुष उवाच ॥

अर्ध राज्य समग्र वा निषादेभ्य प्रदीयताम ।
एतन्मूल्यमह मन्ये कि वान्यन्मन्यसे द्विज ॥ १२ ॥

च्यवन उवाच ॥

अर्ध राज्य समग्र वा मूल्य नार्हामि पार्थिव ।
सदृश दीयता मूल्यमृषिभि सह चिन्त्यताम् ॥ १३ ॥

भीष्म उवाच ॥

महर्षेर्वचन श्रुत्वा नहुषो दु खकर्शित ।
सचिन्तयामास तदा सहामत्यपुरोहितै ॥ १४ ॥

तत्र त्वन्यो वनचर कश्चिन्मूलफलाशन ।
नहुषस्य समीपस्थो गविजातोऽभवन्मुनि ॥ १५ ॥

स तमाभाष्य राजानमब्रवीद्द्विजसत्तम ।
तोषयिष्याम्यह क्षिप्र यथा तुष्टो भविष्यति ॥ १६ ॥

नाह मिथ्या वचो ब्रूया स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
भवतो यदह ब्रूया तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १७ ॥

नहुष उवाच ॥

ब्रवीतु भगवान्मूल्य महर्षे सदृश भृगो ।
परित्रायस्व मामस्माद्विषय च कुल च मे ॥ १८ ॥

हन्याद्धि भगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपि केवलम् ।
कि पुनर्मा तपोहीन बाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९ ॥

अगाधाम्भसि मग्नस्य सामात्यस्य सऋत्विज ।
प्लवो भव महर्षे, त्व कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २० ॥

भीष्म उवाच ॥

नहुषस्य वच श्रुत्वा गविजात प्रतापवान् ।
उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिव च तम् ॥ २१ ॥

अनर्घेया महाराज, द्विजा वर्णेषु चोत्तमा ।
गावश्च पुरुषव्याघ्र, गौर्मूल्य परिकल्प्यताम् ॥ २२ ॥

नहुषस्तु तत श्रुत्वा महर्षेर्वचन नृप ।
हर्षेण महता युक्त सहामात्यपुरोहित ॥ २३ ॥

अभिगम्य भृगो पुत्र च्यवन सशितव्रतम् ।
इद प्रोवाच नृपतिर्वाचा सन्तर्पयन्निव ॥ २४ ॥

नहुष उवाच ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽस्मि भार्गव ।
एतन्मूल्यमह मन्ये तव धर्मभृता वर ॥ २५ ॥

च्यवन उवाच ॥

उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र, सम्यक क्रीतोऽस्मि तेऽनघ ।
गोभिस्तुल्य न पश्यामि धन किंचिदिहाच्युत ॥ २६ ॥

कीर्तन श्रवण दान दर्शन चापि पार्थिव ।
गवा प्रशस्यते वीर, सर्वपापहर शिवम् ॥ २७ ॥

गावो लक्ष्म्या सदा मूल गोषु पाप्मा न विद्यते ।
अन्नमेव सदा गावो देवाना परम हवि ॥ २८ ॥

स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्य प्रतिष्ठितौ ।
गावो यज्ञस्य नेत्र्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ २९ ॥

अमृत ह्यभय दिव्य क्षरन्ति च वहन्ति च ।
अमृतायतन चैता सर्वलोकनमस्कृता ॥ ३० ॥

तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।
गावो हि सुमहातेज प्राणिना च सुखप्रदा ॥ ३१ ॥

निविष्ट गोकुल यत्र श्वास मुञ्चति निर्भयम् ।
विराजयति त न्देश पाप चाख्यापकर्षति ॥ ३२ ॥

गाव स्वर्गस्य सोपान गाव स्वर्गेऽपि पूजिता ।
गाव कामदुहो देव्यो नान्यत्किंचित्पर स्मृतम् ॥ ३३ ॥

इत्येतद्गोषु मे प्रोक्त माहात्म्य भरतर्षभ ।
गुणैकदेशवचन शक्य पारायण न तु ॥ ३४ ॥

निषादा ऊचु ॥

दर्शन कथन चैव सहास्माभि कृत मुने ।
सता साप्तपद मैत्र प्रसाद न कुरु प्रभो ॥ ३५ ॥

हवीषि सर्वाणि यथा ह्युपभुङ्क्ते हुताशन ।
एव त्वमपि धर्मात्मन, पुरुषाग्नि प्रतापवान ॥ ३६ ॥

प्रसादयामहे विद्वन्, भवन्त प्रणता वयम ।
अनुग्रहार्थमस्माकमिय गौ प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७ ॥

च्यवन उवाच ॥

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
नर समूल दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन ॥ ३८ ॥

प्रतिगृह्णामि वो धेनु कैवर्त्ता मुक्तकिल्बिषा ।
दिव गच्छत वै क्षिप्र मत्स्यै सह जलोद्भवै ॥ ३९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्भावितात्मन ।
निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिव ययु ॥ ४० ॥

तत स राजा नहुषो विस्मित प्रेक्ष्य धीवरान् ।
आरोहमाणास्त्रिदिव मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वह ।
वराभ्यामनुरूपाभ्या छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२ ॥

ततो राजा महावीर्यो नहुष पृथिवीपति ।
वरमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३ ॥

ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृप ।
तथेति चोदित प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥

समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।
गविजश्च महातेजा स्वमाश्रमपद ययौ ॥ ४५ ॥

निषादाश्च दिव जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।
नहुषोऽपि वर लब्ध्वा प्रविवेश स्वक पुरम् ॥ ४६ ॥

एतत्ते कथित तात, यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
दर्शने यादृश स्नेह सवासे वा युधिष्ठिर ॥ ४७ ॥

महाभाग्य गवा चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।
कि भूय कथ्यता वीर, कि ते हृदि विवक्षितम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि च्यवनोपाख्याने
५०—५१ अध्यायौ ॥

॥ गौतमीलुब्धकसंवादः ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शमो बहुविधाकार सूक्ष्म उक्त पितामह ।
न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥ १ ॥

अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता पितामह ।
स्वकृते का नु शान्ति स्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ २ ॥

शराचितशरीर हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
शर्म नोपलभे वीर, दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३ ॥

रुधिरेणावसिक्ताङ्ग प्रस्रवन्त यथाचलम् ।
त्वा दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्विवाम्बुजम ॥ ४ ॥

अत कष्टतर किन्नु मत्कृते यत्पितामह ।
इमामवस्था गमित प्रत्यमित्रै रणाजिरे ॥ ५ ॥

तथा चान्ये नृपतय सहपुत्रा सबान्धवा ।
मत्कृते निधन प्राप्ता किन्नु कष्टतर तत ॥ ६ ॥

वय च धार्तराष्ट्राश्च कालमन्युवश गता ।
कृत्वेद निन्दित कर्म प्राप्स्याम का गति नृप ॥ ७ ॥

इद तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
इमामवस्था सप्राप्त यदसौ त्वा न पश्यति ॥ ८ ॥

सोऽहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ९ ॥

दुर्योधनो हि समरे ससैन्यः सहानुजः ।
निहतः क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसनः ॥ १० ॥

न स पश्यति दुष्टात्मा त्वामद्य पतितं क्षितौ ।
अतः श्रेयो मृतं मन्ये नेह जीवितमात्मनः ॥ ११ ॥

अहं हि समरे वीर, गमितः शत्रुभिः क्षयम् ।
अभविष्यं यदि पुरा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ १२ ॥

न त्वामेवं सुदुःखार्तमद्रक्ष्यं सायकार्दितम् ।
नूनं हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टाः स्म हे नृप ॥ १३ ॥

अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येय किल्बिषात् ।
तथा प्रशाधि मां राजन्, मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच ॥

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मणा हि महाभाग सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥ १५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ १६ ॥

गौतमी नाम कौन्तेय, स्थविरा शमसंयुता ।
सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ १७ ॥

अथ त स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षित ।
लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्या समुपानयन् ॥ १८ ॥

स चाब्रवीदय ते स पुत्रहा पन्नगाधम ।
ब्रूहि क्षिप्र महाभागे वध्यता केन हेतुना ॥ १९ ॥

अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यता खण्डशोऽपि वा ।
नह्यय बालहा पापश्चिर जीवितुमर्हति ॥ २० ॥

गौतम्युवाच ॥

विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योऽर्जुनक, त्वया ।
को ह्यात्मान गुरु कुर्यात्प्राप्तव्यमविचिन्तयन् ॥ २१ ॥

प्लवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा प्लवा ।
मज्जन्ति पापगुरव शस्त्र स्कन्नमिवोदके ॥ २२ ॥

हत्वा चैन नामृत स्यादय मे
जीवत्यस्मिन्कोऽत्यय स्यादय त ।
अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो
मृत्योर्लोक को नु गच्छेदनन्तम् ॥ २३ ॥

लुब्धक उवाच ॥

जानाम्यह देवि गुणागुणज्ञे
सर्वार्तियुक्ता गुरुवो भवन्ति ।
स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति
तस्मात्क्षुद्र सर्पमेन हनिष्ये ॥ २४ ॥

शमार्थिनः कालगतिं वदन्ति
मद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।
श्रेयःक्षयः शोचति नित्यमोहा-
त्तस्माच्छुचं मुञ्च हते भुजङ्गे ॥ २५ ॥

गौतम्युवाच ॥

आर्तिर्नैव विद्यतेऽस्मद्विधाना
धर्मात्मानः सर्वदा सज्जना हि ।
नित्यायस्तो बालकोऽप्यस्य तस्मा-
दीशे नाहं पन्नगस्य प्रमाथे ॥ २६ ॥

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।
मार्दवात्क्षम्यतां साधो, मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २७ ॥

लुब्धक उवाच ॥

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययः स्या-
ल्लभ्यो लाभः स्याद्बलिभ्यः प्रशस्तः ।
कालाल्लाभो यस्तु सत्यो भवेत
श्रेयो लाभः कुत्सितेऽस्मिन्न ते स्यात् ॥ २८ ॥

गौतम्युवाच ॥

का नु प्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य
का कामाप्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्त्वा ।
कस्मात्सौम्याहं क्षमे नो भुजङ्गे
मोक्षार्थं वा कस्य हेतोर्न कुर्याम् ॥ २९ ॥

लुब्धक उवाच ॥

अस्मादेकाद्बहवो रक्षितव्या
नैको बहुभ्यो गौतमि, रक्षितव्य ।
कृतागस धर्मविन्दस्त्यजन्ति
सरीसृप पापमिम जहि त्वम ॥ ३० ॥

गौतम्युवाच ॥

नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे
सप्राप्स्यते लुब्धक, जीवित वै ।
गुण चान्य नास्य वधे प्रपश्ये
तस्मात्सर्प लुब्धक, मुञ्च जीवम् ॥ ३१ ॥

लुब्धक उवाच ॥

वृत्र हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै
यज्ञ हत्वा भागमवाप चैव ।
शूलो देवो देववृत्त चर त्व
क्षिप्र सर्प जहि मा भूत्ते विशङ्का ॥ ३२ ॥

भीष्म उवाच ॥

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजग प्रति ।
लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ ३३ ॥

ईषदुच्छ्वसमानस्तु कृच्छ्रात्सस्तभ्य पन्नग ।
उत्ससर्ज गिर मन्दा मानुषी पाशपीडित ॥ ३४ ॥

सर्प उवाच ॥

को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
अस्वतन्त्र हि मा मृत्युर्विवश यन्त्रचुदन ॥ ३ ॥

तस्याय वचनादृष्टो न कोपेन न काम्यया ।
तस्य तत्किल्बिष लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम ॥ ३६ ॥

लुब्धक उवाच ॥

यद्यान्यवशगनेद कृत त पन्नगाशुभम ।
कारण वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३७ ॥

मृत्पात्रस्य क्रियाया हि दण्डचक्रादयो यथा ।
कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३८ ॥

किल्बिषी चापि मे वध्य किल्बिषी चासि पन्नग ।
आत्मान कारण ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजङ्गम ॥ ३९ ॥

सर्प उवाच ॥

सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।
तथाहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥ ४० ॥

अथवा मतमेतत्ते तेऽप्यन्योन्यप्रयोजका ।
कार्यकारणसन्देहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ४१ ॥

एव सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
किल्बिष समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम ॥ ४२ ॥

लुब्धक उवाच ॥

कारण यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
विनाशकारण त्व च तस्माद्वध्योऽसि मे मत ॥ ४३ ॥

असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग, लिप्यते ।
तस्मान्नात्रैव हेतु स्याद्वध्य कि बहु मन्यसे ॥ ४४ ॥

सर्प उवाच ॥

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
तस्मात्समेऽस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषत ॥ ४५ ॥

यद्यह कारणत्वेन मतो लुब्धक, तत्वत ।
अन्य प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥ ४६ ॥

लुब्धक उवाच ॥

वध्यस्त्व मम दुर्बुद्धे, बालघाती नृशसकृत् ।
भाषसे किं बहु पुनर्वध्य सन्पन्नगाधम ॥ ४७ ॥

सर्प उवाच ॥

यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्त्विज ।
न फल प्राप्नुवन्त्यत्र फलयोगे तथा ह्यहम ॥ ४८ ॥

भीष्म उवाच ॥

तथा ब्रुवति तस्मिस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्यु पन्नग चाब्रवीदिदम् ॥ ४९ ॥

मृत्युरुवाच ॥

प्रचोदितोऽह कालेन पन्नग, त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमह न प्राणिन शिशो ॥ ५० ॥

यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्तत ।
तद्वज्जलदवत्सर्प, कालस्याह वशानुग ॥ ५१ ॥

सात्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।
भावा कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते ह जन्तुषु ॥ ५२ ॥

जङ्गमा स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वे कालात्मका सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥ ५३ ॥

प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिंस्तथैव च निवृत्तयः ।
तासां विकृतयो याश्च सर्वं कालात्मकं स्मृतम् ॥ ५४ ॥

आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।
अग्निः खं पृथिवी मित्रः पर्जन्यो वसवोऽदितिः ॥ ५५ ॥

सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।
सर्वे कालेन सृज्यन्ते ह्रियन्ते च पुनः पुनः ॥ ५६ ॥

एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प, मन्यसे ।
अथ चैवं गते दोषो मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५७ ॥

सर्प उवाच ॥

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वां मृत्यो, ब्रवीम्यहम् ।
त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५८ ॥

यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।
दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५९ ॥

निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।
मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम् ॥ ६० ॥

भीष्म उवाच ॥

सर्पोऽथार्जुनक प्राह श्रुत ते मृत्युभाषितम् ।
नानागस मा पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ॥ ६१ ॥

लुब्धक उवाच ॥

मृत्यो श्रुत मे वचन तव चैव भुजगम ।
नैव तावददोषत्व भवति त्वयि पन्नग ॥ ६२ ॥

मृत्युस्त्व चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ।
उभय कारण मन्ये न कारणमकारणम ॥ ६३ ॥

धिङ्मृत्यु च दुरात्मान क्रूर दु खकर सताम ।
त्वा चैवाह वधिष्यामि पाप पापस्य कारणम ॥ ६४ ॥

मृत्युरुवाच ॥

विवशौ कालवशगावावा निर्दुष्टकारिणौ ।
नावा दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥ ६५ ॥

लुब्धक उवाच ॥

युवामुभौ कालवशौ यदि मे मृत्युपन्नगौ ।
हर्षक्रोधौ यथा स्यातामेतदिच्छामि वेदितुम ॥ ६६ ॥

मृत्युरुवाच ॥

या काचिदेव चेष्टा स्यात्सर्वा कालप्रचोदिता ।
पूर्वमेवैतदुक्त हि मया लुब्धक, कालत ॥ ६७ ॥

तस्मादुभौ कालवशावावा निर्दिष्टकारिणौ ।
नावा दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक, कर्हिचित् ॥ ६८ ॥

भीष्म उवाच ॥

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशयं ।
अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ॥ ६९ ॥

काल उवाच ॥

न ह्यहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ७० ॥

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।
विनाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥ ७१ ॥

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ७२ ॥

कर्मदायादवाँल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥ ७३ ॥

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥

यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥ ७५ ॥

एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।
न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥ ७६ ॥

तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७७ ॥

गौतम्युवाच ॥

नैव कालो न भुजगा न मृत्युरिह कारणम ।
स्वकर्मभिरय बाल कालेन निधन गत ॥ ७८ ॥

मया च तत्कृत कर्म येनाय म मृत सुत ।
यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक, पन्नगम ॥ ७९ ॥

भीष्म उवाच ॥

ततो यथागत जग्मुमृत्यु कालोऽथ पन्नग ।
अभूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ८० ॥

एतच्छ्रुत्वा शम गच्छ मा भू शाकपरो नृप ।
स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्सर्वे गच्छन्ति वै नृप ॥ ८१ ॥

नैव त्वया कृत कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेनैतत्कृत विद्धि निहता यन पार्थिवा ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्येतद्वचन श्रुत्वा बभूव विगतज्वर ।
युधिष्ठिरो महातेजा पप्रच्छेद च धर्मवित् ॥ ८३ ॥

इात श्रीभारत आनुशासनिक पर्वाण

प्रथमोऽध्याय ॥

॥ परीक्षित्सर्पदंशनम् ॥

परीक्षिदपि राजर्षि प्रजा मवा सुधार्मिक ।
अपालयच्च राजेन्द्रो षष्टिर्वर्षाण्यतन्द्रित ।
बभूव मृगयाशीलो जगाम च वन महत् ॥ १ ॥

विद्ध मृग विचिन्वानो मध्याह्ने भूपति स्वयम ।
तृषितश्च परिश्रान्त क्षुधितश्चोत्तरासुत ॥ २ ॥

राजा धर्मेण सतमो ददृश मुनिमन्तिक ।
ध्याने स्थित मुनिं राजा जल पप्रच्छ चातुर ॥ ३ ॥

नोवाच किञ्चिन्मौनस्थश्चुकोप नृपतिस्तदा ।
मृत सर्प तदादाय धनुष्कोट्या तृषातुर ।
कलिनाविष्टचित्तस्तु कण्ठ तस्य न्यवेशयत् ॥ ४ ॥

आरोपिते तथा सर्पे नोवाच मुनिसत्तम ।
न चचाल समाधिस्थो राजापि स्वगृह गत ॥ ५ ॥

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी गविजातो महातपा ।
महाशक्तोऽथ शुश्राव क्रीडमानो वनान्तिके ॥ ६ ॥

मित्राण्याहुश्च तत्पुत्र पितु कण्ठे तवाधुना ।
लम्बितोऽस्ति मृत सर्प केनापीति मुनीश्वर ॥ ७ ॥

तेषा तद्वचन श्रुत्वा चुकोपातिशय तदा ।
शशाप नृपति क्रुद्धो गृहीत्वाशु करे जलम ॥ ८ ॥

पितु कण्ठेऽद्य मे येन विनिक्षिप्तो मृतोरग ।
तक्षक सप्तरात्रेण त दशेत्पापपूरुषम ॥ ९ ॥

मुने शिष्योऽथ राजान समुपेत्य गृहे स्थितम ।
शाप निवेदयामास मुनिपुत्रेण चार्पितम ॥ १० ॥

अभिमन्युसुत श्रुत्वा शाप दत्त द्विजेन वै ।
अनिवार्य च विज्ञाय मन्त्रिवृद्धानुवाच ह ॥ ११ ॥

शप्तोऽह द्विजरूपेण मम द्वेषादसशयम् ।
कि विधेय मयामात्या उपायश्चिन्त्यतामिह ॥ १२ ॥

मृत्यु किलानिवार्योऽसौ वदन्ति वेदवादिन ।
यत्नस्तथापि शास्त्रोक्त कर्तव्य सर्वदा बुधै ॥ १३ ॥

उपायवादिन केचित्प्रवदन्ति मनीषिण ।
विज्ञोपायेन सिध्यन्ति कार्याणि नेतरस्य च ॥ १४ ॥

मणिमन्त्रौषधीना वै प्रभावा खलु दुर्विदा ।
न भवेदिति किं तैस्तु मणिमाद्भि सुसाधितै ॥ १५ ॥

सर्पदष्टा पुरा भार्या मुने सञ्जीविता मृता ।
दत्त्वार्धमायुषस्तेन मुनिना सा वराप्सरा ॥ १६ ॥

भवितव्ये न विश्वास कर्तव्य सर्वथा बुधै ।
प्रत्यक्ष तत्र दृष्टान्त पश्यन्तु सचिवा किल ॥ १७ ॥

दिवि कोऽपि पृथिव्या वा दृश्यते पुरुष कश्चन ।
दैवे मति समाधाय यस्तिष्ठेत्तु निरुद्यम ॥ १८ ॥

विरक्तस्तु यतिर्भूत्वा भिक्षार्थं याति सर्वथा ।
गृहस्थाना गृह काममाहूता वाथवान्यथा ॥ १९ ॥

यदृच्छयोपपन्न च क्षिप्र केनापि वा मुखे ।
उद्यमेन विना चास्यादुदर सविशत्कथम् ॥ २० ॥

प्रयत्नश्चोद्यमे कार्यो यदा सिद्धि न याति चेत् ।
तदा दैव स्थित चेति चित्तमालम्बयद्बुध ॥ २१ ॥

मन्त्रिण ऊचु ॥

को मुनिर्येन तत्त्वार्धमायुषो जीविता प्रिया ।
कथ मृता महाराज, तन्नो ब्रूहि सविस्तरम् ॥ २२ ॥

राजोवाच ॥

भृगोर्भार्या वरारोहा पुलोमा नाम सुन्दरी ।
तस्यास्तु च्यवनो नाम मुनिर्जातोऽतिविश्रुत ॥ २३ ॥

च्यवनस्य च शर्याते सुकन्या नाम सुन्दरी ।
तस्या जज्ञे सुत श्रीमान्प्रमतिर्नाम विश्रुत ॥ २४ ॥

प्रमतेस्तु प्रिया भार्या प्रतापी नाम विश्रुता ।
रुरुर्नाम सुतो जातस्तथा परमतापस ॥ २५ ॥

तस्मिंश्च समये कश्चित्स्थूलकेशश्च विश्रुत ।
बभूव तपसा युक्तो धर्मात्मा सत्यसम्मत ॥ २६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे मान्या मेनका च वराप्सरा ।
क्रीडा चक्रे नदीतीरे सर्वलोकातिसुन्दरी ॥ २७ ॥

गर्भं विश्वावसो प्राप्य निर्गता वरवर्णिनी ।
स्थूलकेशाश्रमे गत्वा विससर्ज वराप्सरा ॥ २८ ॥

कन्यका च नदीतीरे त्रिषु लोकेषु सुन्दरीम ।
दृष्ट्वाऽनाथा तदा कन्या जग्राह मुनिसत्तम ॥ २९ ॥

पुपोष स्थूलकेशस्तु नाम्ना चक्रे प्रमद्वराम् ।
सा काल यौवन प्राप्ता सर्वलक्षणसयुता ।
रुरुर्दृष्ट्वाथ ता बाला कामबाणार्दितो ह्यभूत् ॥ ३० ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय. ॥

परीक्षित् उवाच ॥

कामार्त स मुनिर्गत्वा रुरु सुप्तो निजाश्रमे ।
पिता पप्रच्छ दीन त कि रुरो विमना असि ॥ १ ॥

स तमाहातिकामार्त स्थूलकेशस्य चाश्रमे ।
कन्या प्रमद्वरा नाम सा मे भार्या भवेदिदि ॥ २ ॥

स गत्वा प्रमतिस्तूर्ण स्थूलकेश महामुनिम् ।
प्रणम्य सुमुख कृत्वा ययाचे ता वराननाम् ॥ ३ ॥

ददौ वाच स्थूलकश प्रदास्यामि शुभऽहनि ।
विवाहार्थं च सभार रचयामामतुवन ॥ ४ ॥

प्रमति स्थूलकशश्च विवाहार्थं समुद्यतौ ।
बभूवतुर्महात्मानौ समीपस्थौ तपावन ॥ ५ ॥

तस्मिन्नवसर कन्या रममाणा गृहाङ्गण ।
प्रसुप्त पन्नग पादनास्प्रशच्चारुलाचना ॥ ६ ॥

दष्टा तु पन्नगनाथ सा ममार वराङ्गना ।
कोलाहलस्तदा जाता मृता दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ॥ ७ ॥

मिलिता मुनय सर्व चुक्रुशु शाकसयुता ।
भूमौ ना पतिता दृष्ट्वा पिता तस्यातिदु खित ॥ ८ ॥

रुरोद विगतप्राणा दीप्यमाना सुतजसा ।
रुरु श्रुत्वा तदाक्रन्द दर्शनार्थं समागत ॥ ९ ॥

ददर्श पतिता तत्र सजीवामिव कामिनीम् ।
रुदन्त स्थूलकेश च दृष्ट्वान्यानृषिसत्तमान ॥ १० ॥

रुरु स्थानाद्बहिर्गत्वा रुरोद विरहाकुल ।
अहो दैवेन सर्पोऽय प्रेषित परमाद्भुत ॥ ११ ॥

मम शर्मविघाताय दु खहेतुरय किल ।
किं करोमि क गच्छामि मृता मे प्राणवल्लभा ॥ १२ ॥

न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्त प्रिययानया ।
नालिङ्गिता वरारोहा न मया चुम्बिना मुखे ॥ १३ ॥

न पाणिग्रहण प्राप्त मन्दभाग्येन सर्वथा ।
लाजहोमस्तथा चाग्नौ न कृतस्त्वनया सह ॥ १४ ॥

मानुष्य धिगिद काम गच्छन्त्वद्य ममासव ।
दु खितस्य न वा मृत्युर्वाञ्छित ममुपैति हि ॥ १५ ॥

सुख तर्हि कथ दिव्यमाप्यते भुवि वाञ्छितम् ।
प्रपतामि ह्रदे घोरे पावके प्रपताम्यहम् ॥ १६ ॥

विषमद्मि गले पाश कृत्वा प्राणास्त्यजाम्यहम् ।
विलप्यैव रुरुस्तत्र विचार्य मनसा पुन ॥ १७ ॥

उपाय चिन्तयामास स्थितस्तस्मिन्नदीतटे ।
मरणात्कि फल मे स्यादात्महत्या दुरत्यया ॥ १८ ॥

दु खितश्च पिता मे स्याज्जननी चातिदु खिता ।
दैवस्तुष्टो भवेत्काम दृष्ट्वा मा त्यक्तजीवितम् ॥ १९ ॥

सर्व प्रमुदितश्च स्यान्मत्क्षये नात्र सशय ।
उपकार प्रियार्या क परलोके भवेदपि ॥ २० ॥

मृते मय्यात्मघातेन विरहात्पीडितेऽपि च ।
परलोके प्रिया सापि न मे स्यादात्मघातिन ॥ २१ ॥

एतदर्थ मृते दोषा मयि नैवामृते पुन ।
विमृश्यैव रुरुस्तत्र स्नात्वाचम्य शुचिस्मित ॥ २२ ॥

अब्रवीद्वचन कृत्वा जल पाणावसौ मुनि ।
यन्मया सुकृत किञ्चित्कृत देवार्चनादिकम् ॥ २३ ॥

गुरवः पूजिता भक्त्या हुतं जप्तं तपः कृतम् ।
अधीतास्त्वखिला वेदा गायत्री संस्मृता यदि ॥ २४ ॥

रविराराधितस्तेन सञ्जीवतु मम प्रिया ।
यदि जीवेन्न मे कान्ता त्यजे प्राणानहन्ततः ।
इत्युक्त्वा तज्जलं भूमौ चिक्षेपाराध्य देवताः ॥ २५ ॥

एवं विलपतस्तस्य भार्यया दुःखितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं ततः ॥ २६ ॥

देवदूत उवाच ॥

मा कार्षीः साहसं ब्रह्मन् कथं जीवेन्मृता प्रिया ।
गतायुरेषा सुश्रोणी गन्धर्वाप्सरसोः सुता ॥ २७ ॥

अन्यां कामय चावङ्गीं मृतेयं चाविवाहिता ।
किं रोदिषि सुदुर्बुद्धे का प्रीतिस्तेऽनया सह ॥ २८ ॥

रुरुरुवाच ॥

देवदूत, न चान्यां वै वरिष्याम्यहमङ्गनाम् ।
यदि जीवेन्न जीवेद्वा मर्तव्यं चाधुना मया ॥ २९ ॥

राजोवाच ॥

विदित्वेति हठं तस्य देवदूतो मुदान्वितः ।
उवाच वचनं तथ्यं सत्यं चातिमनोहरम् ॥ ३० ॥

उपायं शृणु विप्रेन्द्र विहितं यत्सुरैः पुरा ।
आयुषोऽर्धप्रदानेन जीवयाशु प्रमद्वराम् ॥ ३१ ॥

रुरुरुवाच ॥

आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै नात्र संशय ।
अद्य प्रत्यागतप्राणा प्रोत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ३२ ॥

विश्वावसुस्तदा तत्र विमानेन समागत ।
ज्ञात्वा पुत्रीं मृता चाशु स्वर्गलोकात्प्रमद्वराम् ॥ ३३ ॥

ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तम ।
धर्मराजमुपेत्येद वचन प्रत्यभाषत ॥ ३४ ॥

धर्मराज रुरो पत्नी सुता विश्वावसास्तथा ।
मृता प्रमद्वरा कन्या दष्टा सर्पेण चाधुना ॥ ३५ ॥

सा रुरोरायुषोऽर्धेन मर्तुकामस्य सूर्यज ।
समुत्तिष्ठतु तन्वङ्गी व्रतचर्याप्रभावत ॥ ३६ ॥

धर्म उवाच ॥

विश्वावसुसुता कन्या देवदूत, यदीच्छसि ।
उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरु गत्वा त्वमर्पय ॥ ३७ ॥

राजोवाच ॥

एवमुक्तस्ततो गत्वा जीवयित्वा प्रमद्वराम् ।
रुरो समर्पयामास देवदूतस्त्वरान्वित ।
तत शुभेऽह्नि विधिना रुरुणापि विवाहिता ॥ ३८ ॥

इत्थ चोपाययोगेन मृताप्युज्जीविता तदा ।
उपायस्तु प्रकर्तव्य सर्वधा शास्त्रसमत ॥ ३९ ॥

मणिमन्त्रौषधीभिश्च विधिवत्प्राणरक्षणे ।
इत्युक्त्वा सचिवान्राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान ॥ ४० ॥
कारयित्वाऽथ प्रासाद सप्तभूमिकमुत्तमम ।
आरुरोहोत्तरासूनु सचिवै सह तत्क्षणम ॥ ४१ ॥
मणिमन्त्रधरा शूरा स्थापितास्तत्र रक्षणे ।
प्रेषयामास भूपालो मुनि गौरमुख तत ॥ ४२ ॥
प्रसादार्थं सेवकस्य क्षमस्वेति पुन पुन ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रज्ञान्रक्षणार्थमितस्तत ॥ ४३ ॥
मन्त्रिपुत्र स्थितस्तत्र स्थापयामास दन्तिन ।
न कश्चिदारुहेत्तत्र प्रासादे चातिरक्षिते ॥ ४४ ॥
वातोऽपि न चरेत्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।
भक्ष्यभोज्यादिक राजा तत्रस्थश्च चकार स ॥ ४५ ॥
स्नानसन्ध्यादिक कर्म तत्रैव विनिवर्त्य च ।
राजकार्याणि सर्वाणि तत्रस्थश्चाकरोन्नृप ॥ ४६ ॥
मन्त्रिभि सह समन्त्र्य गणयन्दिवसानपि ।
कश्चिच्च कश्यपो नाम ब्राह्मणो मन्त्रिसत्तम ॥ ४७ ॥
शुश्राव च तथा शाप प्राप्त राज्ञा महात्मना ।
स धनार्थी द्विजश्रेष्ठ कश्यप समचिन्तयन ॥ ४८ ॥
व्रजामि तत्र यत्रास्ते शप्तो राजा द्विजेन ह ।
इति कृत्वा मतिं विप्र स्वगृहान्निःसृत पथि ॥ ४९ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

सूत उवाच ॥

तस्मिन्नेव दिने नाम्ना तक्षकस्त नृपोत्तमम् ।
शप्त ज्ञात्वा गृहात्तूर्ण निस्सृत पुरुषोत्तम ॥ १ ॥

वृद्धब्राह्मणवेषेण तक्षक पथि निर्गत ।
अपश्यत्कश्यप मार्गे व्रजन्त नृपति प्रति ॥ २ ॥

तमप्रच्छत्पन्नगोऽसौ ब्राह्मण मन्त्रवादिनम ।
क्व भवास्त्वरितो याति किञ्च कार्य चिकीर्षति ॥ ३ ॥

कश्यप उवाच ॥

परीक्षित नृपश्रेष्ठ तक्षकश्च प्रधक्ष्यति ।
तत्राह त्वरितो यामि नृप कर्तुमपज्वरम् ॥ ४ ॥

मन्त्रोऽस्ति मम विप्रेन्द्र, विषनाशकर किल ।
जीवयिष्याम्यह त वै जीवितव्येऽधुना किल ॥ ५ ॥

तक्षक उवाच ॥

अह स पन्नगो ब्रह्मन्, त धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्तस्त्व मया दष्ट चिकित्सितुम् ॥ ६ ॥

कश्यप उवाच ॥

अह दष्ट त्वया सर्प, नृप शप्त द्विजेन वै ।
जीवयिष्याम्यसन्देह काम मन्त्रबलेन वै ॥ ७ ॥

तक्षक उवाच ॥

यदि त्वं जीवितुं यासि मया दष्टं नृपोत्तमम् ।
मन्त्रशक्तिबलं विप्र दर्शय त्वं ममानघ ॥ ८ ॥

दशाम्येनं न्यग्रोधं विषदंष्ट्राभिरग्रतः ।

कश्यप उवाच ॥

जीवयिष्ये त्वया दष्टं दग्धं वा पन्नगोत्तम ॥ ९ ॥

सूत उवाच ॥

अदशत्पन्नगो वृक्षं भस्मसाच्च चकार तम् ।
उवाच कश्यपं भूयो जीवयैनं द्विजोत्तम ॥ १० ॥

दृष्ट्वा भस्मीकृतं वृक्षं पन्नगेन विषाग्निना ।
सर्वं भस्म समावृत्य कश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥

पश्य मन्त्रबलं मेऽद्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तम ।
जीवयाम्यद्य वृक्षं वै पश्यतस्ते महाविष ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा जलमादाय कश्यपो मन्त्रवित्तमः ।
सिषेच भस्मराशिं तं मन्त्रितेनैव वारिणा ॥ १३ ॥

तद्वारिसेचनाज्जातो न्यग्रोधः पूर्ववच्छुभः ।
विस्मयं तक्षकः प्राप्तो दृष्ट्वा तं जीवितं नगम् ॥ १४ ॥

तमाह कश्यपं नागः किमर्थं ते परिश्रमः ।
संपादयामि तं कामं ब्रूहि बाडववाञ्छितम् ॥ १५ ॥

कश्यप उवाच ॥

वित्तार्थी नृपति मत्वा शप्त पन्नग, निस्सृत ।
गृहादहञ्चोपकर्तु विद्यया नृपमत्तमम् ॥ १६ ॥

तक्षक उवाच ॥

वित्त गृहाण विप्रेन्द्र, यावदिच्छसि पार्थिवान् ।
ददामि स्वगृह याहि सकामोऽह भवाम्यत ॥ १७ ॥

सूत उवाच ॥

तच्छ्रुत्वा वचन तस्य कश्यप परमार्थवित् ।
चिन्तयामास मनसा कि करोमि पुन पुन ॥ १८ ॥

धन गृहीत्वा स्वगृह प्रयामि यद्यह पुन ।
भविष्यति न मे कीर्तिर्लोके लोभसमाश्रयात् ॥ १९ ॥

जीवितेऽथ नृपश्रेष्ठे कीर्ति स्यादचला मम ।
धनप्राप्तिश्च बहुधा भवेत्पुण्यञ्च जीवनात् ॥ २० ॥

रक्षणीय यश काम धिग्धन यशसा विना ।
सर्वस्व रघुणा पूर्व दत्त विप्राय कीर्तये ॥ २१ ॥

हरिश्चन्द्रेण कर्णेन कीर्त्यर्थ बहुविस्तरम् ।
उपेक्षेय कथ भूप दह्यमान विषाग्निना ॥ २२ ॥

जीवितेऽद्य मया राज्ञि सुख सर्वजनस्य च ।
अराजके प्रजानाशो भविता नात्र सशय ॥ २३ ॥

प्रजानाशस्य पाप मे भविष्यति मृते नृपे ।
अपकीर्तिश्च लोकेषु धनलोभाद्भविष्यति ॥ २४ ॥

इति सचिन्त्य मनसा ध्यान कृत्वा स कश्यप ।
गतायुष च नृपति ज्ञातवान बुद्धिमत्तर ॥ २५ ॥

आसन्नमृत्यु राजान ज्ञात्वा ध्यानन कश्यप ।
गृह ययौ स धर्मात्मा धनमादाय तक्षकान् ॥ २६ ॥

निवर्त्य कश्यप तक्ष सम्रम न्निस नृपम् ।
हन्तुकामा जगामाशु नगर नागसाह्वयम् ॥ २७ ॥

शुश्राव नगरस्यान्त प्रासादस्थ परीक्षितम् ।
मणिमन्त्रौषधै काम रक्ष्यमाणमतन्द्रितम् ॥ २८ ॥

चिन्ताविष्टस्तदा नागा विप्रशापभयाकुल ।
चिन्तयामास योगेन प्रविशेय गृह कथम् ॥ २९ ॥

वञ्चयामि कथ चैन राजान पापकारिणम् ।
विप्रशापाद्धत मूढ विप्रपीडाकर शठम् ॥ ३ ॥

पाण्डवाना कुले जात काऽपि नैतादृशो भवेत् ।
तापसस्य गले येन मृत सर्पो निवेशित ॥ ३१ ॥

कृत्वा विगर्हित कम जानन्कालगति नृप ।
रक्षकान्भवने कृत्वा प्रासादमभिगम्य च ॥ ३२ ॥

मृत्यु वञ्चयत राजा वर्ततेऽद्य निराकुल ।
त कथ धक्षयिष्यामि विप्रवाक्येन चादित ॥ ३३ ॥

न जानाति च मन्दात्मा मरणे ह्यनिवर्तनम् ।
तेनासौ रक्षकान्स्थाप्य सौधारूढोऽद्य मादत ॥ ३४ ॥

यदि वै विहितो मृत्युर्दैवेनामिततेजसा ।
स कथं परिवर्तेत कृतैर्यत्नैस्तु कोटिभिः ॥ ३५ ॥

पाण्डवस्य च दायादो नानन्मृत्युं गतं नृपः ।
जीवनं मतिमास्थाय स्थितः स्थानं निराकुलः ॥ ३६ ॥

दानपुण्यादिकं राजा कर्तुमर्हति सर्वथा ।
धर्मेण हन्यते व्याधिर्येनायुः शाश्वतं भवेत् ॥ ३७ ॥

नो चेत् मृत्युविधिं कृत्वा स्नानदानादिकाः क्रियाः ।
मरणं स्वर्गलोकाय नरकायान्यथा भवेत् ॥ ३८ ॥

द्विजपीडाकृतं पापं पृथग्वाम्यं च भूपते ।
विप्रशापस्तथा घोर आसन्नं मरणे किल ॥ ३९ ॥

न कोऽपि ब्राह्मणः पार्श्वे य एवं प्रतिबोधयेत् ।
वेधसा विहितो मृत्युरनिवार्यस्तु सर्वधा ॥ ४० ॥

इति संचिन्त्य सर्पोऽसौ स्वान्नागान्निकटे स्थितान् ।
कृत्वा तापसवर्षांस्तान्प्राहिणोत्सुभुजङ्गमान् ॥ ४१ ॥

फलमूलादिकं गृह्य राज्ञे नागाऽथ तक्षकः ।
स्वयं च कीटरूपेण फलमध्यं ससार ह ॥ ४२ ॥

निर्गतास्ते तदा नागाः फलान्यादाय सत्वराः ।
ते राजभवनं प्राप्य स्थिताः प्रासादसन्निधौ ॥ ४३ ॥

रक्षकास्तापसान्दृष्ट्वा पप्रच्छुस्तच्चिकीर्षितम् ।
ऊचुस्ते भूपतिं द्रष्टुं प्राप्ताः स्मोऽद्य तपोवनात् ॥ ४४ ॥

अभिमन्युसुत वीर कुलार्क चारुदशनम ।
परिवर्धयितु प्राप्ता मन्त्रैरथर्वणैस्तथा ॥ ४५ ॥

निवेदयध्व राजान दर्शनार्थागतान्मुनीन ।
कृत्वाभिषेकान्यास्यामा दत्त्वाभीष्टफलानि च ॥ ४६ ॥

भारताना कुल क्वापि न दृष्टा द्वाररक्षका ।
न श्रुत तापसाना तु राज्ञाऽसन्दर्शन किल ॥ ४७ ॥

आरोहामो वय तत्र यत्र राजा परीक्षित ।
आशीर्भिर्वर्धयित्वैन दत्ताज्ञा प्रव्रजामहे ॥ ४८ ॥

सूत उवाच ॥

इत्याकर्ण्य वचस्तेषा तापसाना तु रक्षका ।
प्रत्यूचुस्तान्द्विजान्मत्वा निदेश भूपतेर्यथा ॥ ४९ ॥

नाद्य वा दर्शन विप्रा, राज्ञ स्यादिति नो मति ।
श्व सर्वतापसैरत्र त्वागन्तव्य नृपालय ॥ ५० ॥

अनारोहस्तु प्रासादो विप्राणा मुनिसत्तमा ।
विप्रशापभयाद्राज्ञा निहिताऽस्ति न सशय ॥ ५१ ॥

तदोचुस्तानथो विप्रा फलमूलजलानि च ।
विप्राशिषश्च राज्ञेऽथ ग्राहयन्तु सुरक्षका ॥ ५२ ॥

ते गत्वा नृपति प्रोचुस्तापसानागताञ्जना ।
राजोवाचानयध्व वै फलमूलादिक च यत ॥ ५३ ॥

पृच्छध्व तापसान्कार्यं प्रातरागमन पुन ।
प्रणाम कथयध्व मे नाद्य सन्दर्शन मम ॥ ५४ ॥

ते गत्वाथ समादाय फलमूलादिकं च यत् ।
राज्ञे समर्पयामासुर्बहुमानपुर सरम ॥ ५५ ॥

गतेषु तेषु नागेषु विप्रवेषावृतेषु च ।
फलान्यादाय राजासौ सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥

सुहृदो भक्षयन्त्वद्य फलान्यतानि सर्वश ।
अद्यायह चैकमेतद्धै फल विप्रापित महत ॥ ५७ ॥

इत्युक्त्वा तत्फल दत्वा सुहृद्भ्यश्चोत्तरासुत ।
करे कृत्वा फल पक्क ददार नृपति स्वयम ॥ ५८ ॥

विदारित फल राज्ञा तत्र कृमिरभूदणु ।
सकृष्णनयनस्ताम्रो दृष्टो भूपतिना स्वयम् ॥ ५९ ॥

त दृष्ट्वा नृपति प्राह सचिवान्विस्मितानथ ।
अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम ॥ ६० ॥

अङ्गीकरोमि त शाप कृमिको मा दशत्वयम ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवाया सन्यवेशयत ॥ ६१ ॥

अस्त याते दिवानाथे वृत कण्ठेऽथ कीटक ।
तक्षकस्तु तदा जात कालरूपो भयानक ॥ ६२ ॥

राजा सवेष्टितस्तेन दष्टश्चापि महीपति ।
मन्त्रिणो विस्मय प्राप्ता रुरुदुर्भृशदु खिता ॥ ६३ ॥

घोररूपमहिं वीक्ष्य दुद्रुवुस्ते भयार्दिता ।
चुक्रुशू रक्षका सर्वे हाहाकारो महानभून ॥ ६४ ॥

वेष्टितो भोगिभोगेन विनष्टबहुपौरुष ।
नोवाच नृपति किंचिन्न चचालोत्तरासुत ॥ ६५ ॥

उत्थिताग्निशिखा घारा विषजा तक्षकाननान् ।
प्रजज्वाल नृप त्वाशु गतप्राण चकार ह ॥ ६६ ॥

हत्वाशु जीवित राज्ञस्तक्षका गगन गत ।
जगद्दग्धन्तु कुर्वाण ददृशुस्त जना इह ॥ ६७ ॥

स पपात गतप्राणो राजा दग्ध इव द्रुम ।
चुक्रुशुश्च जना सर्वे मृत दृष्ट्वा नराधिपम ॥ ६८ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

इान श्रादवाभागवत महापुराण द्वितायस्कन्ध
१—१० अध्यायाया ॥

॥ तापत्रयवर्णनम् ॥

श्रीपराशर उवाच ॥

आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रय बुध ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्य प्राप्नोत्यात्यन्तिक लयम ॥ १ ॥

आध्यात्मिकोऽपि द्विविध शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयता च स ॥ २ ॥

शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगदरै ।
गुल्मार्श श्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ ३ ॥

तथाक्षिरोगातिसारकुष्ठाङ्गामयसञ्ज्ञितै ।
भिद्यते देहजस्तापो मानस श्रोतुमर्हसि ॥ ४ ॥

कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादज ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा ॥ ५ ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ, तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिक स्मृत ॥ ६ ॥

मृगपक्षिमनुष्याद्यै पिशाचोरगराक्षसै ।
सरीसृपाद्यैश्च नृणा जायते चाधिभौतिक ॥ ७ ॥

शीतावतोष्णवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भव ।
तापो द्विजवर, श्रेष्ठै कथ्यते चाधिदैविक ॥ ८ ॥

गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ।
दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥

सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते ।
उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १० ॥

अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः ।
अत्यन्ततापैरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ॥ ११ ॥

प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः ।
शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥

निरुच्छ्वासः सचैतन्यः स्मरञ्जन्मशतान्यथ ।
आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३ ॥

जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः ।
प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ १४ ॥

अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः ।
क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५ ॥

मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुभिः ।
विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥

कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः ।
पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७ ॥

कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः ।
स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥

अशुचिप्रस्तरे सुप्त कीटदशादिभिस्तथा ।
भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषा समर्थो विनिवारण ॥ १९ ॥

जन्मदु खान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च ।
बालभावे यदाप्नोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥ २० ॥

अज्ञानतमसाऽछन्नो मूढान्त करणो नर ।
न जानाति कुत कोऽह काह गन्ता किमात्मन ॥ २१ ॥

कन बन्धेन बद्धोऽह कारण किमकारणम् ।
किं कार्य किमकार्य वा कि ऽान्य कि च नोन्यते ॥ २२ ॥

को धर्म कश्च वाधर्म कस्मिन्वर्तेऽथवा कथम् ।
कि कर्तव्यमकर्तव्य कि वा कि गुणदोषवत् ॥ २३ ॥

एव पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभव महत् ।
अवाप्यते नरैर्दु ख शिश्नोदरपरायणै ॥ २४ ॥

अज्ञान तामसा भाव कार्यारम्भप्रवृत्तय ।
अज्ञानिना प्रवर्तन्त कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥

नरक कर्मणा लोपात्फलमाहुर्मनीषिण ।
तस्मादज्ञानिना दु खमिह चामुत्र चोत्तमम ॥ २६ ॥

जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयव पुमान ।
विचलज्जीर्णदशनो वलिस्नायुसिरावृत ॥ २७ ॥

दूरप्रणष्टनयनो व्योमान्तर्गततारक ।
नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्वपु ॥ २८ ॥

प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहति ।
उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टित ॥ २९ ॥

कृच्छ्राच्चङ्क्रमणोत्थानशयनासनचेष्टित ।
मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्र स्रवल्लालाविलानन ॥ ३० ॥

अनायत्तै समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुख ।
तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताखिलवस्तुनाम् ॥ ३१ ॥

सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रम ।
श्वासकासमुद्भूतमहायासप्रजागर ॥ ३२ ॥

अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी ।
भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदीकृत ॥ ३३ ॥

प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृह ।
हास्य परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धव ॥ ३४ ॥

अनुभूतमिवान्यस्मिन् जन्मन्यात्मविचेष्टितम् ।
संस्मरन्यौवने दीर्घं निश्वसित्यतितापित ॥ ३५ ॥

एवमादीनि दु खानि जरायामनुभूय वै ।
मरणे यानि दु खानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३६ ॥

श्लथद्ग्रीवाङ्घ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना भृशम् ।
मुहुर्ग्लान परवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वित ॥ ३७ ॥

हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीव ममताकुल ॥ ३८ ॥

मर्मभिद्भिर्महारागै क्रकचैरिव दारुणै ।
शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुबन्धन ॥ ३९ ॥

परिव्रर्तिततारार्क्षो हस्तपाद मुहु क्षिपन् ।
सशुष्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥ ४० ॥

निरुद्धकण्ठो दोषोघैरुदानश्वासपीडित ।
तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१ ॥

क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति यमकिकरपीडित ।
ततश्च यातनादेह क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४२ ॥

एतान्यन्यानि चोग्राणि दु खानि मरणे नृणाम् ।
शृणुष्व नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतै ॥ ४३ ॥

याम्यकिकरपाशादिग्रहण दण्डताडनम् ।
यमस्य दर्शन चोग्रमुग्रमार्गविलोकनम् ॥ ४४ ॥

करम्भवालुकावह्नियन्त्रशस्त्रासिभीषणे ।
प्रत्येक नरके याश्च यातना द्विज, दु सहा ॥ ४५ ॥

क्रकचै पाट्यमानाना मूषाया चापि दह्यताम् ।
कुठारै कृत्यमानाना भूमौ चापि निखन्यताम् ॥ ४६ ॥

शूलेष्वारोप्यमाणाना व्याघ्रवक्त्रै प्रवेश्यताम् ।
गृध्रसभक्ष्यमाणाना द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ॥ ४७ ॥

क्वाथ्यता तैलमध्ये च क्लिद्यता क्षारकर्दमे ।
उच्चान्निपात्यमानाना क्षिप्यता क्षेपयन्त्रकै ॥ ४८ ॥

नरके यानि दु खानि पापहेतूद्भवानि वै ।
प्राप्यन्ते नारकैविप्र तषा मख्या न विद्यते ॥ ४९ ॥

न केवल द्विजश्रेष्ठ नरके दु खपद्धति ।
स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णार्नास्ति निवृति ॥ ५० ॥

पुनश्च गर्भे भवति जायत च पुन पुन ।
गर्भे विलीयते भूया जायमानोऽस्तमेति वै ॥ ५२ ॥

जातमात्रश्च म्रियते बालभावऽथ यावन ।
मध्यम वा वय प्राप्य वार्धके वाथवा मृति ॥ ५२ ॥

यावज्जीवति तावच्च दु खैर्नानाविधै प्लुत ।
तन्तुकारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पासबीजवन् ॥ ५३ ॥

द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च सदा नृणाम् ।
भवन्त्यनेकदु खानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥ ५४ ॥

यद्यत्प्रीतिकर पुसा वस्तु मैत्रेय, जायते ।
तदेव दु खवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥

कलत्रपुत्रमित्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकै ।
क्रियते न तथा भूरि सुख पुसा यथाऽसुखम् ॥ ५६ ॥

इति ससारदु खार्कतापतापितचेतसाम् ।
विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुख नृणाम् ॥ ५७ ॥

तदस्य त्रिविधस्यापि दु खजातस्य वै मम ।
गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यत ॥ ५८ ॥

निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।
भेषज भगवत्प्राप्तेरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ ५९ ॥

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्न कर्तव्य पण्डितैर्नरै ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञान कर्म चाक्त महामुने ॥ ६० ॥

आगमोत्थ विवकाच्च द्विधा ज्ञान तदुच्यते ।
शब्दब्रह्मागममय पर ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥

अन्ध तम इवाज्ञान दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।
यथा सूर्यस्तथा ज्ञान यद्विप्रर्षे, विवेकजम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराण षष्ठाशे पञ्चमाध्याये आध्यात्मिकादि तापत्रयनिरसनप्रकार ॥

॥ कीटोपाख्यानम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अकामाश्च सकामाश्च ये हता स्म महामृथे ।
का गतिं प्रतिपन्नास्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

दु ख प्राणपरित्याग पुरुषाणा महामृथे ।
जानासि त्व महाप्राज्ञ प्राणत्याग सुदुष्करम ॥ २ ॥

समृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभे वा यदि वाशुभे ।
कारण तत्र मे ब्रूहि सर्वज्ञो ह्यसि मे मत ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ॥

समृद्धौ वासमृद्धौ वा शुभ वा यदि वाशुभे ।
ससारेऽस्मिन्समायाता प्राणिन पृथिवीपते ॥ ४ ॥

निरता येन भावेन तत्र मे शृणु कारणम् ।
सम्यक् चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तु युधिष्ठिर ॥ ५ ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरा वृत्तमिद नृप ।
द्वैपायनस्य सवाद कीटस्य च युधिष्ठिर ॥ ६ ॥

ब्रह्मभूतश्चरन्विप्र कृष्णद्वैपायन पुरा ।
ददर्श कीट धावन्त शीघ्र शकटवर्त्मनि ॥ ७ ॥

गतिज्ञ सर्वभूताना भाषाज्ञश्च शरीरिणाम् ।
सर्वज्ञ स तदा दृष्ट्वा कीट वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

कीट सत्रस्तरूपोऽसि त्वरितश्चैव लक्ष्यसे ।
क्व धावसि तदाचक्ष्व कुतस्ते भयमागतम् ॥ ९ ॥

कीट उवाच ॥

शकटस्याऽस्य महतो घोष श्रुत्वा भय मम ।
आगत वै महाबुद्धे, स्वन एष हि दारुण ॥ १० ॥

श्रूयते न च मा हन्यादिति ह्यस्मादपक्रमे ।
श्वसता च शृणोम्येन गोपुत्राणा प्रतोद्यताम् ॥ ११ ॥

वहता सुमहाभार सनिकर्षे स्वन प्रभो ।
नृणा च सवाह्यता श्रूयते विविधस्वन ॥ १२ ॥

श्रोतुमस्मद्विधेनैष न शक्य कीटयोनिना ।
तस्मादतिक्रमाम्येष भयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १३ ॥

दु ख हि मृत्युर्भूताना जीवित च सुदुर्लभम् ।
अतो भीत पलायामि गच्छेय नासुख सुखात् ॥ १४ ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्युक्त स तु त प्राह कुत कीट, सुख तव ।
मरण ते सुख मन्ये तिर्यग्योनौ तु वर्तसे ॥ १५ ॥

शब्द स्पर्श रस गन्ध भोगाश्चोच्चावचान्बहून् ।
नाभिजानासि कीट, त्व श्रेयो मरणमेव ते ॥ १६ ॥

कीट उवाच ॥

सर्वत्र निरतो जीव इतश्चापि सुखं मम ।
चिन्तयामि महाप्राज्ञ तस्मादिच्छामि जीवितुम् ॥ १७ ॥

इहापि विषयः सर्वो यथादेहं प्रवर्तितः ।
मानुषास्तैर्यजाश्चैव पृथग्भागा विशेषतः ॥ १८ ॥

अहं सासं मनुष्यो वै शूद्रो बहुधनः प्रभो ।
अब्रह्मण्यो नृशंसश्च कदर्यो वृद्धिजीवनः ॥ १९ ॥

वाक्तीक्ष्णो निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा विश्वस्य सर्वशः ।
मिथ्याकृतोऽपि विविना परस्वहरणे रतः ॥ २० ॥

भृत्यातिथिजनश्चापि गृहे पर्यशितो मया ।
मात्सर्यात्स्वादुकामेन नृशंसेन बुभुक्षता ॥ २१ ॥

देवार्थं पितृयज्ञार्थमन्नं श्रद्धाकृतं मया ।
न दत्तमर्थकामेन देयमन्नं पुरा किल ॥ २२ ॥

गुप्तं शरणमाश्रित्य भयेषु शरणागताः ।
अकस्मात्ते मया त्यक्ता न त्राता अभयैषिणः ॥ २३ ॥

धनं धान्यं प्रियान्दारान्यानं वासस्तथाद्भुतम् ।
श्रियं दृष्ट्वा मनुष्याणामसूयामि निरर्थकम् ॥ २४ ॥

ईर्ष्युः परसुखं दृष्ट्वा अन्यस्य न बुभूषकः ।
त्रिवर्गहन्ता चान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २५ ॥

नृशंसगुणभूयिष्ठं पुरा कर्म कृतं मया ।
स्मृत्वा तदनुतप्येऽहं हित्वा प्रियमिवात्मजम् ॥ २६ ॥

शुभानां नाभिजानामि कृतानां कर्मणां फलम् ।
माता च पूजिता वृद्धा ब्राह्मणश्चार्चितो मया ॥ २७ ॥

सकृज्जातिगुणोपेतः सङ्गत्या गृहमागतः ।
अतिथिः पूजितो ब्रह्मन्, तेन मां नाजहात्स्मृतिः ॥ २८ ॥

कर्मणा पुनरेवाहं सुखमागामि लक्षये ।
तच्छ्रोतुमहमिच्छामि त्वत्तः श्रेयस्तपोधन ॥ २९ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

व्यास उवाच ॥

शुभेन कर्मणा यद्वै तिर्यग्योनौ न मुह्यसि ।
ममैव कीट, तत्कर्म येन त्वं न प्रमुह्यसे ॥ १ ॥

अहं त्वां दर्शनादेव तारयामि तपोबलात् ।
तपोबलाद्धि बलवद्बलमन्यन्न विद्यते ॥ २ ॥

जानामि पापैः स्वकृतैर्गतं त्वां कीट, कीटताम् ।
अवाप्स्यसि पुनर्धर्मं धर्मं तु यदि मन्यसे ॥ ३ ॥

कर्मभूमिकृतं देवा भुञ्जते तिर्यगाश्रयं ।
धर्मोऽपि हि मनुष्येषु कामार्थश्च तथा गुणा ॥ ४ ॥

वाग्बुद्धिपाणिपादैश्च व्यपेतस्य विपश्चितं ।
किं हास्यति मनुष्यस्य मन्दस्यापि हि जीवनं ॥ ५ ॥

जीवन्हि कुरुते पूजां विप्राग्र्य शशिसूर्ययो ।
ब्रुवन्नपि कथां पुण्यां तत्र कीटत्वमाप्स्यसि ॥ ६ ॥

गुणभूतानि भूतानि तत्र त्वमुपभोक्ष्यसे ।
तत्र तेऽहं विनेष्यामि ब्रह्मत्वं यत्र वेत्स्यसि ॥ ७ ॥

स तथेति प्रतिश्रुत्य कीटो वर्त्मन्यतिष्ठत ।
शकटो व्रजश्च सुमहानागतश्च यदृच्छया ॥ ८ ॥

चक्राक्रमणभिन्नश्च कीटः प्राणान्मुमोच ह ।
संभूतः क्षत्रियकुले प्रसादादमितौजसः ॥ ९ ॥

तमृषिं द्रष्टुमगमत्सर्वास्वथ यासु योनिषु ।
श्वाविद्गोधावराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् ॥ १० ॥

श्वपाकशूद्रवैश्यानां क्षत्रियाणां च योनिषु ।
स कीट एवमाभाष्य ऋषिणा सत्यवादिना ।
प्रतिस्मृत्याथ जग्राह पादौ मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥

कीट उवाच ॥

नमस्तेऽस्तु महाप्राज्ञ, किं करोमि प्रशाधि माम् ।
त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदं ह्यधिगतं मया ॥ १२ ॥

व्यास उवाच ॥

अर्चितोऽहं त्वया राजन्, वाग्भिरद्य यदृच्छया ।
अद्य ते कीटता प्राप्य स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता ॥ १३ ॥

न तु नाशोऽस्ति पापस्य यस्त्वयोपचितं पुरा ।
शूद्रेणार्थप्रधानेन नृशंसेनाततायिना ॥ १४ ॥

मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया ।
तिर्यग्योनौ स्म जातेन मम चाभ्यर्चना तथा ॥ १५ ॥

इतस्त्वं राजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यं समवाप्स्यसि ।
गोब्राह्मणकृते प्राणान्हुत्वात्मानं रणाजिरे ॥ १६ ॥

राजपुत्र, सुखं प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ।
अथ मोदिष्यसे स्वर्गे ब्रह्मभूतोऽव्ययं सुखी ॥ २७ ॥

तिर्यग्योन्या शूद्रतामभ्युपैति
शूद्रो वैश्यं क्षत्रियत्वं च वैश्यः ।
वृत्तश्लाघी क्षत्रियो ब्राह्मणत्वं
स्वर्गं पुण्यं ब्राह्मणः साधुवृत्तः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

भीष्म उवाच ॥

क्षत्रधर्ममनुप्राप्तः स्मरन्नेव च वीर्यवान् ।
त्यक्त्वा स कीटतां राजन्, चचार विपुलं तपः ॥ १ ॥

तस्य स्वधर्मविदुषो दृष्ट्वा तद्विपुलं तपः ।
आजगाम द्विजश्रेष्ठ, कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २ ॥

व्यास उवाच ॥

क्षात्रं देवव्रतं कीट भूतानां परिपालनम् ।
क्षात्रं देवव्रतं ध्यायस्ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥ ३ ॥

पाहि सर्वाः प्रजाः सम्यक् शुभाशुभविदात्मवान् ।
शुभैः संविभजन्कामैरशुभानां च पावनः ॥ ४ ॥

आत्मवान्भव सुप्रीतः स्वधर्माचरणे रतः ।
क्षात्रीं तनुं समुत्सृज्य ततो विप्रत्वमेष्यसि ॥   ॥

भीष्म उवाच ॥

सोऽप्यरण्यमनुप्राप्य पुनरेव युधिष्ठिर ॥
महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रजा धर्मेण पाल्य च ॥ ६ ॥

अचिरेणैव कालेन कीटः पार्थिवसत्तम ।
प्रजापालनधर्मेण प्रेत्य विप्रत्वमागतः ॥ ७ ॥

ततस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा पुनरेव महायशाः ।
आजगाम महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८ ॥

व्यास उवाच ॥

भो भो ब्रह्मर्षभ श्रीमन्, मा व्यथिष्ठाः कथंचन ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ९ ॥

उपपद्यति धर्मज्ञ यथापापफलापगम् ।
तस्मान्मृत्युभयात्कीट, मा व्यथिष्ठाः कथंचन ॥ १०   ॥

धर्मलोपभय ते स्यात्तस्माद्धर्म चरोत्तमम् ।

कीट उवाच ॥

सुखात्सुखतर प्राप्तो भगवस्त्वत्कृते ह्यहम ॥ ११ ॥

धर्ममूला श्रिय प्राप्य पाप्मा नष्ट इहाद्य मे ।

भीष्म उवाच ॥

भगवद्वचनात्कीटो ब्राह्मण्य प्राप्य दुर्लभम ॥ १२ ॥

अकरोत्पृथिवीं राजन्, यज्ञयूपशताङ्किताम् ।
तत सालोक्यमगमद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तम ॥ १३ ॥

अवाप च पद कीट पार्थ, ब्रह्म सनातनम् ।
स्वकर्मफलनिर्वृत्त व्यासस्य वचनात्तदा ॥ १४ ॥

तेऽपि यस्मात्प्रभावेण हता क्षत्रियपुगवा ।
सप्राप्तास्ते गति पुण्या तस्मान्मा शोच पुत्रक ॥ १५ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि कीटोपाख्यान
११७—११९ अध्याया ॥

॥ श्रीशुकचरितम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

कथ व्यासस्य धर्मात्मा शुका जज्ञ महातपा ।
सिद्धि च परमा प्राप्त तन्म ब्रहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ॥

अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफल तदा ।
शुकस्याग्र्या गति चैव दुर्विज्ञामकृतात्मभि ॥ २ ॥

मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुत ।
विजहार महोदेवा भीमैर्भूतगणैर्वृत ॥ ३ ॥

शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
तत्र दिव्य तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ४ ॥

योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायण ।
धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ ५ ॥

एवविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वर प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम ॥ ६ ॥

उवाच चैन भगवास्त्रयम्बक प्रहसन्निव ।
एवविधस्ते तनयो द्वैपायन, भविष्यति ॥ ७ ॥

यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च ख तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान् ॥ ८ ॥

इति प्रथमोऽ याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

स लब्ध्वा परम देवाद्वर सत्यवतीसुत ।
अरणी सहिते गृह्य ममन्थाग्निचिकीर्षया ॥ १ ॥

तथारूप शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ।
बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य, रूपवर्णमनुत्तमम् ॥ २ ॥

बभौ तदा भावितात्मा विधूम इव पावक ।
त गङ्गा सरिता श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ॥ ३ ॥

स्वरूपिणी तदाभ्येत्य तर्पयामास वारिणा ।
अन्तरिक्षान्च कौरव्य, दण्ड कृष्णाजिन च ह ॥ ४ ॥

पपात भूमि राजेन्द्र, शुकस्यार्थे महात्मन ।
जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणा ॥ ५ ॥

जातमात्र मुने पुत्र विधिनोपानयत्तदा ।
तस्य देवेश्वर शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ ६ ॥

दत्तौ कमण्डलु प्रीत्या देववासांसि वा विभो ।
हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रश ॥ ७ ॥

प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चाषाश्च भारत ।
आरणेयस्ततो दिव्य प्राप्य जन्म महाद्युति ॥ ८ ॥

तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहित ।
उत्पन्नमात्र त वेदा सरहस्या ससग्रहा ॥ ९ ॥

उपतस्थुर्महाराज यथास्य पितर तथा ।
बृहस्पति च वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् ॥ १० ॥

उपाध्याय महाराज धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
सोऽधीत्य निखिलान्वेदान्सरहस्यान्ससग्रहान् ॥ ११ ॥

इतिहास च कार्त्स्न्येन राजशास्त्राणि वा विभो ।
गुरवे दक्षिणा दत्त्वा समावृत्तो महामुनि ॥ १२ ॥

उग्र तप समारेभे ब्रह्मचारी समाहित ।
देवतानामृषीणा च बाल्येऽपि स महातपा ॥ १३ ॥

समन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ।
न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिन ॥ १४ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

स मोक्षमनुचिन्त्येव शुक पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरु श्रेयोऽर्थी विनयान्वित ॥ १ ॥

मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनस शान्ति परमा सभवेत्प्रभो ॥ २ ॥

श्रुत्वा पुत्रस्य च वच परमर्षिरुवाच तम् ।
अधीष्व पुत्र, मोक्ष वै धर्माश्च विविधानपि ॥ ३ ॥

पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको धर्मभृता वर ।
योगशास्त्र च निखिल कापिल चैव भारत ॥ ४ ॥

स त ब्राह्मया श्रिया युक्त ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्र यदा व्यासो मोक्षधर्मविशारदम् ॥ ५ ॥

उवाच गच्छेति तदा जनक मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिल मिथिलेश्वर ॥ ६ ॥

पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिला नृप ।
प्रष्टु धर्मस्य निष्ठा वै मोक्षस्य च परायणम् ॥ ७ ॥

उक्तश्च मानुषेण त्व पथा गच्छेत्यविस्मित ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८ ॥

आर्जवेनैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा ।
नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ९ ॥

अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
स्थातव्यं च वशे तस्य स ते च्छेत्स्यति संशयम् ॥ १० ॥

स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशङ्कया ॥ ११ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः ।
मनसा तं वहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १२ ॥

आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह ।
तस्य द्वारं समासाद्य निःशङ्कः प्रविवेश ह ॥ १३ ॥

तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचा न्यषेधयन् ।
तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ॥ १४ ॥

न चातपाध्वसंतप्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ।
प्रताम्यति ग्लायति वा नापैति च तथातपात् ॥ १५ ॥

तेषां तु द्वारपालानामेकः शोकसमन्वितः ।
मध्यं गतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ॥ १६ ॥

पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ॥ १७ ॥

तत्रासीनः शुकस्तात, मोक्षमेवान्वचिन्तयत् ।
छायायामातपे चैव समदर्शी समद्युतिः ॥ १८ ॥

न मुहूर्तादिवागम्य राज्ञा मन्त्री कृताञ्जलि ।
प्रावेशयत्तत कन्या तृतीया राजवेश्मन ॥ १९ ॥

इति तृतीयाऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

भाष्म उवाच ॥

तत स राजा जनको मन्त्रिभि सह भारत ।
पुर पुरोहित कृत्वा सर्वाण्यन्त पुराणि च ॥ १ ॥

आसन च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च ।
शिरसा चार्घमादाय गुरुपुत्र समभ्यगात् ॥ २ ॥

स तदासनमादाय बहुरत्नविभूषितम ।
स्वर्घ्यास्तरणसस्तीर्ण सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३ ॥

पुरोधसा सगृहीत हस्तेनालभ्य पार्थिव ।
प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम ॥ ४ ॥

तत्रोपविष्ट त कार्ष्णि शास्त्रत प्रत्यपूजयत् ।
पाद्य निवेद्य प्रथममर्घ्य गा च न्यवेदयत् ॥ ५ ॥

स च ता मन्त्रवत्पूजा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
प्रतिगृह्य तु ता पूजा जनकाद्द्विजसत्तम ॥ ६ ॥

गा चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ।
पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ॥ ७ ॥

अनामयं च राजेन्द्र शुकः सानुचरस्य ह ।
अनुशिष्टस्तु तेनासौ निषसाद महानुग ॥ ८ ॥

उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ।
कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
किमागमनमित्येव पर्यपृच्छत पार्थिव ॥ ९ ॥

शुक उवाच ॥

पित्राहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः ॥ १० ॥

तत्र गच्छस्व वै तूर्णं यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा स ते च्छेत्स्यति संशयम् ॥ ११ ॥

सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ।
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ, यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः ।
कथं च मोक्षः प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाथवा ॥ १३ ॥

जनक उवाच ॥

यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु ।
कृतोपनयनस्तात भवद्वेदपरायणः ॥ १४ ॥

तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो ।
देवतानां पितॄणां चाप्यनृणो ह्यनसूयकः ॥ १५ ॥

वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च ।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विज ।
समावृत्तश्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो भवेत् ॥ १६ ॥

शुक उवाच ॥

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञान निर्द्वन्द्वे हृदि शाश्वते ।
किमवश्य निवस्तव्यमाश्रमेषु भवेत्रिषु ॥ १७ ॥

एतद्भवन्त पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्व जनाधिप ॥ १८ ॥

जनक उवाच ॥

न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवत् ।
न विना गुरुसबन्ध ज्ञानस्याधिगम स्मृत ॥ १९ ॥

गुरु प्लावयिता तस्य ज्ञान प्लव इहोन्यते ।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभय त्यजेत् ॥ २० ॥

अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसकट ॥ २१ ॥

अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणाम ।
हित्वा शुभाशुभ कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते ॥ २२ ॥

भावितै करणैश्चाय बहुससारयोनिषु ।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्ष वै प्रथमाश्रमे ॥ २३ ॥

तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चित ।
त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सित ॥ २४ ॥

राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत् ।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना ॥ २५ ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
स पश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा ॥ २६ ॥

पक्षिवत्प्लवणादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते ।
विहाय देहान्निर्मुक्तो निर्द्वन्द्वः प्रशमं गतः ॥ २७ ॥

अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना ।
धार्यन्ते या द्विजैस्तात, मोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ २८ ॥

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजन्तुषु तत्समम् ।
स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥ २९ ॥

न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः ।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३१ ॥

संयोज्य मनसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्य मोहिनीम् ।
त्यक्त्वा कामं च मोहं च तदा ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३२ ॥

यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम् ।
समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३ ॥

यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति ।
काञ्चनं चायसं चैव सुखं दुःखं तथैव च ॥ ३४ ॥

शीतमुष्ण तथैवार्थमनर्थ प्रियमप्रियम् ।
जीवित मरण चैव ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ ३५ ॥

प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्म सहरते पुन ।
तथेन्द्रियाणि मनसा सयन्तव्यानि भिक्षुणा ॥ ३६ ॥

तम परिवृत वेश्म यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम ॥ ३७ ॥

एतत्सर्व च पश्यामि त्वयि बुद्धिमता वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्य तत्त्वतो वेत्ति तद्भवान् ॥ ३८ ॥

ब्रह्मर्षे, विदितश्चासि विषयान्तमुपागत ।
गुरोस्तव प्रसादेन प्रादुर्भूत महामुने ॥ ३९ ॥

ज्ञान दिव्य ममापीद तेनासि विदितो मम ।
अधिक तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ॥ ४० ॥

अधिक तव चाश्चर्य तच्च त्व नानुबुध्यसे ।
बाल्याद्वा सशयाद्वापि भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ॥ ४१ ॥

उत्पन्ने चापि विज्ञाने नाधिगच्छति ता गतिम् ।
व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसशय ॥ ४२ ॥

विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति ता गतिम् ।
भवाश्चोत्पन्नविज्ञान स्थिरबुद्धिरलोलुप ॥ ४३ ॥

व्यवसायान्ते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम ।
नास्ति ते सुखदु खेषु विशेषो नासि लोलुप ॥ ४४ ॥

नौत्स्युक्य नृत्यगीतेषु न राग उपजायते ।
न बन्धुष्वनुबन्धस्ते न भयेष्वस्ति त भयम ॥ ४५ ॥

पश्यामि त्वा महाभाग, तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनम् ।
अह त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिण ॥ ४६ ॥

आस्थित परम मार्गमक्षय त्वामनामयम् ।
यत्फल ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मक ।
तस्मिन्वै वर्तसे ब्रह्मन, किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ४८ ॥

इति चतुर्थोऽध्याय ॥

पञ्चमोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा तु वचन कृतात्मा कृतनिश्चय ।
आत्मनात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १ ॥

कृतकार्य सुखी शान्तस्तूष्णा प्रायादुदङ्मुख ।
शैशिर गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वन ॥ २ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारद समुपागमत् ।
शुक स्वाध्यायनिरत वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया ॥ ३ ॥

देवर्षि तु शुको दृष्ट्वा नारद समुपस्थितम ।
अर्घपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ ४ ॥

नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि धर्मभृता वर ।
केन त्वा श्रेयसा वत्स, योजयामीति हृष्टवत् ॥ ५ ॥

नारदस्य वच श्रुत्वा शुक प्रोवाच भारत ।
अस्मिन्लोके हित यत्स्यात्तेन मा योक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

तत्त्व जिज्ञासता पूर्वमृषीणा भावितात्मनाम् ।
सनत्कुमारो भगवानिद वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

नास्ति विद्यासम चक्षुर्नास्ति सत्यसम तप ।
नास्ति रागसस दु ख नास्ति त्यागसम सुखम् ॥ ८ ॥

निवृत्ति कर्मण पापात्सतत पुण्यशीलता ।
सद्वृत्ति समुदाचार श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ९ ॥

मानुष्यमसुख प्राप्य य सज्जति स मुह्यति ।
नाल स दु खमोक्षाय सयोगो दु खलक्षणम् ॥ १० ॥

सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्द्धनी ।
मोहजालावृतो दु खमिह चामुत्र सोऽश्नुते ॥ ११ ॥

सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रह ।
कार्य श्रेयोऽर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १२ ॥

नित्य क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रिय रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्या मानावमानाभ्यामात्मान तु प्रमादत ॥ १३ ॥

आनृशस्य परो धर्म क्षमा च परम बलम् ।
आत्मज्ञान पर ज्ञान न सत्याद्विद्यते परम् ॥ १४ ॥

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १५ ॥

सर्वारम्भपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।
येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान्स च पण्डितः ॥ १६ ॥

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।
असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः ॥ १७ ॥

आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।
स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधितिष्ठति ॥ १८ ॥

अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणं सदा ।
यस्य भूतैः सह मुने, स श्रेयो विन्दते परम् ॥ १९ ॥

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ २० ॥

आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशीस्त्वमचापलम् ।
एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः ॥ २१ ॥

परिग्रहं परित्यज्य भव तात, जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥ २२ ॥

निरामिषा न शोचन्ति त्यजेदामिषमात्मनः ।
परित्यज्यामिषं सौम्य, दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ २४ ॥

गुणसगेष्वनासक्त एकचर्यारत सदा ।
ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् ॥ २५ ॥

द्वन्द्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनि ।
विद्धि प्रज्ञानतृप्त त ज्ञानतृप्तो न शोचति ॥ २६ ॥

शुभैर्लभति देवत्व व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
अशुभैश्चाप्यधोजन्म कर्मभिर्लभतेऽवश ॥ २७ ॥

तत्र मृत्युजरादु खै सतत समभिद्रुत ।
ससारे पच्यते जन्तुस्तत्कथ नावबुध्यसे ॥ २८ ॥

अहिते हितसज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसज्ञक ।
अनर्थे चार्थसज्ञस्त्व किमर्थ नावबुध्यसे ॥ २९ ॥

अल परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रह ।
कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स परिग्रहात् ॥ ३० ॥

पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ता सीदन्ति जन्तव ।
सर पङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३१ ॥

महाजालसमाकृष्टान्स्थले मत्स्यानिवोद्धृतान् ।
स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्य जन्तून्सुदु खितान् ॥ ३२ ॥

कुटुम्बपुत्रदाराश्च शरीर सचयाश्च ये ।
पारक्यमध्रुव सर्व किं स्व सुकृतदुष्कृतम् ॥ ३२ ॥

यदा सर्वान्परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।
अनर्थे किं प्रसक्तस्त्व समर्थ नानुतिष्ठसि ॥ ३४ ॥

अविश्रान्तमनालम्बमपाथेयमदैशिकम् ।
तम कान्तारमध्वान कथमेको गमिष्यसि ॥ ३५ ॥

न हि त्वा प्रस्थित कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ।
सुकृत दुष्कृत च त्वा यास्यन्तमनुयास्यति ॥ ३६ ॥

विद्या कर्म च शौच च ज्ञान च बहुविस्तरम् ।
अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थश्च विमुच्यते ॥ ३७ ॥

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रति ।
छित्त्वैता सुकृतो यान्ति नैना छिन्दन्ति दुष्कृत ॥ ३८ ॥

रूपकूला मन स्रोता स्पर्शद्वीपा रसावहाम् ।
गन्धपङ्का शब्दजला स्वर्गमार्गदुरावहाम् ॥ ३९ ॥

क्षमारित्रा सत्यमयी धर्मस्थैर्यवटारकाम् ।
त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौतार्या ता नदी तरन् ॥ ४० ॥

त्यज धर्ममधर्म च तथा सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि त त्यज ॥ ४१ ॥

त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्म चाप्यलिप्सया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धि परमनिश्चयात् ॥ ४२ ॥

अस्थिस्थूण स्नायुयुत मासशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्ध दुर्गन्धि पूर्ण मूत्रपुरीषयो ॥ ४३ ॥

जराशोकसमाविष्ट रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्य च भूतावासमिम त्यज ॥ ४४ ॥

इद विश्व जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।
महाभूतात्मक सर्व महद्यत्परमाश्रयात् ॥ ४५ ॥

इन्द्रियाणि च पञ्चैव तम सत्व रजस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसञ्ज्ञक ॥ ४६ ॥

सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि सहित ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गण ॥ ४७ ॥

एतै सर्वै समायुक्तो पुमानित्यभिधीयते ।
त्रिवर्ग तु सुख दु ख जीवित मरण तथा ॥ ४८ ॥

य इद वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवात्ययौ ।
पारम्पर्येण बोद्धव्य ज्ञानाना यच्च किचन ॥ ४९ ॥

इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तदव्यक्तमिति स्थिति ।
अव्यक्तमिति विज्ञेय लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ५० ॥

इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तप्यते ।
लोके विततमात्मान लोकाश्चात्मनि पश्यति ॥ ५१ ॥

परावरदृश शक्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ।
पश्यत सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५२ ॥

सर्वभूतस्य सयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।
ज्ञानेन विविधान्क्लेशानतिवृत्तस्य मोहनात् ॥ ५३ ॥

लोके बुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गेन रिष्यते ।
अनादिनिधन जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ॥ ५४ ॥

अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ।
यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः ॥ ५५ ॥

स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ।
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ॥ ५६ ॥

तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ।
अजस्रमेव मोहान्धो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ॥ ५७ ॥

बध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ।
ततो निबद्धः स्वां योनिं कर्मणामुदयादिह ॥ ५८ ॥

परिभ्रमति संसारं चक्रवद्बहुवेदनः ।
स त्वं निवृत्तबन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ॥ ५९ ॥

सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भवभावविवर्जितः ।
संयमेन नवं बन्धं निवर्त्य तपसो बलात् ।
संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयाम् ॥ ६० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १ ॥

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २ ॥

तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहास निबोध मे ।
तिष्ठत चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम् ॥ ३ ॥

अनिष्टसप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मनुष्या मानसैर्दु खैर्युञ्जते स्वल्पबुद्धय ॥ ४ ॥

द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
न तानाद्रियमाणस्य स्नेहबन्ध प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र राग प्रवर्तते ।
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ॥ ६ ॥

सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थान हि विद्यते ।
अनिष्टवर्धित पश्येत्तथा क्षिप्र विरज्यते ॥ ७ ॥

नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।
दु खेन लभते दु ख द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ८ ॥

नाश्रु कुर्वन्ति ये बुध्या दृष्ट्वा लोकेषु सततिम् ।
सम्यक्प्रपश्यत सर्व नाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ ९ ॥

दु खोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तु यत्नस्तन्नानुशोचयेत् ॥ १० ॥

भैषज्यमेतद्दु खस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमान हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ ११ ॥

प्रज्ञया मानस दु ख हन्यान्छारीरमौषधै ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्य न बालै समतामियात ॥ १२ ॥

अनित्य यौवन रूप जीवित द्रव्यसचय ।
आरोग्य प्रियसवासो गृध्येत्तत्र न पण्डित ॥ १३ ॥

न जानपदिक दु खमेक शोचितुमर्हति ।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्यदुपक्रमम् ॥ १४ ॥

सुखाद्बहुतर दु ख जीवित नात्र सशय ।
स्निग्धत्व चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ॥ १ ॥

परित्यजति यो दु ख सुख वाप्युभय नर ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्त न त शोचन्ति पण्डिता ॥ १६ ॥

त्यजन्ते दु खमर्था हि पालने न च त सुखा ।
दु खेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषा न चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

अन्यामन्या धनावस्था प्राप्य वैशेषिकी नरा ।
अतृप्ता यान्ति विध्वस सतोष यान्ति पण्डिता ॥ १८ ॥

निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति ।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्य किमनुचिन्तयेत् ॥ १९ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समुच्छ्रया ।
सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्त च जीवितम् ॥ २ ॥

अन्तो नास्ति पिपासायास्तुष्टिस्तु परम सुखम् ।
तस्मात्सतोषमेवेह धन पश्यन्ति पण्डिता ॥ २१ ॥

भूतेषु भाव सचिन्त्य ये बुद्धा मनस परम् ।
न शोचन्ति गताध्वान पश्यन्त परमा गतिम् ॥ २२ ॥

सचिन्वानकमेवैन कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्र पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ २३ ॥

तथाप्युपाय सपश्येद्दु खस्य परिमोक्षणम् ।
अशोचन्नारभच्चैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४ ॥

शब्द स्पर्शे च रूपे च गन्धेषु च रसेषु च ।
नोपभोगात्पर किचिद्धनिनो वाधनस्य च ॥ २५ ॥

प्राक्सप्रयोगाद्भूताना नास्ति दु ख परायणम् ।
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थित ॥ २६ ॥

धृत्या शिश्नोदर रक्षेत्पाणिपाद च चक्षुषा ।
चक्षु श्रोत्रे च मनसा मनो वाच च विद्यया ॥ २७ ॥

प्रणय प्रतिसहृत्य सस्तुतेष्वितरेषु च ।
विचरेदसमुन्नद्ध स सुखी स च पण्डित ॥ २८ ॥

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिष ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ २९ ॥

इति षष्ठोऽध्याय ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ॥

सुखदु खविपर्यासो यदा समनुपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १ ॥

स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरन् ॥ २ ॥

रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः ।
सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः ॥ ३ ॥

व्यथितस्य विधित्साभिस्ताम्यतो जीवितैषिणः ।
अवशस्य विनाशाय शरीरमपकृष्यते ॥ ४ ॥

स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ॥ ५ ॥

व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।
जातान्मर्त्यान् जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥

सुखदु खानि भूतानामजरो जरयत्यसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ॥ ७ ॥

अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान् ।
इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ॥ ८ ॥

योऽयमिच्छेद्यथाकाम कामाना तदवाप्नुयात् ।
यदि स्यान्न पराधीन पुरुषस्य क्रियाफलम ॥ ९ ॥

सयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवा ।
दृश्यन्ते निष्फला सन्त प्रहीणा सर्वकर्मभि ॥ १० ॥

अपरे बालिशा सन्तो निर्गुणा पुरुषाधमा ।
आशीर्भिरप्यसयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिन ॥ ११ ॥

भूतानामपर कश्चिद्धिसाया सततोत्थित ।
वञ्चनाया च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥ १२ ॥

अचेष्टमानमासीन श्री कचिदुपतिष्ठते ।
कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो नाप्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥

अपराध समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावत ।
नाभ्युत्थाने मनुष्याणा योगा स्युर्नात्र सशय ।
व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्याधै क्षुद्रमृगा इव ॥ १४ ॥

व्याधिभिर्मथ्यमानाना त्यजता विपुल धनम् ।
वेदना नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सका ॥ १५ ॥

ते चातिनिपुणा वैद्या कुशला सभृतौषधा ।
व्याधिभि परिकृष्यन्ते मृगा व्याधैरिवार्दिता ॥ १६ ॥

ते पिबन्त कषायाश्च सर्पीषि विविधानि च ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमै ॥ १७ ॥

के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्तान्मृगपक्षिण ।
श्वापदानि दरिद्राश्च प्रायो नार्ता भवन्ति ते ॥ १८ ॥

घारानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजस ।
आक्रम्याददते रागा पशून्पशुगणा इव ॥ १९ ॥

इति लोकमनाक्रन्द मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सहसा क्षिप्त ह्रियमाण बलीयसा ॥ २ ॥

न धनेन न राज्येन नाग्र्येण तपसा तथा ।
स्वभावमतिवर्तन्ते ये नियुक्ता शरीरिण ॥ २१ ॥

न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्यु सर्वकामिन ।
नाप्रिय प्रतिपश्येयुरुत्थानस्य फले मति ॥ २२ ॥

उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तु समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २३ ॥

ऐश्वर्यमदमत्ताश्च मत्तान्मद्यमदेन च ।
अप्रमत्ता शठा शूरा विक्रान्ता पर्युपासते ॥ २४ ॥

क्लेशा परिनिवर्तन्ते केषांचिदसमीक्षिता ।
स्व स्व च पुनरन्येषा न किंचिदधिगम्यते ॥ २५ ॥

महच्च फलवैषम्य दृश्यते कर्मसंधिषु ।
वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागता ॥ २६ ॥

सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुर सरा ।
मनुष्याश्च गतस्त्रीका शतशो विधवा स्त्रिय ॥ २७ ॥

द्वन्द्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नरा ।
इदमन्यत्पद पश्य मात्र मोह करिष्यसि ॥ २८ ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि त त्यज ॥ २९ ॥

एतत्ते परम गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ।
येन देवा परित्यज्य मर्त्यलोक दिव गता ॥ ३० ॥

नारदस्य वच श्रुत्वा शुक परमबुद्धिमान् ।
सचिन्त्य मनसा धीरो निश्चय नाध्यगच्छत ॥ ३१ ॥

पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्योन्माथी महान् श्रम ।
कि नु स्याच्छाश्वत स्थानमल्पक्लेश महोदयम् ॥ ३२ ॥

ततो मुहूर्त सचिन्त्य निश्चिता गतिमात्मन ।
परावरज्ञो धर्मस्य परा नै श्रेयसी गतिम् ॥ ३३ ॥

कथ त्वहमसश्लिष्टो गच्छेय गतिमुत्तमाम ।
नावर्तेय यथा भूयो योनिसकरसागरे ॥ ३४ ॥

पर भाव हि काङ्क्षामि यत्र नावर्तते पुन ।
सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्चिन्तो मनसा गतिम् ॥ ३५ ॥

तत्र यस्यामि यत्रात्मा शम मेऽधिगमिष्यति ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र शाम्यामि शाश्वत ॥ ३६ ॥

न तु योगमृते शक्या प्राप्तु सा परमा गति ।
अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ३७ ॥

तस्माद्योग समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेबरम् ।
वायुभूत प्रवेक्ष्यामि तेजोराशि दिवाकरम् ॥ ३८ ॥

न ह्येष क्षयता याति सोम सुरगणैर्यथा ।
कम्पित पतते भूमि पुनश्चैवाधिरोहति ॥ ३९ ॥

क्षीयते हि सदा सोम पुनश्चैवाभिपूयत ।
नेच्छाम्येव विन्त्वैते ह्रासवृद्धी पुन पुन ॥ ४० ॥

रविस्तु सन्तापयते लोकान रश्मिभिरुल्बणै ।
सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डल ॥ ४१ ॥

अतो मे रोचते गन्तुमादित्य दीप्ततेजसम ।
अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निश्शङ्केनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥

सूर्यस्य सदने चाह निक्षिप्यद कलेवरम् ।
ऋषिभि सह यास्यामि सौर तेजाऽतिदुस्सहम ॥ ४३ ॥

आपृच्छामि नगान्नागान्गिरिमुर्वी दिशो दिवम् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचारगराक्षसान ॥ ४४ ॥

लोकेषु सवभूतानि प्रवेक्ष्यामि न सशय ।
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवा महर्षिभि ॥ ४५ ॥

अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारद लोकविश्रुतम ।
तस्मादनुज्ञा सप्राप्य जगाम पितर प्रति ॥ ४६ ॥

सोऽभिवाद्य महात्मान कृष्णद्वैपायन मुनिम् ।
शुक प्रदक्षिण कृत्वा कृष्णमापृष्टवान्मुनिम ॥ ४७ ॥

श्रुत्वा चर्षिस्तद्वचन शुकस्य
प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।

भो भो पुत्र स्थीयता तावदद्य
यावच्चक्षु प्रीणयामि त्वदर्थे ॥ ४८ ॥

निरपेक्ष शुको भूत्वा नि स्नेहो मुक्तसशय ।
मोक्षमेवानुसचिन्त्य गमनाय मनो दधे ॥ ४९ ॥

पितर सपरित्यज्य जगाम मुनिसत्तम ।
कैलासपृष्ठ विपुल सिद्धसघनिषेवितम् ॥ ५० ॥

इति सप्तमोऽध्याय ॥

अष्टमोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

गिरिशृङ्ग समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ।
समे देशे विविक्ते स नि शलाक उपाविशत् ॥ १ ॥

धारयामास चात्मान यथाशास्त्र यथाविधि ।
पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् ॥ २ ॥

तत स प्राङ्मुखो विद्वानादित्ये नाचिरोदिते ।
पाणिपाद समादाय विनीतवदुपाविशत् ॥ ३ ॥

न तत्र पक्षिसघातो न शब्दो नातिदर्शनम् ।
यत्र वैयासकिर्धीमान्योक्तु समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

स ददर्श तदात्मानं सर्वमङ्गविनिःसृतम् ।
प्रजहास ततो हासं शुकः सम्प्रेक्ष्य तत्परम् ॥   ॥

स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।
महायोगेश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम् ॥   ॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं तदा ।
निवेदयामास च तं स्वं योगं परमर्षये ॥ ७ ॥

शुक उवाच ॥

दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन ।
त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ॥ ८ ॥

नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको द्वैपायनात्मजः ।
अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥ ९ ॥

कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्वायुभूतः सुनिश्चितः ॥ १० ॥

तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ॥ ११ ॥

व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्सर्वान्सोऽथ विचिन्तयन् ।
आस्थितो दीर्घमध्वानं पावकार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥

तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि जङ्गमानि चराणि च ॥ १३ ॥

यथाशक्ति यथान्याय पूजा वै चक्रिरे तदा ।
पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकस ॥ १४ ॥

त दृष्ट्वा विस्मिता सर्वे गन्धर्वाप्सरसा गणा ।
ऋषयश्चैव ससिद्धा पर विस्मयमागता ॥ १५ ॥

अन्तरिक्षगत कोऽय तपसा सिद्धिमागत ।
अध कायोर्द्ध्ववक्त्रश्च नेवै समभिरज्यते ॥ १६ ॥

तत परमधर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुत ।
भास्कर समुदीक्षन्स प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत् ॥ १७ ॥

शब्देनाकाशमखिल पूरयन्निव सर्वश ।
तमापतन्त सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणा ॥ १८ ॥

सभ्रान्तमनसो राजन्, आसन्परमविस्मिता ।
पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचना ॥ १९ ॥

दैवत कतम ह्येतदुत्तमा गतिमास्थितम् ।
सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निस्पृहम् ॥ २० ॥

तत समभिचक्राम मलय नाम पर्वतम् ।
उर्वशी पुर्वचित्तिश्च य नित्यमनुसेवत ॥ २१ ॥

तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मय ययतु परम् ।
अहो बुद्धिसमाधान वेदाभ्यासरते द्विजे ॥ २२ ॥

अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत् ।
पितृशुश्रूषया बुद्धि सप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् ॥ २३ ॥

पितृभक्तो दृढतपा पितु सदयित सुत ।
अनन्यमनसा तेन कथ पित्रा विसर्जित ॥ २४ ॥
उर्वश्या वचन श्रुत्वा शुक परमधर्मवित् ।
उदैक्षत दिश सर्वा वचने गतमानस ॥ २५ ॥

सोऽन्तरिक्ष महा चैव सशैलवनकाननाम् ।
विलोकयामास तत्र सरासि सरितस्तथा ॥ २६ ॥

ततो द्वैपायनसुत बहुमानात्समन्तत ।
कृताञ्जलिपुटा सर्वा निरीक्षन्त स्म देवता ॥ २७ ॥

अब्रवीत्तास्तदा वाक्य शुक परमधर्मवित् ।
पिता यद्यनुगच्छेन्मा क्रोशमान शुकेति वै ॥ २८ ॥

तत प्रतिवचो देय सर्वैरेव समाहितै ।
एतन्मत्स्नेहत सर्वे वचन कर्तुमर्हथ ॥ २९ ॥

शुकस्य वचन श्रुत्वा दिश सर्वा सकानना ।
समुद्रा सरित शैला प्रत्यूचुस्त समन्तत ॥ ३० ॥

यथाज्ञापयसे विप्र, बाढमेव भविष्यति ।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्य प्रतिवक्ष्यामहे वयम ॥ ३१ ॥

इति अष्टमोऽध्याय ॥

नवमोऽध्याय ॥

भीष्म उवाच ॥

इत्येवमुक्त्वा वचन ब्रह्मर्षि सुमहातपा ।
प्रातिष्ठत शुक सिद्धि हित्वा दोषाश्चतुर्विधान् ॥ १ ॥

तमो ह्यष्टविध हित्वा जहौ पञ्चविध रज ।
तत सत्व जहौ धीमास्तदद्भुतमिवाभवन् ॥ २ ॥

ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते ।
ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन ॥ ३ ॥

उल्कापातो दिशा दाहो भूमिकम्पस्तथैव च ।
प्रादुर्भूत क्षणे तस्मिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥

द्रुमा शाखाश्च मुमुचु शिखराणि च पर्वता ।
निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान् दीर्यतीव ह ॥ ५ ॥

न बभासे सहस्राशुर्न जज्वाल च पावक ।
ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभु सागरास्तथा ॥ ६ ॥

ववर्ष वासवस्तोय रसवच्च सुगन्धि च ।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवह शुचि ॥ ७ ॥

स शृङ्गे प्रथम दिव्ये हिमवन्मेरुसमिते ।
सश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे ॥ ८ ॥

शतयाजनविस्तार ातयगृद्ध च भारत ।
उदीचीं दिशमास्थाय रुचिरे सन्दश ह ॥ ९ ॥

साऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुक ।
तत पवतशृङ्ग द्व सहसैव द्विधा कृत ॥ १० ॥

अदृश्येता महाराज तदद्भुतमिवाभवन् ।
तत पर्वतशृङ्गाभ्या सहसैव विनिस्सृत ॥ ११ ॥

न च प्रतिजघानास्य स गति पर्वतात्तम ।
ततो महानभून्छब्दो दिवि सर्वदिवोकसाम् ॥ १२ ॥

गन्धर्वाणामृषीणा च ये च शैलनिवासिन ।
दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्त पर्वत च द्विधाकृतम् ॥ १३ ॥

साधु साध्विति तत्रासीन्नाद सवत्र भारत ।
स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैरृषिभिस्तथा ॥ १४ ॥

यक्षराक्षससघैश्च विद्याधरगणैस्तथा ।
दिव्यै पुष्पै समाकीर्णमन्तरिक्ष समन्तत ॥ १५ ॥

आसीत्किल महाराज शुकाभिपतने तदा ।
ततो मन्दाकिनी रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् ॥ १६ ॥

शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम् ।
तस्या क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसा गणा ॥ १७ ॥

शून्याकार निराकारा शुक दृष्ट्वा विवासस ।
तमाक्रामन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वित ॥ १८ ॥

उत्तमा गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह ।
शुकस्तु मारुतादूर्ध्व गति कृत्वान्तरिक्षगाम् ॥ १९ ॥

दर्शयित्वा प्रभाव स्व ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा ।
महायोगगति त्वन्या व्यासोत्थाय महातपा ॥ २० ॥

निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतन ययौ ।
स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्र शुक गतम ॥ २१ ॥

शशसुर्ऋषयस्तत्र कर्म पुत्रस्य तत्तदा ।
तत शुकेति दीर्घेण शब्देनाक्रन्दितस्तदा ॥ २२ ॥

स्वय पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनाद्य वै ।
शुक सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुख ॥ २३ ॥

प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोश्शब्देनानुनादयन ।
तत एकाक्षर नाद भोरित्येव समीरयन् ॥ २४ ॥

प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चै स्थावरजङ्गमम् ।
तत प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक् ॥ २५ ॥

गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुक प्रति ।
अन्तर्हित प्रभाव तु दर्शयित्वा शुकस्तदा ॥ २६ ॥

गुणान्सत्यज्य शब्दादीन्पदमभ्यगमत्परम् ।
महिमान तु त दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजस ॥ २७ ॥

निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन् ।
ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसा गणा ॥ २८ ॥

आसाद्य तमृषिं सर्वाः सम्भ्रान्ता गतचेतसः ।
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ॥ २९ ॥

वसनान्याददुः काश्चित्त दृष्ट्वा मुनिसत्तमम् ।
तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा ॥ ३० ॥

सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूद्व्रीडितश्च ह ।
तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः ॥ ३१ ॥

पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शङ्करः ।
तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३२ ॥

पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ।
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह ॥ ३३ ॥

वीर्येण सदृशः पुत्रः पुरा मत्तस्त्वया वृतः ।
स तथालक्षणो जातस्तपसा तव सम्भृतः ॥ ३४ ॥

मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ।
स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः ॥ ३५ ॥

दैवतैरपि विप्रर्षे, तं त्वं किमनुशोचसि ।
यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावत्स्थास्यन्ति सागराः ॥ ३६ ॥

तावत्तवाक्षया कीर्तिः सपुत्रस्य भविष्यति ।
छाया स्वपुत्रसदृशी सर्वतोऽनपगा सदा ॥ ३७ ॥

द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ।
सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ॥ ३८ ॥

छाया पश्यन्समावृत्त स मुनि परया मुदा ।
इति जन्मगतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
विस्तरेण समाख्याता यन्मा त्व परिपृच्छसि ॥ ३९ ॥

एतदाचष्ट मे राजन्, देवर्षिर्नारद पुरा ।
व्यासश्चैव महायोगी सजल्पेषु पदे पदे ॥ ४० ॥

इतिहासमिद पुण्य मोक्षधर्मोपसहितम् ।
धारयेद्य शमपर स गच्छेत्परमा गतिम ॥ ४१ ॥

इति नवमोऽध्याय ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म शुकचरित नाम
३२' —३३३ अध्याया ॥

॥ शुकवैराग्योपदेशः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।।

कथ निर्वेन्मापन्न शुको वैयासकि पुरा ।
एतदिच्छाम्यह श्रोतु पर कौतूहल हि मे ।। १ ।।

अव्यक्तव्यक्ततत्त्वाना निश्चय बुद्धिनिश्चयम् ।
वक्तुमर्हसि कौरव्य, देवस्याजस्य या कृति ।। २ ।।

भीष्म उवाच ।।

प्राकृतेन प्रवृत्तेन चरन्तमकुतोभयम् ।
अध्याप्य कृत्स्न स्वाध्यायमन्वशाद्वै पिता सुतम ।। ३ ।।

व्यास उवाच ।।

धर्म पुत्र, निषेवस्व सुतीक्ष्णौ च हिमातपौ ।
क्षुत्पिपासे च वायु च जय नित्य जितेन्द्रिय ।। ४ ।।

सत्यमार्जवमक्रोधमनसूया दम तप ।
अहिंसा चानृशस्य च विधिवत्परिपालय ।। ५ ।।

सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
देवतातिथिशेषेण यात्रा प्राणस्य सलिह ।। ६ ।।

फेनमात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते ।
अनित्ये प्रियसवासे कथ स्वपिषि पुत्रक ।। ७ ।।

अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।
अन्तर लिप्समानेषु बाल, त्व नावबुध्यसे ॥ ८ ॥

अह सु गण्यमानेषु क्षीयमाणे तथायुषि ।
जीविते लिख्यमाने च किमुत्थाय न धावसि ॥ ९ ॥

ऐहलौकिकमीहन्ते मासशोणितवर्धनम ।
पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिका ॥ १० ॥

धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नरा ।
अपथा गच्छता तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ११ ॥

ये तु तुष्टा श्रुतिपरा महात्मानो महाबला ।
धर्म्य पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ १२ ॥

उपधार्य मत तेषा बुधाना धर्मदर्शिनाम् ।
नियन्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥ १३ ॥

आद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भया ।
सर्वभक्ष्या न पश्यन्ति कर्मभूमिमचेतस ॥ १४ ॥

धर्म नि श्रेणिमास्थाय किचित्किचित्समारुह ।
कोशकारवदात्मान वेष्टयन्नानुबुध्यसे ॥ १५ ॥

नास्तिक भिन्नमर्याद कूलपातमिव स्थितम् ।
वामत कुरु विस्रब्धो नर वेणुमिवोद्धृतम् ॥ १६ ॥

काम क्रोध च मृत्यु च पञ्चेन्द्रियजला नदीम् ।
नाव धृतिमयी कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ॥ १७ ॥

मृत्युनाभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
अमोघासु पतन्तीषु धर्मपातेन सन्तर ॥ १८ ॥

तिष्ठन्त च शयान च मृत्युरन्वेषते यदा ।
निर्वृति लभते कस्मादकस्मान्मृत्युनाशित ॥ १९ ॥

सचिन्वानकमेवैन कामानामवितृप्तकम् ।
वृको वोरणमासाद्य मृत्युरादाय गन्छति ॥ २० ॥

क्रमश सचितशिखो धर्मबुद्धिमयो महान ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्य दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥ २१ ॥

सपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्य लभते जन्तुस्तत्पुत्र, परिपालय ॥ २२ ॥

ब्राह्मण्यस्य तु देहोऽय न कामार्थाय जायते ।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपम सुखम ॥ २३ ॥

ब्राह्मण्य बहुभिरवाप्यते तपोभि
स्तल्लब्ध्वा न रतिपरेण हेलितव्यम ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्त
क्षेमार्थी कुशलपर सदा यतस्व ॥ २४ ॥

अव्यक्तप्रकृतिरय कलाशरीर
सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा ।
सवास्य समबलशुक्लकृष्णनेत्रो
मासाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम ॥ २५ ॥

त दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेग
गच्छन्त सततमिहान्ववेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेय
धर्मे ते भवतु मन पर निशम्य ॥ २६ ॥

ये चात्र प्रचलितधर्मकामवृत्ता
क्रोशन्त सततमनिष्टसप्रयोगा ।
क्लिश्यन्त परिगतवेदनाशरीरा
बह्वीभि सुभृशमधर्मकारणाभि ॥ २७ ॥

राजा सदा धर्मपर शुभाशुभस्य
गोप्ता समीक्ष्य सुकृतिना दधाति लोकान् ।
बहुविधमपि चरति विशति
सुखमनुपगत निरवद्यम् ॥ २८ ॥

श्वानोभीषणकाया अयोमुखानि
वयासि बलगृध्रपक्षिणा च सघा ।
नरकदने रुधिरपा गुरुवचन-
नुदमुपरत विशन्त्यसन्त ॥ २९ ॥

मर्यादा नियता स्वयभुवा य इहेमा
प्रभिनत्ति दशगुणा मनोनुगत्वात् ।
निवसति भृशमसुख पितृ-
विषयविपिनमवगाह्य स पाप ॥ ३० ॥

यो लुब्ध सुभृश प्रियानृतश्च मनुष्य
सततनिकृतिवचनाभिरति स्यात् ।

उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो
  भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ॥ ३१ ॥

उष्णा वैतरणी महानदी-
  मवगाढाऽसि पत्रवनभिन्नगात्र ।
परशुवनशया निपतितो
  वसति च महानिरये भृशात ॥ ३२ ॥

महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे पर
  चिरस्य मृत्युकारिकामनागता न बुध्यसे ।
प्रयायता किमास्यते समुत्थित महद्भय-
  मतिप्रमाथि दारुण सुखस्य सविधीयताम् ॥ ३३ ॥

पुरामृत प्रणीयते यमस्य राजशासना-
  त्तमन्तकायदारुणै प्रयत्नमार्जवे कुरु ।
पुरा समूलबान्धव प्रभुर्हरत्यदु खवि-
  त्तवेह जीवित यमो न चास्य तस्य वारक ॥ ३४ ॥

पुराभिवाति मारुतो यमस्य य पुर सर
  पुरैक एव नीयसे कुरुष्व साम्परायिकम् ।
पुरा स हि क एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तक
  पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ॥ ३५ ॥

श्रुतिश्च सनिरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक,
  समाकुलस्य गच्छत समाधिमुत्तम कुरु ।
शुभाशुभे पुराकृत प्रमादकर्मविप्लुते
  स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवल निधिम् ॥ ३६ ॥

पुरा जरा कलेबर विजर्जरीकरोति ते
बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवल निधिम् ।
पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसारथि
प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ३७ ॥

पुरा वृका भयङ्करा मनुष्यदेहगोचरा
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ।
पुरान्धकारमेकको नु पश्यसि त्वरस्व वै
पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ॥ ३८ ॥

पुरा कुसङ्गता न ते सुहृन्मुखाश्च शत्रव
विचालयन्ति दर्शनाद्घटस्व पुत्र, यत्परम् ।
धनस्य यस्य राजतो भय न चास्ति चोरत
मृत च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ॥ ३९ ॥

न तत्र सविभज्यते स्वकर्मभि परस्पर
यदेव यस्य यौतक तदेव तत्र सोऽश्नुते ।
परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र, दीयता
धन यदक्षर ध्रुव समर्जयस्व तत्स्वयम् ॥ ४० ॥

न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावक-
मपक्व एव यावके पुरा प्रलीयसे त्वर ।
न मातृपुत्रबान्धवा न सस्तुत प्रियो जन
अनुव्रजन्ति सङ्कटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ४१ ॥

यदेव कर्म केवल पुराकृत शुभाशुभ
तदेव पुत्र, सार्थक भवत्यमुत्र गच्छत ।

हिरण्यरत्नसञ्चया शुभाशुभेन सञ्चिता
न तत्र देहसचये भवन्ति कार्यसाधका ॥ ४२ ॥

परत्र गामि कस्य ते कृताकृतस्य कर्मणो
न साक्षिरात्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन ।
मनुष्यदेहशून्यक भवत्यमुत्र गच्छत
प्रविश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वश ॥ ४३ ॥

इहाग्निसूर्यवायव शरीरमाश्रितास्त्रय
स्त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिन ।
अहर्निशेषु सर्वत स्पृशत्सु सर्वचारिषु
प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ४४ ॥

अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्रमक्षिके
स्वमेव कर्म रक्ष्यता स्वकर्म तत्र गच्छति ।
न तत्र सविभज्यते स्वकर्मणा परस्पर
तथाकृत स्वकर्मज तदेव भुज्यते फलम् ॥ ४५ ॥

यथाप्सरोगणा फल सुख महर्षिभि सह
तथाप्नुवन्ति कर्मज विमानकामगामिन ।
यथेह यत्कृत शुभ विपाप्मभि कृतात्मभि
तदाप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनय ॥ ४६ ॥

प्रजापते सलोकता बृहस्पते शतक्रतो-
र्व्रजन्ति ते परा गति गृहस्थधर्मसेतुभि ।
सहस्रशोऽप्यनेकश प्रवक्तुमुत्सुकाय ते
अबुद्धिमोहन पुन प्रभुर्निनाय पावक ॥ ४७ ॥

गता त्रिरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशक
कुरुष्व धर्मसञ्चय वयो हि तेऽतिवर्तते ।
पुरा करोति सोऽन्तक प्रमादगोऽसुखा चमू
यथागृहीतमुत्थितस्त्वरस्व धर्मपालने ॥ ४८ ॥

यथा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि
तथा गति गमिष्यत किमात्मना परेण वा ।
यदेकपातिना सता भवत्यमुत्र गच्छता
भयेषु साम्परायिक निधत्स्व केवल निधिम् ॥ ४९ ॥

सकूलमूलबान्धव प्रभुर्हरत्यसङ्गवा
न्न सन्ति यस्य वारका कुरुष्व धर्मसनिधिम् ।
इद निदर्शन मया तवेह पुत्र, साम्प्रत
स्वदर्शनानुमानत प्रवर्णित कुरुष्व तत् ॥ ५० ॥

दधाति य स्वकर्मणा ददाति यस्य कस्यचित्
अबुद्धिमोहजैर्गुणै स एक एव युज्यते ।
श्रुत समस्तमश्नुते प्रकुर्वत शुभा क्रिया-
स्तदेतदर्थदर्शन कृतज्ञमर्थसहितम् ॥ ५१ ॥

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रति ।
छित्त्वैता सुकृतो यान्ति नैना छिन्दन्ति दुष्कृत ॥ ५२ ॥

किं ते धनेन कि बन्धुभिस्ते
कि ते पुत्रै पुत्रक, यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहा प्रविष्ट
पितामहास्ते क गताश्च सर्वे ॥ ५३ ॥

श्व कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीयते मृत्यु कृत वास्य न वा कृतम् ॥ ५४ ॥

अनुगम्य विनाशान्ते निवर्तन्ते ह बान्धवा ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुष ज्ञातय सुहृदस्तथा ॥ ५५ ॥

नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमते स्थितान् ।
वामत कुरु विस्रब्ध परंप्रेप्सुरतन्द्रित ॥ ५६ ॥

एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद्धैर्यमालम्ब्य धर्म सर्वात्मना कुरु ॥ ५७ ॥

अथेम दर्शनोपाय सम्यग्यो वेत्ति मानव ।
सम्यक्स्वधर्म कृत्वेह परत्र सुखमश्नुते ॥ ५८ ॥

न देहभेदे मरण विजानताम्
न च प्रणाश स्वनुपालिते पथि ।
धर्म हि यो वर्धयते स पण्डितो
य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ॥ ५९ ॥

प्रयुक्तयो कर्मपथि स्वकर्मणो
फल प्रयोक्ता लभते यथाकृतम् ।
निहीनकर्मा निरय प्रपद्यते
त्रिविष्टप गच्छति धर्मपारग ॥ ६० ॥

सोपानभूत स्वर्गस्य मानुष्य प्राप्य दुर्लभम् ।
तथात्मान समादध्याद्भ्रश्यते न पुनर्यथा ॥ ६१ ॥

यस्य नोत्क्रामति मति स्वर्गमार्गानुसारिणी ।
तमाहु पुण्यकर्माणमशोन्य पुत्रबान्धवै ॥ ६७ ॥

यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चये ह्यवलम्बते ।
स्वर्गे कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्भयम् ॥ ६३ ॥

तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधन गता ।
तेषामल्पतरो धर्म कामभोगानजानताम् ॥ ६४ ॥

यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत् ।
न तेन किञ्चिन्न प्राप्न तन्मे बहुमत फलम् ॥ ६५ ॥

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ६६ ॥

अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न त पश्यामि यस्याह न त पश्यामि यो मम ॥ ६७ ॥

न तेषा भवता कार्य न कार्य तव तैरपि ।
स्वकृतैस्तानि जातानि भवाश्चैव गमिष्यति ॥ ६८ ॥

इह लोके हि धनिना स्वजन स्वजनायते ।
स्वजनस्तु दरिद्राणा जीवतामपि नश्यति ॥ ६९ ॥

सञ्चिनोत्यशुभ कर्म कलत्रापेक्षया नर ।
तत क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च ॥ ७० ॥

पश्यति छिन्नभूत हि जीवलोक स्वकर्मणा ।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र, कृत्स्न यत्समुदाहृतम् ॥ ७१ ॥

वदतत्सप्रद्दश्यैव कर्मभूमि प्रपश्यता ।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता ॥ ७२ ॥

मासतुसज्ञापरिवर्तकेन
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेण
भूतानि काल पचति प्रसह्य ॥ ७३ ॥

धनेन कि यन्न ददाति नाश्नुते
बलेन कि येन रिपु न बाधते ।
श्रुतेन कि येन न धर्ममाचरेत्
किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच ॥
इद द्वैपायनवचो हितमुक्त निशम्य तु ।
शुको गत परित्यज्य पितर मोक्षदेशिकम ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि
३२१ अध्याय ॥

॥ चतुर्विंशतिगुरूपाख्यानम् ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम ।
अवधूतस्य सवाद यदोरमिततेजस ॥ १ ॥

अवधूत द्विज कंचिच्चरन्तमकुतोभयम ।
कवि निरीक्ष्य तरुण यदु पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २ ॥

यदुरुवाच ॥

कुतो बुद्धिरिय ब्रह्मन्, अकर्तु सुविशारदा ।
यामासाद्य भवान् लोक विद्वाश्चरति बालवत् ॥ ३ ॥

प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्साया च मानवा ।
हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशस श्रिय ॥ ४ ॥

त्व तु कल्प कविर्दक्ष सुभगोऽमृतभाषण ।
न कर्ता नेहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ ५ ॥

जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।
न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भस्थ इव द्विप ॥ ६ ॥

त्व हि न पृच्छता ब्रह्मन्, आत्मन्यानन्दकारणम् ।
ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवत केवलात्मन ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

यदुनैव महाभागा ब्रह्मण्येन सुमेधसा ।
पृष्ट सभाजित प्राह प्रश्रयावनत नृपम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सन्ति मे गुरवो राजन, बहवा बुद्ध्युपाश्रिता ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान्शृणु ॥ ९ ॥

पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रवि ।
कपोतोऽजगर सिन्धु पतङ्गा मधुकृद्गज ॥ १० ॥

मधुहा हरिणा मीन पिङ्गला कुररोऽर्भक ।
कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभि सुपेशकृत ॥ ११ ॥

एते मे गुरवो राजन, चतुर्विंशतिराश्रिता ।
शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मन ॥ १२ ॥

यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज ।
तत्तथा पुरुषव्याघ्र, निबोध कथयामि ते ॥ १३ ॥

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगै ।
तद्विद्वान्नचलेन्मार्गादन्वशिक्ष क्षितेर्व्रतम ॥ १४ ॥

शश्वत्परार्थसर्वेह परार्थैकान्तसभव ।
साधु शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्य परात्मताम् ॥ १५ ॥

प्राणवृत्त्यैव सतुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियै ।
ज्ञान यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मन ॥ १६ ॥

विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वत ।
गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ १७ ॥

पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रय ।
गुणैर्न युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ १८ ॥

अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु
ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ।
व्याप्त्याव्यवच्छेदमसङ्गमात्मनो
मुनिर्नभस्त्व विततस्य भावयेत् ॥ १९ ॥

तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितै ।
न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणै पुमान् ॥ २० ॥

स्वच्छ प्रकृतित स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ।
मुनि पुनात्यपा मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनै ॥ २१ ॥

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजन ।
सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥ २२ ॥

क्वचिच्छन्न क्वचित्स्पष्ट उपास्य श्रेय इच्छताम् ।
भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणा दहन्प्रागुत्तराशुभम् ॥ २३ ॥

स्वमायया सृष्टमिद सदसल्लक्षण विभु ।
प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ २४ ॥

विसर्गाद्या श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मन ।
कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ २५ ॥

कालेन ह्योघवेगेन भूताना प्रभवाप्ययौ ।
नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथार्चिषाम् ॥ २६ ॥

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकाल विमुञ्चति ।
न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपति ॥ २७ ॥

बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गत ।
लक्ष्यते स्थूलमतिभि आत्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ २८ ॥

नातिस्नेह प्रसङ्गो वा कर्तव्य क्वापि केनचित् ।
कुर्वन्विन्देत सन्ताप कपोत इव दीनधी ॥ २९ ॥

कपोत कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ।
कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समा ॥ ३० ॥

कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ ।
दृष्टि दृष्ट्याङ्गमङ्गेन बुद्धि बुद्ध्या बबन्धतु ॥ ३१ ॥

शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् ।
मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ॥ ३२ ॥

य य वाञ्छति सा राजस्तर्पयन्त्यनुकम्पिता ।
त त समनयत्काम कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रिय ॥ ३३ ॥

कपोती प्रथम गर्भ गृह्णती काल आगते ।
अण्डानि सुषुवे नीडे स्वपत्यु सन्निधौ सती ॥ ३४ ॥

तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरे ।
शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभि कोमलाङ्गतनूरुहा ॥ ३५ ॥

प्रजा पुपुषतु प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ ।
शृण्वन्तौ कूजित तासा निर्वृतौ कलभाषितै ॥ ३६ ॥

तासा पतत्रै सुस्पर्शै कूजितैर्मुग्धचेष्टितै ।
प्रत्युद्गमैरदीनाना पितरौ मुदमापतु ॥ ३७ ॥

स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्य विष्णुमायया ।
विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतु प्रजा ॥ ३८ ॥

एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थौ तौ कुटुबिनौ ।
परित कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा तॉल्लुब्धक कश्चिद्यदृच्छातो वनेचर ।
जगृहे जालमातत्य चरत स्वालयान्तिके ॥ ४० ॥

कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ।
गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतु ॥ ४१ ॥

कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य बालकाञ्जालसवृतान ।
तानभ्यधावत्क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदु खिता ॥ ४२ ॥

सा सकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताजमायया ।
स्वय चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यन्त्यपस्मृति ॥ ४३ ॥

कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोऽप्यधिकान्प्रियान् ।
भार्या चात्मसमा दीनो विललापातिदु खित ॥ ४४ ॥

अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मते ।
अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हत ॥ ४५ ॥

अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता ।
शून्ये गृहे मा सन्त्यज्य पुत्रै स्वर्याति साधुभि ॥ ४६ ॥

सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारा मृतप्रज ।
जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवित ॥ ४७ ॥

तांस्तथैवावृतान् शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टत ।
स्वय च कृपण शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ४८ ॥

त लब्ध्वा लुब्धक क्रूर कपोत गृहमेधिनम् ।
कपोतकान्कपोती च सिद्धार्थ प्रययौ गृहम् ॥ ४९ ॥

एव कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वाराम पतत्रिवत् ।
पुष्णन्कुटुम्ब कृपण सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ५० ॥

य प्राप्य मानुष लोक मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारुढच्युत विदु ॥ ५१ ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

सुखमैन्द्रियिक राजन्, स्वर्गे नरक एव च ।
देहिना यद्यथा दुःख तस्मान्नेच्छेत तद्बुध ॥ १ ॥

ग्रास सुमृष्ट विरस महान्त स्तोकमेव वा ।
यदृच्छयैवापतित ग्रसेदाजगरोऽक्रिय ॥ २ ॥

शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रम ।
यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥

ओज सहोबलयुत बिभ्रद्देहमकर्मकम् ।
शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥

मुनि प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्यय ।
अनन्तपारोऽह्यक्षोभ्य स्तिमितोद इवार्णव ॥ ५ ॥

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनि ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागर ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा स्त्रिय देवमाया तद्भावैरजितेन्द्रिय ।
प्रलोभित पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतङ्गवत् ॥ ७ ॥

योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादि-
द्रव्येषु मायारचितेषु मूढ ।
प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टि ॥ ८ ॥

स्तोक स्तोक ग्रसेद्ग्रास देहो वर्तेत यावता ।
ग्रहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरी मुनि ॥ ९ ॥

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्य कुशलो नर ।
सर्वत सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पद ॥ १० ॥

सायतन श्वस्तन वा न सगृह्णीत भिक्षितम् ।
पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सग्रही ॥ ११ ॥

सायतन श्वस्तन वा न सगृह्णीत भिक्षुक ।
मक्षिका इव सगृह्णन्सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥

पदापि युवता भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।
स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गत ॥ १३ ॥

नाधिगच्छेत्स्त्रिय प्राज्ञ कर्हिचिन्मृत्युमात्मन ।
बलाधिकै स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥

न देय नोपभोग्य च लुब्धैर्यद्दु खसञ्चितम् ।
भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥

सुदु खोपार्जितैर्वित्तैराशासाना गृहाशिष ।
मधुहेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥

ग्राम्यगीत न शृणुयाद्यतिर्वनचर क्वचित् ।
शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥

नृत्यवादित्रगीतानि जुषन्ग्राम्याणि योषिताम् ।
आसा क्रीडनकोवश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुत ॥ १८ ॥

जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहित ।
मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिण ।
वर्जयित्वा तु रसन तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रिय पुमान् ।
न जयेद्रसन यावज्जित सर्व जिते रसे ॥ २१ ॥

पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा ।
तस्या मे शिक्षित किंचिन्निबोध नृपनन्दन ॥ २२ ॥

सा स्वैरिण्येकदा कान्त सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम ॥ २३ ॥

मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ ।
तान्शुल्कदान्वित्तवत कान्तान्मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥

आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि मामुपैष्यति भूरिद ॥ २५ ॥

एव दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलम्बती ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथ समपद्यत ॥ २६ ॥

तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतस ।
निर्वेद परमो जज्ञे चिन्ताहेतु सुखावह ॥ २७ ॥

तस्या निर्विण्णचित्ताया गीत शृणु यथा मम ।
निर्वेद आशापाशाना पुरुषस्य यथाह्यसि ॥ २८ ॥

नह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहबन्ध जिहासति ।
यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममता नृप ॥ २९ ॥

पिङ्गलोवाच ॥

अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मन ।
या कान्तादसत काम कामये येन बालिशा ॥ ३० ॥

सन्त समीपे रमण रतिप्रद
वित्तप्रद नित्यमिम विहाय ।

अकामदं दुःखभयाधिशोक-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥ ३१ ॥

अहो मयात्मा परितापितो वृथा
साकेत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्तया ।
स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्या
त्क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥ ३२ ॥

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।
क्षरन्नवद्वारमगारमेत
द्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ॥ ३३ ॥

विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।
यान्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३४ ॥

सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३५ ॥

कियत्प्रियं ते व्यभजन्कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ॥ ३६ ॥

नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३७ ॥

मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८ ॥

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसगता ।
त्यक्त्वा दुराशा शरण व्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ३९ ॥

सतुष्टा श्रद्दधत्यतद्यथालाभेन जीवती ।
विहराम्यमुनैवाहमात्मनो रमणेन वै ॥ ४० ॥

ससारकूपे पतित विषयैर्मुषितेक्षणम् ।
ग्रस्त कालाहिनात्मान कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वर ॥ ४१ ॥

आत्मैवह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् ।
अप्रमत्त इद पश्येद्ग्रस्त कालाहिना जगत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

एव व्यवसितमतिर्दुराशा कान्ततर्षजाम् ।
छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४३ ॥

आशा हि परम दु ख नैराश्य परम सुखम् ।
यथा सञ्छिद्य कान्ताशा सुख सुष्वाप पिङ्गला ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

परिग्रहो हि दु खाय यद्यत्प्रियतम नृणाम् ।
अनन्त सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिचन ॥ १ ॥

सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः ।
तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥

न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।
आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥

द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ ।
यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ॥ ४ ॥

क्वचित्कुमारीत्यात्मानं वृणानान्गृहमागतान् ।
स्वयं तानर्हयामास क्वापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥

तेषामभ्यवहारार्थं शालीन्रहसि पार्थिव ।
अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्खाः स्वनं महत् ॥ ६ ॥

सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः ।
बभञ्जैकैकशः शङ्खान्द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥

उभयोरप्यभूद्घोषो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शङ्खयोः ।
तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ॥ ८ ॥

अन्वशिक्षमिमं तस्या उपदेशमरिंदम ।
लोकाननुचरन्नेताँल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९ ॥

वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः ॥ १० ॥

मन एकत्र संयुञ्ज्याज्जितश्वासो जितासनः ।
वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतन्द्रितः ॥ ११ ॥

यस्मिन्मनो लब्धपद यदेत-
च्छनै शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।
सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च
विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो
न वेद किंचिद्बहिरन्तर वा ।
यथेषुकारो नृपति व्रजन्त-
मिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥

एकचार्यनिकेत स्यादप्रमत्तो गुहाशय ।
आलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषण ॥ १४ ॥

गृहारम्भोऽतिदु खाय विफलश्चाध्रुवात्मन ।
सर्प परकृत वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥

एको नारायणो देव पूर्वसृष्ट स्वमायया ।
सहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वर ॥ १६ ॥

एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रय ।
कालेनात्मानुभावेन साम्य नीतासु शक्तिषु ।
सत्त्वादिष्वादिपुरुष प्रधानपुरुषेश्वर ॥ १७ ॥

परावराणा परम आस्ते कैवल्यसज्ञित ।
केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिक ॥ १८ ॥

केवलात्मानुभावेन स्वमाया त्रिगुणात्मिकाम् ।
सक्षोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिंदम ॥ १९ ॥

तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ।
यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः ।
तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ।
स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्सरूपताम् ॥ २२ ॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यान्तेन प्रवेशितः ।
याति तत्साम्यतां राजन्, पूर्वरूपमसन्त्यजन् ॥ २३ ॥

एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ।
स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥ २४ ॥

देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
र्बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् ।
तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि
पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥ २५ ॥

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गा-
न्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् ।
स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः
सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मः ॥ २६ ॥

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा
शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।

घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति
बह्व्य सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या
वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् ।
तैस्तैरतुष्टहृदय पुरुष विधाय
ब्रह्मावलोकधिषण मुदमाप देव ॥ २८ ॥

लब्ध्वा सुदुर्लभमिद बहुसंभवान्ते
मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीर ।
तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु याव
न्नि श्रेयसाय विषय खलु सर्वत स्यात् ॥ २९ ॥

एव सजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ।
विचरामि महीमेता मुक्तसङ्गोऽनहङ्कृति ॥ ३० ॥

न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञान सुस्थिर स्यात्सुपुष्कलम् ।
ब्रह्मैतदद्वितीय वै गीयते बहुधर्षिभि ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्युक्त्वा स यदु विप्रस्तमामन्त्र्य गभीरधी ।
वन्दितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

अवधूतवच श्रुत्वा पूर्वेषा न स पूर्वज ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्त समचित्तो बभूव ह ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्ध
७—९ अध्याया ॥

॥ गुरुभक्तिमहिमा ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामापोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास 'गच्छ केदारखण्डं बधान' इति । स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशकत् । स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामीति । स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने च तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ । ततः कदाचिदुपाध्याय आपोदो धौम्यः शिष्यावपृच्छत् 'क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गतः' इति । तौ तं प्रत्यूचुः, भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स एवमुक्तस्तौ शिष्यौ प्रत्युवाच 'तस्मात्तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गतः' इति । स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार 'भो आरुणे पाञ्चाल्य, क्वासि । वत्सैहि' इति । स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम् । 'अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः । तदभिवादये भगवन्तम् । आज्ञापयतु भवान् । कमर्थं करवाणि' इति । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच 'यस्माद्भवान्केदारखण्डं विदार्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एव नाम्ना भवान्भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः । यस्माच्च त्वया मद्वचनमनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि । सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति । सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि' इति । स एवमुपाध्यायेनोक्त इष्टं देशं जगाम ।

अथापर शिष्यस्तस्यैवापोदश्च धौम्यस्योपमन्युर्नाम। त चो-पाध्याय प्रेषयामास 'वत्सोपमन्यो गा रक्षस्व' इति। स उपाध्यायव चनादरक्षद्गा । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपा ध्यायस्याग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्याय पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोपमन्यो केन वृत्ति कल्पयसि । पीवानसि दृढम्' इति। स उपाध्याय प्रत्युवाच 'भो भैक्ष्येण वृत्ति कल्पया मि' इति। तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'मय्यनिवेद्य भैक्ष्य नोपयोक्त व्यम्' इति । स तथेत्युक्तो भैक्ष्य चरित्वोपाध्यायस्य न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्याय सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्त पुनर रक्षद्गा । अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सो पमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्ष्म गृह्णामि । केनेदानी वृत्ति कल्पयसि' इति । स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच 'भगवते निवेद्य पूर्वमपर चरामि । तेन वृत्ति कल्पयामि' इति । तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'नैषा न्याय्या गुरुवृत्ति । अन्येषामपि भैक्ष्योपजीविना वृत्त्यु परोध करोषि । इत्येव वर्तमानो लुब्धो भवसि' इति। स तथेत्यु-क्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्याय-स्याग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव पुनरु वाच। 'वत्सोपमन्यो, अह ते सर्व भैक्ष्य गृह्णामि। न चान्यच्चरसि। पीवानसि भृशम्। केन वृत्ति कल्पयसि' इति। स एवमुक्तस्तमुपा ध्याय प्रत्युवाच 'भो एतासा गवा पयसा वृत्ति कल्पयामि' इति। तमुवाचोपाध्याय नैतन्न्याय्य पय उपभोक्तु भवतो मया नाभ्य नुज्ञातम्' इति । स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्याय

गृहमेत्य गुरोरग्रत स्थित्वा नमश्चक्रे। तमुपाध्याय पीवानमेव दृष्ट्वोवाच 'वत्सोपमन्यो भैक्ष्य नाश्नासि। न चान्यच्चरासि। पयो न पिबसि। पीवानसि भृशम्। केनेदानी वृत्ति कल्पयसि' इति। स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच 'भो फेन पिबामि, यमिमे वत्सा मातॄणा स्तनात्पिबन्त उद्गिरन्ति। तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्सा प्रभूततर फेनमुद्गिरन्ति। तदेषामपि वत्माना वृत्त्युपरोध करोषि। एव वर्तमान फेनमपि भवान्न पातुमर्हति' इति। स तथेति प्रतिश्रुत्य निराहार पुनररक्षद्गा। तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्य नाश्नाति। न चान्यच्चरति। पयो न पिबति। फेन नोपयुङ्क्ते। स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत्। स तैरर्कपत्रैर्भक्षितै क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव। तत सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाण कूपेऽपतत्। अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्याय शिष्यानवोचत् 'मयोपमन्यु सर्वत प्रतिषिद्ध। स नियत कुपितस्ततो नागच्छति चिरम्। ततोऽन्वेष्य' इत्येवमुक्त्वा शिष्यै सार्धमरण्य गत्वा तस्याह्वानाय शब्द चकार 'भो उपमन्यो, कासि। वत्सैहि' इति। स उपाध्यायस्य आह्वानशब्द श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चै 'अयमस्मिन्कूपे पतितोऽहम्' इति। तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'कथ त्वमस्मिन्कूपे पतित' इति। स उपाध्याय प्रत्युवाच 'अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्म्यतश्चक्रम्यमाण कूपे पतित' इति। तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'अश्विनौ स्तुहि। तौ देवभिषजौ त्वा चक्षुष्मन्त कर्तारौ' इति। स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्यु स्तोतुमुपचक्रमे। देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भि।

स्तोतु न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीन पथि सम्प्रमोह ।
दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवा शरण्यौ शरण प्रपद्ये ॥ १ ॥

सौतिरुवाच ॥

एवमृग्भिश्चान्यैरस्तुवत्। इत्येव तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनम्। 'प्रीतौ स्व , एष तेऽपूपोऽशानैनम' इनि। स एवमुक्त प्रत्युवाच 'नानृतमूचतुभगवन्तौ। न त्वहमतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्य' इति। ततस्तमश्विनावूचतु 'आवाभ्या पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्या अपूपो दत्त । उपयुक्त स तेनानिवेद्य गुरवे। त्वमपि तथैव कुरुष्व। यथाकृतमुपाध्यायेन' इति। स एवमुक्त प्रत्युवाच 'एतत्प्रत्यनुनये भगवन्तावश्विनौ। नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमुपयोक्तुम्' इति। तमाश्विनावाहतु 'प्रीतौ स्व तवानया गुरुभक्त्या। उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति। चक्षुष्माश्च भविष्यसि। श्रेयश्चावाप्स्यासि' इति। स एवमुक्तोऽश्विभ्या लब्धचक्षुरुपाध्यायसमीपमागम्याभ्यवादयत्। आचचक्षे च। स चास्य प्रीतिमान्बभूव। आह चैनम् 'यथाश्विनावाहतुस्तथा त्व श्रयोऽवाप्स्यसीति। सर्वे च ते वेदा प्रतिभास्यन्ति। सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि' इति। एषा तस्यापि परीक्षोपमन्यो ॥

अथापर शिष्यस्तस्यैवापोदस्य धौम्यस्य बैदो नाम। तमुपाध्याय समादिदेश 'वत्स बैद, इहास्यता तावन्मम गृहे काचि

त्काल शुश्रूषुणा च भवितव्य श्रेयस्ते भविष्यति' इति। स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकाल गुरुशुश्रूषणपरोऽवसन् ।

गौरिव नित्य गुरुणा धूर्षु नियोज्यमान शीतोष्णक्षुत्तृष्णादु-खसह सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरु परितोष जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेय सर्वज्ञता चावाप। एषा तस्यापि परीक्षा बैदस्य। स उपाध्यायेनानुज्ञात समावृत्तस्तस्माद्गृहाश्रम प्रत्यपद्यत। तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रय शिष्या वभूवु । स शिष्यान्न किंचिदुवाच, कर्म वा क्रियता गुरुशुश्रूषा वेति । दु खाभिज्ञो हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितु नेयेष । अथ कस्मिश्चित्काले बैद ब्राह्मण जनमेजय पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्याय वरयाञ्चक्रतु । स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कनामान शिष्य नियोजयामास 'भो यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते, तदिच्छाम्यहमपरिहीयमान भवता क्रियमाणम्' इति । स एव प्रतिसन्दिश्योत्तङ्क बैद प्रवास जगाम ॥

अथोत्तङ्क शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म। स तत्र वसमान उपाध्यायस्त्रीभि सहिताभिराहूयोक्त 'उपाध्यायानी ते ऋतुमती। उपाध्यायश्च प्रोषित । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम्। एषा विषीदति' इति। एवमुक्तस्ता स्त्रिय प्रत्युवाच 'न मया स्त्रीणा वचनादिदमकार्य करणीयम्। नह्यहमुपाध्यायेन सन्दिष्टोऽकार्यमपि त्वया कार्यम्' इति। तस्य पुनरुपाध्याय कालान्तरेण गृहमाजगाम तस्मात्प्रवासात्। स तु तद्वृत्त तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत्। उवाच चैनम् 'वत्सोत्तङ्क, किं ते प्रिय करवाणीति। धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता। तेन प्रीति परस्परेण

नौ सवृद्धा । तदनुजाने भवन्तम् । सर्वानेव कामानवाप्स्यसि गम्यताम्' इति । स एवमुक्त प्रत्युवाच 'कि ते प्रिय करवाणीति' एव ह्याहु ।

यश्चाधर्मेण वै ब्रूयात् यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतर प्रैति विद्वेष चाधिगच्छति ॥

सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्ट गुर्वर्थम्' इति । तेनैवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, उष्यता तावत्' इति । स कदाचित्तमुपाध्यायमाह 'उत्तङ्क आज्ञापयतु भवान्कि ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थम्' इति । तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, बहुशो मा चोदयसि गुर्वर्थमुपहरामीति । तद्गच्छैना प्रविश्योपाध्यायानी पृच्छ किमुपहरामीति । एषा यद्ब्रवीति तदुपाहरस्व' इति । स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत् 'भवति, उपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृह गन्तुमिच्छामीष्ट ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तु तदाज्ञापयतु भवती किमुपहरामि गुर्वर्थम्' इति । सैवमुक्तोपाध्यायानी तमुत्तङ्क प्रत्युवाच 'गच्छ पौष्य प्रति राजान कुण्डले भिक्षितु तस्य क्षत्रियया पिनद्धे । आनयस्वेतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकम भविता । ताभ्यामाबद्धाभ्या शोभमाना ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि । तत्सपादयस्व एव हि कुर्वत श्रेयो भविता । अन्यथा श्रेय कुत' इति । स एवमुक्तस्तयोपाध्यायान्या प्रातिष्ठतोत्तङ्क । स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाण तमाधिरूढ च पुरुषमतिप्रमाणमेव । स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत 'भो उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्व' इति । स एवमुक्तो नैच्छत् । तमाह पुरुषो भूय 'भक्षयस्वोत्तङ्क मा विचारयोपाध्यायेनापि ते भक्षित पूर्वम्' इति । स एवमुक्तो

बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य मूत्रं पुरीषं च भक्षयित्वोत्तङ्कः सम्भ्रमादुत्थित एवापोऽनुपस्पृश्य प्रतस्थे ।

यत्र स क्षत्रियः पौष्यस्तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तङ्कः । स उत्तङ्कस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच 'अर्थी भवन्तमुपागतोऽस्मि' इति स एनमभिवाद्योवाच 'भगवन्, पौष्यः खल्वहं किं करवाणि' इति स तमुवाच 'गुर्वर्थं कुण्डलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मि। ये वै ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हति' इति । तं प्रत्युवाच 'पौष्यः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यताम्' इति । स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् । स पौष्यं पुनरुवाच 'न युक्तं भवताहमनृतेनोपचरितुम् । न हि तेऽन्तःपुरे क्षत्रिया सन्निहिता नैनां पश्यामि ।' स एवमुक्तः पौष्यः क्षणमात्रं विमृश्योत्तङ्कं प्रत्युवाच 'नियतं भवानुच्छिष्टः । स्मर तावत् नहि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टुं पतिव्रतात्वात्सैषा नाशुचेर्दर्शनमुपैति' इति। अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच 'अस्ति खलु मया तु भक्षितं नोपस्पृष्टमागच्छता' इति। तं पौष्यः प्रत्युवाच 'एष ते व्यतिक्रमो नोत्थितेनोपस्पृष्टं भवति शीघ्रमागच्छता' इति । अथोत्तङ्कस्तं तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनो निःशब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृद्गताभिरद्भिस्त्रिः पीत्वा द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्य चान्तःपुरं प्रविवेश। ततस्तां क्षत्रियामपश्यत्। सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कं प्रत्युत्थायाभिवाद्योवाच 'स्वागतं ते भगवन्, आज्ञापय किं करवाणि' इति । स तामुवाच 'एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसि' इति। सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते कुण्डले अवमुच्यास्मै प्रायच्छत्। आह चैनम्

'एते कुण्डले तक्षको नागराज सुभृश प्रार्थयत्यप्रमत्तो नेतुमर्हसि' इति। स एवमुक्तस्ता क्षत्रिया प्रत्युवाच 'भवती सुनिर्वृता भवतु। न मा शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुम्' इति। स एवमुक्त्वा ता क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाशमागच्छत्। आह चैनम् 'भो पौष्य प्रीतोऽस्मि' इति। तमुत्तङ्क पौष्य प्रत्युवाच 'भगवन्, चिरेण पात्रमासाद्यते। भवाश्च गुणवानतिथि। तदिच्छे श्राद्ध कर्तु क्रियता क्षण' इति। तमुत्तङ्क प्रत्युवाच 'कृतक्षण एवास्मि। शीघ्र-मिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपस्कृत भवता' इति। स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैन भोजयामास। अथोत्तङ्क सकेश शीतमन्न दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा त पौष्यमुवाच 'यस्मान्मे अशुच्यन्न ददासि तस्मादन्धो भविष्यसि' इति। त पौष्यस्प्रत्युवाच 'यस्मात्त्व-मदुष्टमन्न दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसि' इति। तमुत्तङ्क प्रत्युवाच 'न युक्त भवताऽन्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशाप दातु तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु।' तत पौष्यस्तदन्नमशुचि दृष्ट्वा तस्या-शुचिभावमपरोक्षयामास। अथ तदन्न मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतमनुष्ण सकेश चाशुच्येतदिति मत्वा तमृषिमुत्तङ्क प्रसादयामास 'भग-वन्, एतदज्ञानादन्न सकेश उपाहृत शीत च। तत्क्षामये भवन्तम्। न भवेयमन्ध' इति। तमुत्तङ्क प्रत्युवाच 'न मृषा ब्रवीमि। भूत्वा त्वमन्धो न चिरादनन्धो भविष्यसि' इति 'ममापि शापो भवता दत्तो न भवेत्' इति। त पौष्य प्रत्युवाच 'न चाह शक्त शाप प्रत्यादातुम्। न हि मे मन्युरद्याप्युपशम गच्छति। किं चैतद्भवता न ज्ञायते। यथा।

नवनीत हृदये ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधार।

तदुभयमेतद्विपरीत क्षत्रियस्य
वाङ्नवनीत हृदय तीक्ष्णधारम् ॥ इति ।

तदेव गते न शक्तोऽह तीक्ष्णहृदयत्वात्त शापमन्यथाकर्तुं गम्यताम्' इति । तमुत्तङ्क प्रत्युवाच 'भवताहमन्नस्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यनुनीत । प्राक्तेऽभिहित यस्माददुष्टमन्न दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यतीति । साधयामस्तावत्' इत्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा । सोऽपश्यदथ पथि नग्न क्षपणकमागच्छन्त मुहुर्मुहुर्दृश्यमान मदृश्यमान च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले सन्यस्य भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे । एतास्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् । तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य कृतोदककाय शुचि प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयान् । तस्य तक्षको दृढमासन्न । स त जग्राह । गृहीतमात्र स तद्रूप विहाय तक्षकस्वरूप कृत्वा सहसा धरण्या विवृत महाबिल प्रविवेश । प्रविश्य च नागलोक स्वभवनमगच्छत् । अथोत्तङ्कस्तस्या क्षत्रियाया वच स्मृत्वा त तक्षकमन्वगच्छत् । स तद्बिल दण्डकाष्ठेन'चखान । न चाशकत् । त क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्र प्रेषयामास 'गच्छ, अस्य ब्राह्मणस्य साहाय्य कुरुष्व' इति । अथ वज्र दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् । तमुत्तङ्को ऽनुविवेश तेनैव बिलेन । प्रविश्य च त नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसङ्कुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र नागास्तानस्तुवत् ।

स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभत्तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पट वयन्त्यौ । तस्मिस्तन्त्रे कृष्णा सिताश्च

तन्तवश्चक्र चापश्यद्द्वादशार षड्भि कुमारै परिवर्त्यमान पुरुष चापश्यदश्व च दर्शनीयम् । स तान्सर्वास्तुष्टाव एभिर्मन्त्रवाद श्लोकै ।

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्य चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्वै कुमारा परिवर्तयन्ति ॥

तन्त्र चेद विश्वरूपे युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सन्तत वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सिताश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्र भुवनानि चैव ॥

वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥

यो वाजिन गर्भमपा पुराण
वैश्वानर वाहनमभ्युपैति ।
नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरदराय ॥

तत स एन पुरुष प्राह 'प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण । कि ते प्रिय करवाणि' इति । स तमुवाच 'नागा मे वशमीयु' इति । स चैन पुरुष पुनरुवाच 'एतमश्वमपाने धमस्व' इति ।

ततोऽश्वस्यापानमधमत् । ततोऽश्वाद्धम्यमानात्सर्वस्रोतोभ्य पावकार्चिष सधूमा निष्पेतु । ताभिर्नागलोक उपधूपितेऽथ सम्भ्रान्तस्तक्षकोऽग्नेस्तेजोभयाद्विषण्ण कुण्डले गृहीत्वा सहसा भवनान्निष्क्रम्योत्तङ्कमुवाच इमे कुण्डले गृह्णातु भवान इति। स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्क । प्रतिगृह्य च कुण्डलेऽचिन्तयत्। अद्य तत्पुण्यकमुपाध्यायान्या दूर चाहमभ्यागत, स कथ सभावयेयमिति । तत एन चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच 'उत्तङ्क, एनमेवाश्वमधिरोह, त्वा क्षणेनैवोपाध्यायकुल प्रापयिष्यति' इति। स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् । उपाध्यायानी च स्नाता केशानावापयन्त्युपविष्टा, उत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे । अथैतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्क प्रविश्य उपाध्यायकुल उपाध्यायानीमभ्यवादयत्, ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत्। सा चैन प्रत्युवाच 'उत्तङ्क, देशे कालेऽभ्यागत स्वागत ते वत्स, इदानीं यद्यनागतोऽसि, कोपितया मया शप्तो भविष्यसि। श्रेयस्तवोपस्थित सिद्धिमाप्नुहि' इति । अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत्। तमुपाध्याय प्रत्युवाच 'वत्सोत्तङ्क, स्वागत ते किचिर कृतम्' इति । तमुत्तङ्क उपाध्याय प्रत्युवाच 'भोस्तक्षकेण मे नागराजेन विघ्न कृतोऽस्मिन् कर्मणि, तेनास्मि नागलोक गत । तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पट वयन्त्यौ। तस्मिश्च कृष्णा सिताश्च तन्तव । कि तत्। तत्र च मया चक्र दृष्ट द्वादशारम्। षट्चैन कुमारा परिवर्तयन्ति । तदपि किम्। पुरुषश्चापि मया दृष्ट स चापि क । अश्वश्चातिप्रमाणो दृष्ट । स चापि क । पथि गच्छता च मया ऋषभो दृष्टस्त च पुरुषोधिरूढस्तेनास्मि सोपचारमुक्त 'उत्तङ्क, अस्य ऋषभस्य पुरीष

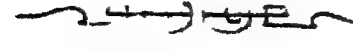
भक्षय उपाध्यायेनापि ते भक्षितम्' इति। ततस्तस्य वचनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तं स चापि कः। तदेतद्भवतोपदिष्टमिच्छेयं श्रोतुं किं तत्" इति। स तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच 'ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च। ये च ते कृष्णाः सितास्तन्तवस्ते रात्र्यहनी। यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षट्कुमाराः परिवर्तयन्ति। तेऽपि षडृतवः। द्वादशारा द्वादशमासाः संवत्सरश्चक्रम्। यः पुरुषः स पर्जन्यः। योऽश्वः सोऽग्निः। य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स ऐरावतो नागराट्। यश्चैनमधिरूढः पुरुषः स चेन्द्रः। यदपि ते भक्षितं तस्य ऋषभस्य पुरीषं तदमृतम्। तेन खल्वसि तस्मिन्नागभवने न व्यापन्नस्त्वम्। स हि भगवानिन्द्रो मम सखा त्वदनुक्रोशादिममनुग्रहं कृतवान्। तस्मात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरागतोऽसि। तत्सौम्य, गम्यतामनुजाने भवन्तं श्रेयोऽवाप्स्यसि' इति।

इति श्रीमन्महाभारते आदिपर्वणि पौष्यपर्वणि

तृतीयोऽध्यायः॥

॥ यक्षप्रश्नः ॥

जनमेजय उवाच ॥

एव हृताया भार्याया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिपद्य तत कृष्णा किमकुर्वत पाण्डवा ॥ १ ॥

वैशपायन उवाच ॥

एव हृताया कृष्णाया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम ।
विहाय काम्यक राजा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २ ॥

पुनर्द्वैतवन रम्यमाजगाम युधिष्ठिर ।
स्वादुमूलफल रम्य विचित्रबहुपादपम् ॥ ३ ॥

अनुभुक्त फलाहारा सर्व एव मिताशना ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४ ॥

वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५ ॥

ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रता ।
क्लेशमार्च्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परन्तपा ॥ ६ ॥

तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापु कुरुसत्तमा ।
वने क्लेश सुखोदर्क तत्प्रवक्ष्यामि ते श्रुणु ॥ ७ ॥

अरणीसहित मन्थ ब्राह्मणस्य तपस्विन ।
मृगस्य धर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८ ॥

तमादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृग ।
आश्रमात्त्वरित शीघ्र प्लवमानो महाजव ॥ ९ ॥

ह्रियमाण तु त दृष्ट्वा स विप्र कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यगमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ॥ १० ॥

अजातशत्रुमासीन भ्रातृभि सहित वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्ण सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

अरणीसहित मन्थ समासक्त वनस्पतौ ।
मृगस्य धर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ १२ ॥

तमादाय गतो राजस्त्वरमाणो महामृग ।
आश्रमात्त्वरित शीघ्र प्लवमानो महाजव ॥ १३ ॥

तस्य गत्वा पद राजन्, आसाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्र न लुप्येत तदानयत पाण्डवा ॥ १४ ॥

ब्राह्मणस्य वच श्रुत्वा सन्तप्तोऽथ युधिष्ठिर ।
धनुरादाय कौन्तेय प्राद्रवद्भ्रातृभि सह ॥ १५ ॥

सनद्धा धन्विन सर्वे प्राद्रवन्नरपुङ्गवा ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वागमन्मृगम् ॥ १६ ॥

कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथा ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १७ ॥

तेषा प्रयतमानाना नादृश्यत महामृग ।
अपश्यन्तो मृग श्रान्ता दु ख प्राप्ता मनस्विन ॥ १८ ॥

शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोध गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गा पाण्डवा समुपाविशन ॥ १९ ॥

तेषा समुपविष्टाना नकुलो दु खितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातर श्रेष्ठममर्षात्कुरुनन्दनम् ॥ २० ॥

नास्मिन्कुले मज्जतु जातु धर्मो न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तरा सर्वभूतेषु भूय सप्राप्ता स्म सशय किं नु राजन ॥

इति प्रथमोऽध्याय ॥

द्वितीयोऽध्याय ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥
नापदामस्ति मर्यादा न निमित्त न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयो पुण्यपापयो ॥ १ ॥

भीम उवाच ॥
प्रातिकाम्यनयत्कृष्णा सभाया प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ता स्म सशयम् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ॥
वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्य सूतपुत्रेण भाषिता ।
अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ता स्म सशयम् ॥ ३ ॥

सहदेव उवाच ॥

शकुनिस्त्वा यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ता स्म सशयम् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुल वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्ष माद्रेय, निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५ ॥

पानीयमन्तिके पश्य वृक्षाश्चाप्युदकाश्रितान् ।
एते हि भ्रातर श्रान्तास्तव तात पिपासिता ॥ ६ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातर ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्तत ॥ ७ ॥

पश्यामि बहुलान् राजन्, वृक्षानुदकसश्रयान ।
सारसाना च निर्ह्रादमत्रोदकमसशयम् ॥ ८ ॥

ततोऽब्रवीत्सत्यधृति कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
गच्छ सौम्य, तत शीघ्र तूर्णं पानीयमानय ॥ ९ ॥

नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
प्राद्रवद्यत्र पानीय शीघ्र चैवान्वपद्यत ॥ १० ॥

स दृष्ट्वा विमल तोय सारसै परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११ ॥

यक्ष उवाच ॥

मा तात, साहस कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रह ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय, तत पिब हरस्व च ॥ १२ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्य नकुल सुपिपासित ।
अपिबन्छीतल तोय पीत्वा च निपपात ह ॥ १३ ॥

चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
अब्रवीद्भ्रातर वीर सहदवमरिन्दमम् ॥ १४ ॥

भ्राता हि चिरयातो न सहदेवस्तवाग्रज ।
तमेवानय सोदर्य पानीय च त्वमानय ॥ १५ ॥

सहदेवस्तथेत्युक्त्वा ता दिश प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हत भूमौ भ्रातर नकुल तदा ॥ १६ ॥

भ्रातृशोकाभिसन्तप्तस्तृषया च प्रपीडित ।
अभिदुद्राव पानीय ततो वागभ्यभाषत ॥ १७ ॥

मा तात, साहस कार्षीमम पूर्वपरिग्रह ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकाम पिबस्व च हरस्व च ॥ १८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्य सहदेव पिपासित ।
अपिबच्छीतल तोय पीत्वा च निपपात ह ॥ १९ ॥

अथाब्रवीत्स विजय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
भ्रातरौ ते परिगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ॥ २० ॥

तौ चैवानय भद्र ते पानीय च त्वमानय ।
त्व हि नस्तात, सर्वेषा दु खितानामुपाश्रय ॥ २१ ॥

एवमुक्तो गुडाकेश प्रगृह्य सशर धनु ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सर प्रत्यपद्यत ॥ २२ ॥

तत पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहन ॥ २३ ॥

प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिह सुदु खित ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २४ ॥

नापश्यत्तत्र किचित्स भूतमस्मिन्महावने ।
सव्यसाची तत श्रान्त पानीय सोऽभ्यधावत ॥ २५ ॥

अभिधावस्ततो वाक्यमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीय नैतच्छक्य बलात्त्वया ॥ २६ ॥

कौन्तेय, यदि हि प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
तत पास्यसि पानीय हरिष्यसि च भारत ॥ २७ ॥

वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्न पुनर्नैव वदिष्यसि ॥ २८ ॥

एवमुक्त्वा तत पार्थ शरैरस्त्रानुमन्त्रितै ।
प्रववर्ष दिश कृत्स्ना शब्दवेध च दर्शयन् ॥ २९ ॥

कर्णनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडित ॥ ३० ॥

अनेकैरिषुसघातैरन्तारिक्षे ववर्ष ह ।

यक्ष उवाच ॥

कि विधानेन ते पार्थ, प्रश्नानुक्त्वा तत पिब ।
अनुक्त्वा च पिबन्प्रश्नान् पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३१ ॥

एवमुक्तस्तत पाथ सव्यसाची धनञ्जय ।
अवज्ञायैव ता वाच पीत्वैव निपपात ह ॥ ३२ ॥

अथाब्रवीद्भीमसेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
नकुल सहदेवश्च बीभत्सुश्च परन्तप ॥ ३३ ॥

चिर गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
ताश्चैवानय भद्र ते पानीय च त्वमानय ॥ ३४ ॥

भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा त देश प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिता ॥ ३५ ॥

तान्दृष्ट्वा दु खितो भीमस्तृषया च प्रपीडित ।
अमन्यत महाबाहु कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ॥ ३६ ॥

स चिन्तयामास तदा योद्धव्य ध्रुवमद्य वै ।
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदर ।
ततोऽभ्यधावत्पानीय पिपासु पुरुषर्षभ । ३७ ॥

यक्ष उवाच ॥

मा तात, साहस कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रह ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय, तत पिब हरस्व च ॥ ३८ ॥

एवमुक्तस्तदा भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अनुक्त्वैव तु तान्प्रश्नान्पीत्वैत निपपात ह ॥ ३९ ॥

तत कुन्तीसुतो राजा प्रचिन्त्य पुरुषर्षभ ।
समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ४० ॥

व्यपेतजननिर्घोष प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४१ ॥

नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीत च पक्षिभिश्च महायशा ॥ ४२ ॥

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सर श्रीमान्विश्वकर्मकृत यथा ॥ ४३ ॥

उपेत नलिनीजालै सिन्धुवारै सवेतसै ।
केतकै करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव सवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मित ॥ ४४ ॥

इति द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्याय ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

स ददर्श हतान्भ्रातॄन् लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १ ॥

विनिकीर्णधनुर्बाण दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेन यमौ चैव निर्विचेष्टान्गतायुष ॥ २ ॥

स दीर्घमुष्ण निश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुत ।
तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातॄन् सर्वांश्चिन्तासमन्वित ॥ ३ ॥

धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो, प्रतिज्ञात वृकोदर ॥ ४ ॥

सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थ तदद्य सर्व मे त्वयि वीरे निपातिते ॥ ५ ॥

महात्मनि महाबाहो कुरूणा कीर्तिवर्धन ।
मनुष्यसभवा वाचो विधर्मिण्य प्रतिश्रुता ॥ ६ ॥

भवता दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथ मृषा ।
देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वा धनञ्जय ॥ ७ ॥

सहस्राक्षादनवर कुन्तिपुत्रस्तवेति वै ।
उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वश ॥ ८ ॥

विप्रणष्टा श्रिय चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैष कस्यचित् ॥ ९ ॥

सोऽय मृत्युवश यात कथ जिष्णुर्महाबल ।
अय ममाशा सहत्य शेते भूमौ धनञ्जय' ॥ १० ॥

आश्रित्य य वय नाथ दु खान्येतानि सेहिम ।
रणे प्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ॥ ११ ॥

कथ रिपुवश यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्राप्रतिहतौ भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १२ ॥

अश्मसारमय नून हृदय मम दुर्हृद ।
यमौ यदेतौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ॥ १३ ॥

शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ता क्रियान्विता ।
अकृत्वा सदृश कर्म कि शेध्व पुरुषर्षभा ॥ १४ ॥

अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासना ।
असज्ञा भुवि सङ्गम्य कि शेध्वमपराजिता ॥ १५ ॥

सानूनिवाद्रे ससुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामति ।
सुख प्रसुप्तान्प्रस्विन्न खिन्न कष्टा दशा गत ॥ १६ ॥

एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वर ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ करुणमाकुल ॥ १७ ॥

इतिकर्तव्यता चेति देशकालविभागवित् ।
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामति ॥ १८ ॥

अथ सस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मान तप सुत ।
एव विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥ १९ ॥

नैषा शस्त्रप्रहारोऽस्ति पद नहास्ति कस्यचित् ।
भूत महदिद मन्ये भ्रातरो येन मे हता ॥ २० ॥

एकाग्र चिन्तयिष्यामि पीत्वा वत्स्यामि वा जलम् ।
स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपाशु विहित कृतम् ॥ २१ ॥

गान्धारराजरचित सतत जिह्मबुद्धिना ।
यस्य कार्यमकार्य वा सममेव भवत्युत ॥ २२ ॥

कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुष्कृतेरकृतात्मन ।
अथवा पुरुषैर्गूढै प्रयोगोऽय दुरात्मन ॥ २३ ॥

भवेदिति महाबुद्धिर्बहुधा तदचिन्तयन् ।
तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ॥ २४ ॥

मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्तयन् ॥ २५ ॥

एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासीत कालान्तकयमादृते ॥ २६ ॥

एतेन व्यवसायेन ततोऽय व्यवगाढवान् ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ २७ ॥

यक्ष उवाच ॥

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो
नीता मया प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र,
न चेत्प्रश्नान्पृच्छते व्याकरोषि ॥ २८ ॥

मा तात, साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय, ततः पिब हरस्व च ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ ३० ॥

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भूरितेजसः ॥ ३१ ॥

अतीव ते महत्कर्म कृत च बलिना वर ।
यान्न देवा न गन्धर्वा नासुराश्च न राक्षसा ॥ ३२ ॥

विषहेरन्महायुद्धे कृत ते तन्महाद्भुतम् ।
न ते जानामि यत्कार्य नाभिजानामि काङ्क्षितम् ॥ ३३ ॥

कौतूहल महज्जात साध्वस चागत मम ।
येनास्म्युद्विग्नहृदय समुत्पन्नशिरोज्वर ॥ ३४ ॥

पृच्छामि भगवस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ।

यक्ष उवाच ॥

यक्षोऽहमस्मि भद्र ते नास्मि पक्षी जलेचर ॥ ३५ ॥

मयैते निहता सर्वे भ्रातरस्ते महौजस ।

वैशम्पायन उवाच ॥

ततस्तामशिवा श्रुत्वा वाच स परुषाक्षरम ॥ ३६ ॥

यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नपक्रम्य तदा स्थित ।
विरूपाक्ष महाकाय यक्ष तालसमुच्छ्रयम् ॥ ३७ ॥

ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्य पर्वतोपमम् ।
वृक्षमाश्रित्य तिष्ठन्त ददर्श भरतर्षभ ॥ ३८ ॥

मेघगम्भीरनादेन तर्जयन्त महास्वनम् ।
इमे ते भ्रातरो राजन्, वार्यमाणा मयासकृत् ॥ ३९ ॥

बलात्तोय जिहीर्षन्तस्ततो वै मृदिता मया ।
न पेयमुदक राजन्, प्राणानिह परीप्सता ॥ ४० ॥

पार्थ, मा साहस कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रह ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय, तत पिब हरस्व च ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

न चाह कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
काम नैतत्प्रशमन्ति सन्तो हि पुरुषा सदा ॥ ४२ ॥

यदात्मना स्वमात्मान प्रशसेत्पुरुषषभ ।
यथाप्रज्ञ तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ ४३ ॥

यक्ष उवाच ॥

किस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चरा ।
कश्चैनमस्त नयति कस्मिश्च प्रतितिष्ठति ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चरा ।
धर्मश्चास्त नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ ४५ ॥

यक्ष उवाच ॥

केन स्विच्छ्रोत्रिया भवति केनस्विद्विन्दते महत् ।
केनस्विद्द्वितीयवान्भवति राजन केन च बुद्धिमान ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ ४७ ॥

यक्ष उवाच ॥

कि ब्राह्मणाना देवत्व कश्च धर्म सतामिव ।
कश्चैषा मानुषो भाव किमेषामसतामिव ॥ ४८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वाध्याय एषा देवत्व तप एषा सतामिव ।
मरण मानुषो भाव परिवादोऽसतामिव ॥ ४९ ॥

यक्ष उवाच ॥

कि क्षत्रियाणा देवत्व कश्च धर्म सतामिव ।
कश्चैषा मानुषो भावो किमेषामसतामिव ॥ ५० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

इष्वस्त्रमेषा देवत्व यज्ञ एषा सतामिव ।
भय वै मानुषो भाव परित्यागोऽसतामिव ॥ ५१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किमेक यज्ञिय साम किमेक यज्ञिय यजु ।
का चैषा वृणुते यज्ञ का यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्राणो वै यज्ञिय साम मनो वै यज्ञिय यजु ।
ऋगेका वृणुते यज्ञ ता यज्ञो नातिवर्तते ॥ ५३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कि स्विदावपता श्रेष्ठ किस्विन्निवपता वरम् ।
किंस्वित्प्रतिष्ठमानाना किस्वित्प्रसवता वरम् ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षमावपता श्रेष्ठ बीज निवपता वरम् ।
गाव प्रतिष्ठमानाना पुत्र प्रसवता वरम् ॥ ५५ ॥

यक्ष उवाच ॥

इन्द्रियार्थाननुभवन् बुद्धिमान् लोकपूजित ।
समत सर्वभूतानामुछ्वसन्को न जीवति ॥ ५६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवतातिथिभृत्याना पितृणामात्मनश्च य ।
न निर्वपति पञ्चानामुन्छ्वसन्न स जीवति ॥ ५७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किस्विद्गुरुतर भूमे किस्विदुच्चतर च खात् ।
किस्विच्छीघ्रतर वायो किस्विद्बहुतर तृणात् ॥ ५८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

माता गुरुतरा भूमे खात्पितोच्चतरस्तथा ।
मनश्शीघ्रतर वाताच्चिन्ता बहुतरा तृणात् ॥ ५९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्वित्सुप्त न निमिषति किस्विज्जात न चोपति ।
कस्यस्विद्धृदय नास्ति किस्विद्वेगेन वर्धते ॥ ६० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मत्स्य सुप्तो न निमिषत्यण्ड जात न चेङ्गते ।
अश्मना हृदय नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ६१ ॥

यक्ष उवाच ॥

किंस्वित्प्रसवतो मित्र किंस्विन्मित्र गृहे सत ।
आतुरस्य च कि मित्र किस्विन्मित्र मरिष्यत ॥ ६२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सार्थ प्रवसतो मित्र भार्या मित्र गृहे सत ।
आतुरस्य भिषङ्मित्र दान मित्र मरिष्यत ॥ ६३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कोऽतिथि सर्वभूताना किस्विद्धर्म सनातनम् ।
अमृत किस्विद्राजेन्द्र, किस्वित्सर्वमिद जगत् ॥ ६४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अतिथि सर्वभूतानामग्नि सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायु सर्वमिद जगत् ॥ ६५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किस्विदेको विचरते जात को जायते पुन ।
किस्विद्धिमस्य भेषज्य किस्विदावपन महत् ॥ ६६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सूर्य एको विचरते चन्द्रमा जायते पुन ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्य भूमिरावपन महत् ॥ ६७ ॥

यक्ष उवाच ॥

कि स्विदेकपद धर्म्य किस्विदेकपद यश ।
किस्विदेकपद स्वर्ग्य किस्विदेकपद सुखम् ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दाक्ष्यमेकपद धर्म्य दानमेकपद यश ।
सत्त्वमेकपद स्वर्ग्य शीलमेकपद सुखम् ॥ ६९ ॥

यक्ष उवाच ॥

किस्विदात्मा मनुष्यस्य किस्विद्दैवकृत सखा ।
उपजीवन किस्विदस्य किस्विदस्य परायणम ॥ ७० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवै कृत सखा ।
उपजीवन च पर्जन्यो दानमस्य परायणम ॥ ७१ ॥

यक्ष उवाच ॥

धन्यानामुत्तम किस्विद्धनाना स्यात्किमुत्तमम ।
लाभानामुत्तम कि स्यात्सुखाना स्यात्किमुत्तमम ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धन्यानामुत्तम दाक्ष्य धनानामुत्तम श्रुतम ।
लाभाना श्रेय आरोग्य सुखाना तुष्टिरुत्तमा ॥ ७३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कश्च धर्म परो लोके कश्च धर्म सदाफल ।
कि नियम्य न शोचन्ति कैश्च सधिर्न जीर्यत ॥ ७४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

आनृशस्य परो धर्मस्त्रयीधर्म सदाफल ।
मनो यम्य न शोचन्ति सन्धि सद्भिर्न जीर्यते ॥ ७५ ॥

यक्ष उवाच ॥

किनु हृत्वा प्रियो भवति किनु हृत्वा न शोचति ।
किनु हृत्वार्थवान् भवति किनु हृत्वा सुखी भवेत् ॥ ७६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मान हित्वा प्रियो भवति क्रोध हित्वा न शोचति ।
काम हित्वाऽर्थवान्भवति लोभ हित्वा सुखी भवेत् ॥ ७७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किमर्थ ब्राह्मणे दान किमर्थ नटनर्तके ।
किमर्थ चैव भृत्येषु किमर्थ चैव राजसु ॥ ७८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मार्थ ब्राह्मणे दान यशोऽर्थ नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थ वै भयार्थ चैव राजसु ॥ ७९ ॥

यक्ष उवाच ॥

केन स्विदावृतो लोक केनस्विन्न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्ग न गच्छति ॥ ८० ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्ग न गच्छति ॥ ८१ ॥

यक्ष उवाच ॥

का दिक्किमुदक प्रोक्त किमन्न कि च वै विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि तत पिब हरस्व च ॥ ८२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सन्तो दिग्जलमाकाश गौरन्न प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मण काल कथ वा यक्ष मन्यसे ॥ ८३ ॥

यक्ष उवाच ॥

मृत कथ स्यात्पुरुष कथ राष्ट्र मृत भवेत् ।
श्राद्ध मृत कथ वा स्यात्कथ यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ८४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मृतो दरिद्र पुरुषो मृत राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रिय श्राद्ध मृतो यज्ञस्त्वदक्षिण ॥ ८५ ॥

यक्ष उवाच ॥

तप किलक्षण प्रोक्त को दमश्च प्रकीर्तित ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्री परिकीर्तिता ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

तप स्वधर्मवर्तित्व मनसो दमन दम ।
क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्व ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ॥ ८७ ॥

यक्ष उवाच ॥

किं ज्ञान प्रोन्यते राजन्, क शमश्च प्रकीर्तित ।
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ॥ ८८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ज्ञान तत्त्वार्थसबोध शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जव समचित्तता ॥ ९९ ॥

यक्ष उवाच ॥

क शत्रुर्दुर्जय पुसा कश्च व्याधिरनन्तक ।
कीदृशश्च स्मृत साधुरसाधु कीदृश स्मृत ॥ ९० ।

युधिष्ठिर उवाच ॥

क्रोध सुदुर्जय शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तक ।
सर्वभूतहित साधुरसाधुर्निर्दय स्मृत ॥ ९१ ॥

यक्ष उवाच ॥

को मोह प्रोच्यते राजन, कश्च मान प्रकीर्तित ।
किमालस्य च विज्ञेय कश्च शोक प्रकीर्तित ॥ ९२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मोहो हि धर्ममूढत्व मानस्त्वात्माभिमानिता ।
धर्मनिष्क्रियतालस्य शोकस्त्वज्ञानमुच्यते ॥ ९३ ॥

यक्ष उवाच ॥

कि स्थैर्यमृषिभि प्रोक्त कि च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नान च कि पर प्रोक्त दान च किमिहोच्यते ॥ ९४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्य धैर्यमिन्द्रियनिग्रह ।
स्नान मनोमलत्यागो दान वै भूतरक्षणम् ॥ ९५ ॥

यक्ष उवाच ॥

क पण्डित पुमान् ज्ञेयो नास्तिक कश्च उच्यते ।
को मूर्ख कश्च काम स्यात्को मत्सर इति स्मृत ॥ ९६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्मज्ञ पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
काम ससारहेतुश्च हृत्तापो मत्सर स्मृत ॥ ९७ ॥

यक्ष उवाच ॥

कोऽहकार इति प्रोक्त कश्च दम्भ प्रकीर्तित ।
कि तद्दैव पर प्रोक्त कि तत्पैशुन्यमुच्यते ॥ ९८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

मोहाज्ञानमहकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रय ।
दैव दानफल प्रोक्त पैशुन्य परदूषणम् ॥ ९९ ॥

यक्ष उवाच ॥

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिन ।
एषा नित्यविरुद्धाना कथमेकत्र सगम ॥ [illegible] ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामाना त्रयाणामपि सगम ॥ [illegible] ॥

यक्ष उवाच ॥

अक्षयो नरक केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छत प्रश्न तच्छीघ्र वक्तुमर्हसि ॥ १०२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

ब्राह्मण स्वयमाहूय याचमानमकिचनम् ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षय नरक व्रजेत् ॥ १०३ ॥

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षय नरक व्रजेत् ॥ १०४ ॥

विद्यमाने धने लोभाद्दानभोगविवर्जित ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षय नरक व्रजेत् ॥ १०५ ॥

यक्ष उवाच ॥

राजन्, कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्य केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम ॥ १०६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

शृणु यक्ष, कुल तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारण हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न सशय ॥ १०७ ॥

वृत्त यत्नेन सरक्ष्य ब्राह्मणेन विशेषत ।
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ॥ १०८ ॥

पाठकापाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तका ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा य क्रियावान् स पण्डित ॥ १०९ ॥

चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्त स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्त स ब्राह्मण इति स्मृत ॥ ११० ॥

यक्ष उवाच ॥

को मोदते किमाश्चर्य क पन्था का च वार्तिका ।
वद मे चतुर प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवा ॥ १११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाक पचति स्वे गृहे ।
अनृणी चाऽप्रवासी च स वारिचर, मोदते ॥ ११२ ॥

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्ति यमसादनम् ।
शेषा स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमत परम् ॥ ११३ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठ श्रुतयो विभिन्ना
नैको ऋषिर्यस्य मत प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्व निहित गुहाया
महाजनो येन गत स पन्था ॥ ११४ ॥

अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि काल पचतीति वार्ता ॥ ११५ ॥

यक्ष उवाच ॥

प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकर किं लभते ।
बहुमित्रकर कि लभते
धर्मे रत कि लभते कथय ॥ ११६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

प्रियवचनवादी प्रियो भवति
विमृशितकार्यकरोऽधिक जयति ।
बहुमित्रकर सुख वसते
यश्च धर्मरत स गति लभते ॥ ११७ ॥

यक्ष उवाच ॥

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्य परतप ।
पुरुष त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधनी नर ॥ ११८ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्येन कर्मणा ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ११९ ॥

तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ १२० ॥

यक्ष उवाच ॥

व्याख्यातः पुरुषो राजन्, यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्त्वमेकं भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ १२१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थितः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२२ ॥

यक्ष उवाच ॥

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
स कस्मान्नकुलं राजन्, सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२३ ॥

यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२४ ॥

तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ॥ १२५ ॥

यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षित ।
तस्माद्धर्म न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् ॥ १२७ ॥

आनृशंस्य परो धर्म परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्य चिकीर्षामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १२८ ॥

धर्मशील सदा राजा इति मा मानवा विदु ।
स्वधर्मान्न च लयामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ १२९ ॥

कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्याता वै इति मे धीयते मति ॥ १३० ॥

यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयो ।
मातृभ्या सममिच्छामि नकुलो यक्ष, जीवतु ॥ १३१ ॥

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्य पर मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातर सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ १३२ ॥

इति तृतीयोऽध्याय ॥

चतुर्थोऽध्याय ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवा ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषा क्षणेन व्यपगच्छताम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २ ॥

वसूना वा भवानेको रुद्राणामथवा भवान् ।
अथवा मरुता श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वर ॥ ३ ॥

मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिन ।
त योध न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिता ॥ ४ ॥

सुख प्रतिप्रबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदोऽस्माकमथवा न पिता भवान् ॥ ५ ॥

यक्ष उवाच ॥

अह ते जनकस्तात, धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वा दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मा भरतर्षभ ॥ ६ ॥

यश सत्य दम शौचमार्जव श्रीरचापलम् ।
दान तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७ ॥

अहिसा समता शान्तिस्तप शौचममत्सर ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥

दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९ ॥

धर्मोऽहमिति भद्र ते जिज्ञासुस्त्वामिहागत ।
आनृशस्येन तुष्टोऽस्मि वर दास्यामि तेऽनघ ॥ १० ॥

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गति ।
वर वृणीष्व राजेन्द्र, दाता ह्यस्मि तवानघ ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

अरणीसहित यस्य मृगो ह्यादाय गन्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२ ॥

यक्ष उवाच ॥

अरणीसहित ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृत मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय, जिज्ञासार्थे तव प्रभो ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तर प्रत्यपद्यत ।

यक्ष उवाच ॥

अन्य वरय भद्र ते वर त्वममरोपम ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजा कचिन ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

ददानीत्येव भगवानुत्तर प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेय सत्यविक्रमम् ॥ १६ ॥

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७ ॥

वर्ष त्रयोदशमिद मत्प्रसादात्कुरूद्वहा ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८ ॥

यद्व स्सङ्कल्पित रूप मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृश तादृश सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९ ॥

अरणीसहित चेद ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थ मया ह्येतदाहृत मृगरूपिणा ॥ २० ॥

प्रवृणीष्वापर सौम्य, वरमिष्ट ददानि ते ।
न तृप्यामि नरश्रेष्ठ, प्रयच्छन्वै वरास्तथा ॥ २१ ॥

तृतीय गृह्यता पुत्र, वरमप्रतिम महत् ।
त्व हि मत्प्रभवो राजन, विदुरश्च ममाशज ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातन ।
य ददासि वर तुष्टस्त ग्रहीष्याम्यह पित ॥ २३ ॥

जयेय लोभमोहौ च क्रोध चाह सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सतत भवेत् ॥ २४ ॥

धर्म उवाच ॥

उपपन्नो गुणैरेतै स्स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्म पुनश्चैव यथोक्त ते भविष्यति ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावन ।
समेता पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विन ॥ २६ ॥

उपेत्य चाश्रम वीरा सर्व एव गतक्लमा ।
आरणेय ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २७ ॥

इद समुत्थानसमागत मह-
त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्द्धनम् ।
पठन्नर स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
सपुत्रपौत्र शतवर्षभाग्भवेत् ॥ ७८ ॥

न चाप्यधर्मे न सुहृत्प्रभेदन
परस्वहारे परदारमशने ।
कदर्यभाव न रमेन्मन सदा
नृणा सदाख्यानमिद विजानताम् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहाभारत आरण्यक पर्वाण आरणेयपर्वाण

३१०—३१३ अध्याया ॥

॥ रामचरितम् ॥

बालकाण्डम् ।

कोसलो नाम मुदित स्फीतो जनपदो महान ।
निविष्ट सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ १ ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ २ ॥

ता तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धन ।
पुरीमावासयामास दिव देवपतिर्यथा ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मन ।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकर सुत ॥ ४ ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखा सर्वे एव द्विजोत्तमा ।
ऋश्यश्रृङ्ग पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभस्तदा ॥ ५ ॥

तत प्रक्रम्य तामिष्टि पुत्रीया पुत्रकारणात् ।
जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ६ ॥

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ।
प्रादुर्भूत महद्भूत महावीर्य महाबलम् ॥ ७ ॥

समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिद दशरथ नृपम ।
इद तु नरशार्दूल, पायस देवनिर्मितम ।
प्रजाकर गृहाण त्व धन्यमारोग्यवधनम् ॥ ८ ॥

तथेति नृपति प्रीत शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ।
पात्रीं देवान्नसपूर्णा देवदत्ता हिरण्मयीम् ॥ ९ ॥

कौसल्यायै नरपति पायसार्ध ददौ तदा ।
अर्धादर्ध ददौ चापि सुमित्रायै नराधिप ।
कैकेय्यै चावशिष्टार्ध ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ १ ॥

प्रन्तौ चावशिष्टार्ध पायसस्यामृतोपमम् ।
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपति ॥ ११ ॥

तास्त्वेव पायस प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमा स्त्रिय ।
समान मेनिरे सर्वा प्रहर्षोदितचतस ॥ १२ ॥

समाप्तदीक्षानियम पत्नीगणसमन्वित ।
प्रविवेश पुरी राजा सभृत्यबलवाहन ।
उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्ति विचिन्तयन् ॥ १३ ॥

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ।
नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वेच्चसस्थेषु पञ्चसु ॥ १४ ॥

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ।
प्रोद्यमाने जगन्नाथ सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १५ ॥

कौसल्या जनयामास सर्वलक्षणसयुतम् ।
विष्णोरर्ध महाभाग पुत्रमैक्ष्वाकवर्धनम् ॥ १६ ॥

भरतो नाम कैकेय्या जज्ञे सत्यपराक्रम ।
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ १७ ॥

पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधी ।
सार्पे जातौ तु सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १८ ॥

राज्ञ पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ।
गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमा ॥ १९ ॥

उत्सवश्च महानासीदयोध्याया जनाकुल ।
अतीत्यैकादशाह तु नामकर्म तथाकरोत् ॥ २० ॥

ज्येष्ठ राम महात्मान भरत कैकेयीसुतम् ।
सौमित्रि लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपर तथा ॥ २१ ॥

वसिष्ठ परमप्रीतो नामानि कृतवास्तदा ।
तेषा जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २२ ॥

ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रता ।
पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिता ॥ २३ ॥

अथ राजा दशरथस्तेषा दारक्रिया प्रति ।
चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्याय सबान्धव ॥ २४ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मन ।
अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनि ॥ २५ ॥

अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्र महामुनिम् ।
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ २६ ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ २७ ॥

कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिक ।
कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ २८ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ २९ ॥

सदृशं राजशार्दूल, तवैतद्भुवि नान्यथा ।
महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ ३० ॥

यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।
कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३१ ॥

अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ ३२ ॥

स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ।
काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ३३ ॥

शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
राक्षसा ये विकर्माणस्तेषामपि विनाशने ॥ ३४ ॥

अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चान्ये तपसि स्थिताः ॥ ३५ ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ ३६ ॥

स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् ।
ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३७ ॥

विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो धनुर्धरः ।
काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ३८ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ३९ ॥

मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ।
एतद्विद्याद्वये प्राप्ते भविता नास्ति ते समः ॥ ४० ॥

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ।
प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ४१ ॥

स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ।
अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवम् ॥ ४२ ॥

अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ।
संकीर्णं बदरीभिश्च किं न्वेतद्दारुणं वनम् ॥ ४३ ॥

तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ ४४ ॥

इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ।
स्वयं पन्थानमावार्य वसत्यध्यर्धयोजने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ ४५ ॥

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ।
ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ४६ ॥

त शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्छिता ।
श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यत शब्दो विनिःसृत ॥ ४७ ॥

ता दृष्ट्वा राघव क्रुद्धा विकृता विकृताननाम् ।
शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥ ४८ ॥

अथ ता रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशा ।
ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम ॥ ४९ ॥

सर्वसग्रहण येषा दैवतैरपि दुर्लभम् ।
तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ ५० ॥

स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्र महामुनिम् ।
गच्छन्नेवाथ मधुर श्लक्ष्ण वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

भगवस्तत्र को देशो यत्र सा तव याज्ञिकी ।
रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्, मया वध्याश्च राक्षसा ॥ ५२ ॥

विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ।
एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिण ।
अत्र ते पुरुषव्याघ्र, हन्तव्या दुष्टचारिण ॥ ५३ ॥

प्रविवेश ततो दीक्षा नियतो नियतेन्द्रिय ।
अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिंदमौ ।
अनिद्रौ षडहोरात्र तपोवनमरक्षताम् ॥ ५४ ॥

अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते ।
तथा माया विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ५५ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये ।
आगम्य भीमसकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ ५६ ॥

तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचन ।
मानव परमोदारमस्त्र परमभास्वरम् ।
चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघव ॥ ५७ ॥

स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहित ।
सपूर्ण योजनशत क्षिप्त सागरसप्लवे ॥ ५८ ॥

सगृह्यास्त्र ततो रामो दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् ।
सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्ध प्रापतद्भुवि ॥ ५९ ॥

शेषान्वायव्यमादाय निजघान महायशा ।
राघव परमोदारो मुनीना मुदमावहन् ॥ ६० ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनि ।
निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

मैथिलस्य नरश्रेष्ठ, जनकस्य भविष्यति ।
यज्ञ परमधार्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥ ६२ ॥

त्व चैव नरशार्दूल, सहास्माभिर्गमिष्यसि ।
अद्भुत धनुरत्न च तत्र तद्द्रष्टुमर्हसि ॥ ६३ ॥

एवमुक्त्वा मुनिवर प्रस्थानमकरोत्तदा ।
सर्षिसघ सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवता ॥ ६४ ॥

ततो मुनिवरस्तूर्ण जगाम सहराघव ।

मिथिलोपवने तत्र आश्रम दृश्य राघव ।
पुराण निर्जन रम्य पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ।
श्रीमदाश्रमसकाश कि न्विद मुनिवर्जितम् ॥ ६५ ॥

प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनि ।
गौतमस्य नरश्रेष्ठ, पूर्वमासीन्महात्मन ।
आश्रमो दिव्यसकाश सुरैरपि सुपूजित ॥ ६६ ॥

स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहित पुरा ।
तस्यान्तर विदित्वा तु सहस्राक्ष शचीपति ।
मुनिवेषधरोऽहल्यामिद वचनमब्रवीत् ।
सगम त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ ६७ ॥

अथ दृष्ट्वा सहस्राक्ष मुनिवेषधर मुनि ।
मम रूप समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ।
अकर्तव्यमिद तस्माद्विफलस्त्व भविष्यसि ॥ ६८ ॥

तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ।
अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ६९ ॥

यदा चैतद्वन घोर रामो दशरथात्मज ।
आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ७० ॥

एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ।
हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे महातपा ॥ ७१ ॥

विश्वामित्रवच श्रुत्वा राघव सहलक्ष्मण ।
विश्वामित्र पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत् ॥ ७२ ॥

दद‍र्श च महाभागा तपसा द्योतितप्रभाम् ।
सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ।
शापस्यान्तमुपागम्य तेषा दर्शनमागता ।। ७३ ।।

राघवौ तु ततस्तस्या पादौ जगृहतुस्तदा ।
स्मरन्ती गौतमवच प्रतिजग्राह सा च तौ ।। ७४ ।।

गौतमोऽपि महातेजा अहल्यासहित सुखी ।
राम सपूज्य विधिवत्तपस्तेपे महातपा ।। ७५ ।।

रामोऽपि परमा पूजा गौतमस्य महामुने ।
सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिला तत ।
विश्वामित्र पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमन् ।। ७६ ।।

विश्वामित्रमनुप्राप्त श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ।
प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वित ।। ७७ ।।

अथ राजा मुनिश्रेष्ठ कृताञ्जलिरभाषत ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुगव ।
यज्ञोपसदन ब्रह्मन्, प्राप्तोऽसि मुनिभि सह ।। ७८ ।।

इत्युक्त्वा मुनिशार्दूल प्रहृष्टवदनस्तदा ।
पुनस्त परिपप्रच्छ प्राञ्जलि प्रणतो नृप ।। ७९ ।।

इमौ कुमारौ भद्र ते देवतुल्यपराक्रमौ ।
काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ।। ८० ।।

तस्य तद्वचन श्रुत्वा जनकस्य महात्मन ।
न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ।। ८१ ।।

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ।
अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ ८२ ॥

महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ।
एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ।
निवेद्य विरराामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ८३ ॥

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्, जनकैरभिपूजितम् ।
दर्शयैतन्महाभाग, अनयो राजपुत्रयोः ॥ ८४ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ।
वत्स राम, धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ ८५ ॥

लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ।
पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ ८६ ॥

आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः ।
तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ ८७ ॥

तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ।
भूमिकम्पश्च सुमहान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ८८ ॥

निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।
वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ ८९ ॥

प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्राजा विगतसाध्वसः ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ ९० ॥

भगवन् , दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मज ।
अत्यद्भुतमचिन्त्य च न तर्कितमिद मया ॥ ९१ ॥

जनकाना कुले कीतिमाहरिष्यति मे सुता ।
सीता भर्तारमासाद्य राम दशरथात्मजम् ॥ ९२ ॥

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक ।
सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ ९३ ॥

भवतोऽनुमते ब्रह्मन् , शीघ्र गच्छन्तु मन्त्रिण ।
मम कौशिक, भद्र ते अयोध्या त्वरिता रथै ।
राजान प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुर मम ॥ ९४ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहना ।
ददृशुर्देवसकाश वृद्ध दशरथ नृपम्
राजान प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ९५ ॥

पृष्ट्वा कुशलमव्यग्र वैदेहो मिथिलाधिप ।
कौशिकानुमते वाक्य भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ९६ ॥

तस्य राजन्धनुर्दिव्य मध्ये भग्न महात्मना ।
रामेण हि महाराज, महत्या जनससदि ॥ ९७ ॥

अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
प्रतिज्ञा तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ९८ ॥

इति वाक्य तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षित ।
गत्वा चतुरह मार्ग विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ ९९ ॥

ततो राजानमासाद्य वृद्ध दशरथ नृपम् ।
जनको मुदितो राजा हर्ष च परम ययौ ॥ १०० ॥

उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठ मुदान्वित ।
स्वागत ते महाराज, दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ॥ १०१ ॥

पुत्रयोरुभयो प्रीति लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ।
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ १०२ ॥

सीता रामाय भद्र ते ऊर्मिला लक्ष्मणाय च ।
एव भवतु भद्र व कुशध्वजसुते इमे ॥ १०३ ॥

पत्न्यौ भजेता सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
तत सीता समानीय सर्वाभरणभूषिताम ॥ १०४ ॥

समक्षमग्ने सस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ।
अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥ १०५ ॥

इय सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ।
प्रतीच्छ चैना भद्र ते पाणि गृह्णीष्व पाणिना ॥ १०६ ॥

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ।
इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूत जल तदा ॥ १०७ ॥

एव दत्त्वा तदा सीता मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ।
अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुत ॥ १०८ ॥

लक्ष्मणागच्छ भद्र ते ऊर्मिलामुद्यता मया ।
प्रतीच्छ पाणि गृह्णीष्व मा भूत्कालस्य पर्यय ॥ १०९ ॥

तमेवमुक्त्वा जनको भरत चाभ्यभाषत ।
गृहाण पाणि माण्डव्या पाणिना रघुनन्दन ॥ ११० ॥

शत्रुघ्न चापि धर्मात्मा अब्रवीज्जनकेश्वर ।
श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणि गृह्णीष्व पाणिना ॥ १११ ॥

जनकस्य वच श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ।
चत्वारस्ते चतसृणा वसिष्ठस्य मते स्थिता ॥ ११२ ॥

अग्नि प्रदक्षणीकृत्य वेदि राजानमेव च ।
ऋषींश्चैव महात्मान सभार्या रघुसत्तमा ।
यथोक्तेन पथा चक्रुर्विवाह विधिपूर्वकम ॥ ११३ ॥

अथ रान्या व्यतीताया विश्वामित्रो महामुनि ।
आपृच्छ्य तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ ११४ ॥

राजाप्ययोध्याधिपति सह पुत्रैर्महात्मभि ।
ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुग ॥ ११५ ॥

ददर्श भीमसकाश जटामण्डलधारिणम् ।
भार्गव जामदग्न्य त राजराजविमर्दिनम् ॥ ११६ ॥

त दृष्ट्वा भीमसकाश ज्वलन्तमिव पावकम् ।
ऋषयो रामरामेति वचो मधुरमब्रुवन् ॥ ११७ ॥

राम दाशरथि रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ।
राम दाशरथे राम वीर्य ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ ११८ ॥

धनुषो भेदन चैव निखिलेन मया श्रुतम ।
तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य पर शुभम ॥ ११९ ॥

तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः ।
पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ १२० ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।
आरोप्य स धनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ १२१ ॥

जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ।
इमां पादगतिं राम तपोबलसमार्जितान् ॥ १२२ ॥

लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामि यदिच्छसि ।
तेजोऽभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ १२३ ॥

रामो दाशरथिः श्रीमाक्षिक्षेप शरमुत्तमम् ।
स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकांस्तपसार्जितान् ॥ १२४ ॥

जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ।
गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ १२५ ॥

चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ।
ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ १२६ ॥

कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ।
कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १२७ ॥

शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ।
रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥ १२८ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।
गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्धत ॥ १२९ ॥

तस्याश्च भर्ता द्विगुण हृदये परिवर्तते ।
अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदय हृदा ॥ १३० ॥

तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया
समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।
अतीव राम शुशुभेऽतिकामया
विभु श्रिया विष्णुरिवामरेश्वर ॥ १३१ ॥

इति बालकाण्ड ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता मातुलकुल भरतेन तदानघ ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीत प्रीतिपुरस्कृत ॥ १ ॥

अथ राज्ञो बभूवैव वृद्धस्य चिरजीविन ।
प्रीतिरेषा कथ रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ २ ॥

वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पन ।
मत्त प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३ ॥

तत परिषद सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिप ।
हितमुद्धर्षण चैवमुवाच प्रथित वच ॥ ४ ॥

इद शरीर कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायाया जरित मया' ॥ ५ ॥

सोऽह विश्रममिच्छामि पुत्र कृत्वा प्रजाहिते ।
सनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ ६ ॥

इति ब्रुवन्त मुदिता प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् ।
वृष्टिमन्त महामेघ नदन्त इव बर्हिण ॥ ७ ॥

इच्छामो हि महाबाहु रघुवीर महाबलम ।
गजेन महता यान्त राम छत्रावृताननम् ॥ ८ ॥

बहवो नृप, कल्याणगुणा पुत्रस्य सन्ति ते ।
इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशापते ।। ९ ।।

राम सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायण ।
धर्मज्ञ सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयक ।
प्रियवादी च भूताना सत्यवादी च राघव ।। १० ।।

देवासुरमनुष्याणा सर्वास्त्रेषु विशारद ।
सम्यग्विद्याव्रतस्नात यथावत्साङ्गवेदवित् ।। ११ ।।

गान्धर्वेषु भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रज ।
यदा व्रजति सग्राम ग्रामार्थे नगरस्य वा ।
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ।। १२ ।।

व्यसनेषु मनुष्याणा भृश भवति दु खित ।
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ।। १३ ।।

सम्यग्योक्ता श्रेयसा च न विगृह्य कथारुचि ।
उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ।। १४ ।।

प्रजापालनतत्त्वज्ञो न रागोपहतेन्द्रिय ।
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येको भोक्तु कि नु महीमिमाम् ।। १५ ।।

नास्य क्रोध प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ।
तमेव गुणसम्पन्न राम सत्यपराक्रमम् ।। १६ ।।

आशसते जन सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ।
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायप्रात समाहिता ।। १७ ।।

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वश ।
प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्य प्रियहित वच ॥ १८ ॥

अहोऽस्मि परमप्रीत प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठ प्रिय पुत्र यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ १९ ॥

तत सुमन्त्र द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत् ।
राम कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ २० ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।
राम तत्रानयाचक्रे रथेन रथिना वरम ॥ २१ ॥

प्रासादस्थो रथगत ददर्शायान्तमात्मजम ।
गन्धर्वराजप्रतिम लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २२ ॥

दीर्घबाहु महासत्त्व मत्तमातङ्गगामिनम् ।
चन्द्रकान्तानन राममतीव प्रियदर्शनम् ॥ २३ ॥

रूपौदार्यगुणै पुसा दृष्टिचित्तापहारिणम् ।
घर्माभितप्ता पर्जन्य ह्लादयन्तामिव प्रजा ॥ २४ ॥

न ततर्प समायान्त पश्यमानो नराधिप ।
प्रणमन्त समुत्थाप्य त परिष्वज्य भूमिप ।
प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासन पुनरब्रवीत् ॥ २५ ॥

अद्य प्रकृतय सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम ।
अतस्त्वा युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ २६ ॥

इत्युक्त सोऽभ्यनुज्ञात श्वोभाविन्यभिषेचने ।
व्रजेति राम पितरमभिवाद्याभ्यगाद्गृहम् ॥ २७ ॥

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता ।
प्रासाद चन्द्रसङ्काशमारुरोह यदृच्छया ॥ २८ ॥

प्रहृष्टमुदितै पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ।
अयोध्या मन्थरा दृष्ट्वा पर विस्मयमागता ॥ २९ ॥

प्रहर्षोत्फुल्लनयना पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ।
अविदूरे स्थिता दृष्ट्वा धात्री पप्रच्छ मन्थराम् ॥ ३० ॥

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसी राघवश्रियम् ॥ ३१ ॥

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेत्य कैकेयीमिद वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

उत्तिष्ठ मूढे, कि शेषे भय त्वामभिवर्तते ।
उपप्लुतमघौघेन किमात्मान न बुध्यसे ॥ ३३ ॥

अक्षय्य सुमहद्देवि, प्रवृत्त त्वद्विनाशनम्।
राम दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३४ ॥

सा प्राप्तकाल कैकेयि, क्षिप्र कुरु हित तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मान मा च विस्मयदर्शने ॥ ३५ ॥

अभिद्रुतमिवारण्ये सिहेन गजयूथपम् ।
प्रच्छाद्यमान रामेण भरत त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

द्पान्निराकृता पूर्व त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राममाता सपत्नी ते कथ वैर न यातयेत् ॥ ३७ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेन ज्वलितानना ।
दीर्घमुष्ण विनिश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीन् ॥ ३८ ॥

अद्य राममित क्षिप्र वन प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्ये च भरत क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ ३९ ॥

क्रोधागारे निपतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ।
एकवेणी दृढ बद्ध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ॥ ४० ॥

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४१ ॥

स कैकेय्या गृह श्रेष्ठ प्रविवेश महायशा ।
पाण्डुराभ्रमिवाकाश राहुयुक्त निशाकर ॥ ४२ ॥

तत्र ता पतिता भूमौ शयानामतथोचिताम् ।
तप्त इव दु खेन सोऽपश्यज्जगतीपति ॥ ४३ ॥

कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ।
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ४४ ॥

ल्मात्मानि जानन्ती न मा शङ्कितुमर्हसि ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ ४५ ॥

भूमौ शेषे किमर्थ त्व मयि कल्याणचेतसि ।
यावदावर्तते चक्र तावती मे वसुंधरा ।
ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्व मनसेच्छसि ॥ ४६ ॥

त मन्मथशरैर्विद्ध कामवेगवशानुगम् ।
उवाच पृथिवीपाल कैकेयी दारुण वच ॥ ४७ ॥

स्मर राजन्, पुरावृत्त तस्मिन्दैवासुरे रणे ।
तत्र चान्यावयन्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ ४८ ॥

तत्र चापि मया देव, यत्त्व समभिरक्षित ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्राददा वरौ ॥ ४९ ॥

तौ तु दत्तौ वरौ देव, निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल, सकाशे सत्यसगर ॥ ५० ॥

तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवित त्वद्विमानिता ॥ ५१ ॥

तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वच ।
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पित ।
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषेच्यताम ॥ ५२ ॥

नवपञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रित ।
चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापस ॥ ५३ ॥

तत श्रुत्वा महाराज कैकेय्या दारुण वच ।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्त प्रतताप च ॥ ५४ ॥

प्रतिलभ्य चिरात्सज्ञा कैकेयीवाक्यताडित ।
व्यधितो विक्लबश्चैव व्याघ्री दृष्ट्वा यथा मृग ॥ ५५ ॥

मम वृद्धस्य कैकेयि, गतान्तस्य तपस्विन ।
दीन लालप्यमानस्य कारुण्य कर्तुमर्हसि ॥ ५६ ॥

त्व तु लुब्ध प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ।
विषये स्वे समुत्पन्न भय यो नावबुध्यसे ॥ २६ ॥

रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।
सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ २७ ॥

ता तु विस्तीर्णजघना पीनश्रोणीपयोधराम् ।
भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताह वराननाम् ॥ २८ ॥

विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ।
यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ।
शीघ्रमुद्ध्रियता पादो जायार्थमिह दक्षिण ॥ २९ ॥

तत शूर्पणखावाक्य तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्य बुद्ध्वा जगाम स ॥ ३० ॥

ददर्श नियताहार मारीच नाम राक्षसम् ।
त च पश्चादिद वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविद ॥ ३१ ॥

चदुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ।
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ३२ ॥

स हन्ता तस्य सैन्यस्य राम क्षत्रियपासन ।
तस्य भार्या जनस्थानात्सीता सुरसुतोपमाम् ॥ ३३ ॥

आनयिष्यामि विक्रम्य साह्यस्तत्र मे भव ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ ३४ ॥

सुलभा पुरुषा राजन्, सतत प्रियवादिन ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥ ३५ ॥

न नून बुध्यसे राम महावीर्य गुणोन्नतम ।
शरार्चिषमनाधृष्य चापखड्गेन्धन रणे ।
रामाग्नि सहसा दीप्त न प्रवेष्टु त्वमर्हसि ॥ ३६ ॥

अप्रमेय हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
न त्व समर्थस्ता हर्तु रामचापाश्रया वने ॥ ३७ ॥

किमुद्यममिम व्यर्थ कृत्वा ते राक्षसाधिप ।
दृष्टश्चेत्त रणे तेन तदन्त तव जीवितम् ॥ ३८ ॥

किन्तु शक्य मया कर्तुमेव त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यह तात, स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ३९ ॥

मनोहर दर्शनीय रूप कृत्वा स राक्षस ।
प्रलोभनार्थ वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ।
विचचार पुनश्चित्र दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ४० ॥

अदृष्टपूर्व त दृष्ट्वा नानारत्नमय मृगम ।
विस्मय परम सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ४१ ॥

लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदित ।
उवाच राघवो हृष्टो भ्रातर लक्ष्मण वच ॥ ४२ ॥

यावद्गच्छामि सौमित्रे, मृगमानयितु द्रुतम् ।
अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४३ ॥

तथा तु त समादिश्य भ्रातर रघुनन्दन ।
बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृग ॥ ४४ ॥

दर्शनादर्शनादेव सोऽपकर्षत राघवम्
सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगता गत ॥ ४५ ॥

दृष्ट्वा रामो महातेजास्त हन्तु कृतनिश्चय ।
मुमोच ज्वलित दीप्तमस्त्र ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

शरीरे मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तम ।
मारीचस्यैव हृदय बिभेदाशनिसनिभ ॥ ४७ ॥

म्रियमाणस्तु मारीचो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ।
इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये ता रावणो हरेत् ॥ ४८ ॥

स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च तत स्वरम् ।
सदृश राघवस्यैव हा सीते, लक्ष्मणेति च ॥ ४९ ॥

आर्तस्वर तु त भर्तुर्विज्ञाय सदृश वने ।
उवाच लक्ष्मण सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ ५० ॥

अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्ता सीता मृगवधूमिव ।
अवध्य समरे रामो नैव त्व वक्तुमर्हसि ।
न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघव विना ॥ ५१ ॥

लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा सरक्तलोचना ।
अब्रवीत्परुष वाक्य लक्ष्मण सत्यवादिनम् ॥ ५२ ॥

तथा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुज ।
समाकाङ्क्षन् भृश राम प्रतस्थे नचिरादिव ॥ ५३ ॥

तदासाद्य दशग्रीव क्षिप्रमन्तरमास्थित ।
जग्राह रावण सीता बुध खे रोहिणीमिव ॥ ५४ ॥

तत सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
वनस्पतिगत गृध्र ददर्शायतलोचना ॥ ५५ ॥

समाक्रन्दद्भयपरा दु खोपहतया गिरा ।
तद्बभूवाद्भुत युद्ध गृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ ५६ ॥

स छिन्नपक्ष सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवित ॥ ५७ ॥

स तु ता राम रामेति रुदन्ती लक्ष्मणेति च ।
जगामादाय चाकाश रावणो राक्षसेश्वर ॥ ५८ ॥

प्रविवेश पुरी लङ्का रूपिणी मृत्युमात्मन ।
निदधे रावण सीता मयो मायामिव स्त्रियम् ॥ ५९ ॥

दृष्ट्वाश्रमपद शून्य रामो दशरथात्मज ।
वृक्षाद्वृक्ष प्रधावन् स गिरेरद्रि नदान्नदीम् ।
बभूव विलपन्राम शोकपङ्कार्णवाप्लुत ॥ ६० ॥

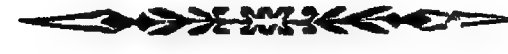
तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् ।
वाचातिसन्नया राम जटायुरिदमब्रवीत् ।
हृता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ॥ ६१ ॥

इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वर ।
प्रतस्थे तु दिश गृह्य प्रतीची नृवरात्मज ॥ ६२ ॥

ततो महद्वर्त्म सुदूरसक्रम
क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम् ।
ददर्श पम्पा शुभदर्शकानना-
मनेकनानाविधपक्षिजालकाम् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यकाण्ड ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

स ता पुष्करिणी गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ।
राम सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रिय ॥ १ ॥

तौ दृष्ट्वा तु महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीव शङ्कितोऽभवत् ॥ २ ॥

तत शुभतर वाक्य हनुमन्तमुवाच ह ।
वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽह पुरुषोत्तमौ ॥ ३ ॥

शुभात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्व प्लवङ्गम ।
वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मन ॥ ४ ॥

विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।
उवाच कामतो वाक्य मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ५ ॥

राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ सशितव्रतौ ।
देश कथमिम प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ६ ॥

सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथप ।
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति नित्यश ॥ ७ ॥

युवाभ्या सह धर्मात्मा सुग्रीव सख्यमिच्छति ।
तस्य मा सचिव वित्त वानर पवनात्मजम् ॥ ८ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रि सुग्रीवसचिव कपिम् ।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञ पवनात्मजम् ॥ ९ ॥

तमेव चावा मार्गाव सुग्रीव प्लवगेश्वरम् ।
यथा ब्रवीषि हनुमन्, सुग्रीववचनादिह ॥ १० ॥

तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्कपिसत्तम ।
ततस्तु स महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मज ॥ ११ ॥

जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ।
श्रुत्वा हनुमतो वाक्य सुग्रीवो हृष्टमानस ॥ १२ ॥

दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम ।
यत्त्वमिच्छसि सौहार्द वानरेण मया सह ॥ १३ ॥

गृह्यता पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यता ध्रुवा ।
एतत्तु वचन श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ १४ ॥

स प्रहृष्टमना हस्त पीडयामास पाणिना ।
ततोऽग्नि दीप्यमान तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ।
सुग्रीवो राघव वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १६ ॥

अह विनिकृतो राम, चरामीह भयार्दित ।
हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रित ॥ १७ ॥

वालिनो मे महाभाग, भयार्तस्याभय कुरु ।
प्रत्यभाषत काकुत्स्थ सुग्रीव प्रहसन्निव ॥ १८ ॥

वालिन त वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ।
सुग्रीव परमप्रीत सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिन्दम ।
उत्तरीय तया त्यक्त शुभान्याभरणानि च ॥ २० ॥

आनयाम्यहमेतानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ।
इद पश्येति रामाय दर्शयामास वानर ॥ २१ ॥

सर्वे ते त्वरित गत्वा किष्किन्धा वालिपालिताम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥ २२ ॥

तमथोवाच सुग्रीव वचन शत्रुसूदन ।
सुग्रीव, कुरु त शब्द निष्पतेद्येन वानर ॥ २३ ॥

स तु रामवच श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गल ।
ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ २४ ॥

श्रुत्वा तु तस्य निनद सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
वाली दष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसनिभ ॥ २५ ॥

नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ।
तयोर्युद्धमभूद्धोर वृत्रवासवयोरिव ॥ २६ ॥

राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातित ।
ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्त कपीश्वर ॥ २७ ॥

वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ।
विवृतैर्दशनैर्घोरै बभूवोत्क्रान्तजीवित ॥ २८ ॥

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्सञ्जहारात्मचक्षुषी ॥ १३४ ॥

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।
उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् ।
रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १३५ ॥

अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान् सुमन्त्र युज्यतां रथः ।
गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ १३६ ॥

सूतस्ततः सन्त्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।
योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ १३७ ॥

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १३८ ॥

तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् ।
ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ १३९ ॥

तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ १४० ॥

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ १४१ ॥

ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ १४२ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
गुहं वचनमक्लीबो रामो हेतुमदब्रवीत् ।
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ १४३ ॥

तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ।
लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ १४४ ॥

अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् ।
आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ १४५ ॥

तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।
प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १४६ ॥

रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ।
गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ १४७ ॥

स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ।
सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ १४८ ॥

सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ १४९ ॥

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ १५० ॥

ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ।
तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीम् ॥ १५१ ॥

ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।
रम्यमासेदतु शैल चित्रकूट मनोरमम् ॥ १५२ ॥

सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूट
नदी च ता माल्यवती सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टा मृगपक्षिजुष्टा
जहौ च दु ख पुरविप्रवासात् ॥ १५३ ॥

अनुज्ञात सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।
अयोध्यामेव नगरी प्रययौ गाढदुमना ॥ १५४ ॥

अथ सूतो महाराज कृताञ्जलिरुपस्थित ।
राममेवानुशोचन्त दु खशोकसमन्वितम् ॥ १५५ ॥

राजा तु रजसा सूत ध्वस्ताङ्ग समुपस्थितम् ।
अश्रुपूर्णमुख दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ १५६ ॥

सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र, सह सीतया ।
राजपुत्रौ कथ पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ १५७ ॥

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदित सज्जमानया ।
उवाच वाचा राजान सबाष्पपरिरब्धया ॥ १५८ ॥

जटा कृत्वा महाराज, चीरवल्कलधारिणौ ।
गङ्गामुत्तीर्य वीरौ तौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ १५९ ॥

सूतस्य वचन श्रुत्वा वाचा परमदीनया ।
बाष्पोपहतया राजा त सूतमिदमब्रवीत् ॥ १६० ॥

अतो नु कि दु खतर योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ १६१ ॥

हा राघव, महाबाहो, हा ममायासनाशन ।
हा पितृप्रिय, मे नाथ, हाद्य कासि गत सुत ॥ १६२ ॥

इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ ।
राजा दशरथ शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ १६३ ॥

अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभ
यशस्विन सपरिवार्य पत्नय ।
भृश रुदन्त्य करुण सुदु खिता
प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ १६४ ॥

आक्रन्दितनिरानन्दा साश्रुकण्ठजनाकुला ।
अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १६५ ॥

तमग्निमिव सशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ।
हतप्रभमिवादित्य स्वर्गस्थ प्रेक्ष्य पार्थिवम् ॥ १६६ ॥

एते द्विजा सहामात्यै पृथग्वाचमुदीरयन् ।
वसिष्ठमेवाभिमुखा श्रेष्ठ राजपुरोहितम् ॥ १६७ ॥

इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
अराजक हि नो राष्ट्र न विनाशमवाप्नुयात् ॥ १६८ ॥

स न समीक्ष्य द्विजवर्य, वृत्त
नृप विना राज्यमरण्यभूतम् ।

कुमारमिक्ष्वाकुसुत वदान्य
त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्च ॥ १६९ ॥

वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूता सत्वरिता ययु ।
प्रविश्यासह्यपरिघ रम्य राजगृह पुरम् ।
राज्ञ पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरत वच ॥ १७० ॥

पुरोहितस्त्वा कुशल प्राह सर्वे च मन्त्रिण ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिक त्वया ॥ १७१ ॥

भरतश्चापि तान् दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ।
आपृच्छेऽह महाराज दूता सत्वरयन्ति माम् ॥ १७२ ॥

स मातामहमापृच्छ्य मातुल च युधाजितम् ।
रथमारुह्य भरत शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १७३ ॥

ता पुरी पुरुषव्याघ्र सप्तरात्रोषित पथि ।
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथि वाक्यमब्रवीत् ॥ १७४ ॥

एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे, पाण्डुमृत्तिका ॥ १७५ ॥

मलिन चाश्रुपूर्णाक्ष दीन ध्यानपर कृशम् ।
सस्त्रीपुस च पश्यामि जनमुत्कण्ठित पुरे ॥ १७६ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरत सूत त दीनमानस ।
तान्यरिष्टान्ययोध्याया पश्यन्राजगृह ययौ ॥ १७७ ॥

श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७८ ॥

किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ १७९ ॥

तमेव शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठो श्रेष्ठवागृषिः ॥ १८० ॥

अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र, महायशः ।
प्राप्तकालं नरपते कुरु संयानमुत्तमम् ॥ १८१ ॥

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ १८२ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १८३ ॥

त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र, महायशः ।
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ १८४ ॥

भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ।
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ॥ १८५ ॥

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १८६ ॥

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः ।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्यरथोपमान् ॥ १८७ ॥

ते गत्वा दूरमध्वान रथयानाश्वकुञ्जरै ।
समासेदुस्ततो गङ्गा शृङ्गिबेरपुर प्रति ॥ १८८ ॥

गुहेन सार्ध भरतः समागतो
महानुभाव सजन समाहित ।
सुदुर्मनास्त भरत तदा पुन
गुह समाश्वासयदग्रज प्रति ॥ १८९ ॥

सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गा दाशै सतारिता स्वयम् ।
मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम ॥ १९० ॥

भरद्वाजाश्रम दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभ ।
बल सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभि ॥ १९१ ॥

समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादित ।
अबुध्यत महातेजा सुत दशरथस्य तम् ॥ १९२ ॥

ततस्ता रजना व्युष्य भरत सपरिच्छद ।
कृतातिथ्यो भरद्वाज कामादभिजगाम ह ॥ १९३ ॥

स यात्वा दूरमाध्वान सुपरिश्रान्तवाहन ।
उवाच भरत श्रीमान् वसिष्ठ मन्त्रिणा वरम् ॥ १९४ ॥

अय गिरिश्चित्रकूट इयं मन्दाकिनी नदी ।
एतत्प्रकाशते दूरात् नीलमेघनिभ वनम् ॥ १९५ ॥

निवेश्य सेना तु विभु पद्भ्या पादवता वर ।
अभिगन्तु स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम ॥ १९६ ॥

अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूट स राघव ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्त जन चेदमब्रवीन् ॥ १९७ ॥

जगत्या पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रत ।
जनेन्द्रो निर्जन प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १९८ ॥

एव साविलपस्तास्मिन्वने दशरथात्मज ।
न्ददर्श महती पुण्या पर्णशाला मनोरमाम् ॥ १९९ ॥

मन्निमित्तमिद दु ख प्राप्तो राम सुखोचित ।
धिग्जीवित नृशसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ २०० ॥

इत्येव विलपन्दीन प्रस्विन्नमुखपङ्कज ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ २०१ ॥

दु खाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबल ।
उक्त्वार्येति सकृद्दीन पुनर्नोवाच किंचन ॥ २०२ ॥

शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
तावुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चाश्रूण्यवर्तयत् ॥ २०३ ॥

तत सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ २०४ ॥

तान्पार्थिवान्वारणयूथपाभान्
समागतास्तत्र महत्यरण्ये ।

वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वेऽ-
ण्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ॥ २०५॥

जटिल चीरवसन प्राञ्जलि पतित भुवि ।
ददर्श रामो दुर्दर्श युगान्ते भास्कर यथा ॥ २०६ ॥

कथचिदभिविज्ञाय विवर्णवदन कृशम् ।
भ्रातर भरत राम परिजग्राह बाहुना ॥ २०७ ॥

आघ्राय रामस्त मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघव ।
अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहित ॥ २०८ ॥

क नु तेऽभूत्पिता तात, यदरण्य त्वमागत ।
न हि त्व जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ २०९ ॥

कच्चिद्धारयते तात, राजा यत्त्वमिहागत ।
कच्चिन्न दीन सहसा राजा लोकान्तर गत ॥ २१० ॥

रामस्य वचन श्रुत्वा भरत प्रत्युवाच ह ।
निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ।
दु खशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात ॥ २११ ॥

उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र, क्रियतामुदक पितु ।
अह चाय च शत्रुघ्न पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ २१२ ॥

ता श्रुत्वा करुणा वाच पितुर्मरणसहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्ता बभूव गतचेतन ॥ २१३ ॥

सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतै सार्धमाश्वास्य राघवम् ।
अवातारयदालम्ब्य नदी मन्दाकिनी शिवाम ॥ २१४ ॥

शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थ शिवमकर्दमम् ।
सिषिञ्चुरुदक राज्ञे तातैतत्ते भवत्विति ॥ २१५ ॥

ऐङ्गुद बदरीमिश्र पिण्याक दर्भसस्तरे ।
न्यस्य राम सुदु खार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २१६ ॥

इद भुङ्क्ष्व महाराज, प्रीतो यदशना वयम् ।
यदन्न पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवता ॥ २१७ ॥

तत पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपति ।
परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ २१८ ॥

तत पुरुषसिह्माना वृताना तै सुहृद्गणै ।
शोचतामेव रजनी दु खेन व्यत्यवर्तत ॥ २१९ ॥

रजन्या सुप्रभाताया भ्रातरस्ते सुहृद्वृता ।
मन्दाकिन्या हुत जप्त कृत्वा राममुपागमन् ॥ २२० ॥

तूष्णी ते समुपासीना न कश्चित्किञ्चिदब्रवीत् ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये राम वचनमब्रवीत् ॥ २२१ ॥

सान्त्विता मामिका माता दत्त राज्यमिद मम ।
तद्ददामि तवैवाह भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ २२२ ॥

अद्यार्य, मुदिता सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ।
अद्य भीता पलायन्ता दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ २२३ ॥

आक्रोश मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ।
अद्य तत्रभवन्त च पितर रक्ष किल्बिषात् ॥ २२४ ॥

शिरसा त्वाभियाचेऽह कुरुष्व करुणा मयि ।
बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वर ॥ २२५ ॥

त मत्तमिव मातङ्ग निश्वसन्त पुन पुन ।
भ्रातर भरत राम परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ २२६ ॥

पुरा भ्रात, पिता न स मातर ते समुद्वहन् ।
मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ २२७ ॥

दैवासुरे च सग्रामे जनन्यै तव पार्थिव ।
सप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधित प्रभु ॥ २२८ ॥

तव राज्य नरव्याघ्र, मम प्रव्राजन तथा ।
तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्त प्रददौ वरौ ॥ २२९ ॥

तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्त पुरुषर्षभ ।
चतुर्दश वने वासो वर्षाणि वरदानिकम् ॥ २३० ॥

सोऽह वनमिद प्राप्तो निर्जन लक्ष्मणान्वित ।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्व सत्यवादे स्थित पितु ॥ २३१ ॥

भवानपि तथेत्येव पितर सत्यवादिनम् ।
कर्तुमर्हति राजेन्द्र, क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ २३२ ॥

एव ब्रुवाण भरत कौसल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसकाश प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २३३ ॥

अधिरोहार्य, पादाभ्या पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेम विधास्यत ॥ २३४ ॥

सोऽधिरुह्य नरव्याघ्र पादुके ह्यवरुह्य च ।
प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २३५ ॥

ततश्शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आरुरोह रथ हृष्ट शत्रुघ्नेन समन्वित ॥ २३६ ॥

रथस्थ स हि धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सल ।
नन्दिग्राम ययौ तूर्ण शिरस्यादाय पादुकाम् ॥ २३७ ॥

पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ।
स वालव्यजन छत्र धारयामास स स्वयम् ॥ २३८ ॥

ततस्तु भरत श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके ।
तदधीनस्तदा राज्य कारयामास सर्वदा ॥ २३९ ॥

तस्मादन्यत्र गच्छाम इति सचिन्त्य राघव ।
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च सगत ॥ २४० ॥

सोऽत्रेराश्रममासाद्य त ववन्दे महायशा ।
त चापि भगवानत्रि पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ २४१ ॥

ततस्ता शर्वरी प्रीत पुण्या शशिनिभानन ।
अर्चितस्तापसै सिद्धैरुवास रघुनन्दन ॥ २४२ ॥

एष पन्था महर्षीणा फलान्याहरता वने ।
अनेन तु वन दुर्ग गन्तु राघव ते क्षमम् ॥ २४३ ॥

इतीव तै प्राञ्जलिभिस्तपस्विभि-
द्विजै कृतस्वस्त्ययन परतप ।
वन सभार्य प्रविवेश राघव
सलक्ष्मण सूर्य इवाभ्रमण्डलम ।। २४४ ।।

इति अयोध्याकाण्ड ॥

आरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य तु महारण्य दण्डकारण्यमात्मवान् ।
ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥

एष लक्ष्मण, निष्कामत्यगस्त्यो भगवानृषि ।
एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्य सूर्यवर्चसम् ॥ २ ॥

जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परतप ।
प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकै ॥ ३ ॥

पूजयित्वा यथाकाम पुनरेव ततोऽब्रवीत् ।
अनेन धनुषा राम, हत्वा सख्ये महासुरान् ॥ ४ ॥

आजहार श्रिय दीप्ता पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ।
तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शर खड्ग च मानद ॥ ५ ॥

जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्र वज्रधरो यथा ।
एवमुक्त्वा महातेजा समस्त तद्वरायुधम् ॥ ६ ॥

दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्य पुनरब्रवीत् ।
इतो द्वियोजने तात, बहुमूलफलोदक ॥ ७ ॥

देशो बहुमृग श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुत ।
तत्र गत्वाश्रमपद कृत्वा सौमित्रिणा सह ॥ ८ ॥

रस्यसे त्व पितुर्वाक्य यथोक्तमनुपालयन ।
तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ॥ ९ ॥

तदाश्रमात्पञ्चवटी जग्मतु सह सीतया ।
अथ पञ्चवटी गच्छन्नन्तरा रघुनन्दन ।
आससाद महाकाय गृध्र भीमपराक्रमम् ॥ १० ॥

जटायुष त प्रतिपूज्य राघवो
मुदा परिष्वज्य च सनतोऽभवत् ।
पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान्
जटायुषा सकथित पुन पुन ॥ ११ ॥

तत पञ्चवटी गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ।
राघव पर्णशालाया हर्षमाहारयत्परम् ॥ १२ ॥

वसतस्तस्य तु सुख राघवस्य महात्मन ।
त देश राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ १३ ॥

सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षस ।
भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ १४ ॥

बभूवेन्द्रोपम दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ।
निकृत्तकर्णनासा तु विस्वर सा विनद्य च ॥ १५ ॥

ततस्तु सा राक्षससघसवृत
खर जनस्थानगत विरूपिता ।
उपेत्य त भ्रातरमुग्रदर्शन
पपात भूमौ गगनाद्यथाशनि ॥ १६ ॥

कराभ्यामुदर हत्वा रुरोद भृशदु खिता ।
ततस्तद्राक्षस सैन्य घोरवर्मायुधध्वजम् ।। १७ ।।

निर्जगाम जनस्थानान्महानाद महाजवम् ।
रामोऽपि चारयश्चक्षु सर्वतो रणपण्डित ।। १८ ।।

ददर्श खरसैन्य तद्युद्धाभिमुखमुत्थितम् ।
क्रोधमाहारयत्तीव्र वधार्थ सर्वरक्षसाम् ।। १९ ।।

ततो रामस्तु सक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुक ।
ससर्ज विशिखान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रश ।। २० ।।

त शरा शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ।
आददू रक्षसा प्राणान् पाशा कालकृता इव ।। २१ ।।

अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितै शरै ।
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसा भीमकर्मणाम् ।। २२ ।।

खरदूषणमुख्याना निहतानि महाहवे ।
त दृष्ट्वा शत्रुहन्तार महर्षीणा सुखावहम् ।
बभूव हृष्टा वैदेही भर्तार परिषस्वजे ।। २३ ।।

तत शूर्पणखा दीना रावण लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये सक्रुद्धा परुष वाक्यमब्रवीत् ।। २४ ।।

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसा क्रूरकर्मणाम् ।
हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषण ।। २५ ।।

त्व तु लुब्ध प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ।
विषये स्वे समुत्पन्न भय यो नावबुध्यसे ॥ २६ ॥

रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ।
सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ २७ ॥

ता तु विस्तीर्णजघना पीनश्रोणीपयोधराम् ।
भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताह वराननाम् ॥ २८ ॥

विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ।
यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ।
शीघ्रमुद्ध्रियता पादो जायार्थमिह दक्षिण ॥ २९ ॥

तत शूर्पणखावाक्य तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्य बुद्ध्वा जगाम स ॥ ३० ॥

ददर्श नियताहार मारीच नाम राक्षसम् ।
त च पश्चादिद वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविद ॥ ३१ ॥

चदुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ।
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ३२ ॥

स हन्ता तस्य सैन्यस्य राम क्षत्रियपासन ।
तस्य भार्या जनस्थानात्सीता सुरसुतोपमाम् ॥ ३३ ॥

आनयिष्यामि विक्रम्य साहयस्तत्र मे भव ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ ३४ ॥

सुलभा पुरुषा राजन्, सतत प्रियवादिन ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥ ३५ ॥

न नून बुध्यसे राम महावीर्य गुणोन्नतम् ।
शरार्चिषमनाधृष्य चापखङ्गेन्धन रणे ।
रामाग्नि सहसा दीप्त न प्रवेष्टु त्वमर्हसि ॥ ३६ ॥

अप्रमेय हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ।
न त्व समर्थस्ता हर्तु रामचापाश्रया वने ॥ ३७ ॥

किमुद्यममिम व्यर्थ कृत्वा ते राक्षसाधिप ।
दृष्टश्चेत्त रणे तेन तदन्त तव जीवितम् ॥ ३८ ॥

किंतु शक्य मया कर्तुमेव त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यह तात, स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ३९ ॥

मनोहर दर्शनीय रूप कृत्वा स राक्षस ।
प्रलोभनार्थ वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ।
विचचार पुनश्चित्र दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ४० ॥

अदृष्टपूर्व त दृष्ट्वा नानारत्नमय मृगम् ।
विस्मय परम सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ४१ ॥

लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदित ।
उवाच राघवो हृष्टो भ्रातर लक्ष्मण वच ॥ ४२ ॥

यावद्गच्छामि सौमित्रे, मृगमानयितु द्रुतम् ।
अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४३ ॥

तथा तु त समादिश्य भ्रातर रघुनन्दन ।
बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृग ॥ ४४ ॥

दर्शनादर्शनादेव सोऽपकर्षत राघवम्
सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगता गत ॥ ४५ ॥

दृष्ट्वा रामो महातेजास्त हन्तु कृतनिश्चय ।
मुमोच ज्वलित दीप्तमस्त्र ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

शरीरे मृगरूपस्य विनिभिद्य शरोत्तम ।
मारीचस्यैव हृदय बिभेदाशनिसनिभ ॥ ४७ ॥

म्रियमाणस्तु मारीचो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् ।
इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये ता रावणो हरेत् ॥ ४८ ॥

स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च तत स्वरम् ।
सदृश राघवस्यैव हा सीते, लक्ष्मणेति च ॥ ४९ ॥

आर्तस्वर तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृश वने॰।
उवाच लक्ष्मण सीता गच्छ जानीहि॰राघवम् ॥ ५० ॥

अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्ता सीता मृगवधूमिव ।
अवध्य समरे रामो, नैव त्व वक्तुमर्हसि ।
न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघव विना ॥ ५१ ॥

लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा सरक्तलोचना ।
अब्रवीत्परुष वाक्य लक्ष्मण सत्यवादिनम् ॥ ५२ ॥

तथा परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुज ।
समाकाङ्क्षन् भृश राम प्रतस्थे नचिरादिव ॥ ५३ ॥

तदासाद्य दशग्रीव क्षिप्रमन्तरमास्थित ।
जग्राह रावण सीता बुध खे रोहिणीमिव ॥ ५४ ॥

तत सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
वनस्पतिगत गृध्र ददर्शायतलोचना ॥ ५५ ॥

समाक्रन्दद्भयपरा दु खोपहतया गिरा ।
तद्बभूवाद्भुत युद्ध गृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ ५६ ॥

स छिन्नपक्ष सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवित ॥ ५७ ॥

स तु ता राम रामेति रुदन्ती लक्ष्मणेति च ।
जगामादाय चाकाश रावणो राक्षसेश्वर ॥ ५८ ॥

प्रविवेश पुरी लङ्का रूपिणी मृत्युमात्मन ।
निदधे रावण सीता मयो मायामिव श्रियम् ॥ ५९ ॥

दृष्ट्वाश्रमपद शून्य रामो दशरथात्मज ।
वृक्षाद्वृक्ष प्रधावन् स गिरेरद्रि नदान्नदीम् ।
बभूव विलपन्राम शोकपङ्कार्णवाप्लुत ॥ ६० ॥

तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् ।
वाचातिसन्नया राम जटायुरिदमब्रवीत् ।
हृता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ॥ ६१ ॥

इत्युक्त्वा दुर्लभान्प्राणान्मुमोच पतगेश्वर ।
प्रतस्थे तु दिश गृह्य प्रतीची नृवरात्मज ॥ ६२ ॥

ततो महद्वर्त्म सुदूरसक्रम
क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम् ।
ददर्श पम्पा शुभदर्शकानना-
मनेकनानाविधपाक्षिजालकाम् ॥ ६३ ॥

इति आरण्यकाण्ड ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

स ता पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ।
राम सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रिय ॥ १ ॥

तौ दृष्ट्वा तु महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीव शङ्कितोऽभवत् ॥ २ ॥

तत शुभतर वाक्य हनुमन्तमुवाच ह ।
वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽह पुरुषोत्तमौ ॥ ३ ॥

शुभात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्व प्लवङ्गम ।
वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मन ॥ ४ ॥

विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।
उवाच कामतो वाक्य मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ५ ॥

राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ सशितव्रतौ ।
देश कथमिम प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ६ ॥

सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथप ।
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति नित्यश ॥ ७ ॥

युवाभ्या सह धर्मात्मा सुग्रीव सख्यमिच्छति ।
तस्य मा सचिव वित्त वानर पवनात्मजम् ॥ ८ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ९ ॥

तमेव चावां मार्गाव सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ।
यथा ब्रवीषि हनुमन्, सुग्रीववचनादिह ॥ १० ॥

तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्कपिसत्तम ।
ततस्तु स महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ११ ॥

जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ।
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः ॥ १२ ॥

दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ।
यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ १३ ॥

गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ १४ ॥

स प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ।
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ।
सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १६ ॥

अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ।
हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ १७ ॥

वालिनो मे महाभाग, भयार्तस्याभयं कुरु ।
प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ १८ ॥

वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ।
सुग्रीवं परमप्रीतं सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिन्दम ।
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ २० ॥

आनयाम्यहमेतानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ।
इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ २१ ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥ २२ ॥

तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ।
सुग्रीव, कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ २३ ॥

स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।
ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ २४ ॥

श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसंनिभः ॥ २५ ॥

नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ।
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २६ ॥

राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ।
ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ॥ २७ ॥

वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ।
विवृतैर्दशनैर्घोरैः बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २८ ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम ॥ २९ ॥

आजगाम सह भ्राता राम प्रस्रवण गिरिम् ।
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ ३० ॥

स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभि शस्त्रपाणिभि ।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थित ॥ ३१ ॥

अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमत ।
रामस्य दयिता भार्या स्नुषा दशरथस्य च ॥ ३२ ॥

सिद्धार्था सनिवर्तध्वमाधिगम्य तु मैथिलीम् ।
तत प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानर बलम् ॥ ३३ ॥

अब्रवीच्च हनूमन्त विक्रान्तमनिलात्मजम ।
तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ॥ ३४ ॥

ददौ तस्य तत प्रीत स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञान राजपुत्र्या परतप ॥ ३५ ॥

तदुग्रशासन भर्तुर्विज्ञाय हरिपुगवा ।
शलभा इव सछाद्य मेदिनी सप्रतस्थिरे ॥ ३६ ॥

दर्शनार्थ तु वैदेह्या सर्वत कपियूथपा ।
विचित्य तु दिश पूर्वा यथोक्ता सचिवै सह ॥ ३७ ।

अदृष्ट्वा विनत सीतामाजगाम महाबल ।
उत्तरा च दिश सर्वा विचित्य स महाकपि ॥ ३८ ।

आगत सह सैन्येन वीर शतवलिस्तदा ।
सुषेण पश्चिमामाशा विचित्य सह वानरै ॥ ३९ ॥

समेत्य मासे सपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ।
सह ताराङ्गदाभ्या तु गत्वा स हनुमान् कपि ॥ ४० ॥

विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ।
तेषा मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समय कृत ॥ ४१ ॥

उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ।
तीक्ष्ण प्रकृत्या सुग्रीव स्वामिभावे व्यवस्थित ॥ ४२ ॥

न क्षमिष्यति न सर्वानपराधकृतो गतान् ।
अप्रवृत्तौ च सीताया पापमेव करिष्यति ॥ ४३ ॥

एतावदुक्त्वा वचन वृद्धास्तानभिवाद्य च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीर समाश्रिता ॥ ४४ ॥

सपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहगम ।
अब्रवीद्वचन गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वन ॥ ४५ ॥

इतो द्वीपे समुद्रस्य सपूर्णे शतयोजने ।
तस्मिन् लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ४६ ॥

तस्या वसति वैदेही पीतकौशेयवासिनी ।
रावणान्त पुरे रुद्धा राक्षसीभि सुरक्षिता ॥ ४७ ॥

सपातेर्वचन श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।
हृष्टा सागरमाजग्मु सीतादर्शनकाङ्क्षिण ॥ ४८ ॥

आकाशमिव दुष्पार सागर प्रेक्ष्य वानरा ।
विषेदु सहसा सर्वे कथ कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ४९ ॥

अनेकशतसाहस्री विषण्णा हरिवाहिनीम् ।
जाम्बवान् समुदीक्ष्यैव हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५० ॥

हनुमन्, हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ५१ ॥

त्व हि वायुसुतो वत्स, प्लवने चापि तत्सम ।
वयमद्य गतप्राणा भवानस्त्रातु साम्प्रतम् ॥ ५२ ॥

उत्तिष्ठ हरिशार्दूल, लङ्घयस्व महार्णवम ।
विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीनिव विक्रमान् ॥ ५३ ॥

ततस्त मारुतप्रख्य स हरिर्मारुतात्मज ।
आरुरोह नगश्रेष्ठ महेन्द्रमरिमर्दन ॥ ५४ ॥

स वेगवान् वेगसमाहितात्मा
हरिप्रवीर परवीरहन्ता ।
मन समाधाय महानुभावो
जगाम लङ्का मनसा मनस्वी ॥ ५५ ॥

इति किष्किन्धाकाण्ड ॥

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शन ।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।
जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ २ ॥

जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ।
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥

भवनाद्भवनं गच्छन्ददर्श पवनात्मजः ।
विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ४ ॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं
ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ।
ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं
गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ ५ ॥

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था
तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्था
रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ६ ॥

भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसङ्कुलम् ।

मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोचनाम् ।
सर्वतः परिचक्राम हनूमान् हरिलोचनः ॥ ७ ॥

पत्नी स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ।
अम्लानमाल्याभरणां ददर्श हरियूथपः ॥ ८ ॥

कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ।
तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ।
अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥ ९ ॥

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी ।
न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ १० ॥

नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ।
अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ११ ॥

निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकविः ।
जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ १२ ॥

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ १३ ॥

तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।
कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ १४ ॥

न हि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ।
मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ १५ ॥

शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ।
नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ १६ ॥

स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा सपरिमार्गणे ।
तदिद मार्गित तावच्छुद्धेन मनसा मया ।
रावणान्त पुर सर्व दृश्यते न च जानकी ॥ १७ ॥

अनिर्वेद श्रियो मूलमनिर्वेद पर सुखम् ।
अनिर्वेदो हि सतत सर्वार्थेषु प्रवर्तक ॥ १८ ॥

करोति सफल जन्तो कर्म यत्तत्करोति स ।
तस्मादनिर्वेदकृत यत्न चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ १९ ॥

यावत्सीता हि पश्यामि रामपत्नी यशस्विनीम् ।
तावदेता पुरी लङ्का विचिनोमि पुन पुन ॥ २० ॥

अशोकवनिका चेय दृश्यते सुमहाद्रुमा ।
इमामभिगमिष्यामि न हीय विचिता मया ॥ २१ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावग्रथितेन्द्रिय ।
उदतिष्ठन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मज ॥ २२ ॥

स प्रविश्य विचित्रा ता विहगैरभिनादिताम् ।
काञ्चनी शिशुपामेका ददर्श हनुमान् कपि ॥ २३ ॥

तमारुह्य महाबाहु शिशुपा पर्णसगताम् ।
अवेक्षमाणश्च मही सर्वा तामन्ववैक्षत ॥ २४ ॥

ततो मलिनसवीता राक्षसीभि समावृताम् ।
उपवासकृशा दीना नि श्वसन्ती पुन पुन ।
ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्रलेखामिवामलाम् ॥ २५ ॥

ता समीक्ष्य विशालाक्षीमधिक मलिना कृशाम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभि ॥ २६ ॥

ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ।
यथारूपा हि दृष्टा वै तथा रूपेयमङ्गना ॥ २७ ॥

वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् ।
मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ।
तान्यैवैतानि मन्येऽह यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ २८ ॥

पीत कनकपट्टाभ स्रस्त तद्वसन शुभम् ।
इद चिरगृहीतत्वाद्वसन क्लिष्टवत्तरम् ।
तथापि नून तद्वर्ण तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ २९ ॥

अस्या देव्या मनस्तस्मिस्तस्य चास्या प्रतिष्ठितम् ।
तेनेय स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३० ॥

एव सीता तदा दृष्ट्वा हृष्ट पवनसभव ।
जगाम मनसा राम प्रशशस च त प्रभुम् ॥ ३१ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वन पुष्पितपादपम् ।
विचिन्वतश्च वैदेही किंचिच्छेषा निशाभवत् ॥ ३२ ॥

विबुध्य तु यथाकाल राक्षसेन्द्र प्रतापवान् ।
अशोकवनिकामेव प्राविशत्सन्ततद्रुमाम् ॥ ३३ ॥

ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ ३४ ॥

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।
साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ ३५ ॥

कामये त्वां विशालाक्षि, बहुमन्यस्व मां प्रिये ।
प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ३६ ॥

पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्
धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ।
मयि लल ललने यथासुखं त्वं
त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।
तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ ३८ ॥

इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।
तथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ३९ ॥

इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले ।
क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य, निरीक्षतः ।
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ ४० ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
सन्दिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४१ ॥

यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ४२ ॥

इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्र पुन पुन ।
ज्वलद्भास्करवर्णाभ प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य
तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ।
सीता वितत्रास यथा वनान्ते
सिहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ ४४ ॥

प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा
नगोत्तम पुष्पितमाससाद ।
शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य
सीताथ वेण्युद्ग्रथन गृहीत्वा ॥ ४५ ॥

उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्र-
मह गमिष्यामि यमस्य मूलम् ।
उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री
शाखा गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ॥ ४६ ॥

तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या
रामानुज स्व च कुल शुभाङ्ग्या ।
शोकानिमित्तानि तथा बहूनि
धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवु
पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ ४७ ॥

हनूमानपि विक्रान्त सर्व शुश्राव तत्त्वत ।
ततो बहुविधा चिन्ता चिन्तयामास वानर ॥ ४८ ॥

निशाचरीणा प्रत्यक्षमनर्ह चाभिभाषणम् ।
अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ।
सर्वथा नास्ति सदेह परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ४९ ॥

यदि वाच प्रदास्यामि द्विजातिरिव सस्कृताम् ।
रावण मन्यमाना मा सीता भीता भविष्यति ॥ ५० ॥

प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ।
एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ५१ ॥

भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिता ।
विक्लव दूतमासाद्य तम सूर्योदये यथा ॥ ५२ ॥

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्ति हि कार्याणि दूता पण्डितमानिन ॥ ५३ ॥

न विनश्येत्कथ कार्य वैक्लव्य न कथ भवेत् ।
इति सचिन्त्य हनुमान चकार मतिमान्मतिम् ॥ ५४ ॥

राममक्लिष्टकर्माण स्वबन्धुमनुकीर्तयन् ।
नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम् ॥ ५५ ॥

एव बहुविधा चिन्ता चिन्तयित्वा महाकपि ।
सश्रव मधुर वाक्य वैदेह्या व्याजहार ह ॥ ५६ ॥

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान ।
तस्य पुत्र प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभानन ॥ ५७ ॥

रामो नाम विशेषज्ञ श्रेष्ठ सर्वधनुष्मताम् ।
तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात्पितु ॥ ५८ ॥

सभार्य सह च भ्रात्रा वीर प्रव्राजितो वनम् ।
ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ ५९ ॥

स मार्गमाणस्ता देवी राम सीतामनिन्दिताम् ।
आससाद वने मित्र सुग्रीव नाम वानरम् ॥ ६० ॥

सुग्रीवेणापि सदिष्टा हरय कामरूपिण ।
दिक्षु सर्वासु ता देवी विचिन्वन्ति सहस्रश ॥ ६१ ॥

अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या सागर वेगवान् प्लुत ।
यथा रूपा यथा वर्णा यथा लक्ष्मी च निश्चिताम् ।
अश्रौष राघवस्याह सेयमासादिता मया ॥ ६२ ॥

जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मय परम गता ।
सा ददर्श कपि तत्र प्रश्रित प्रियवादिनम् ॥ ६३ ॥

तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मज ।
अह रामस्य सदेशाद्देवि, दूतस्तवागत ॥ ६४ ॥

वैदेहि, कुशली रामस्त्वा च कौशलमब्रवीत् ।
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचर प्रिय ॥ ६५ ॥

सा तयो कुशल देवी निशम्य नरसिहयो ।
प्रीतिसहृष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६६ ॥

कल्याणी बत गाथेय लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि ॥ ६७ ॥

भूय एव महातेजा हनूमान्मारुतात्मज ।
अब्रवीत्प्रश्रित वाक्य सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ६८ ॥

रामनामाङ्कित चेद पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ।
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तु करविभूषणम् ॥ ६९ ॥

भर्तारमिव सप्राप्ता जानकी मुदिताभवत् ।
अभिज्ञान प्रयच्छ त्व जानीयाद्राघवो हि यत् ॥ ७० ॥

एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ।
उवाच वचन मन्द बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ७१ ॥

शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ।
वायस सहसागम्य विददार स्तनान्तरे ॥ ७२ ॥

स मा दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्ना स्तनयोस्तदा ।
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ ७३ ॥

ततो वस्त्रगत मुक्त्वा दिव्य चूडामणि शुभम् ।
प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ।
ततस्तु हनुमान् वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ ७४ ॥

निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्राजित् ।
स ददर्श महातेजा रावण कपिसत्तमम् ॥ ७५ ॥

त समीक्ष्य महासत्त्व सत्त्ववान् हरिसत्तम ।
वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम ॥ ७६ ॥

अह तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरस सुत ।
सीतायास्तु कृते तूर्ण शतयोजनमायतम् ॥ ७७ ॥

समुद्र लङ्घयित्वैव ता दिदृक्षुरिहागत ।
भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ ७८ ॥

तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तप कृतपरिग्रह ।
परदारान् महाप्राज्ञ, नोपरोद्धु त्वमर्हसि ॥ ७९ ॥

न तु धर्मोपसहारमधर्मफलसयुतम् ।
तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशन ॥ ८० ॥

प्राप्त धर्मफल तावद्भवता नात्र सशय ।
फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ ८१ ॥

जनस्थानवध बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवध तथा ।
रामसुग्रीवसख्य च बुद्ध्यस्व हितमात्मन ॥ ८२ ॥

या सीतेत्यभिजानासि येय तिष्ठति ते वशे ।
कालरात्रीति ता विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ८३ ॥

तदल कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ।
स्वय स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ८४ ॥

सर्वान् लोकान् सुसहृत्य सभूतान् सचराचरान् ।
पुनरेव तथा स्रष्टु शक्तो रामो महायशा ॥ ८५ ॥

ब्रह्मा स्वयभूश्चतुराननो वा
रुद्रस्त्रिणेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्र सुरनायको वा
त्रातु न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ ८६ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा वानरस्य महात्मन ।
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्र पुर सर्व सचत्वरम् ।
लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभि परिणीयताम् ॥ ८७ ॥

तस्य तद्वचन श्रुत्वा राक्षसा कोपकर्कशा ।
वेष्टयन्ति स्म लाङ्गुल जीर्णै कार्पासकै पटै ।
तैलेन चाभिषिच्याथ तेऽग्नि तत्राभ्यपातयन् ॥ ८८ ॥

लङ्का समस्ता सदीप्य लाङ्गूलाग्नि महाबल ।
निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तम ॥ ८९ ॥

स लिलङ्घयिषुर्भीम सलील लवणार्णवम् ।
कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो द्वारि ॥ ९० ॥

निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ।
दृष्ट्वा सीतेति विक्रान्त सक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ९१ ॥

प्रीतिमन्तस्तत सर्वे वायुपुत्रपुर सरा ।
महेन्द्राद्रि परित्यज्य पुप्लुवु प्लवगर्षभा ॥ ९२ ॥

निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ।
हनूमाश्च महाबाहु प्रणम्य शिरसा तत ।
नियतामक्षता देवी राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९३ ॥

तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा
　　तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ।
देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्या-
　　द्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ ९४ ॥

इति सुन्दरकाण्डः ॥

युद्धकाण्डम् ।

श्रुत्वा हनुमतो वाक्य यथावदभिभाषितम् ।
राम प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥

कृत हनुमता कार्य सुमहद्भुवि दुर्लभम् ।
मनसापि यदन्येन न शक्य धरणीतले ॥ २ ॥

इत्युक्त्वा प्रीतिसहृष्टो रामस्त परिषस्वजे ।
ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजित ॥ ३ ॥

जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणा दिशम् ।
राम सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ ४ ॥

रामस्य वचन श्रुत्वा सुग्रीव सह लक्ष्मण ।
सेना न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ ५ ॥

लङ्कायां तु कृत कर्म घोर दृष्ट्वा भयावहम् ।
राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना ॥ ६ ॥

अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान् ह्रिया किंचिदवाङ्मुख ।
धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ॥ ७ ॥

आकुला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ।
उन्यता न समर्थ यत्कृत च सुकृत भवेत् ॥ ८ ॥

अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ।
भवद्भिर्मन्त्र्यता मन्त्र सुनीत चाभिधीयताम् ॥ ९ ॥

कुम्भकर्ण प्रचुक्रोध वचन चेदमब्रवीत् ।
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूस्तव विशां पते ॥ १० ॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्य
स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।
विभीषणो राक्षसराजमुख्य-
मुवाच वाक्य हितमर्थयुक्तम् ॥ ११ ॥

यावन्न गृह्णन्ति शिरासि बाणा
रामेरिता राक्षसपुगवानाम् ।
वज्रोपमा वायुसमानवेगा
प्रदीयता दाशरथाय मैथिली ॥ १२ ॥

जीवस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्व
गुप्त सवित्राप्यथवा मरुद्भि ।
न वासवस्याङ्कगतो न मृत्यो-
र्नभो न पातालमनुप्रविष्ट ॥ १३ ॥

ततो महात्मा वचन बभाषे
तत्रेन्द्रजिन्नैरृतयोधमुख्य ।
त्रिलोकनाथो ननु देवराज
शक्रो मया भूमितले निविष्ट ॥ १४ ॥

सोऽहं सुराणामपि गर्वहन्ता
दैत्योत्तमानामपि शोकदाता ।
कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो
मनुष्ययो प्राकृतयो सुवीर्ये ॥ १५ ॥

ततो महार्थं वचनं बभाषे
विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठम् ।
न तात, मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति
बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धि ॥ १६ ॥

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य
त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोऽसि शत्रु ।
त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च
स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥ १७ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।
अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावण कालचोदित ॥ १८ ॥

जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ।
हृष्यन्ति व्यसने ह्येते ज्ञातीनां ज्ञातयस्तदा ।
कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च न ॥ १९ ॥

अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ।
अस्मिन्मूहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसनम् ॥ २० ॥

इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषण ।
उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भि सह राक्षसै ॥ २१ ॥

अब्रवीच्च तदा वाक्य जातक्रोधो विभीषण ।
स त्व भ्रातासि मे राजन्, ब्रूहि मा यद्यदिच्छसि ॥ २२ ॥

इद तु परुष वाक्य न क्षमाम्यनृत तव ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा परुष वाक्य रावण रावणानुज ।
आजगाम मुहूर्तेन यत्र राम सलक्ष्मण ।
उवाच च महाप्राज्ञ स्वरेण महता महान् ॥ २४ ॥

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वर ।
तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुत ॥ २५ ॥

तमह हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ।
साधु निर्यात्यता सीता रामायेति पुन पुन ॥ २६ ॥

स तु न प्रतिजग्राह रावण कालचोदित ।
सोऽह परुषितस्तेन दासवच्चावमानित ।
त्यक्त्वा पुत्राश्च दाराश्च राघव शरण गत ॥ २७ ॥

सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ।
निवेदयत मा क्षिप्र विभीषणमुपस्थितम् ॥ २८ ॥

एतत्तु वचन श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रम ।
लक्ष्मणस्याग्रतो राम सरब्धमिदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुत ।
चतुर्भि सह रक्षोभिर्भवन्त शरण गत ॥ ३० ॥

सुग्रीवस्य तु तद्वाक्य राम श्रुत्वा विमृश्य च ।
तत शुभतर वाक्यमुवाच हरिपुगवम् ॥ ३१ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने ।
अभय सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रत मम ॥ ३२ ॥

आनयैन हरिश्रेष्ठ, दत्तमस्याभय मया ।
विभीषणो वा सुग्रीव, यदि वा रावण स्वयम् ॥ ३३ ॥

राघवेणाभये दत्ते सनतो रावणानुज ।
स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषण ।
पादयो शरणापेक्षी चतुर्भि सह राक्षसै ॥ ३४ ॥

अब्रवीच्च तदा राम वाक्य तत्र विभीषण ।
अनुजो रावणस्याह तेन चाप्यवमानित ॥ ३५ ॥

भवन्त सर्वभूताना शरण्य शरण गत ।
इति ब्रुवाण रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ ३६ ॥

अब्रवील्लक्ष्मण प्रीत समुद्राज्जलमानय ।
तेन चेम महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् ॥ ३७ ॥

राजान रक्षसा क्षिप्र प्रसन्ने मयि मानद ।
एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ ३८ ॥

तत सागरवेलाया दर्भानास्तीर्य राघव ।
अञ्जलि प्राङ्मुख कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधे ॥ ३९ ॥

स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सल ।
न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागर ॥ ४० ॥

समुद्रस्य तत क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचन ।
मुमोच विशिखानुग्रान् वज्रानिव शतक्रतु ॥ ४१ ॥

आघूर्णिततरङ्गौघ कालिकानिलसकुल ।
उद्वर्तितमहाग्राह सभ्रान्तोरगराक्षस ॥ ४२ ॥

सागर समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्य राघव शरपाणिनम ॥ ४३ ॥

ग्राहनक्राकुलजल स्तम्भयामि कथचन ।
हरीणा तरणे राम, करिष्यामि यथा स्थलम ॥ ४४ ॥

अय सौम्य, नलो नाम तनुजो विश्वकर्मण ।
एष सेतु महोत्साह करोतु मयि वानर ॥ ४५ ॥

नलश्चक्रे महासेतु मध्ये नदनदीपते ।
वानराणा हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ ४६ ॥

तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
रावणस्य पुरी लङ्कामासेदतुररिंदमौ ॥ ४७ ॥

ता सुरैरपि दुर्धर्षा रामवाक्यप्रचोदिता ।
यथानिवेश सपीड्य न्यविशन्त वनोकस ॥ ४८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे घोर सग्राम समवर्तत ।
रक्षसा वानराणा च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४९ ॥

रविरस्त गतो रात्रि प्रवृत्ता प्राणहारिणी ।
वर्तमाने तदा घोरे सग्रामे भृशदारुणे ॥ ५० ॥

इन्द्रजित्तु रथ त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथि ।
सोऽन्तर्धानगत पापो रावणी रणकर्कश ॥ ५१ ॥

बिभेद समर क्रुद्ध सर्वगात्रेषु राक्षस ।
मायया सवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि ॥ ५२ ॥

ततो मुहूर्ताद्गरुड वैनतेय महाबलम् ।
वानरा ददृशु सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५३ ॥

तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवु ।
यैस्तु सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ५४ ॥

तत सुपर्ण काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दित ।
विममर्श च पाणिभ्या मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ५५ ॥

वैनतेयेन सस्पृष्टास्तयो सरुरुहुर्व्रणा ॥ ५६ ॥

तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ ।
जगामाकाशमाविश्य सुपर्ण पवनो यथा ॥ ५७ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।
किरीटिन महाकाय कुम्भकर्ण ददर्श ह ॥ ५८ ॥

स कुम्भकर्ण सक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
अर्दयन् सुमहाकाय समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून ॥ ५९ ॥

दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्
राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ।
स तन्महापर्वतकूटसंनिभं
विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ॥
चकर्त रक्षोऽधिपतेः शिरस्तथा
यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥ ६० ॥

तं श्रुत्वा निहतं सङ्ख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ।
रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६१ ॥

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं
शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ।
अथर्षभो राक्षसराजसूनु-
स्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥
अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन
संतर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६२ ॥

स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रु-
रापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ।
समारुरोहानिलतुल्यवेगं
रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ६३ ॥

तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ।
जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिंदम ॥ ६४ ॥

स शरैः सूर्यसङ्काशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ।
वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ६५ ॥

ववर्ष राम शरवृष्टिजालै
सलक्ष्मण भास्कररश्मिकल्पै ।
स्वयभुवा दत्तवरो महात्मा
खमास्थितोऽन्तर्हितभीमकाय ।। ६६ ।।

स तत्तदा वानरसैन्यमेव
राम च सख्ये सह लक्ष्मणेन ।
विषादयित्वा सहसा विवेश
पुरी दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ।। ६७ ।।

ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमन्त स जाम्बवान् ।
मृतसजीविनी चैव विशल्यकरणीमपि ।। ६८ ।।

सावर्ण्यकरणी चैव सधानकरणी तथा ।
ता सर्वा हनुमन्, गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ।। ६९ ।।

श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्य हनूमान् हरिपुगव ।
जगाम हरिशार्दूलो दिश शब्देन नादयन् ।। ७० ।।

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपि ।
दिव्यौषधिधर शैल व्यचरन्मारुतात्मज ।। ७१ ।।

स तस्य शृङ्ग सनग सनाग
सकाञ्चन धातुसहस्रजुष्टम् ।
विकीर्णकूट ज्वलिताग्रसानु
प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ।। ७२ ।।

स त समुत्पाट्य खमुत्पपात
    वित्रास्य लोकान् ससुरासुरेन्द्रान् ।
सहस्रधारेण सपावकेन
    चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ७३ ॥

सर्वे विशल्या विरुज क्षणेन
    हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्यु ।
गन्धेन तासा प्रवरौषधीना
    सुप्ता निशान्तेष्विव सम्प्रसुप्ता ॥ ७४ ॥

स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ।
ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुत प्रति ॥ ७५ ॥

स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयो ।
विमर्दस्तुमुलो युद्ध परस्परजयैषिणो ॥ ७६ ॥

लक्ष्मणो रावणि युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ।
अन्योऽन्य तावभिघ्नन्तौ न श्रम प्रत्यपद्यताम् ॥ ७७ ॥

तदैन्द्रमस्त्र सौमित्रि सयुगेष्वपराजितम् ।
सधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥

धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दशरथिर्यदि ।
पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्व शरैन जहि रावणिम् ॥ ७९ ॥

इत्युक्त्वा बाणमाकर्ण विकृष्य तमजिह्मगम् ।
लक्ष्मण समरे वीर ससर्जेन्द्रजित प्रति ॥ ८० ॥

स शिर सशिरस्त्राण श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ।
प्रमथ्येन्द्रजित कायात्पातयामास भूतले ॥ ८१ ॥

हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वै सुरर्षभै ।
जगाम निहते तस्मिन्राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८२ ॥

रावण पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतन ।
अब्रवीन्च स तान् सर्वान् बलमुख्यान महाबल ॥ ८३ ॥

एक राम परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ।
इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसा ।
निर्ययुस्ते रथै शीघ्रैर्नागानीकै सुसवृता ॥ ८४ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।
प्रविश्य राक्षस सैन्य शरवर्ष ववर्ष ह ॥ ८५ ॥

एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ।
एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णै पदातीन्वाजिभि सह ॥ ८६ ॥

इति ते राक्षसा सर्वे रामस्य सदृशान्रणे ।
अन्योऽन्य कुपिता जघ्नु सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ ८७ ॥

न ते ददृशिरे राम दहन्तमरिवाहिनीम् ।
मोहिता परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना ॥ ८८ ॥

ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ।
व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ ८९ ॥

तान् शरौघास्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघव ॥ ९० ॥

राघवो रावण तूर्णं रावणो राघव तदा ।
अन्योऽन्य विविधैस्तीक्ष्णै शरैरभिववर्षतु ॥ ९१ ॥

गगन गगनाकार सागर सागरोपम ।
रामरावणयोर्युद्ध रामरावणयोरिव ॥ ९२ ॥

तत क्रुद्धो महाबाहू रघूणा कीर्तिवर्धन ।
चिक्षेप परमायत्तस्त शर मर्मघातिनम् ॥ ९३ ॥

स शरो रावण हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छवि ।
कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूणी पुनराविशत् ॥ ९४ ॥

विभीषणमिम सौम्य, लङ्कायामभिषेचय ।
एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना ॥ ९५ ॥

तथेत्युक्त्वा तु सहृष्ट सौवर्ण घटमाददे ।
घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ ९६ ॥

तत सीता शिरस्स्नाता युवतीभिरलङ्कृताम् ।
रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषण ॥ ९७ ॥

आरुरोह तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ।
अङ्केनादाय वैदेही लज्जमाना यशस्विनीम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ ९८ ॥

ततस्तत्पुष्पक दिव्य सुग्रीव सह सेनया ।
अध्यारोहत्त्वरन् शीघ्र सामात्यश्च विभीषण ॥ ९९ ॥

भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ।
प्रत्युद्ययौ ततो रामः महात्मा सचिवैः सह ।
प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ १०० ॥

ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ।
ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ १०१ ॥

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ।
हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ १०२ ॥

पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ।
चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ १०३ ॥

अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ।
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ १०४ ॥

यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा ।
तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ १०५ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः ।
तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १०६ ॥

प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ १०७ ॥

अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ।
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ १०८ ॥

तत स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणै सह ।
राम रत्नमये पीठे सहसीत न्यवेशयत् ॥ १०९ ॥

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यप ।
कात्यायन सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ११० ॥

अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्र प्रसन्नेन सुगन्धिना ।
सलिलेन सहस्राक्ष वसवो वासव यथा ॥ १११ ॥

भूमि सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपा ।
गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ११२ ॥

विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनूमान् जाम्बवास्तथा ।
सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ११३ ॥

यथार्ह पूजिता सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलै ।
प्रहृष्टमनस सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ११४ ॥

सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो
यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ।
नियुज्यमानोऽपि च यौवराज्ये
ततोऽभ्यषिञ्चद्भरत महात्मा ॥ ११५ ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
भ्रातृभि सहित श्रीमान् रामो राज्यमकारयत् ॥ ११६ ॥

इति श्रीरामायणे युद्धकाण्ड ॥